

***Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии
муҳаққиқони ҷавон***

МУҲАҚҚИК

МУАССИС:

***Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи
Садриддин Айни***

№ 3 (64)

Душанбе – 2024

Сармуҳаррир: Хочазод С.

Муовини сармуҳаррир: Ҷаматов С.

Котиби масъул: Валиев Ҷ.

Муҳаррири техникӣ: Мардонов С.

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

- Ибодуллозода А.** - ректори Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, доктори илми таърих, профессор
- Сангинзод Д.** - муовини ректор оид ба илм, доктори илми ҳуқуқшиносӣ, профессор
- Қурбонзода Р.** - муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ доктори илми филология, профессор
- Нуъмонов М.** - доктори илми педагогӣ, профессор
- Бандаев С.** - доктори илми химия, профессор
- Раҳматуллозода С.** - доктори илми филология, профессор, узви вобастаи АМИТ

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

- Худойдодов А.** - доктори илми филология, профессор
- Сулаймонов И.** - номзади илми филология, дотсент
- Ҳусейнов А.** - доктори илми таърих, профессор
- Мачидова Б.** - доктори илми педагогӣ, профессор
- Умаров У.** - номзади илми педагогӣ, дотсент
- Назариёв Р.** - доктори илми фалсафа, профессор
- Ҷумаев М.** - номзади илми химия, дотсент
- Сатторов Т.** - доктори илми биология, профессор
- Муҳаббатова Х.** - доктори илми география, профессор
- Пиров Р.** - доктори илми физикаю математика, профессор
- Ғафорова Ҷ.** - номзади илми иқтисодӣ, дотсент

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 1 майи соли 2023 таҳти шумораи 287/МҶ-97 сабти ном гардидааст.

**Дастхату аксҳои ба идораи маҷалла воридшуда баргардонида намешаванд.
Саҳеҳияти далелҳо ва маълумоти илмӣ бар уҳдаи роҳбарони илмӣ ва кафедраҳои марбута вогузор мегардад.**

ФЕХРИСТ

ҶАҲОНИ ЗАБОН

1. **Валиев Ҷ.А.**
Забон хосияти баҳамоварӣ ва ваҳдатифарӣ миёни ҷавонону донишҷӯён 6
2. **Тоирзода А.**
Корбурди пешвандҳои сифатсозии «бо- / ба-» дар ғазалиёти Ҳабибулло Файзулло 8
3. **Тураев М.Р.**
Хусусиятҳои вожаи «сар» дар рубоиёти Назирии Нишопурӣ 11
4. **Шарипова М.А.**
Вижагиҳои корбурди ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравии тарзи амал дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ 14
5. **Шоҳидзода Л.**
Пасвандҳои сифатсоз дар забони фаронсавӣ 18
6. **Ниёзова Ш.**
Муҳити забони даврони эҷоди Абушақури Балхӣ 21
7. **Саиди Х.**
Шарҳи пешояндҳои таркибӣ ва истифодашавии онҳо дар ибора ва ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ фаронсавӣ 25
8. **Раҳимова Л.**
Хусусиятҳои корбасти ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравии замон дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ 30
9. **Қаюмзода Ф.**
Таҳлили муқоисавии вожаҳои марбути «касбу ҳунар -職業與工藝» дар забонҳои тоҷикӣ ва хитой 33
10. **Қаюмзода Ф.**
Роҳҳои корбурди номгӯии калимаҳои мансуб ба «касбу ҳунар -職業與工藝» дар забонҳои тоҷикӣ ва хитой 36
11. **Қаюмзода Ф.**
Тасниф ва таҳқиқи калимаҳои мансуб ба касбу ҳунар дар забонҳои тоҷикӣ ва хитой 39
12. **Салимшоева Ф.М.**
Морфологические особенности астионимов в английском языке 43
13. **Мамараҳимов Р.А.**
Хатти насху таълиқ ва ташаккули онҳо 47
14. **Муминова М.**
Сифатҳои мураккаби тобеъ дар маҷмуаи «Ҳамеша бо Ватан»-и Мирзо Турсунзода 51
15. **Шарипов Қ.Н.**
Асосҳои назариявии таҳқиқи омӯзиши ибора дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ 57
16. **Раҷабова Ф.Н.**
Категория дар забоншиносии когнитивӣ 60
17. **Абдураҳим Н.**
Соҳтори вазъияти ҳаракат дар забони англисӣ 64
18. **Шарипова М.**
Маъсалаҳои назариявии омӯзиши ҷумлаҳои пайравии ҳол дар забоншиносӣ 67
19. **Ғафурова Р.Т.**
Таҳлили хусусиятҳои соҳтории лексикаи ҳунаромандӣ дар деҳаи Қаратоғ 71
20. **Давлатова Ф.М.**
Истилоҳоти иқтибосии соҳаи ҷангалдорӣ 75
21. **Шерова Х.Х.**
Наречие и его роль в английском и таджикском предложении 79
22. **Муродова М.М.**
Калимасозӣ - имконоти тавонии забон 83
23. **Шералиев Ш.**
Категорияи намуди умумии феъл дар гӯиши ҷануби шарқии забони тоҷикӣ 87
24. **Саидхоҷа И.Б.**
Соҳторшиканӣ дар забон ва назари муҳаққиқон дар бораи он 90

ГУЛШАНИ АДАБ

25. **Азиззода Р.**
Шарҳи ҳол ва мероси адабии Фарадиддини Аттор 95
26. **Қурбонова Ш.К.**
Таснифоти соҳтории матнҳои хабарӣ ва мушкилот дар тарҷумаи онҳо 99

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

27. **Каримов Ш.Т., Солиева Г.З.**
Баъзе хусусиятҳои раванди ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон 103
28. **Комиламоҳи Н.**
Рушди ҳунармандӣ дар Афросиёб..... 109
29. **Комиламоҳи Н.**
Муомилоти пулӣ дар Самарқанди бостон: таваҷҷуҳ ба Афросиёб 113
30. **Шарифова С.Р., Ғафуров Р.Ҳ.**
Масъалаҳои таҳқиқи осори таърихӣ ва ҷуғрофиёи ҳавзаи Осиёи Марказӣ 120

ИЛМ ВА ФАНОВАРӢ

31. **Кабиров Н.Г., Чалилова Н.**
Таъсири 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол ва комплекси оксохлоро-2-этил-1, 3, 4-тиадиазолии рений (v) ба устувории диатсетати селлюлоза нисбат ба рушноӣ ва заряднокшавӣ 127
32. **Табаров М.Н.**
Рушди ҷадвалҳои электронӣ ва марҳалҳои оғози кор дар онҳо 131

ТАБИАТ ВА МУҲИТ

33. **Олимов А.А.**
Фаъолияти дил ва фишори шараёнӣ дар ҳолати оромӣ ва сарбории ҷисмонӣ дар байни донишҷӯён 136
34. **Давлатзода З.Р.**
Таъсири стресс ба кори дил ва рағҳои хунгард 141
35. **Давлатзода З.Р.**
Омӯзиши таркиби хун ҳангоми стресс..... 146
36. **Бадалова С.**
Таърихи пайдоиши сигор ва зарари он 150

ИҚТИСОД ВА РУШД

37. **Ҷонакова Г.А., Хусайнов С., Самадзода Б.**
Ҷанбаҳои назариявии таҳқиқи менеҷменти кадрӣ..... 154

ОМӢЗИШ ВА ПАРВАРИШ

38. **Салимова Г.**
Ҳониши матн ва дарки маънои он аз ҷониби хонандагони хӯрдсол 160
39. **Назирзода М.**
Рушди маърифатии кӯдакони синни томақтабӣ..... 163
40. **Додоҷонова Г.**
Таъсири машварати касбӣ ба интихоби касб дар наврасон..... 166
41. **Атахонзода Л.Б.**
Кор бо луғат ҳамчун воситаи ташаккули малакаҳои нутқи мураттаби хонандагони синфҳои ибтидоӣ 170
42. **Асоева С.З.**
Мавқеи технологияи бозӣ дар заминаи психологию педагогии синфҳои ибтидоӣ 174

РАВИШИ ТАДРИС

43. **Аҳмадзода К.**
Таълими грамматика чун рукни асосии омӯзиши забони англисӣ дар МТМУ 177
44. **Аҳмадзода К.**
Хат ва бартариятҳои он дар омӯзиши забони англисӣ бо истифодаи технологияи навин..... 180
45. **Бобоҷонова Т.А.**
Ташаккули салоҳиятҳои ҳониши хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълими тафриқавии дохилисинфӣ 183
46. **Кенҷаева С.М.**
Методикаи ташаккули малака ва маҳоратҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ..... 187
47. **Рафиева Д.**
Нақши кишваршиносӣ дар раванди таълими забони хориҷӣ 191
48. **Ризозода М.**
Назаре ба таълими таркиби калима ва калимасозӣ дар синфҳои ибтидоӣ 195

49.	Табаров М.Н.	
	Нақш ва муҳимияти ҷадвалҳои электронӣ дар раванди таълими фанни информатикӣ	199
50.	Мирзоева Г.	
	Таълими эссе дар шакли ҳикоя (narrative essay) ба донишҷӯёни факултетҳои филологӣ	203
51.	Ғаффурова Н.	
	Маҳорати муоширати таълимии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ.....	210
52.	Абдуллоева Ш.	
	Маҷмуи машқҳо барои таълими хониши рӯзнома ба донишҷӯёни макотиби таҳсилоти олии касбӣ	214
53.	Нуриддинзода С.Қ.	
	Нақши таълими корҳои беруназсинфӣ аз забони модарӣ ва имло дар рушди нутқи хонандагонии синфҳои ибтидоӣ.....	219

*Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси филология,
муаллими калони кафедраи назария ва амалияи забониносии факултети филологияи тоҷики
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни*

ЗАБОН ХОСИЯТИ БАҲАМОВАРӢ ВА ВАҲДАТОФАРӢ МИЁНИ ЧАВОНОНУ ДОНИШЧӢЁН

«Мо бояд ҳамеша зираку хушёр бошем, ҳудогохиву худшиносии миллиро, ки асли он арҷгузорӣ ба истиқлолияти давлатӣ ва дастовардҳои он, дӯст доштани Ватан модар, забону фарҳанг ва арзишҳои милли мебошад, густариш бахшем, наслҳои наврас ва ҷавонро дар ҳамин руҳия тарбия намоем.

Бигзор, ҷавонони мо бо Ватан, миллат, забон ва ниёғони сарбаланди хеш ифтихор намоянд ва ҳифзи дастовардҳои истиқлолият, тамомияти арзӣ ва амнияти осудагии Тоҷикистони азиз мақсаду мароми зиндагии онҳо бошад!».

*Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат,
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон*

Забони модарӣ эҳёгарӣ ҳастии миллат мебошад. Танҳо ба воситаи забон фарҳанг, тамаддун ва ҷомеа рушд меёбад. Забони миллат таҷассумгари ҳастии миллат мебошад. Ҳар як шахс таърихи худро ба воситаи забон меомӯзад. Таърих гувоҳ аст, ки забони тоҷикӣ яке аз забонҳои қадима ба ҳисоб меравад ва мардуми тоҷик аз даврони қадим зебосухан, бо лаҳни ширин суҳбат ороستانро яке аз ҳикматҳои инсонгарӣ медонистанд.

Забон инчунин падидаи фарҳангии милли буда, ба воситаи он ҳар як шахс ҳувияти хешро мешиносад, ҷаҳонбиниро ба сарҳадҳои менамояд ва ҳофизаи маънавияшро қавӣ мегардонад. Илова бар ин, забон яке аз унсурҳои миллии тақдирбахши таъриху фарҳанг ба шумор рафта, дар он анъана ва суннатҳои халқ ифода меёбад. Маҳз тавассути забон инсон арзишҳои маънавии халқи худро меомӯзад ҳифз менамояд ва ба ин арзишҳо арҷ мегузорад.

Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз медоранд: «Мардуми мо аз рӯзҳои аввали соҳибистиқлолӣ миллати тамаддунсози Тоҷикистон ҳувияти худро ҳифз менамояд ва ба ин арзишҳо арҷи бештар мегузорад.

Ба хотири бузургдошти ин рукни муҳими давлатдорӣ дар қонунгузорӣ тағйирот ворид карда, Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳар сол бо ҷорабиниҳои илмӣ оммавӣ таҷлил менамоем. Воқеан, «танҳо забон аст, ки дар ҳама давру замон таърихи воқеӣ ва ростини миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад».

Бо назардошти ин 22-юми июли соли 1996 мо дар суҳанронии хеш ба муносибати Рӯзи забон масъалаи таҳия ва тасвиби «Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ»-ро яке аз масъалаҳои ҳеле муҳим арзёби намуда будем. Таъкиди ин масъала бар пояи мантиқӣ устувор гардида, зарурати таҳияи «Қоидаҳои нави имлои забони тоҷикӣ» пеш омада буд. Ҳамин тавр, бо пешниҳоди мо ва қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3-юми сентябри соли 1998 «Имлои забони тоҷикӣ» дар таҳрири нав қабул гардид [9, с.12-23].

Забон муҳимтарин унсури бақои миллат буда, оинаи рӯзгори гузаштаву ҳозира ва маҷмӯи тафаккури андешаи халқ ба ҳисоб меравад. Яке аз арзишмантарин сарчашмаҳои мероси гузаштагон барои наслҳои оянда арзёби мегардад. Тавассути забон одамон ба ҳамдигар муошират карда, аз ҳоли ҳамдигар хабардор мешаванд. Таассуроташонро баён месозанд. Ҳангоми гуфтугӯ ва баёни фикр асолати забон боз ҳам равшантар зоҳир гардида, рукни тавонманд ва сарнавиштсоз будани он ошкор мешавад.

Забон инчунин падидаи фарҳангии милли буда, ба воситаи он ҳар як шахс ҳувияти хешро мешиносад, ҷаҳонбиниро ба сарҳадҳои менамояд ва ҳофизаи маънавияшро қавӣ мегардонад. Илова бар ин, забон яке аз унсурҳои тақдирбахши таъриху фарҳанг ба шумор рафта, дар он анъана ва сунатҳои халқ ифода меёбад. Маҳз тавассути забон инсон арзишҳои маънавии халқи худро ҳифз менамояд ва ба ин арзишҳо арҷи бештар мегузорад. Боиси ифтихор ва қаноатмандист, ки ниёғони шарофатманди мо дар тӯли таърихи дуру дароз, дар паҳноии васеи Осиёи Марказӣ

накши бузург бозида, бо қавму миллатҳои ҳамсоя робита барпо намудаанд, забони тоҷикиро аз тӯфони рӯзгорон ғимоя карда, онро ҳамчун ганҷинаи беназир ба ояндагон мерос гузоштаанд. Мо, вазифадорем, ки ин ҳазинаи бемислро чун ғавҳараки ҷашм ҳифз намоем ва барои устувор гардидани пояҳои забони давлатиамон ҳар ҷи бештар заҳмат кашем. Зеро, андеша ва ғояи миллии ҳар як халқ дар забону адбиёт ва фарҳангу ҳунараш ифода ёфта, дар тафаккури маърифати фарзандони он ташаккул меёбад.

Ҳамин тариқ бояд гуем, ки забони давлатиамон ин арзишмандтарин неъмате аст, ки моро ва таърихамонро аз насл ба насл интиқол медиҳад. То ҷи андоза мо забони худро эҳтиром намоем то ҳамин андоза ба давлату халқу миллати худ эҳтиром гузошта ҳисобида хоҳад шуд. Забони тоҷикӣ дар тӯли ин солҳо дар баробари забони давлатдориву коргузори, вазифаи васлгарии халқияту миллатҳои гуногунро низ ба ҷо овардааст. Забони тоҷикӣ забони ҳамдилия, забони илму фарҳанг ва забони сулҳу озоиштагӣ аст. Зеро барои пойдор намудани забони давлати соҳибистиқлолу соҳибихтиёр моро қарор аст, ки баҳри мустаҳкам намудани забон худ хувияти миллии мардумонамон дарки амиқи ватандӯстӣ дар кишварамонро пойдор намоем. Забони миллии давлатӣ дар мақоми забони илму фарҳанг омили оғаҳии соҳибзабонон аз таърихи қадимии забон, осори ғаровони нийғони боғазламон, ки дар давоми таърихи садсолаҳо ба забони илм таълиф ёфта, диққати аҳли илму фарҳанги ҷаҳониро ба худ ҷалб ва тасхир кардаанд, мебошад. Мо тоҷикон низ, барҳақ бояд аз ҷунин забони бузург, дар ғановат қамназир, шевою ғушнавоз, забони биҳиштиро насиб гардондааст. Барои он ки забон рукни муҳими давлатдорӣ ва тафаккури хувияти миллии мо ба шумор меравад.

Адабиёт:

1. Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
2. Қонуни ҚТ «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ш.Душанбе, 5 октябри соли 2009, №553.
3. Маҳдӣ М. Заминаҳои рушди забони форси дарӣ то асри сомонӣ. – Душанбе, 1999. – С.190-198.
4. Раҳмон Эмомалӣ. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. – Душанбе, 2006.
5. Раҳмон Эмомалӣ. Ориёӣҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ. – Душанбе: Ирфон, 2006.
6. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби I. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
7. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби II. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
8. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе, 2001.
9. Суханҳои ҳикматомӯзи Президент Эмомалӣ Раҳмон дар бораи забон (Мураттиб ва муаллифи пешгуфтор Зафар Шералӣ Сайидзода). – Душанбе: Бунёди забон, 2015. – 116 с.

Қалидвожаҳо: *забон, забони тоҷикӣ, рушди ҳудушиносии милли, иртиботи байнифарҳангӣ, фарҳанг, тамаддун, миллат, ғустаришии забони модарӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, давлат.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Валиев Ҷамшед Абдурасулович, доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ), муаллими калони кафедраи назария ва амалияи забоншиносии факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mal.ru; jamshedvaliev93@gmail.com

Сведения об автора: Валиев Джамшед Абдурасулович, доктор философии (PhD) по специальности 6D020500 – Филология (6D020502 – Таджикский язык), старший преподаватель кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mal.ru

About the author: Valiev Jamshed Abdurasulovich, doctor of philosophy (PhD) on specialty 6D020500 – Philology (6D020502 – Tajik language), senior teacher in the Department of Tajik Philology of the Tajik State University named after Sadridin Any. Phone number: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mal.ru

КОРБУРДИ ПЕШВАНДҲОИ СИФАТСОЗИ «БО- / БА-»
ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ҲАБИБУЛЛО ФАЙЗУЛЛО

Читавре ки мо аз грамматикаи тарихии забони тоҷикӣ медонем, калимасозӣ яке аз воситаҳои бой шудани таркиби луғавии забон, вусъат пайдо кардани он ва ба захираи луғавии забон ворид шудани калимаҳои нав маҳсуб меёбад. Аҳаммияти калимасозиро дар ғанигардии таркиби луғавии забон муҳаққиқон ҳанӯз солҳои 60-уми асри гузашта қайд карда буданд ва ба ин назаранд, ки «бе калимасозӣ забон таркиби луғавӣ дошта наметавонад. Маҳз аз ин ҷиҳат аҳаммияти асосии калимасозӣ дар системаи умумии забон муайян мегардад» [10, 253]. Ба воситаи пешванду пасвандҳо ташаккулёбии калимаҳои мансуб ба сифат яке аз роҳҳои асосӣ ва пурмаҳсули таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Вобаста ба васл шудани пешванду пасвандҳои сифатсоз ҳамин нуктаро ёдовар шудан бамаврид аст, ки онҳо на бо ҳар калима ҳамнишини шуда метавонанд. Аз ин ҷиҳат, ҳақ ба ҷониби забоншинос Ш. Кабиров аст, ки фармудааст: «Мусаллам, ки калимаҳо ба асоси маъноӣ луғавияшон дар мавриди вожасозӣ морфемаҳои мушаххасро ҳазб мекунанд, яъне, ба ифодаи дигар, ҳар як морфема наметавонад, ки бо ҳар як калимаи «бегонаву ноошно» ҳамнишини шавад унс бигирад. Аз ҳамин ҷост, ки ҳар як ҳиссаи нутқ (ҳиссаҳои нутқи мустақилмаъно) морфемаҳои маъносоз (калимасоз) ва шаклсозии хоси худро доранд» [3, 60].

Инкишофёбии калимаҳои нави сохта бо ёрии пешвандҳо воқеаи ҷанд соли охир набуда, дорои таърихи қадима ба ҳисоб меравад. Аз ин василаи калимасоз дар даврони то мелодӣ ба кор бурда мешудааст. Ба ҳамин хусусияти ин навъи унсурҳои калимасоз ишора карда муҳаққиқ Д. Саймиддинов навишта буд, ки «бо пешванд сохтани вожаҳо дар форсии миёна равиши нав набуда, балки ин усул аз эронии бостон – ҳамчун идомаи таърихӣ сохтори ин забон ба мерос омадааст. Корбурди пешвандҳо дар форсии миёна дар асоси вижагиҳои сарфи он ҳам аз роҳи суннати гуфторӣ ва ҳам навишторӣ идома кардааст» [6, 136].

Пешванди бо- / ба-. Дар забони тоҷикӣ бисёр унсурҳои номустакиле вучуд доранд, ки шаклан як хел буда, вобаста ба мавқеяшон дар матн вазифаҳои мухталифро бар дӯш доранд. Масалан, унсурҳои бо-, ба-, бе-, дар- ва ғайраҳо метавонанд, ҳамчун пешванд ва пешоянд ба кор раванд. Корбурди ҳамчун пешванд ё пешоянд истифода гардидани чунин унсурҳоро яке аз муҳаққиқи эронӣ А. Ҳумоюнфаррух, ки пешвандро «пешованд» ва пасвандро «пасованд» номидааст, чунин муайян намудааст: «Барои ташкили ин ки дар кучо ҳарф ва дар кучо пешованду пасованд мебошанд, кофӣ аст диққат шавад, дар ин ки ҷузъи калима аст ё ҷудост. Ҳар ҷо, ки танҳо ва ҷудо аз калимаи мадҳули худ нашавад ва агар ҷудо шавад, ғолибан лафзи мадҳул маънии тамом надихад, дар ин ҷо пасованд ва ё пешованд аст. Ва ҳар гоҳ буду набуди онҳо таъсире дар асли маънии калимаи мадҳул накунад, дар он ҷо ҳарф бошад. Масалан, калимаи боҳирадро агар бидуни **бо-** истеъмом кунам, ҳамин маънии аслиро тамом доро бошад, вале агар лафзи **но-**ро аз *нодон* ё *нодонон* бардорем, **дон** ё *донон* мемонад, ки тақрибан мукммал ва тамоме надорад» [7, 127]. Агар ба таърихи пешвандҳои **бо- / ба-** рӯйе намоем, маълум мегардад, ки онҳо дар порсии миёна дар шакли **-arāk** [2, 48] ё **-abāg** дучор омада, аслаш ба ***ура-**и эронии қадим, **ура-**и порсии куҳан мерасад [5, 136]. Дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [1, 299-142] пешванди сермаҳсул аз исми сифати асли сохтани **бо- / ба-** ишора шудааст. М. Қосимова низ дар мавриди сермаҳсул ва дар ташаккули сифат ҳиссаи муносиб гузоштани пешванди номбурда изҳори ақида кардааст [4, 13].

Мо дар ҳолатҳои дигар васлшавии пешванди **бо- / ба-**ро ба унсурҳои луғавии арабӣ мушоҳида намудем. Масалан, калимаи **бовиҷдон**-ро шоир дар ифодаи маъноӣ «*поқдил, нексиришт, қувваи ботин*» истифода кардааст:

Одмаи софдилу ҳақталабу бовиҷдон,

Ҳамчу тифлони ҳасадбурда хиҷил мегардид [8, 29].

Унсурҳои луғавии **бовиҷор** низ барои ифодаи маъноӣ «*ботамкин, вазнинӣ, гаронборӣ (дар рафтор ва гуфтор)*» ба кор рафтааст:

Дар миёни деҳ, даври деҳа ҷил чанор,

Ҷил чанори сабзпӯши бовиҷор [8, 35].

Калимаи **босаховатро** шоир ба маънои «сахй, саховатпеша, дсаткушод» мавриди истифода қарор додааст:

*Осмони босаховат вусъати дунё гирифт,
Абри дарёборро дар хизмати дарё гирифт* [8, 37].

Вожаи **босафо** ба маънои «соф, пок, равшан, бегубор» мавриди истифода қарор гирифтааст:
*Чаими ӯ дарёву ришаи обишор,
Синааи дашти фарохи босафо* [8, 73].

Калимаи **боитобро** адиб ба маънои «маломатомез, қару ғазаб» мавриди истифода қарор додааст:

*Ё ки бар қасди ошиқи зораи,
Ин қадар боитоб механдид* [8, 182].

Вожаи **босамар** –ро шоир ба маънои «борвар, мевадор, ҳосилдиҳанда» низ истифода бурдааст.

*Нишаста дар таги ин арчаи сарсабз мо танҳо,
Ба умеди, ки нахли орзумон босамар гардад,
Мау ту роз мегуфтем* [8, 193].

Аз таҳқиқи далелҳои дар боло зикршуда, ба чунин хулоса метавон омад, ки дар ғазалиёти Ҳабибулло Файзулло васлшавии пешванди **бо-** **ба-** бо унсурҳои луғавии арабиасл назар ба тоҷикиасл бештар ба назар мерасад.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик: дар се ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 355 с.
2. Ефимов В.А. Персидский, таджикский, дари / В.А. Ефимов, В.С.Расторгуева, Е.Н. Шарова // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. – М.: Наука, 1982, – С.5-230.
3. Кабиров Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷири гуфтор / Ш. Кабиров. – Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2021. – 317 с.
4. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Ҷилди 1 / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2011. – 566 с.
5. Расторгуева В.С.Среднеперсидский язык // Основы иранского языкознания: в 5-ти томах. Том 2. Среднеиранские языки /В. С.Расторгуева, Е. К. Молчанова. – М.: Наука, 1981. – С.6-146.
6. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
7. Хумоюнфаррух А. Дастури ҷомеи забони форсӣ. Чопи сеум / А. Хумоюнфаррух. – Техрон, 1364. – 1096 с.(ба форсӣ).
8. Ҳабибулло Файзулло. Кулиёт. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 512 с.
9. Ҳалимов С., Шукурова К. Забони ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ). – Душанбе: 1988 – 100 с.
10. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию / Н.М. Шанский. – М.: Издательство Московского университета, 1968. – 268 с.
11. Юсупов Ш. Хусусиятҳои морфологии «Ҷомеъ-ут-таворих». // Дисс.номзад.илм.филологӣ. – Душанбе, 2020. – 148 с.

Калидвожаҳо: сифат, пешванд, пасванд, таркиби луғавӣ, морфема, форсии миёна, сермаҳсул, сифати аслӣ, вижаҳои сарфӣ.

Аннотация

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ «БО-/БА-» В ГАЗАЛИОТЕ ХАБИБУЛЛЫ ФАЙЗУЛЛЫ

В научной статье исследователь рассмотрел предлог прилагательного «бо-/ба-» в газелях Хабибуллы Файзуллы и на основе многочисленных примеров из произведений писателя провел большое исследование в данной статье. В статье он написал и объяснил новые прилагательные, образованные из исходных арабских слов с предлогом прилагательного бо-/ба-.

Ключевые слова: *прилагательное, приставка, суффикс, лексический состав, морфема, среднеперсидский язык, продуктивность, исходное качество, утилитарные признаки.*

Annotation

**USE OF ADJECTIVES «BO- / BA-»
IN THE GHAZAL OF HABIBULLA FAIZULLA**

In the scientific article, the researcher discussed the preposition of the adjective «bo- / ba-» in Habibullah Faizulla's ghazals, and based on numerous examples from the works of the writer, the researcher made a lot of research in this article. The article presents and explains the newly formed adjectives from the original Arabic words with the adjective prefix bo- / ba-.

Keywords: *adjective, prefix, suffix, lexical composition, morpheme, Middle Persian, productive, original adjective, adverbial features.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Тоирзода Абдубасир, магистранти соли аввали кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С.Айни.

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои филологӣ Валиев Ҷ.А.

Сведения об автор: Тоирзода Абдубасир, магистрант первого курса кафедры теории практики языкознания ТГПУ им С.Айни.

Научный руководитель: кандидат филологических наук Валиев Дж.А.

About the author: Toirzoda Abdubasir, 1st year of Magistrant in the Department of Tajik Philology of the Tajik State University named after Sadridin Ayni.

Scientific supervisor: Candidate of Philological Sciences Valiev J.A.

Тураев Муҳаммадишариф Раҳматуллоевич,
магистранти соли аввали факултети филологияи тоҷик

ХУСУСИЯТҲОИ ВОЖАИ «САР» ДАР РУБОИЁТИ НАЗИРИИ НИШОПУРӢ

Муҳаммадхусайн Назирии Нишопурӣ, яке аз суҳанварони номвар ва соҳибзавки қаламрави адабиёти тоҷикзабони Ҳиндустон мебошад, ки бар асоси маълумоти сарчашмаҳо, дар нимаи дуҷуми асри XVI ва ибтидои асри XVII ҳаёт ба сар бурдааст ва Назирӣ таҳаллуси шоириаш мебошад. Баъд аз ғазал, рубой дар таркиби мероси адабии шоир дорои мавқеи муҳим мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, китоби рубоиёти Назирӣ, бори аввал бо заҳмату талоши адабиётшинос Маҳмудзода Обидҷон нашр ва пешкаши дӯстдорони илму адаб гардид.

Мо имрӯз тасмим гирифтаем, ки хусусиятҳои вожаи сермаъноии «сар»-ро дар рубоиёти ин шоири номвар мавриди таҳқиқ қарор диҳем. Ин вожа яке аз калимаҳои сермаънотарини забони тоҷикӣ мебошад. Калимаи «сар» ба ғайр аз маънои асосӣ маъноҳои иловагӣ низ дорад.

Вожаи «сар» дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дорои чунин маъниҳост: 1) *узви бадани инсон ва ҳайвон*; 2) *огоз, аввал, ибтидо*; 3) *болои чизе рӯйи чизе*; 4) *нӯги чизе*; 5) *хӯша*; *як сар ангур, як сар ҷуворӣ*; 6) *раис сардор*; 7) *майл, рағбат, ҳавас*; 8) *шумораи асп, ҳар (нумератив): се сар буз*; 9) *нафар, кас*.

Сермаъноии воҳидҳои луғавӣ яке аз вижагиҳои ҳар як забон ба шумор меравад ва ин аст, ки аксар муҳаққиқон бар ин боваранд, ки дар забонҳо маъноҳо нисбат ба калимаҳо бештар мебошанд. Сермаъноии калимаҳо «дар натиҷаи ба мафҳуми маълум дарҷ кардани маънои муайяне ба вучуд меояд», ки ин ҳодисаро васеъ гардидани маънои калима меноманд [Олимҷонов, 32].

Дар забон калимаҳо аз ҷиҳати маъноҳои ифода мекардашон гуногун мешаванд. Баъзе калимаҳо барои ифодаи танҳо як маъно хизмат мекунанд, ки онҳо *моносемия* ном доранд: шаҳр, радио, комбайн, телевизор, ақл, фикр, мубтадо ва монанди инҳо.

Аксариати терминҳои соҳаҳои гуногуни илму фан, техника ва ҳунар ба гурӯҳи моносемия дохил мешаванд.

Калимаҳое, ки ду ё якчанд маъноро ифода мекунанд, *полисемия* ном доранд. Масалан, дар забони тоҷикӣ калимаҳои *забон, даст, роҳ, миён, рӯй, ҷашм, сар*, реша калимаҳои сермаъно – полисемия ҳисоб мешаванд, зеро ҳар кадоми онҳо дар матн ба якчанд маъно меоянд. Инро дар ибораҳои озод ва устувори поён, ки калимаи забон дар онҳо ба маъноҳои гуногун омадааст, равшан мушоҳида намудан мумкин аст: забони одам; забони тоҷик (ҳамчун воситаи алоқаи ҷамъиятии халқи тоҷик); забони модарӣ (номи фан дар мактабҳо); забон як қардан (ҳамфикр шудан); забон гирифтани (аз тарсу ваҳм ғап зада натавоништан); забонкӯтоҳ будан (гунаҳкор будан дар назди касе); забон хоридан (ҳаваси суҳангӯӣ доштан) [Тоҳирова, 11].

Дар забоншиносии тоҷик беш аз ҳама сермаъноии луғавӣ мавриди баҳс қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин мавзӯ рисолаву мақолаҳои ҷудогона навишта шудаанд. Бо вучуди он дар бисёр дастуру китобҳои дарсӣ мавриди шарҳи ин мавзӯ талқин карда мешавад, ки маъноҳои ҷудогонаи калимаи сермаъноро ба гурӯҳҳои асли ва маҷозӣ ҷудо кардан лозим аст. Маъноҳои маҷозӣ аз маънои асли тавлид ёфтаанд, маънои асли якумдараҷа буда, маъноҳои маҷозӣ дуумдараҷаанд ва ҳоказо. Дар ҳақиқати ҳол ҳатто мушоҳидаҳои сатҳии калимаҳои сермаъноии забони адабии муосири тоҷик дурустии чунин ақидаҳои анъанавии беасосро инкор мекунанд [Мачидов, 46].

Чун дар мавзӯи сермаъноии калима ё худ полисемия маълумот додем, гуфтаи ба маврид аст, ки шоири ширинкалом Назирӣ дар рубоиёти хеш аз калимаи сермаъноии «сар» ба таври фаровон истифода намудааст.

Ин калима дар рубоиёт ба маънои асли, яъне яке аз узвҳои бадан, ки аз гардан боло ҷойгир аст, чунин қорбасти шудааст:

*Дарди сару гардани ту ҳирзи тани туст,
Андӯҳи ту сайқали дили равшани туст.
Гар дарди саре қашидаӣ, нест аҷаб,
Номуси замона бар сару гардани туст* [Рубоиёт, 42].
*Сад фикр асар зи тоатам бардорам,
Сад саҳв сар аз ибодатам бардорам.
Бо ин васвос ниятам нест дуруст,*

Ғассол магар ҷанобатам бардорад [Рубоиёт, 60].

Селоби сиришк обрӯ мерезад,

Шӯридагиям зи гуфтугӯ мерезад.

Ку зухду кадом тавба, савдои касе,

Май бар сари ман сабӯ – сабӯ мерезад [Рубоиёт, 64].

Вожаи **сар** дар рубоиёти адиб ба ҷуз маънои асли маъноҳои дигарро низ баён намудааст, яъне шоир маъноҳои иловагиро низ дар сатҳи баланд истифода кардааст:

Ба маънии нӯги чизе:

Ризқам ҳама аз таъби гуҳарсанҷ ояд,

Ганҷем ба ҳар қадам ба поранҷ ояд.

З – он дам ки дар ин мазраа деҳқон гаштам,

Доим сари белаи ба сари ганҷ ояд [Рубоиёт, 80].

З – ин бим, ки оварад тараб тафриқа бор,

Булбул накунад ба боз як ҷой қарор.

Гул ҷомадарида бар сари шох ояд,

Азбаски ба доманаи даровезад хор [Рубоиёт, 84].

Баргир ниқобу бахтам аз ҷо бардор,

Бинмой руҳу лолаи хумро бардор.

Ҷон дар таҳи пой меравад, зулф бикаш,

Дил аз сари зулф меравад, по бардор [Рубоиёт, 86].

Ба маънии назди, пеши чизе:

Сад наъли дуруст возеғун овардам,

Сад Мӯсио Хизр раҳнамун овардам.

Ҳар ҷо сари чамае нишон медоданд,

Бурдам аташу сабӯи хун овардам [Рубоиёт, 102].

Калимаи мавриди назар ба маънии «сари роҳи нодуруст» дар рубоии зер чунин истифода гардидааст:

Ҳар к-аз сари қачраве ба даргоҳ ояд,

Ҳарчанд ба гоҳ омада, бегоҳ ояд.

Аз муъҷизаи бева, ки дар роҳ ояд,

Дастори ҳазор курд кӯтоҳ ояд [Рубоиёт, 58].

Ба маънии садришин, сардор:

Ҳар кас зи худию худситой гардид,

Аз кибр гузашту кибриёӣ гардид.

Ҳар мард, ки сар ба ҳалқаи аҷз сунурд,

Сарҳалқаи мардони худой гардид [Рубоиёт, 76].

Дар рубоии дигар бо пайваст шудан бо феъли «каш» сифат гардида, маънии нофармон, саркашро ифода кардааст:

Бар тан мафизо, ки нафс саркаш гардад,

Бар ақл матан, ки табъ аз ӯ х (в) аш гардад.

Дар оташи шиқ сӯз, то нур шавӣ,

Парвона гизои рӯҳи оташ гардад [Рубоиёт, 82].

Ба маънии ифтихорманд, бо ифтихор:

Фармони ту бишнавам, ба парвоз оям,

В – аз фахр ба сар ниҳам, сарафроз оям.

Ту кӯҳио ман савти сухан, уммед аст,

Чун дар ту расам, зуд ба ҷо боз оям [Рубоиёт, 106].

Ба маънии замини шӯразоре, ки дар биёбон аз дур ҳамчун об намоён мешавад:

Арбоби замона офати дил бошанд,

Чун мавҷи сароб нақши ботил бошанд.

Ин куҳнасафинаҳои азкоршуда,

Хуб аст, ҷанозаҳои соҳил бошанд [Рубоиёт, 56].

Хулоса, баъд аз таҳқиқ таҳлилҳо ба мо маълум гардид, ки вожаи сермаъноӣ «сар» дар таркиби рубоиёти шоир 43 маротиба барои ифодаи маъноҳои гуногун мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ин шаҳодат аз хунару маҳорати эҷодии адиб дарак медиҳад.

Адабиёт:

1. Бобокалонова Р. Н. Хусусиёти луғавию семантикии услуби «Таърихи ҳумоюн» – и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ. – Душанбе, 2019. – 162 с.
2. Забони адабии ҳозира тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447 с.
3. Қодинова Ф. Р. Хусусиятҳои луғавӣ-маъноии «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммади Бакрон. – Хучанд, 2020. – 191 с.
4. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Қисми 1. Лексикология. – Душанбе: Матбуот, 2007. – 255 с.
5. Муъминов А. Полисемия ва антонимия.// Мачмуаи филологӣ/. – Душанбе: Нашри УДТ, 1971. С.70-76.
6. Назири Нишопурӣ. Рубоӣёт. – Хучанд: Ношир, 2022. – 160 с.
7. Олимҷонов М. Сайри лафзу маънӣ. – Хучанд: Ношир, 2021. – 328 с.
8. Олимҷонов М, Шоев Р. Забони адабии муосири тоҷик. (Баҳши лексикология). – Душанбе, 2016. – 127 с.
9. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. – 79 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.

Калидвожаҳо: *Назирӣ, сар, сермаъноӣ, луғавӣ, рубоӣёт, маънӣ, забонишиносӣ, хусусият, вожа, аслӣ, маҷозӣ.*

Аннотация

ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВА «САР» В ТЕОРЕТИЧЕСКИХ НАЗИРИ НИШОПУРИ

В данной статье даны сведения о характеристиках слова «голова» в повествованиях Назири Нишопури, автор статьи показывает употребление слова «голова» в повествованиях Назири Нишопури и выделяет 43 случая его употребления. Анализ и рецензия автора статьи показывают, что он хорошо разбирается в вопросах языкознания и подготовил важную статью об употреблении слова «голова» в повествованиях этого известного поэта, которая может служить научным материалом для специалистов в области лингвистики.

Ключевые слова: *Назири, голова, многозначность, лексика, повествование, смысл, лингвистика, признак, слово, буквальное, переносное.*

Annotation

FEATURES OF THE WORD «SAR» IN THE RUBAIYAT OF NAZIRI NISHAPURI

In this article, information is given about the characteristics of the word «head» in the narrations of Naziri Nishopuri, the author of the article shows the use of the word «head» in the narrations of Naziri Nishopuri, and identifies 43 cases of it in the narrations. The analysis and review of the author of the article indicates that he is well aware of linguistic issues and has prepared an important article on the use of the word «sar» in the rubaiyat of this famous poet, which can serve as a scientific material for linguistic specialists.

Keywords: *Naziri, sar, meaningful, vocabulary, rubaiyat, meaning, linguistics, characteristic, word, original, metaphor.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Тураев Муҳаммадшариф Раҳматуллоевич, магистранти соли аввали кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои филологӣ Валиев Ҷ.А.

Сведения об автор: Тураев Муҳаммадшариф Раҳматуллоевич, магистрант первого курса кафедры теории практики языкознания Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айна.

Научный руководитель: кандидат филологических наук Валиев Дж.А.

About the author: Turaev Muhammadsharif Rahmatulloevich, 1st year of Magistrate in the Department of Tajik Philology of the Tajik State University named after Sadridin Any.

Scientific supervisor: Candidate of Philological Sciences Valiev J.A.

**ВИЖАГИҲОИ КОРБУРДИ ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ
ТАРЗИ АМАЛ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ**

Наҳв яке аз бобҳои асосии грамматика мебошад. Дар миёни мавзӯҳои мавриди баҳси наҳв қарор гирифтаи мавзӯи ҷумлаи мураккаби тобеъ, ба назари мо, то андозаи зарурӣ таҳқиқ нашудааст. Аз рӯи қор омадани мақолаи мазкур, воқеан ба бисёр гӯшаҳои торикӣ нимторикӣ мавзӯи «*Вижагиҳои корбурди ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарзи амал дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ*» равшанӣ андохта, таҳқиқҳои мавҷударо то андозае пур ҳоҳад кард.

Забони адабии тоҷик, ки таърихи чандҳазорсола дорад, ҳанӯз аз нимаи дуюми асри XIX таваҷҷуҳи олимони забоншиносони русро ба худ ҷалб карда буд. Аммо дар асарҳои онҳо забони тоҷикӣ на ҳамчун як забони мустақили халқӣ тоҷик, балки ҳамчун шева ва ё шакли тағйирёфтаи забони форсӣ ба назар гирифта мешуд. Дар баробари ин, китобҳои олимони давраи мазкур баъзе масъалаҳои морфологӣ, хусусиятҳои фонетикӣ ва ҷиҳатҳои махсуси ин ё он шеваи забони тоҷикиро дар худ инъикос мекарданд.

Бо мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ, баҳри омӯзиши он заминаҳои бисёр мувофиқ фароҳам оварда шуд. Ҷараёни татбиқи Қонуни забон дар ҳамаи ҷабҳаҳои ҳоҷагии халқ амалӣ шуд. Ин нуқта, пеш аз ҳама, дар соҳаи маориф ва илму фарҳанг беҳбудӣ овард.

Пажӯҳиши пурра ва илмӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарзи амал зарур аст. Азбаски забонҳо аз рӯи пайдоишашон ба ҳамдигар хешӣ ва муносибати зич доранд, дар бораи дараҷаи шарҳ баён ёфтани мавзӯҳои грамматикӣ мухтасар ҳам бошад, мулоҳиза баён кардан лозим аст. Чунин шева мумкин аст ба омӯзиши муқоисавии забонҳо боз ҳам мусоидат намояд.

Ҷумлаи пайрави тарзи амал, тарзу тариқи воқеъ гардидани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад [1, с.355]:

«*Хусрав бинишаст, чунон ки расми мулуки Аҷам буд*» [7, с.25]. - «*Khusrav sat, as was the picture of the king of Ajam*».

Ҷумлаи пайрави тарзи амал дар ду ҳолат вазифаи худро иҷро менамояд: а) барои эзоҳи таркиби хабари сарҷумла; б) барои шарҳи ҳоли тарзи амали сарҷумла. Ҷумлаи пайрави тарзи амал бештар ба ҳоли тарзи амал ва ё калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарҷумла вазифаи ҳоли тарзи амалро адо мекунанд, тобеъ шуда меоянд: «*Бо падару модари худ чунон бош, ки аз фарзандони худ тамаъ дорӣ*» [7, с.17]. - «*Be with your parents as you greedy your children*».

Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (1963) ин хели ҷумлаи пайрав ба ду навъ тақсим карда шудааст: а) ҷумлаи пайрави тарзи амал; б) ҷумлаи пайрави андозаю миқдор. Вале Б. Ниёзмӯҳаммадов дар китоби «Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик» (1960) ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро ба се хел – тарзи амал, андозаю миқдор ва монандӣ ҷудо кардааст [6, с.121].

Дар «Қобуснома» ҷумлаи пайрави тарзи амал бештар ба воситаи пайвандаки бе он ки тобеъ шудааст, ки муносибати тарзи амал равшан аст: «*Дигар, пайваста ба хидмат маиғул бош, бе он ки бифармояд*» [7, с.138]. - «*Also, constantly engage in service, without being ordered*».

Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ бо пайвандакхое ба сарҷумла тобеъ шудаанд, ки барои ин ду ҷумла умумӣ буда, вале аз рӯи ифодаи маъно ва вазифа фарқ мекунанд: «*Зиёдат ва нуқсон нагирад, чунон ки офтоб миёни осмон бирасид, батиҷасайр бувад то фуру рафтани*» [7, с.41]. - «*Don't get too much or too little, just like the sun reaches the middle of the sky, let it go down until it goes down*».

Дар «Қобуснома» ҷумлаи пайрави тарзи амал дар ду ҳолат вазифаи худро иҷро менамояд:

а) барои эзоҳи таркиби хабари сарҷумла;

б) барои шарҳи ҳоли тарзи амали сарҷумла.

д) Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави монандӣ

Ҷумлаи пайрави монандӣ амали сарҷумларо ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса шарҳ медиҳад [1, с.123]: «*Ва мӯйи сари сахти сиёҳ ва сахти ситабр чунон тобад, ки гӯё ранг карда бошад*» [7, с.74]. «*And the hair of the head, black and hard, shines as if it has been dyed*». «Зеро ки агар пирон дар орзуи ҷавонӣ бошанд, ҷавонон низ, бешак, дар орзуи пирӣ бошанд» [7, с.39]. «*Because if old people dream of youth, young people also dream of old age*».

Дар «Қобуснома» ҷумлаҳои пайрави монандӣ маъноӣ монандиро ба воситаи муқоиса низ ифода менамоянд ва тамоми сарҷумларо шарҳ медиҳанд: «*Ва ман ба тамоми шартҳои ин тариқат ёд натавонам кард дар ин китоб, чунон ки машоих дар китобҳои дигар ёд карданд*» [7, с.174]. - «*And I cannot remember all the conditions of this method in this book, as the saints have remembered in other books*».

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ дар баробари амали сарҷумларо шарҳ додан бар эзоҳи дигар аъзоҳои ҷумла низ омада метавонанд: «*Ва амир Буссавор подшоҳе бузург буд ва одилу шучоъ ва фасеҳу мутақаллим ва покдину нешбин, чунон ки маликони ҷумда бошанд*» [7, с.27]. - «*And Amir Bussavor was a great king, just, brave, eloquent, wise, pious, and far-seeing, as powerful kings are*».

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҷумлаҳои пайрави монандӣ дорои воситаҳои гуногуни тобеъкунанда мебошанд. Онҳо ба воситаи пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутабоқати шаклҳои феълӣ ба сарҷумла тобеъ мешаванд.

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ пайвандакҳои ки - *that*, чунон ки – *because of*, монанди он (ин) ки – *the same of* хеле серистеъмол аст.

Ба воситаи пайвандакӣ ки ҷумлаи пайрави монандӣ бо калимаҳои ҳамнисбат, ки вазифаи ҳоли сарҷумларо адо мекунад, алоқаманд шудаанд: «*Чун дод чунин буд, мардум офарид, то рӯзи хӯрад*» [7, с.14]. - «*When it was like that, he created people to eat*». «*Ва ҳар чӣ андар тани одамии шарифтар аст, чунин аст, ки онро маъдан пайдо нест ва ишора ба ҷойи ӯ натавон кард*» [7, с.166]. - «*And whatever is more noble inside the human body, it is such that no mineral can be found in it, and it cannot be replaced*».

Пайвандакҳои таркибии чунон ки ва ҳамчунон (*e*) ки бештар дар нутқи китобӣ қор фармуда шуда, сарҷумларо ё ба воситаи монандкунии шарҳ медиҳад ва ё ки вазифаи монандкуниро бо роҳи муқоиса адо мекунад: «*Бероҳтар касе он бувад, ки ҷое, ки роҳ набувад, роҳ ҷӯяд, чунон ки пайгамбар салаллоҳу алайҳи васаллам гуфт*» [7, с.131]. - «*It is better for someone to find a way where there is no way, as the Prophet, may God's prayers and peace be upon him, said*». «*Агар ҳиҷо хоҳӣ гуфтан ва надонӣ, ҳамчунон ки касеро дар мадҳ ҷумла, зидди он мадҳ бигӯӣ*» [7, с.131]. - «*If you want to say a syllable and you don't know how to say it, just like praising someone in praise, say praise against it*». «*Ва низ, ҳамчунон ки бо валинеъмати хеш мунсиф бошӣ, бо лашиқару раият мунсифтар бош*» [7, с.149]. - «*And also, as you are fair with your blessings, be fair with the army and subjects*».

Тахлили маводи гирдовардаи мо нишон дод, ки ҷумлаи пайрави монандӣ дар забонҳои матраҳшаванда бештар пеш аз сарҷумла ва ё пеш аз амали сарҷумла меояд.

Тавре ки дар боло ишора намудем, ҷумлаҳои пайрави монандие, ки бо пайвандакҳои **чунон ки, мисли он ки, монанди он ки ва гӯё ки** тобеъ гардидаанд, дар ҳама ҳолатҳо омада метавонанд: «*Ба сари хон бо мардумон ҳадис ҳамекун, чунон ки дар шартҳои ислом аст*» [7, с.43]. - «*On the head of the khan, make a hadith with the people, as it is in the conditions of Islam*».

е) Ҷумлаи мурққаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа:

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа миқдор ва дараҷаю андозаи амалу аломати сарҷумларо шарҳ медиҳад [1, с.121]: «*Бад-он дараҷа бимонӣ, ки аввал буда бошӣ*» [7, с.132]. - «*Stay as bad as you were first*».

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа боз дараҷа ва андозаи амалу аломати сарҷумларо шарҳ медиҳад.

а) Дараҷаи амал: «*Ва он гоҳ Қуръон биёмӯзон, чунон ки ҳофизи Қуръон шавад*» [8, с.85]. - «*And then learn the Qur'an, so as to become a memorizer of the Qur'an*».

б) Дараҷаи аломат: «*Аммо расми муҳташамону мунъимон чунон аст, ки тобистон нимрӯз ба қайлула раванд*» [8, с.61]. - «*But the picture of the great and the great is such that they go to the kailula in the summer*».

в) Муқоисаи миқдор: «*Чунон шармгин мабош, ки аз шармгинӣ дар муҳиммоти хеш тақсир кунӣ*» [8, с.22]. - «*Don't be so shy that you blame yourself for your shyness*». «*Ва низ дил дар он чандон набанд, ки онро абадӣ шиносӣ*» [8, с.68]. - «*And the heart is not too much in it to know it forever*».

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1989) барои алоқаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ва андоза ба сарҷумла пайвандакҳои зерин қайд карда шудаанд: *ки, ба дараҷае ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, то ҳадде ки, ба қадре ки, ҳар қадар ки...*

Ин пайвандакҳо дар забони адабии тоҷик серистеъмол буда, дар забони англисии муосир истеъмолашон кам аст. Дар ин забонҳо ҷумлаҳои пайрави миқдору андоза бештар ба воситаи калимаҳои ҳамнисбати чунон, ҳамчунон, чандон омадаанд: «*Ва чунон дон, ки тӯро нагузоранд то ҳамебошӣ*» [8, с.39]. - «*And so smart that they won't let you stay together*».

Чойи чумлаи пайрави миқдору дараҷа дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ пас аз сарчумла мебошад, махсусан, дар ҳолати ба воситаи пайвандаки *чунон ки - as, so that* ба сарчумла тобеъ шудан: «*Аввал дар хонаи сард як замон таваққуф кун, чунон ки табъ аз вай ҳаззе биёбад*» [8, с.58]. - «*First, stop for a while in a cold house, so that the taste will enjoy it*».

Аз рӯйи мушоҳидаҳо ва таҳқиқи чумлаҳои пайрави миқдору дараҷаи забонҳои ғавқ мо ба ин натиҷа расидем, ки дар чумлаҳои пайрави миқдору дараҷаи забонҳои қиёсшаванда пайвандакҳои «*ба қадре ки*», «*ҳар қадаре ки*» ва «*ба андозае ки*» ниҳоят камистеъмоланд ва ба чойи онҳо пайвандандакҳои «*бе ҳадду андоза*» ва «*бе андоза*» истифода шудааст. Гузашта аз ин, дар ҳарду забон ҳам пайвандакҳои «*ба дараҷае ки*», «*ба андозае ки*», «*ба ҳадде ки*», «*то ҳадде ки*», «*ба қадре ки*», «*ҳар қадар ки*» кор фармуда нашудаанд ва барои барқарор кардани алокаи байни чумлаҳои пайрави миқдору андоза ба сарчумла бештар калимаҳои ҳамнисбати *чунон*, *ҳамчунон*, *чандон* омадаанд.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. – Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.
2. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қ. 1. Фонетика ва сарф. Китоби дарси барои мактабҳои олий. – Душанбе, 1963.
3. Зикриёев Ф. Куллии осор. Чилди якум. – Душанбе: Маориф, 2021. – 592 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. Лексикология, фонетика ва сарф. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои филологияи мактабҳои олий. – Душанбе: Ирфон, 1973.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 268 с.
6. Ниёзмухаммадов Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1960. – С.27-30.
7. Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома. (дар таҳияи Мирзо Муллоаҳмадов). – Душанбе: Суннатullo, 2007. – 354 с.
8. Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома. (Таҳрири Мирзо Муллоаҳмадов). – Душанбе: Маориф, 1979. – 191 с.

Калидвожаҳо: забони англисӣ, забони тоҷикӣ, забоншиносӣ, грамматика, забоншиносии муқоисавӣ, воситаҳои грамматикӣ, сарчумла, чумлаи мураккаби тобеъ, чумлаи мураккаби пайваст, чумла, феъл, ҷонишинҳои шиоратӣ, чумлаи пайрави пуркунанда, пуркунанда, шаклҳои хабарии феъл, пайвандак, пайвандакҳои тобеъкунанда ва пайвасткунанда.

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛОЖНОПОДЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ПРИДАТОЧНЫМ ДЕЙСТВИЯ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данной статье рассматриваются особенности употребления сложноподчиненного предложения с придаточным действия в таджикском и английском языках. В процессе исследования было выявлено что в формирование данных предложены роль грамматические средство как соединительное союзы и сказуемого формы глагола очень велико. Кроме того, в образовании предложений этого типа имеется больше общих и сходных черт, чем различий.

Основная цель данной статьи проанализировать и исследовать роль грамматических средств в особенности употребления сложноподчиненного предложения с придаточным действия в таджикском и английском языках. Прежде чем приступить к решению какой-либо проблемы, мы должны поставить перед собой глубокую цель. Основной целью автора является сравнение проблемы обучения и исследования особенности употребления сложноподчиненного предложения с придаточным действия в таджикском и английском языках.

Результаты исследования проявляются в том, что молодой исследователь впервые провел исследование дополнительное придаточное предложение таджикского и английского языков в форме научной статьи. Теоретическая значимость исследования очевидна в том, что решение вышеизложенных проблем позволяет на собранном материале рассмотреть особенности употребления сложноподчиненного предложения с придаточным действия в таджикском и английском языках.

Практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты и материалы могут быть использованы при исследовании других работ, при разработке и составлении грамматики таджикского и английского языков, теории грамматики таджикского и

английского языков, сравнительной языкознания и учебных методических указаний для высшей школы, при разработке практических курсов по этим трем дисциплинам следует использовать.

Ключевые слова: *английский язык, таджикский язык, лингвистика, грамматика, сравнительное языкознание, грамматические средства, главные предложения, сложноподчинённое предложение, сложносочинённое предложение, предложение, глагол, указательные местоимения, дополнительное придаточное предложение, дополнение, сказуемого формы глагола, союз, подчинительные и сочинительные союзы.*

Annotation

FEATURES OF THE USE OF COMPLEX SENTENCES WITH SUBORDINATE ACTIONS IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article deals with the features of the use of complex sentences with subordinate actions in the Tajik and English languages. During the research process, it was revealed that the role of grammatical means such as connecting conjunctions and the predicate form of the verb in the formation is very large. In addition, in the formation of sentences of this type there are more common and similar features than differences.

The main aim of this article is to analyze and explore the role of grammatical means in the formation of an object clause in the Tajik and English languages. Before we begin to solve any problem, we must set ourselves a deep goal. The main goal of the author is to compare the problem of features of the use of complex sentences with subordinate actions in the Tajik and English languages.

The results of the study are manifested in the fact that the young researcher for the first time conducted a study of an object clause in the Tajik and English languages in the form of a scientific article. The theoretical significance of the study is obvious in the fact that the solution to the above problems allows, using the collected material, to consider the features of the Features of the use of complex sentences with subordinate actions in the Tajik and English languages.

The practical significance of the study lies in the fact that its results and materials can be used in the study of other works, features of the use of complex sentences with subordinate actions in the Tajik and English languages, the theory of grammar of the Tajik and English languages, comparative linguistics and educational guidelines for higher education, in the development of practical courses in these three disciplines should be used.

Keywords: *English language, Tajik language, linguistics, grammar, comparative linguistics, grammatical means, principal sentence, complex sentence, compound sentence, sentence, verb, demonstrative pronouns, object clause, object, predicate forms of the verb, conjunction, subordinating and coordinating conjunctions.*

Маълумот оид ба муаллиф: Шарипова Муниса, магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 979861515

Сведение об авторе: Шарипова Муниса, магистрантка второй курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Тел.: +992 979861515

About the author: Sharipova Munisa, second-year master's student at the Faculty of English and Eastern Languages, Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini. Phone: +992 979861515

ПАСВАНДҲОИ СИФАТСОЗ ДАР ЗАБОНИ ФАРОНСАВӢ

Дар забони муосири фаронсавӣ низ ба монанди забони тоҷикӣ бо ёрии пасванд сохтани сифат яке аз роҳҳои сермахсули калимасозии ин ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Пасвандҳои сифатсоз аз ҷиҳати мавқеи калимасозӣ ва истеъмол дар забони фаронсавӣ низ ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: сермахсул, каммахсул ва бемахсул:

Якум пасвандҳое, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла калимаҳои нав, сифат месозанд, пасвандҳои сермахсул ном доранд. Дуюм дар забони фаронсавӣ пасвандҳое, ки калимаҳои зиёд сохта, вале доираи истифодаашон дар сохтани сифатҳои нав маҳдуд аст, Пасвандҳои каммахсул ва сеюм бошад пасвандҳое, ки фақат дар сохтани танҳо чанд калима иштирок мекунанд, пасвандҳои бемахсуланд.

Дар забони фаронсавӣ аз сабаби мавҷуд будани чинсият сифат дар чинс ва шумора ба исми додашуда мутобиқат мекунанд, яъне агар исм дар шумораи танҳо бошад сифат низ дар шумораи танҳо ё дар чинси мардона ё занона бошад сифат низ ба исми додашуда мутобиқат карда дар ҳамон чинсу шуморае, ки исм омадааст, гузашта мешавад. Дар асл сохтори сифатҳои чинси занона бо илова кардани пасванди *е-и* талаффузнашаванда ба сифатҳои чинси мардона сохта мешаванд: *un petit garçon-une petite fille* [2, с.35].

Агар сифатҳое, ки дар чинси мардона бо *е-и* талаффузнашаванда ба охир мерасанд, дар чинси занона бетағйир мемонанд: *un large pont-une large rue* [2, с.35].

Дар чинси занона сифатҳое мавҷуданд, ки сохторашон бо илова кардани баъзе хусусиятҳои махсус ба чинси мардона сохта мешаванд. Масалан сифатҳое, ки дар чинси мардона бо ҳарфҳои *-er, -ier* ба охир мерасанд, дар чинси занона *-ère, -ière* мегиранд: *un vent léger-une robe légère*. Сифатҳое, ки дар чинси мардона бо пасванди *-f* ба охир мерасанд дар чинси занона пасванди *-ve* мегиранд: *un air naïf-une question naïve, un costume neuf-une robe neuve*.

Сохтори сифатҳои чинси мардонае, ки бо пасванди *-eux* ба охир мерасанд дар чинси занона пасванди *-euse* мегиранд: *un visage heureux- une figure heureuse* [1, с.45].

Пасвандҳои *-et, -el, -eil, -en, -ien, -on* ба гурӯҳи пасвандҳои сермахсули забони фаронсавӣ дохил шуда, сифатҳои ифодакунандаи мафҳуми оилавӣ, монандӣ, ҷой, макон ва ғайраро ифода мекунанд. Ин пасвандҳо барои сохтани чинси занонаи сифат шаклҳои махсусро доро мебошанд. Яъне дар охир дутои ҳамсадо мегиранд:

Чинси мардона*un frère cadet**un refus formel**un cas pareil**un pays européen**un monument ancien**un bon caractère***Чинси занона***une soeur cadette**une réponse formelle**une chose pareille**une langue européenne**une ville ancienne**une bonne note* [2, с.35].

Илова бар ин дар забони фаронсавӣ баъзе сифатҳое мавҷуданд, ки истисно шудаанд, яъне дар чинси мардона бо пасванди *-et* ба охир расида, дар чинси мардона шаклҳои махсуси зеринро доро мебошанд:

Чинси мардона*inquiet**concret**complet**secret**discret**indiscret***Чинси занона***inquiète**concrète**complète**secrète**discrète**indiscrete* [2, с.35-36]

Пасвандҳои *-al, -in, -ain, -ein, -un* низ ба гурӯҳи сифатҳои сермахсули забони фаронсавӣ дохил шуда, барои ифода намудани сифатҳо ба маънои миллат ва монанди инҳо истифода бурда мешаванд. Гурӯҳи сифатҳое, ки дар чинси мардона бо пасвандҳои номбаршуда сохта мешаванд дар чинси занона дутои ҳамсадо нагирифта, аммо аз рӯи қоидаи умумӣ (бо илова кардани *е-и* талаффузнашаванда) сохта мешаванд:

*une fête nationale-иди миллӣ**une chambre voisine-хонаи барангӣ*

une affaire commune-кори умумӣ
une touriste américaine-саёҳи америкоӣ
une tasse pleine-пиёлаи пур (лабрэз)

Агар сифат дар чинси мардона бо пасванди **-eur** ба охир расад, дар чинси занона пасванди **-euse** мегиранд: *un rire moqueur-une voix moqueuse*. Сифатҳое, ки дар чинси мардона бо пасванди **-teur** ба охир мерасанд дар чинси занона пасванди **-trice** мегиранд: *un ton protecteur-une ombre protectrice*.

Боз якчанд сифатҳои дигаре мавҷуданд, ки дар чинси мардона бо пасванди **-eur** ба охир расида ин намуди сифатҳо дар чинси занона ба истино дохил шуда, пасванди **-euse** нагирифта аз рӯи қоидаи умумӣ амал карда, дар охир танҳо **-e**-и талаффузнашаванда мегиранд:

Чинси мардона	Чинси занона
<i>meilleur</i>	<i>meilleure</i>
<i>antérieur</i>	<i>antérieure</i>
<i>postérieur</i>	<i>postérieure</i>
<i>supérieur</i>	<i>supérieure</i>
<i>inférieur</i>	<i>inférieure</i>
<i>intérieur</i>	<i>intérieure</i>
<i>extérieur</i>	<i>extérieure</i> [3, с.37]

Бо вучуди ин ҳама боз дар забони фаронсавӣ барои сохтори сифатҳои чинси занона дигаргунии ҷиддие ба назар мерасад. Масалан сифатҳое мавҷуданд, ки дар чинси мардона сохтори гуногун дошта, дар чинси занона низ ин сифатҳо ба сохторҳои гуногуне, ки ба чинси мардона ягон алоқаманди надоранд ифода меёбанд:

чинси мардона	чинси занона	тарҷуман тоҷикӣ
<i>long</i>	<i>longue</i>	дароз
<i>frais</i>	<i>fraîche</i>	тоза
<i>sec</i>	<i>sèche</i>	хушк
<i>blanc</i>	<i>blanche</i>	сафед
<i>franc</i>	<i>franche</i>	франк
<i>public</i>	<i>publique</i>	ҷамъият
<i>grec</i>	<i>grecque</i>	грекӣ
<i>sot</i>	<i>sotte</i>	аблаҳ
<i>favori</i>	<i>favorite</i>	дӯстдошта
<i>doux</i>	<i>douce</i>	ширин, ором
<i>roux</i>	<i>rousse</i>	зардина
<i>faux</i>	<i>fausse</i>	хатто
<i>jaloux</i>	<i>jalouse</i>	рашкгин
<i>gentil</i>	<i>gentille</i>	меҳрубон
<i>bas</i>	<i>basse</i>	паст
<i>las</i>	<i>lasse</i>	хаста
<i>gros</i>	<i>grosse</i>	зафс, фарбеҳ
<i>gras</i>	<i>grasse</i>	равғанӣ
<i>épais</i>	<i>épaisse</i>	зич, ғализ

Сифатҳои *beau, nouveau, vieux, fou, mou* дар забони фаронсавӣ ба гурӯҳи сифатҳои серистеъмол дохил шуда, ин сифатҳо на танҳо дар чинси занона шаклҳои махсусро доро мебошанд, балки дар чинси мардона низ ду шакли навишт доранд:

Чинси мардона	Чинси занона	Тарҷуман тоҷикӣ
<i>beau-</i>	<i>bel belle</i>	зебо
<i>nouveau-</i>	<i>nouvel nouvelle</i>	нав
<i>vieux-</i>	<i>vieil vieille</i>	пир
<i>fou-</i>	<i>fol folle</i>	демона
<i>mou-</i>	<i>mol molle</i>	мулоим

Пасванди **-s** дар забони фаронсавӣ пасванди серистеъмол буда барои сохтани сифат дар шумораи ҷамъ ба таври васеъ истифода бурда мешавад. Аз рӯи қоидаи умумӣ шумораи ҷамъи сифатҳои забони фаронсавӣ бо илова кардани пасванди **-s** ба шумораи танҳои сифатҳо сохта мешавад: *une belle place-des belles places, un vase bleu-des vases bleus, un projet fou-des projets fous*.

Аммо агар худи сифат дар шумораи танҳо бо пасвандҳои *-s, -x* ба охир расад, дар шумораи чамъ ин намуди сифатҳо бетағйир мемонанд: *un gros bouquet-de gros bouquets, un élève paresseux-des élèves paresseux* [4, с.40-41].

Сифатҳое, ки дар шумораи танҳо бо пасванди *-eau* ба охир мерасанд, дар шумораи чамъ пасванди додашудро бо пасванди *-eaux* иваз менамояд: *un beau parc-de beaux parcs*.

Пасванди *-aux* пасванди сермахсул буда, барои сохтани шумораи чамъи сифатҳое, ки дар шумораи танҳо бо пасванди *-al* ба охир мерасанд истифода бурда мешавад: *un conseil amical-des conseils amicaux*.

Бо вучуди ин боз сифатҳоеро во хурдан мумкин меояд, ки дар шумораи танҳо бо пасванди *-al* ба охир мерасанд, аммо дар шумораи чамъ пасванди *-aux* нагирифта балки аз рӯи қоидаи умумӣ иҷро шуда пасванди *-s* мегиранд: *banal-banals, natal-natals, final-finals, glacial-glacials, fatal-fatals, des vents glacials, des résultats finals*.

Хулоса масъалаи пасвандҳои сифатсоз дар забони фаронсавӣ мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтанд. Дар муқоиса бо забони тоҷикӣ маълум гардид, ки пасвандҳои сифатсози забони фаронсавӣ вобаста ба ҷинсият ва шумора тағйирёбандаанд. Барои мисол, *beau-bel-belle, nouveau-nouvel – nouvelle, vieux-vieil-vieille, fou-fol- folle, mou-mol- molle* дар ҷинси занона, мардона ва шумораи танҳо ва чамъ фарқ мекунанд, ки ин нозуки дар забони тоҷикӣ қариб ба мушоҳида намерасад.

Адабиёт:

1. Ҳалимов С., Шукурова К. Забони тоҷикӣ (Ҳиссаҳои номии нутқ). – Душанбе, 1988. – 100 с.
2. Damourette J., Pichon Ed. Des mots a la pensee. Essai de grammaire de la langue française. V. VI. – Paris: Collection des linguistes contemporains, 1970. – 689 p.
3. Dauzat A. Grammaire raisonnee de la langue française. – Lyon, 1948. – 481 p.
4. Dubois J. Grammaire structurale de français. Le verbe. – Paris: Larousse, 1968. – 218 p.

Калидвожаҳо: пасванд, калимасозӣ, фаронсавӣ, морфологӣ, сифат.

Аннотация

СУФФИКСЫ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Эта статья о суффиксах прилагательных во французском языке. В словообразовании прилагательных морфологический тип является продуктивным и делится на две группы: комплексный и аффиксационный. При образовании прилагательных используются все способы словообразования, но наиболее продуктивным из них является морфологический метод. В современном французском языке, как и в таджикском языке, образование прилагательного с помощью суффикс является одним из наиболее продуктивных способов формулирования этой части речи.

Ключевые слова: суффикс, словообразование, французский, морфологический, прилагательный.

Annotation

ADJECTIVE SUFFIXES IN FRENCH

This article is about adjective suffixes in French. In the word formation of adjectives, the morphological type is productive and is divided into two groups: complex and affixation. In the formation of adjectives, all methods of word formation are used, but the most productive of them is the morphological method. In modern French, as in the Tajik language, the formation of an adjective with a suffix is one of the most productive ways of formulating this part of speech.

Keywords: suffix, word formation, French, morphological, adjective.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шосаидзода Лолагул, донишҷӯи курси панҷуми факултети забонҳои романи-германи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 930099308

Рохбари илмӣ: ассистент Одилова З.О.

Сведения об авторе: Шосаидзода Лолагул, студентка пятого курса факультета романо-германских языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 930099308

Научный руководитель: ассистент Одилова З.О.

About the author: Shosaidzoda Lolagul, fifth year student of the Faculty of Romance and Germanic Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 930099308

Scientific supervisor: assistant Odilova Z.O.

*Ниёзова Шаҳноза,
магистранти соли дуҷуми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

МУҲИТИ ЗАБОНИИ ДАВРОНИ ЭҶОДИ АБУШАКУРИ БАЛҲӢ

Давраи оғозини ташаккули забони адабии форсии дарӣ (тоҷикӣ) ва адабиёти оламшумули форсу тоҷик ба асрҳои IX-X рост меояд, ки дар ин давраи тавассути ашъори нахустшоирони адабиёти тоҷик, ки дар сарғаҳи он Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ истода буд, забони адабии форсӣ-тоҷикии навин батадриҷ ташаккул ёфта, пойдор гардид. Дар радифи дигар шоирон дар ин давраи Абушакури Балхӣ ҳам ба сурудани шеърӣ навини тоҷикӣ пардохта буд, ки дар мақолаи мазкур дар бораи муҳити корбурди забонҳо дар замони зиндагӣ ва эҷоди ин шоир мавриди таҳқиқ баррасӣ қарор мегирад.

Ба тавре ки муҳаққиқ Мирбобоев А. таъкид доштааст, забони форсии дарӣ аз асри IX ба баъд забони осори форсии классикӣ буд, аммо ҳамзамон лаҳҷаҳои зиёди зиндаи форсӣ-тоҷикии низ ба қор мерафтанд, ки дар ҳудуди Эрони ғарбӣ, Хуросон ва Мовароуннаҳр паҳн гашта, забону лаҳҷаҳои гуногунро дар марзи густариши худ аз доираи истеъмол берун карда буданд ва манбаи аслии ривоҷи забони адабии форсии дарӣ маҳсуб мешаванд. Табиист, ки дар ҷунин ҳудуди васеъ ва муҳити мухталиф паҳн шудани забони зиндаи форсӣ-тоҷикӣ боиси мавҷудияти лаҳҷаҳои гуногунӣ ин забон гардида буд. Ҷунин гуногунии диалектологӣ забони форсӣ-тоҷикӣ аз назари сайёҳону муҳаққиқон, ки дар осори худ аз дидаю шунидаҳояшон ҳикоят кардаанд, дур намондааст. Ҷуғрофидони маъруфи асри X Макдисӣ, ки бо Хуросону Систон ва Мовароуннаҳр ошноӣ комил доштааст, дар бораи лаҳҷаҳои нишопурӣ, бустӣ, марвӣ, балхӣ, ҳиротӣ, бухорӣ, самарқандӣ, шашӣ ва фарғонӣ забони форсӣ-тоҷикӣ маълумот додааст. Ӯ ҳамчунин бар шабоҳату тафовутҳои диалектологӣ ин лаҳҷаҳо таъкид доштааст, ки лаҳҷаҳои Тусу Нисо ба гуфтори нишопурӣ, Сарахсу Абевард ба марвӣ, Бомӣну Тохаристон ва Тирмиз ба Балхӣ наздиканд. Гӯиши мардуми Ҷузҷон лаҳҷаи мобайниро дар миёни лаҳҷаҳои марвию балхӣ ва мардуми Ғарҷистон (маҳалли кӯҳистоне дар болооби рӯи Мурғоби Туркменистон) – миёни ҳиротию марвӣ мебошанд. Дар айни замон Макдисӣ ҳамаи ин гӯишҳоро гунаҳе аз забони форсӣ шумурдааст [3, 250].

Фарқиятҳои гӯишии забони форсӣ қабл аз ҳама ба субстрати лаҳҷаҳои қаблан дар ин маконҳо роиҷбуда иртибот мегирифт, зеро ин лаҳҷаҳо дар Хуросон зери таъсири забони портӣ, дар шимоли Мовароуннаҳр зери таъсири забони суғдӣ, дар ҷануби он зери таъсири забони бохтарӣ ва дар Систон зери таъсири забони сақӣ, ки пеш аз забони форсӣ ба қор мерафтанд ва забони форсӣ дар вайронаҳои ин забонҳо барсохта шуд, қарор доштааст. Ҷунин бозтоби лаҳҷаҳо дар нахустин намунаҳои осори китобии форсӣ-тоҷикӣ низ ба назар мерасад. Масалан, забони эҷоди удабои дарбори Сомонӣ, ки маскуни Бухоро буданд, аз забони тарҷумаи аввалини форсии «Қуръони қудс», ки дар Систон навишта шудааст, фарқи бисёр дорад. Аз нуқтаҳои ҷаваб метавон ҷунин натиҷа гирифт, забони форсии нав илова бар гӯишҳое, ки пештар дошт, дар давраи ташаккули худ соҳиби гӯишҳои хосе низ гардид, ки бар асари омезиш бо забонҳои маҳаллӣ пайдо шуда буданд.

Жилберт Лазар таъкид доштааст, ки дар ин замина ду гурӯҳи асосии лаҳҷаҳои форсӣ – ҷанубӣ ва шимоли шарқӣ ривоҷ ёфтанд. Густараи гӯишҳои ҷанубӣ аз Ҳузистон то Систон ва гӯишҳои шимоли шарқӣ Хуросон, Мовароуннаҳр ва шимоли Афғонистони ҳозираро дар бар мегирифт [7, 483].

Забони адабии форсии дарӣ тамоми бойгариҳои гӯишҳои форсиро дар худ инъикос карда, ба шакли меъёр даровард. Забони дарӣ (арабӣ: «ад-дарӣя») забоне буд, ки ба гуфтаи Ж.Лазар, «ба унвони забони муҳовараи роиҷ дар дарбору дар пойтахт («дар») ном бурда шудааст. Забони дарӣ танҳо як гунаи таҳаввулфаттар аз ҳуди забони форсии миёна буд, ки эҳтимолан аз ҳамон хангом ба форсӣ (форсии нав)-и мавриди истифода дар муносибати аввалия шабоҳат дошт ва ба унвони забони иртиботии муштарақ дар тамомии шоханшоҳии Сосонӣ ба қор бурда мешуд. Эҳтимолан ин забон аз ҳамон давраи дар Хуросон тақрибан ба таври комил ҷойгузини забони портӣ шуда буд» [7, 437].

Ин муҳаққиқ таъкид менамояд, ки эҳтимол дорад истилоҳи «дарӣ» танҳо дар мавриди гӯишҳои шимолии форсӣ (Хуросону Мовароуннаҳр ва шимоли Афғонистон) истифода мегардид, аммо лаҳҷаҳои ҷанубӣ (аз Ҳузистон то Систон), ки ба забони форсии миёна наздики доштанд, «форсӣ» номида мешуданд [7, 439]. дарвоқеъ, намоёндагони аксари гӯишҳои шимолӣ,

ки забонашонро «дарӣ» номидаанд, касоне буданд, ки баъдҳо дар манбаъҳо ҳамчун «точик» муаррифӣ шудаанд.

Намунаҳои аввалини забони форсии нави қабл аз забони осори классикии форсу тоҷик матнҳои кӯтоҳе ба шумор мераванд, ки дар асарҳои нависандагони араб оварда шудаанд.

Агар ривоятҳо ва сарчашмаҳои номуътамадро ба назар нагирем, гуфтан мумкин аст, ки адабиёти форсу тоҷик аз миёнаҳои асри IX мелодӣ шуруъ шудааст. Дар «Таърихи Систон» қайд шудааст, ки аввалин шеърӣ форсӣ дар соли 865 дар дарбори Саффорӣён дар Систон аз сӯи як шоири хиротие бо номи Ҳанзалаи Бодғисӣ (вафоташ соли 835) суруда шудааст. Тибқи ахбори Низомии Арӯзӣ дар «Чаҳор мақола», Маҳмуди Варроқ (вафоташ соли 836), Муҳаммад Васиф (асри 9), Бассоми Курд (асри 9), Муҳаммади Сағзӣ (асри 9), Абӯсалики Гургонӣ (асри 9), Пирӯзи Машрикӣ (вафоташ соли 894), Масъуди Марвазӣ аз нахустин шуарое буданд, ки ашъорашонро ба забони форсии нав сурудаанд [3, 254].

Шеърӯ адаби форсӣ-тоҷикӣ аз ин ба баъд ривочу раванқ пазируфта, дар давраи Сомониён (асри X) ба арши рушд ва нумуви худ расид, Дарбори Сомониён ба маркази гирд омадани бузургтарин адибо, мутафаккирон ва аҳли ҳунар табдил ёфт ва поягузори забону адаби форсу тоҷик Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулфазли Балъамӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абушақури Балхӣ, Муроди Бухорӣ, Кисоии Марвазӣ, Дақиқӣ ва амсоли онон дар шумори ин зубдагони адабу ҳунари қарор доштанд. Таъкид бояд кард, ки адабиёт дар тули як асри аввали эҳёи забону адаби форсӣ-тоҷикӣ дар марзҳои Мовароуннаҳр Хуросон маҳдуд монд ва дар марзҳои ғарбии Эрон фақат дар охири қарни X раванқ ёфта, аз он замон то ҳол рисолати адабӣ-фарҳангии ҳудро дар сарзамини маскунии мардуми форсиабон адо мекунад. Забони ин осори адабӣ дар манбаъҳо «форсии дарӣ» гуфта шудааст, ки мутааллиқияти таърихӣ онро барои тамоми ғӯйишварони забони форсӣ, сарфи назар аз лаҳҷаҳои онҳо тасдиқ мекунад.

Ташаккул ва камолоти адабиёти форсу тоҷик дар қарнҳои IX-X раванди дорои заминаҳои ҳоси таърихӣ буд, ки дар радифи муҳимтарини онҳо метавон аз ташаккули халқи тоҷик, барпо шудани давлатҳои мустақили тоҷикон, ривоч ёфтани худшиносии мардум, мақоми иҷтимоӣ касб кардану ба сифати забони расмӣ давлатӣ пазируфта шудани забони форсии дарӣ, ки ҳамчун забони илму адаб пойдор гардида буд, рушду тавсеаи шаҳрҳо ба унвони марказҳои илму ҳунар ва тичорат, пуштибонии ҳокимони давр аз аҳли илму адаб ва ғайраро метавон номбар кард.

Муҳаккиқи маъруфи эронӣ Маҳмуди Мудаббирӣ доир ба гирдоварӣ, ташҳис ва таҳқиқи интиқодии асарҳои шоирони гумном, ки ҳуди мусахҳеҳ, шоирони бедевор номидааст, зеро унвони «Шарҳи аҳволу ашъори шоирони бедевор дар қарнҳои 3, 4, 5 ҳиҷрии қамарӣ» соли 1370/1991 дар Техрон китобро ба нашр расонид, ки шоистаи таҳсин аст. Ӯ бар пояи 221 манбаъ ва осори илмӣ 58 байти гуногуни 7 шоири қарни 3 ҳиҷрӣ, намунаи ашъори 59 шоири замони Саффорӣён, Тоҳирӣён ва Сомониёнро, ки баархе аз онон дар қаламрави Оли Зиёру Оли Бувайҳ зиндагӣ мекарданд, гирд оварда, тамоми шаклҳои китобат ва тафовутҳои матни ашъори мазкурро сабт кардааст. Аз ин шоирон, ба ҷуз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Донишнома»-и Майсарӣ (4481байт), «Ғуштоспнома» ва назми парокандаи Дақиқӣ (1308 байт), ҳамчунин, ашъори бозмондаи Рӯдакӣ (1045 байт), ки низ алоҳида ба таъъ расидаанд, 1820 байти мансуб ба 54 шоир ҷамъ омадааст. Ба иттилои Маҳмуди Мудаббирӣ, то кунун аз замони Салҷуқӣён ва Ғазнавиён 164 шоир муайян шудааст, ки аз осори онон 164 ҳазору 593 байт барои мо дастрас аст. Аз ҷумла, 15 манзумаи калону хурд, 11 девон ва маҷмуи ашъори шоирони ин даврон боқӣ мондааст, ки аксаран ба таври ҷудогона рӯйи ҷопро дидаанд, ки «Шоҳнома» (49529 — 53882 байт), «Бежаннома» (1900 байт) ва «Барзунома»-и Атоии Розӣ (тақр. 38000 байт), «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюқӣ (2239 байт), «Ғаршоспнома»-и Асадӣ (9110 байт), «Вису Ромин» (8897 байт)-и Фаҳриддини Гургонӣ, «Юсуф ва Зулайҳо»-и Амонии Хуросонӣ (5976 байт) дар радифи онҳо қарор ёфта, Маҳмуди Мудаббирӣ маснавии «Роҳат-ул-инсон» ё «Пандномаи Анушервон»-ро дар китоби худ ворид намудааст, ки ба таври умумӣ 436 байтро фаро гирифтааст.

Тибқи иттилоъ, Насри I марди диндору хирадманде буд ва шеърро хуб месуруд, аз ин рӯ аз ӯ ба унвони адиби фозил ёдоварӣ намудаанд. Маҳфили адабии Сомониён дар Самарқанд доир мегардидааст. Бухоро, ки ҳанӯз аз соли 892 пойтахти давлати Сомониён буд, дар интиҳои асри IX – оғози асри X ҳамун маркази бузургии илмиву адабии кишвар пойдор гардид. Дар дарбор ва хориҷ аз он маҳфили анҷуманҳои илмӣю адабӣ ривочу раванқ меёфтанд.

Шоирони сарояндаи ашъори баланди форсӣ фақат дар асри IX соҳиби девон шудаанд. Тибқи сарчашмаҳо, адибони асрҳои IX-X, ки ба форсию арабӣ шеър гуфтаанд, забони арабӣ ва

бархе аз онон забонҳои суғдӣ, паҳлавӣ, бохтарӣ, хоразмӣ ва ҳатто юнонию яхудио ҳам медонистанд. Аз нахустин шуарое, ки шеърӣ ноби форсӣ гуфтаанд, дар бораи инҳо дар даст иттилоъ дорем: Абулҳафси Суғдӣ, Муҳаммади Васиф (соли 867 дар ситоиши Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ ба порсӣ нахустин қасида сурудааст), Ҳанзалаи Бодғисӣ (ваф. 834), Бассоми Курд, Шаҳиди Балхӣ, Маҳмуди Варроқ (ваф. 835), Фирӯзи Машрикӣ (ваф. 897), Масъуди Марвазӣ, Абусалики Гургонӣ, Муҳаммад ибни Муҳаллад, ки аз ашъорашон то замони мо танҳо пораҳои пароканда боқӣ монда, дар китобҳои таъриху фарҳангҳо ба унвони санаду намуна сабт гардидаанд [3, 254]. Бар пояи ҳамин ашъори пароканда маълум мегадад, ки шеърӣ форсии тоҷикӣ дар қарнҳои IX-X ба сурати қасида, ғазал, китъа, дубайти, рубой ва маснавӣ навишта шуда, мавзӯҳои мадҳия, панду ахлоқӣ, ишқӣ ва таърихиро дар бар доштааст.

Дар каламраву дарбори Саффорӣ сурудани қасида расм шуда буд. Тибқи иттилои «Таърихи Систон», соли 867 амири Саффорӣ Яъқуб ибни Лайс ба Ҳирот ҳамла карда, пируз мегардад, ва «шуаро ба шарафи ӯ шеърҳои арабӣ гуфтанд... Яъқуб, ки марди ноҳондае буд, аз маънӣ огоҳ нашуд... Пас Муҳаммад ибни Васиф шеърӣ форсӣ гуфтан гирифтӣ аввалин касе аз Аҷам буд, ки шеърӣ порсӣ гуфт».[3, 253]

Қарни X аз лиҳози ташаккул ва рушди назми классикӣ нахустин қарни дурахшони таърихи адабиёти форсу тоҷик махсуб мешавад. Адабиёти ин даврон на танҳо ибтидои рушди адабиёти классикӣ форсу тоҷик мебошад, балки дар сайри таърихӣ ва камолоти он ба сифати асосу бунлод хидмат кардааст.

Адабиёт:

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов] // Аҳтарони адаб, ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
2. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10). Ҷилди 1. – Душанбе, 2012. – 568 с.
3. Мирбобоев А. Мукаддимаи филологияи эронӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – 326 с.
4. Муртазоев Х. Р. Вижагиҳои савтӣ ва лексикӣ-семантикӣ ашъори намояндагони сабки хуросонӣ адабиёти тоҷику форс. Автореф. Рисолаи номзадӣ. – Душанбе, 2022. – 25 с.
5. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубӣ ашъори Рӯдакӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. -130 с.
6. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат-ҳастии миллат. – Душанбе: Эр-Граф, 2016. – 516 с.
7. Роҳнамои забонҳои эронӣ. / Виростор Рудигер Шмитт. Ҷилди 1. – Техрон: Қакнус, 1382 х. – 408 с.
8. Холиқзода, Ш. Абӯшақури Балхӣ ва осори ӯ. – Душанбе, 2013. – 112 с.
9. Ҳалимов С.Ҳ. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X). – Душанбе, 1979. – 96 с.

Калидвожаҳо: муҳити забонӣ, давраи оғозин, забони адабӣ, забони форсии дарӣ, адабиёти форсу тоҷик, нахустинион, Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абушақури Балхӣ, шеърӣ тоҷикӣ, амалкарди забонҳо, таркиби луғавӣ, сохтори дастурӣ.

Аннотация

ЯЗЫКОВАЯ СРЕДА ЭПОХИ ТВОРЧЕСТВА АБУШАКУРИ БАЛХИ

Начальный период формирования литературного таджикского языка – фарсии дари и всемирно известной персидско-таджикской литературы совпадает с IX-X вв., когда посредством творчества первых поэтов персидско-таджикской литературы, у истоков которой стоял Абуабдуллох Рудаки, постепенно оформляется и становится новый таджикский персидско-литературный язык. Наряду с другими поэтами этой эпохи занимается творением нового таджикского стиха и Абушақури Балхӣ, языковая среда эпохи которого является предметом анализа настоящей статьи.

Автор пытается оценить языковую среду начального периода становления и развития таджикского классического литературного языка, функционирования языков исследуемой эпохи и их влияние на формирования словарного состава и грамматического строя литературного языка.

Ключевые слова: языковая среда, начальный период, литературный язык, язык фарсии дари, персидско-таджикская литература, первые поэты, Абуабдуллох Рудаки, Абушакури Балхи, таджикский стих, функционирование языков, словарный состав, грамматический строй.

Annotation

THE LINGUISTIC ENVIRONMENT OF THE ERA OF ABUSHAKURI BALKHI'S CREATIVITY

The initial period of the formation of the literary Tajik language-Farsi Dari and the universal fame of Persian-Tajik literature coincides with the IX-X centuries. during the period of creativity of the first poets of Persian-Tajik literature, at the origins of which stood Abuabdulloh Rudaki, a new Tajik Persian-literary language was formed and formed. The outfit with other poets of this era is associated with the work of the new Tajik verse and Balkhi Abushakuri, the linguistic environment of the epochs of which is the subject of analysis of the current situation.

The author tries to assess the linguistic environment of the initial period of formation and development of the Tajik classical literary language, the functioning of the languages of the studied era and their influence on the formation of the vocabulary and grammatical structure of the literary language.

Keywords: *linguistic environment, initial period, literary language, Dari Farsi language, Persian-Tajik literature, first poets, Abuabdulloh Rudaki, Abushakuri Balkhi, Tajik verse, functioning of languages, vocabulary, grammatical structure.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ниёзова Шахноза, магистранти соли дувуми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ.

Рохбари илмӣ: номзади илмҳои филологӣ, дотсент Мирбобоев А.

Сведения об авторе: Ниёзова Шахноза, магистрантка второго курса Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ.

Научный руководитель: кандидат филологических наук, доцент Мирбобоев А.

About the author: Niyazova Shahnoza, first-year master's student of the Institute of Language and Literature named after Rudaki of NAST.

Scientific adviser: candidate of philological sciene, associate professor Mirboboev A.

Саиди Ҳабибулло,
дошиҷӯи соли панҷуми факултети забонҳои романӣ-германӣ

ШАРҲИ ПЕШОЯНДҲОИ ТАРКИБӢ ВА ИСТИФОДАШАВИИ ОНҲО ДАР ИБОРА ВА ЧУМЛАҲОИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКИЮ ФАРОНСАВӢ

1. Пешояндҳои аслии таркибӣ ва мавқеи истифодабарии онҳо дар ҷумла. Пешояндҳои таркибӣ аз пешояндҳои аслиӣ ва исму зарфҳои таркиб меёбанд, ки маънои луғавиашонро қариб гум карда, фақат барои тафсили пешоянд хизмат мекунад: **Дар пеши** ин хона суфаи баланде ҳам буд (С.Айнӣ). **Баъд аз** як соат навбат ба мо расид.

Дар паси ҳар гиря охир хандаест,

Марди охирбин муборакбандаест. (Ҷалолуддини Балхӣ)

Пешояндҳои таркибӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Пешояндҳои таркибии изофӣ, ки аз пешоянди аслиӣ, исм ва изофат таркиб ёфтаанд: **ба тарафи, ба сӯи, дар рӯи, дар даруни, дар болои, аз болои, аз ҷиҳати, аз барои, ба муносибати, ба назди...**

2. Пешояндҳои таркибии беизофа, ки аз ду пешоянд иборатанд: **доир ба, оид ба, нисбат ба, ғайр аз, ба ҷуз, пеш аз, баъд аз, то ба...**

Ба гурӯҳи пешояндҳои аслии таркибӣ **то ба, ба ҷуз, ҷуз аз**, дохил мешаванд. Яке аз ҷузҳои пешоянди таркибӣ соҳиби маънои асосӣ буда, дигараш маънои иловагии таъкидӣ дорад.

Пешоянди **то ба** муносибатҳои масоҳагӣ ва замонири ифода мекунад:

Халқ бурдааст роҳи оҳанро **то ба** шаҳри ман (Турсунзода). Баъд беморро ба он ҷо кӯчонида болояшро **то ба** кифташ бо кӯрпа пушонид (Иқромӣ).

языка Пешоянди **ба ҷуз** истисноро мефаҳмонад:

Вай **ба ҷуз** як ҷуфт барзагов ва як таноб замин чизи дигаре надошт (Деҳотӣ). Шояд пирамард дар сафи мавзунӣ сафедорон **ба ҷуз** он малоҳате, ки ҷозиби дидаи дигарон аст, боз хусни изофае мебинад (Муҳаммадиев).

Дар баробари пешояндҳои содда дар забони фаронсавӣ бисёр пешояндҳои таркибӣ истифода мешаванд (*locution prépositionnelles*- пешояндҳои таркибӣ-70-100 воҳид) [1, с.289]. Шаклҳои асосии онҳо инҳоянд:

а) **prép + N + prép: à côté de, de façon à, en face de, de peur de;**

б) **N + prép: grâce à, histoire de;**

в) **A + prép: sauf à, quitte à, proche de;**

г) **D + prép: près de, conformément à, au-dessus de;**

ғ) **prép + D (+ prép): de dessous de, au-delà de, à ... près;**

д) **шаклҳои феъл: abstraction faite de, étant donné;**

е) **prép + prép: de par, d'avec, d'entre, d'après, avant de.**

Баъзеи онҳо танҳо бо калимаҳои масдар (*de manière à, histoire de*), баъзеи дигар бо N меояд. Ба монанди пешояндҳои содда, бисёрии онҳоро қомилан истифода бурдан мумкин аст. Се ҳолат ҷудо карда мешавад: а) ибораҳои пешоянди мутлақ истифода намешаванд (**grâce à, histoire de, à moins de**); б) онҳо метавонанд қомилан истифода шуда, ба ибораҳои изофӣ (ё сифат) табдил меёбанд (ниг: **en face de la maison** ва **regarder qch en face; marcher à côté de qn** ва **Il demeure à côté; La maison à côté**; в) онҳо «нимқомилан» истифода мешаванд, ки узви вобастаи ибора (B) дар шакли муайянкунанда оварда мешавад: **à côté de B → à son côté; à l'insu de B → à mon insu**. Дар ин маврид тамоми таркиби ҷумла бояд ҳамчун узви як ҷумла ҳисоб карда шавад. Пешояндҳои таркибӣ метавонанд муайянкунандаҳои пурзӯркунандаро ба N дохил кунанд; **au profit de → à seul profit de; au milieu de → au beau milieu de** [1, с.288].

Агар пешоянди таркибиро як бутуни ягонаи функсионалӣ ҳисоб кунем, пас мо бо падидае дучор мешавем, ки дар назари аввал ғайриоддӣ менамояд, воҳидҳои пешоянди вобаста ба шахс иваз мешаванд: **aux côtés de qn, à mes (tes, ses) côtés**. Аз ҷиҳати типологӣ, дар ин бора ҳеҷ чизи истисноӣ вучуд надорад: дар баъзе забонҳо (масалан, венгерӣ) пасояндҳо аз ҷониби шахсон мунтазам тағйир дода мешаванд. Дар забони фаронсавӣ пешояндҳои таркибӣ, махсусан дар истифодаи мутлақи худ метавонанд муайянкунандаҳои гуногунро дар бар гиранд: **sous prétexte de; sous en prétexte quelconque; sous aucun prétexte, sous quel prétexte**. Чунин фактҳо имкон намедиханд, ки «пешояндҳои таркибӣ»-ро баррасӣ кунем.

Пешояндҳои таркибӣ метавонанд бо пайвандакҳои мураккаб иваз шаванд: **à** ва **de** исм ё аксар вақт масдар, **que** ҷумлаи дакикро муаррифӣ мекунад: **à moins de courir** → **à moins que vous couriez**.

Ҳамин тарик, онҳо мисли пешояндҳои содда метавонанд бо зарфҳо ва пайвандакҳо алоқаманд бошанд: **sous le prétexte de** (ибораи пешояндӣ), **sous le prétexte que** (ибораи пайвандӣ), **sous ce prétexte** (ибораи зарфӣ).

Пешояндҳои таркибӣ метавонанд бо пешояндҳои содда пеш аз пасояндҳо иваз шуда, ҳамчун навъи синтагматикии онҳо амал кунанд: **avant le départ**, не балки **avant de partir**.

Тавре ки маълум аст, пешояндҳо унсурҳои аз ҳама серистеъмолу сермаъноӣ забонанд. Маъноӣ грамматикии онҳо ҳангоми алоқаманд намудани ҷузъҳои ибора ё аъзоҳои ҷумла зохир мегардад. Маъноӣ вазифаи грамматикии пешояндҳо ба маъноӣ феъл (ва исмҳои амалу ҳолат) вобастагӣ дорад. Вазифаи асосии пешояндҳо ҷӣ дар забони тоҷикӣ ва ҷӣ дар забони фаронсавӣ пайвастанд мебошад. Мақсади асосии пешоянд пайвастанӣ ибора ва ҷумла буда, дар ҷумла муносибатҳои масофа, замон, сабаб, мақсад, соҳибият, тарз, муқоиса монандӣ, объект ва ғайраро нишон медиҳанд. Ин гуфтаҳои дар муқоисаи байни ҷумлаҳои тоҷикӣ ва тарҷумаи онҳо дар забони фаронсавӣ дида мебароем:

Аз кӯҳ маҷрое ҷорист; **пеш аз** он ки вай ба дарёи Ду бирезад, аз байни Варер гузашта дар роҳи худ бисёр дастгоҳҳои ҷўббурриро ба қор меандозад [5, с.7].

Un torrent, qui se précipite de la montagne, traverse Verrières avant de se jeter dans la Doubs, et donne le mouvement à un grand nombre de scies à bois [7, с.23].

Муодилаи пешояндҳои номии таркибии тоҷикӣ дар забони фаронсавӣ бошад, чунин манзараро инъикос менамоянд:

pour - аз барои;

devant - аз пеши, дар назди, дар ҳузури, ба назди;

derrière - аз пушти, аз паси;

sous - дар зери;

sur - дар болои (рӯйи);

près de, à côté de - дар паҳлуи, дар назди;

au bout de - дар охири (поёни);

en haut - дар боло;

au coin de - дар кунҷи;

à la direction de - ба самти (тарафи);

en bas - дар поён;

jusqu'au bout de - то охири (поёни, кунҷи);

jusqu'à l'entrée de - то даромадгоҳи;

jusqu'à derrière - то пушти;

Аз мисолҳои боло чунин бар меояд, ки пешояндҳои асли дар забони фаронсавӣ муодилаи пешояндҳои номии таркибии тоҷикӣ шуда метавонанд: мисол, **pour** - аз барои, ба хоҳири, бинобар он ки, **devant** - дар пеши, аз пеши, дар назди, дар ҳузури, ба назди, **derrière** - аз пушти, аз паси, **sous** - дар зери, дар поёни, **sur** - дар болои, дар рӯйи, дар бораи, бахшида ба, роҷеъ ба, оид ба ва ғайра.

Пешоянди **sous** дар забони тоҷикӣ ба пешояндҳои таркибии **дар таги, дар зери, дар давраи** баробар аст:

Votre stylo est sous le cahier [3, с.71].

Қалами шумо дар зери дафтар аст.

C'étais sous Louis XIV.

Ин ҳодиса дар давраи Людовиқи XIV буд.

Пешоянди **sur** бо пешояндҳои таркибии **дар болои, дар бораи, оид ба, аз паси** [3, с.71] забони тоҷикӣ тарҷума мешавад:

Le livre est sur la table.

Китоб дар болои миз аст.

Il travaille sur son diplôme.

Вай дар болои дипломаш қор қарда истодааст.

Personne ne s'est encore prononcé sur cette question.

Ҳеҷ кас дар бораи ин масъала ҳанӯз суҳан нагуфтааст.

Il faut veiller sur lui.

Аз пасаш назорат қардан лозим.

Пешоянди **vers** дар забони тоҷикӣ бо пешояндҳои таркибии номии **ба сӯи, қариби(ҳо)-и** ва ғайра мувофиқат мекунад:

Les touristes se sont dirigés vers la tour Eiffel.

Сайёҳон бо сӯи манораи Эфел равон шуданд.

Ils sont revenus à la maison vers le soir.

Қарибҳои бегоҳ онҳо ба хона баргаштанд.

Пешоянди **chez** бо пешояндҳои таркибии забони тоҷикии **ба назди, дар назди** мувофиқат мекунад ва танҳо дар нисбати шахс истифода мешавад:

Je vais chez mes parents.

Ман ба назди волидонам меравам.

Ahmad a passé cet été chez son ami.

Аҳмад ин тобистонро дар назди дӯшташ гузаронд.

II. Пешояндҳои номии таркибии беизофа дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ. Пешояндҳои номии таркибии беизофа аз исм ё зарф ва пешояндҳои асли сохта мешаванд: **пеш аз, баъд аз, пас аз, ғайр аз, назар ба, нисбат ба, оид ба, рочей ба, берун аз, бахшида ба** ва ғайра [4, с.465].

Мо шоиронем ба **ғайр аз** шоир касеро дар маҷлиси худ роҳ надихем (Айнӣ). Ман бо шунидани ин «насихат» **ғайр аз** сар ҳам кардан, хомӯш мондан чораи дигар надоштам (Айнӣ) [4, с.465].

Пешояндҳои **пеш аз, пас аз** ва **баъд аз** вобаста ба калимаи тобеъшаванда ва феъли тобеъкунанда дар ҷумла ва ё ибора муносибатҳои замонирифта мекунад. Пешояндҳои **пас аз** ва **баъд аз** ба ҳам муродиф мебошанд. Ин пешояндҳо воқеъ гардидани ҳолате ва ҳодисаеро пеш аз ягон ҳодисаи дигар ва ё пас аз он мефаҳмонанд:

Шӯробҳои дастиршударо **пеш аз** ба вагон зада фиристодан ба як хона дароварда буданд (Раҳим Ҷалил). **Баъд аз** ягон соат... навбати дашномдихӣ ба қозикалон расид (Айнӣ).

Пешоянди **берун аз** мувофиқи маънои луғавияш ба истисно ё дуршавии предмете, ё ҳодисае аз доираи муайяни ҷое ва ё аз муҳите ишора мекунад:

Берун аз тиреза низ ҳаёт бо роҳи мароми худ идома дорад (Мухаммадиев).

Замоне буд **берун аз** Самарқанд,

Ба чашми кас намоён кулбае чанд. (Турсунзода).

Пешоянди **нисбат ба** муносибати шахсеро ба шахси дигар ва ё ҳодисае нишон медиҳад:

Нафрини ин ҷавонҳо **нисбат ба** душман зиёд гардид (Толис).

Пешоянди **оид ба** дахлдор будан ё нисбат доштани предметро ба предмети дигар мефаҳмонад:

Ӯ ба мухбир **оид ба** масъалоҳои сар дода шудани якумин радифи маснӯи замин суҳбат дошт («Маориф ва маданият»). Мулоҳизаҳо **оид ба** имтиҳоноти қабул («Маориф ва маданият»).

Пешоянди таркибии **бахшида ба** аз сифати феълӣ ва пешоянди асли иборат буда, бештар дар нутқи китобӣ қор фармуда мешавад:

Чоруми октябр, дар рӯзи сар шудани замони кайҳонӣ, дар қасри Кремлии съездҳо, **бахшида ба** дахсолагии дар Иттифоқи Советӣ сар дода шудани радифи дар ҷаҳон аввалин маснӯи Замин маҷлиси аҳли ҷамъияти Москва шуда гузашт («Маориф ва маданият»).

Муродифи пешоянди **бахшида ба** пешоянди **рочей ба** мебошад:

Ҳозирон нақли ачибу завқовари ўро **рочей ба** лаҳзаҳои гуногуни ҳаёти шоир бо мароки том шуниданд («Маориф ва маданият»).

Пешоянди **назар ба** муодифи пешоянди номии изофии аз рӯи ва мувофиқи буда, тобиши услубии ба худ хос дорад:

Назар ба ривоятҳо ҳосияти чашмаҳои шиҳои Хоча Оби Гарм ханӯз садҳо сол пеш аз ин ба одамон маъқул шуда буд (Дехотӣ). **Назар ба** қавли Тўтапошшо будааст набудааст як муллои кашшоқ будааст (Айнӣ).

Пешояндҳои номии таркибии беизофа ҳоси забони тоҷикӣ буда, дар забони фаронсавӣ ба назар намерасад. Ҳоло муқосаи пешояндҳои таркибии беизофа дар ҷумлаҳои тоҷикӣ ва тарҷумайи онҳо дар ҷумлаҳои фаронсавӣ дида мебароем. Масалан:

-Ҳаргиз. Шумо медонед, ки ман дар калисо **ба ҷуз** худо дигар касеро намебинам, - илова намуд Жюлен бо умеди раҳой ва зарбу лат худро обиди покгинат вонамуд карда [5, с.23].

-Jamais! Vous savez qu'à l'église je ne vois que Dieu, ajouta Julien, avec un petit air hypocrite, tout propre, selon lui, à éloigner le retour des taloches [7, с.39].

Мутаассифона ҳайати ноҳинчору ранги ғариби асп ба дарки ин сифатҳояш чунон монё шуда буданд, ки дар он солҳо, ки ҳама аспшинос буданд, чоряк соат **пеш аз** дарвозаи Божансии шаҳри Менг ворид шудани он чунон таассуроти ногуворе барангехт, ки он таассурот **нисбат ба** ҷавони сари зин ҳам бетаъсир намонд [2, с.10].

Malheureusement les qualités de ce cheval étaient si bien cachées sous son poil étrange et son allure incongrue, que dans un temps où tout le monde se connaissait en chevaux, l'apparition du susdit bidet à Meung, où il était entré il y avait un quart d'heure à peu **près par** la porte de Beaugency, produisit une sensation dont la défaveur rejaillit **jusqu'à** son cavalier [6, с.9].

Аз чанд нуқтаи дар боло ба иброз расида, чунин бармеояд, ки вазифаи пешояндҳо чи тавре ки дар забони тоҷикӣ доманатор аст, дар забони фаронсавӣ низ дорой ҳамин гуна аломатанд.

Хулоса аз маводи дар мақола истифода шуда маълум мегардад, ки нақши пешояндҳои таркибӣ ба монанди пешояндҳои асли дар сохтани ибораву ҷумлаҳо ва муайян намудани тобишҳои маъноии онҳо хеле калон аст. Зеро пешояндҳо калимаҳои ёридиҳандае мебошанд, ки барои пайваст намудани байни калимаҳои мустақил хидмат карда, ибора ва ҷумлаҳоро месозанд. Масъалаи пешояндҳо ва хусусан пешояндҳои таркибӣ дар илми забоншиносӣ яке аз масъалаҳои муҳиму мураккаби доманатор ба ҳисоб рафта дар таърихи илми забоншиносӣ олимону донишмандони зиёди тоҷикӣ фаронсавиро ба худ ҷалб намудааст. Масъалаи таҳлил ва мутобикати пешояндҳои таркибӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ, ки ҳарду забон шомили оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ҳастанд аз ҳар ҷиҳат ҷолиби диққат аст ва дар илми забоншиносӣ мавзӯи басо муҳим ба шумор меравад. Дар мақолаи мазкур мо кӯшиш намудем, ки доир ба мутобикат, монандӣ, фарқият ва ҷои пешояндҳои таркибӣ дар ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ ба таври муқоиса то андозае равшанӣ андозем. Бовар дорем, ки маводи омода намудаи мо барои донишҷӯён ва омӯзгорони ҷавоне, ки ба омӯзиш ва тадريس забони фаронсавӣ машғуланд муҳим ва аҳамиятнок хоҳад буд.

Адабиёт:

1. Гак В.Г. Теоритическая грамматика французского языка. Морфология. – Москва, 1973. – 289 с.
2. Дюма Александр. Романы «Се мушкетёров». – Душанбе: Маориф, 1984. – 664 с.
3. Махмудов Д., Шоев, М., Сангинов Ф. Забони фаронсавӣ (морфология ва синтаксис). – Душанбе, 2009. – 117 с.
4. Рустамов Ш., Гафоров Р. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Китобхонаи миллии Тоҷикистон, 2019. – 465 с.
5. Стендар. Сурх ва сиёҳ. Воқеаномии асри XX. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 543 с.
6. Dumas Alexandre. «Les trois mousquetaires». – Moscou. 1977. – 617 p.
7. Stendhal. Le Rouge et le Noir (chronique du XX siècle). – Paris, 1830. – 541 p.

Калидвожаҳо: *пешоянд, забон, ҷумла, грамматика, ибора, сохтор, калима.*

Аннотация

ОБЪЯСНЕНИЕ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОГОВ И ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ В СЛОВСОЧЕТАНИЯХ И ПРЕДЛОЖЕНИЯХ ТАДЖИКСКОГО И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКОВ

В статье рассматривается вопрос сложных предлогов и их использования во словосочетаниях и предложениях таджикского и французского языков. В статье автор поясняет, что роль составных предлогов, как и буквальных предлогов, очень важна в создании словосочетаний и предложений и определении их значения. Потому что предлоги – это вспомогательные слова, служащие для соединения самостоятельных слов и составления словосочетаний и предложений. Проблема анализа и совместимости сложных предлогов в таджикском и французском языках, входящих в индоевропейскую языковую семью, интересна со всех точек зрения и считается очень важной темой лингвистической науки. В данной статье в определенной степени выяснены сочетаемость, сходство, различие и место сложных предлогов в предложениях таджикского и французского языков.

Ключевые слова: *предлог, язык, предложение, грамматика, словосочетание, структура, слово.*

Annotation

INTERPRETATION OF COMPLEX PREPOSITIONS AND THEIR USE IN PHRASES AND SENTENCES OF TAJIK AND FRENCH LANGUAGES

The article discusses the issue of complex prepositions and their use in phrases and sentences in the Tajik and French languages. In the article, the author explains that the role of compound prepositions, like literal prepositions, is very important in creating phrases and sentences and determining their meaning. Because prepositions are auxiliary words that serve to connect independent words and compose phrases and sentences. The problem of analysis and compatibility of complex prepositions in the Tajik and French languages, which are part of the Indo-European language family, is interesting from all points of view and is considered a very important topic in linguistic science. This article clarifies to a certain extent the compatibility, similarity, difference and place of complex prepositions in sentences in the Tajik and French languages.

Keywords: *preposition, language, sentence, grammar, phrase, structure, word.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидаи Ҳабибулло, донишҷӯи соли панҷуми ихтисоси забони франсавӣ - забони англисӣ (омӯзгор), факултети забонҳои романӣ-германи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 006601417. E-mail: saidaihabibullo40@gmail.com

Рохбари илмӣ: профессор Султонзода С.А.

Сведения об авторе: Саида Ҳабибулло, студентка пятого курса французского языка-английского языка (учитель) факультета романо-германских языков Таджикского Государственного Педагогического Университета имени Садриддин Аини. Телефон: +992 006601417. Электронная почта: saidaihabibullo40@gmail.com

Научный руководитель: профессор Султонзода С.А.

About the author: Saida Khabibullo, fifth year student of French language-English language (teacher) of the Faculty of Roman-Germanic languages, of the Tajik State Pedagogical University named after. Sadriddin Aini. Telephone: (+992) 006601417. Email: saidaihabibullo40@gmail.com

Scientific leader: professor Sultonzoda S.A.

**ХУСУСИЯТҲОИ КОРБАСТИ ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ
ЗАМОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ**

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ба ғайр аз ҷумлаҳои сода инчунин ҷумлаҳои мураккаб мавқеи хоса доранд. Ҷумлаи мураккаб ҷумлаест, ки аз ду ва ё зиёда ҷумлаи содае, ки байни худ аз рӯи маъно ва оҳанг ҳамчун як ҷузъи том ба ҳам алоқаманд гардидаанд. Ҷумлаи мураккаб дорои ду ва зиёда асоси грамматикӣ мебошад. Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккабро дар забони англисӣ *clauses* меноманд. Ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккабро чун як ҷузъи том *sentences* меноманд. Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб бо ҳамдигар тавассути роҳҳои зерин алоқаманд мешаванд:

1) бе пайвандак, танҳо тавассути оҳанг (ҷумлаҳои бепайвандак):

Love me, love my dog.

Маро дӯст дорӣ, сагамро низ дӯст дор.

A man is known by the company he keeps.

Ба ман гӯй, ки рафиқат кист, ба ту мегӯям, ки чӣ гуна инсонӣ (Муқ.: Инсонро аз рӯи дӯстонашон мешиносанд)

2) бо воситаи пайвандак ва оҳанг (ҷумлаҳои пайвандакдор):

It never rains but it pours.

Борон ҳамту намеояд, балки мисли сел қорӣ мешавад.

He laughs best who laughs last.

Касе ки охири меҳандад, аз ҳама хуб меҳандад.

Пайваستшавӣ ва тобеъшавӣ метавонад байни ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб ба миён ояд.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ ва пайваст воҳиди олиташаққули наҳв аст, ки аз ду ва зиёда ҷумлаҳои сода ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва интонатсия ё ин ки оҳанг мебошад [2, с.3]. Ҷумлаи мураккаб низ монанди ҷумлаи сода воситаи иттилоот буда, барои ташкил додан, ифода намудан ва фаҳмидани фикр хизмат мекунад, ба ҳастии реалӣ чи гуна муносибат доштани гӯяндаро нишон медиҳад. Аммо ҷумлаи мураккаб идроки мураккабтари ҳастӣ, тасаввуроти робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои онро ифода мекунад ва табиист, ки интишору истифодаи он ба давраҳои нисбатан инкишофёфтаи ҷамъият, забон ва тафаккури инсон вобаста аст.

Ҳангоми кор фармудани ҷумлаҳои сода гӯянда дар хусуси ҳодисае, факти хабар медиҳад, вале ба алоқамандии грамматикӣ онҳо ишора намекунад:

Субҳ. Офтоб бо ғурур ҷилва мекард. Абрҳои тира ба ҳар тараф даву тоз мекарданд. Тирамоҳи пурнозу неъмат фаро расид. Дар боғҳо меваҳои гуногун пухтаанд. Замишҳои пахтазор ба назар сапсафед метобанд. Ҳама машғули мевагундорӣ ва пахтачинӣ [2, с.4].

Morning. The sun was brightly shining. The dark clouds were floating everywhere. The fertile outumn has come. Different fruits are ripened in the gardens. The cotton plains seems snow-white. Everyone busy picking fruits and cotton.

Ҳамин тариқа, ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи эҳтиёҷи тафаккур ва муносибати байни одамон ба вучуд омадаанд.

Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб «ҷумлаҳои сода (clause)» номида мешаванд, ки то дараҷае асоснок аст: чи ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва чи ҷумлаҳои содаи мустақил сараъзоҳо доранд, инчунин дар таркиби ҳардуяшон ҳам алоқамандии маъноӣ ва грамматикӣ аъзоҳои ҷумла мавҷуд аст; онҳо дорои аломатҳои асосии ҷумла – хусусиятҳои предикативӣ ва модалӣ буда, як фикри нисбиеро ифода карда метавонанд. Бо вучуди ин онҳоро, ба маънои томи сухан, ҷумла гуфтан мумкин нест, зеро фақат мустақилияти нисбии структурӣ дошта, аз ҷиҳати оҳанги гуфтор (интонация) ва ифодаи маъно ҳанӯз нотаом мебошанд. Қисмҳои таркибии ҷумлаи мураккаб фақат дар сурати васл шудан ва муттаҳид гардидан як фикри том ва мукамалро ифода карда метавонанд [2, с.4].

Дар воқеъ ҳам, ҷумлаҳои мураккаби таркибӣ аз ҷумлаҳои сода ташкил меёбанд, аммо ин ҳолат чунин маъно надорад, ки аз муттаҳид шудани ҳамагуна ҷумлаҳои ҷудогона ҷумлаи мураккаб ташкил меёфта бошад. Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб ба ҳамдигар мазмунан наздик буда, як фикри умумиро ифода мекунанд. Онҳо бо ёрии воситаҳои махсуси луғавию грамматикӣ ва интонатсионӣ ташкил меёбанд, аломатҳои махсус доранд; ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб яке дигареро ва ё ҳамдигарро аз ҷиҳати мазмун эзоҳ медиҳанд ва пурра мекунанд ва бо якдигар алоқаманд гардида, барои ифодаи мақсади умумии ҷумлаи

мураккаб хизмат мерасонанд; чумлаҳои содаи таркиби чумлаи мураккаб аз ҷиҳати банду баст (сохти грамматикӣ) низ ба ҳамдигар вобаста мебошанд. Як гуруҳ воситаҳои грамматикӣ, монанди пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои ишоратӣ, мутобиқати шаклҳои феълии хабари чумлаҳо, воситаҳои гуногуни луғавӣ мавҷуданд, ки чумлаҳои содаро аз ҷиҳати сохт низ ба ҳамдигар вобаста мекунад; ниҳоят, интонатсияи махсуси чумлаи мураккаб, ки фақат дар охири он қатъ мешавад, қисмҳои чумлаи мураккабро бо ҳамдигар муттаҳид мегардонад. Ҳамин тавр, қисмҳои таркибие, ки чумлаҳои мураккабро ташкил медиҳанд, аз се ҷиҳати асосӣ – мазмун, шакли грамматикӣ ва интонатсия аз чумлаҳои сода фарқ мекунад. Ба ин маънӣ, чумлаи мураккаб нисбат ба чумлаи сода воҳиди ба дараҷаи олӣ ташаккулёфтаи ахбор аст, ки аз ду ва ё зиёда қисмҳои предикативӣ ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохти грамматикӣ ва интонатсия мебошад [2, с.4].

Дар забонҳои қиёсшаванда чумлаҳои мураккаб аз рӯи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ чумлаҳои содаи таркиби худ ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: чумлаҳои мураккаби пайваст (*compound sentences*) ва чумлаҳои мураккаби тобеъ (*complex sentences*).

Чумлаҳои пайрави ҳол аз рӯи маъно ва вазифаҳои нахвиашон дар «Қобуснома» - и Унсурулмаолии Кайковус гуруҳи калони чумлаҳои пайравро ташкил медиҳад.

Дар ифодаи чумлаҳои пайрави сабаб ва ҳилофӣ дар «Қобуснома» саҳми асосиро пайвандакҳо мебошанд, аммо дар чумлаи пайрави шарт бошад, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабари сарчумла ва хабари чумлаи пайрав, аҳамияти калон дорад.

Забоншиноси маъруфи тоҷик, профессори шодравон Д.Т.Тоҷиев дар китоби «Осори мунтахаб» - и хеш қайд кардааст: «Материалҳои забон нишон медиҳанд, ки чумлаҳои пайрави ҳоли замон, шарт, ҳилоф бештар пеш аз сарчумла ҷой мегиранд, вале барои чумлаҳои пайрави сабаб, мақсад, натиҷа пас аз сарчумла омадани онҳо характернок аст» [11, с.354].

Мо низ дар забони «Қобуснома» - и Унсурулмаолии Кайковус мушоҳида кардем, ки бештари чумлаҳои пайрави ҳоли замон, шарт пеш аз сарчумла ҷой гирифтаанд, вале чумлаҳои пайрави ҳилофӣ дар «Қобуснома» аксаран баъд аз сарчумла омадаанд:

а) Чумлаи пайрави замон: «Чун тир шудӣ, тирӣ кун» [8, с.40] – пеш аз сарчумла

б) Чумлаи пайрави ҳилоф: «Пас, эй писар, ба дониши хеш ғарра машав, агарчи доно бошӣ» [8, с.26] - пас аз сарчумла

в) Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави замон: Чумлаи пайраве, ки замони фикри дар сарчумла ифодашударо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави замон номида мешавад.

«Акнун чун вақти очизӣ омад, ҳеҷ чора надонистам» [8, с.34]. - «Now that the desperate time has come, I don't know what to do».

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ чумлаҳои пайрави замоне ҳастанд, ки амали чумлаи пайрави замон бо амали сарчумла дар як вақт воқеъ гардидаанд: «Ҳар гоҳе ки тан ҳосияти хеш надида кунад, марғу ғаронику сукуни ғуруҳи ҳаснад» [8, с.61]. - «Whenever the body manifests its properties, death, burden and silence collapse».

Амали чумлаи пайрави замон пеш аз амали сарчумла ба вуқӯъ меояд: «Афлотунӣ ҳақим чун ин сухан бишунид, сар ғуруҳи бурду бигирист ва сахт дилтанг шуд» [8, с.23]. - «When the wise Plato heard these words, he fell down and cried and was deeply saddened».

Амали чумлаи пайрави замон пас аз амали сарчумла воқеъ мегардад: «Акнун чун вақти очизӣ омад, ҳеҷ чора надонистам» [8, с.33].

Нақши пайвандакҳо дар ташаккули чумлаҳои мураккаби тобеъ, пайвандакҳои ҳилофӣ забони тоҷикӣ ва англисӣ, пайвандакҳои ҷудой дар забони англисӣ ва тоҷикӣ мавриди таҳқиқ ва таҳлили ҳамачониба қарор гирифтаанд.

Ҳамин тавр, агар феъли ёридохандаи хабари чумлаҳои сода ҳамон як феъл бошад, он одатан такрор нашуда, танҳо дар таркиби хабари чумлаи содаи хирин оварда мешавад. Дар ҳолате, ки агар хабари чумлаи сода дар шакли феъли замони гузаштаи ҳикоякӣ омада бошад, он метавонад амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳои дар як вақт воқеъ гардида ва ё давомдоштаре ифода кунад.

Дар забони англисӣ низ пайвандакҳои *and* хабарҳои гуногунро ба якдигар мепайвандад, ки ҳар кадом бо объекти худ ҷида шуда омадаанд. Чунин вазифаи монандро дар забони тоҷикӣ пайвандакҳои *ва* иҷро менамояд.

Адабиёт:

1. Атобуллоев С. Чумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1975.
2. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. – Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.
3. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қ. 1. Фонетика ва сарф. Китоби дарси барои мактабҳои олӣ. – Душанбе, 1963.

4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ.1. Лексикология, фонетики ва сарф, китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои филологияи мактабҳои олии. – Душанбе: Ирфон, 1973.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Нахв. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 268 с.
6. Зикриёев Ф. Кулӣёти осор. Чилди якум. – Душанбе: Маориф, 2021. – 592 с.
7. Қосимова М.Н. Ҷумлаи пайраи шартӣ дар забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1961. – С.24-52.
8. Ниёзмӯҳаммадов Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1960. – С.27-30.
9. Тоҷиев Д.Т. Осори мунтахаб. – Душанбе, 2005. – 448 с.
10. Унсӯрулмаолии Кайковус. Қобуснома. (дар таҳияи Мирзо Муллоаҳмадов). – Душанбе: Суннатулло, 2007. – 354 с.
11. Унсӯрулмаолии Кайковус. Қобуснома. (Таҳрири Мирзо Муллоаҳмадов). – Душанбе: Маориф, 1979. – 191 с.

Калидвожаҳо: *ҷумла, калима, ибора, ҷумлаи сода, ҷумлаи мураккаб, ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҷумлаи мураккаби пайваст, иборасозӣ, ҷумласозӣ, ҷумлаи содаи яктаркиба, ҷумлаи содаи дутаркиба, ҷумлаи пайраи ҳол, ҷумлаи пайраи замон.*

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОЖНОГО ПОДЧИНЕНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ПОДЛЕЖАЩИМ ВРЕМЕНЕМ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье речь идет об особенностях употребления сложноподчиненного предложения со следующим за ним временным предложением в таджикском и английском языках. В своей статье автор исследовал данную тему на основе научных источников и литературной литературы, в которых сравнивались характер и классификация сложноподчиненного и подлежащие временного предложения. Эта проблема считается одной из самых сложных и комплексных проблем синтаксис, и она совершенно отличается от других единиц синтаксис, потому что все предметы синтаксис сложнее, чем предметы синтаксис, потому что синтаксис изучает основные основы грамматики. Но язык основан на нем, ведь в этом разделе грамматики изучаются вторые понятия, такие как словосочетание и предложение. В сложном предложении содержится основная часть языка, поскольку в нем изучаются все виды сложного предложения и способы его употребления.

Ключевые слова: *предложение, слово, словосочетание, простое предложение, сложное предложение, подчинительное сложное предложение, сложно связанное предложение, словосочетание, конструкция предложения, простое однокомпонентное предложение, простое двухкомпонентное предложение, настоящее сослагательное предложение, время сослагательное предложение.*

Annotation

FEATURES OF USING COMPLEX SENTENCES WITH CLAUSE TENSE IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article deals with the peculiarities of using a complex sentence with clause tense in the Tajik and English languages. In his article, the author explored this topic on the basis of scientific sources and literary literature, which compared the nature and classification of complex and subject tense sentences. This problem is considered one of the most difficult and complex syntax problems and it is completely different from other syntax units because all syntax subjects are more difficult than syntax subjects because syntax studies the basic fundamentals of grammar. But language is based on it, because in this section of grammar the second concepts are studied, such as phrases and sentences. The compound sentence contains the bulk of language as it teaches all types of compound sentences and how to use them.

Keywords: *sentence, word, phrase, simple sentence, complex sentence, subordinate complex sentence, complex connected sentence, phrase, sentence construction, simple one-simple sentence, two-simple clause sentence, tense subjunctive sentence.*

Маълумот оид ба муаллиф: Раҳимова Лайло, магистранти соли дуёми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Тел.: +992 937751425

Сведение об авторе: Раҳимова Лайло, магистрант второй курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. Тел.: +992 937751425

About the author: Rahimova Laylo, second-year master's student at the Faculty of English and Eastern Languages, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Phone: +992 937751425

Қаюмзода Фирдавс,
магистранти соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ВОЖАҶОНИ МАРБУТИ «КАСБУ ҲУНАР - 職業與工藝» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ХИТОӢ

Мусаллам аст, ки низоми вожаҷони касбу ҳунар таърихи тӯлонӣ ва бисёрасра дошта, дар ташаккули ин истилоҳот дар баробари мардумони эронизабон, ҳамчунин намоёндагони забонҳои дигар низ саҳм гузоштаанд. Аз ин ҷиҳат, муқоисаи онҳо барои омӯзиши таърихи забон аҳамияти бузургӣ илмӣ дорад.

Вожасозӣ яке аз воситаҳои асосии ғанӣ гардонидани таркиби луғавии ҳар як забон ба шумор меравад. Калимасозӣ асоситарин воситаи бойшавии таркиби луғавии забон, бо воҳидҳои нави луғавӣ пурра гардидани луғати он мебошад. Забоншинос Л.С.Пейсиков дар забони форсӣ аз чор шеваи асосии вожасозӣ ёд мекунад, ки инҳоянд; 1. Вандафзой(аффиксатсия); нимвандафзой (=полуаффиксатсия); Ҷотабилӣ (=транспозиция); 4. Вожаафзой; Ш. Рустамов низ 4 шакли қолабҳои вожасозиро таъкид кардааст; 1. Морфологӣ 2. Морфологӣ - синтаксисӣ. 3. Луғавӣ - синтаксисӣ. 4. Луғавӣ – семантикӣ [2, с.12].

Забоншинос Қ.Тоҳирова бошад, аз се усули асосии вожасозӣ сухан мекунад: 1. воситаи луғавӣ- маъноии калимасозӣ. 2. воситаи синтаксисии калимасозӣ 3. воситаи морфологисии калимасозӣ [2, с.32]. Вале ба ақидаи забоншиноси дигари тоҷик Мирзо Ҳасани Султон усулу шеваҳои асосии вожасозиву вожагузинӣ дар забони форсӣ тоҷикӣ инҳоянд; 1. усули сарфӣ; а) сохтани вожа бо пешванд; б) сохтани вожа бо пасванд; 2. усули нахвию сарфӣ: а) сохтани вожаҳои мураккаб, б) сохтани вожаҳои омехта; 3. усули сарфию нахвӣ – аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ мубаддал шудани вожа; 4. усули луғавию нахвӣ – ба вожаи мураккаб табдил шудани ибораи изофӣ. Шеваи мазкур дар вожасозии форсӣ каммаҳсул аст. 5. усули луғавӣ – маъноӣ. Ин шева бо сермаъноии вожаҳо ба миён омадани омонимҳо вобаста аст [2, с.55].

Пас аз дарёфти истиклолоият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон забони тоҷикӣ ба сифати забони расмӣ кишвар мавқею манзалати ҳосаеро ба худ касб намуд.

Дар забони мазкур вожагон ё истилоҳоти марбути касбу ҳунар дар ҳаёти илмӣ ва маънавии кишвар нақши босазо бозид. Илова ба ин, рушди бемайлони илм, техника ва дигар соҳаҳои муҳими хоҷагии қишлоқ сабаби пайдо шудани як қатор вожаҷони нав гардида, таркиби луғавии забонро ғанӣ намуданд.

Чун ба ҳамагон маълум аст, ҳалқи тоҷик аз қадимулаём ба касбу ҳунароҳои гуногун банд буданд. Яке аз аввалин тазкираҳое, ки моро бо 25 намуди касбу ҳунароҳои гуногун ошно месозад ин «Лубаб-ал-албоб» –и Муҳаммад Авфии Бухорӣ (1172-1242) ба шумор меравад.

Нақши асосиро дар қолабҳои вожаҷони касбу ҳунарсозанда калимасозӣ ё вожасозӣ мебозад. Вожаҷони касбу ҳунар аз нигоҳи сохтори морфологисии худ гуногун буда, ба соддаву сохта ва мураккаб ҷудо мешавад.

Вожаҷони сода танҳо аз як реша сохта мешаванд: **шоир** (поэт); **чевар** (портниха); **ҷўпон** (пастух); **муҳбир** (корреспондент); **олим** (ученый); **вазир** (министр); **деҳкон** (крестьянин); **духтур** (доктор); **даллол** (посредник); **косиб** (кустарь); **меъмор** (архитектор); **машқоб** (водопроводчик); **милиса** (милиционер); **муфаттиш** (следователь); **нозир** (инспектор); **рассом** (искусствовед); **тарҷумон** (переводчик); **усто** (мастер); **фаррош** (уборщик); **ҷаррох** (хирург); **шореҳ** (комментатор); **муаррих** (историк) ва ғ. [1, с.91].

Маврид ба зикр аст, ки муодили хитоӣ онҳо дар зайл чунин таҳлил шудааст:

詩人 (шар); 梳妝台; 牧羊人 (мушаран)

記者 (тӯшӣ); 科學家 (кӯшар); 部長 (бушар); 農民 (кӯшар); 醫生 (шар); 經銷商 (шар); 工匠 (шар); 建築師 (шар); 馬什科布 (шар); 民兵 (шар); 調查員; 檢查員 (шар); 藝術家 (шар); 筆譯員 (шар); 大師 (шар); 看門人 (шар); 外科醫生 (шар); 評論員 (шар); 歷史學家等.

Вожаҷони сохтаи марбути касбу ҳунар ба воситаи пасвандҳои (-ҷӣ, -гар, -бон, -гор, -гон, -ӣ, -вар, -анда, -янда, -навард) зерин сохта мешаванд. Напримр: **колхозҷӣ** (колхозник); **иқтисодҷӣ** (экономист); **тарбиятгар** (воспитатель); **намадгар** (валяльщик); **боғбон** (садовник); **бозоргон** (бизнесмен); **кайхоннавард** (космонавт); **бахрнавард** (морьяк); **чангӣ** (боевик).

Калимаҳои мураккаби марбути номгӯӣ касбу ҳунар дар натиҷаи пайваст намудани ду ва ё зиёда асос сохта мешаванд. Ин тарз яке аз қолабҳои маъмули сохатни вожаҷони марбути касбу ҳунар ба ҳисоб меравад. Дар сохтани вожаҷони мураккаби марбути касбу ҳунар нақши

хиссаҳои нутқ бағоят калон аст. Ҳоло дар зер мо аз он қолабҳои маъмуле, ки дар сохтани вожаҳои мураккаби касбу ҳунар иштирок менамоянд ёд хоҳем намуд.

а) исм + исм (N + N, суш. + суш), қисми якуми вожагони мураккаби ин гуруҳ бо вожаи – **сар** оғоз мегардад: *сармуҳаррир* (главный редактор); *сардухтур* (главрач); *саркотиб* (главный секретарь); *сарлашкар* (главноко-мандующий); *сармуҳосиб* (главный бухгалтер); *саррошпаз* (шеф-повар).

б) исм + феъл (N+ V, суш.+ глагол), дар қолаби мазкур исм ва асои феъли замони ҳозира иштирок менамоянд: *адабиётшинос* (литературовед); *забонишинос* (языковед, лингвист); *роҳсоз* (дорожник); *сабадбоф* (корзинщик); *қолинбоф* (ковровщик); *сабзавоткор* (огородник); *саҳифабанд* (переплетчик); *соатсоз* (часовщик); *таърихнавис* (летописец); *таърихишинос* (историк); *тиллоков* (золотоискатель); *фолбин* (гадальщик); *футболбоз* (футболист); *хазинадор* (казначей); *тунукасос* (жестяник); *хаскаш* (грабельщик); *хоркаш* (валежник).

Яке аз хусусиятҳои ҳоси вожагони касбу ҳунар ин мансубияти онҳо ба чинси мардона ва занона аст. Шумораи зиёди касбу ҳунари мансуби чинси мард, ки дар ин ё он соҳаи ҷомеа вазифаи мушаххасро иҷро менамояд ҳамзамон метавонад, ки ба чинси зан марбут бошад, ба монанди: *lawyer* – ҳуқуқшинос (юрист), *translator* – тарҷумон (переводчик), *journalist* – рӯзманигор (журналист), *linguist* – забонишинос (лингвист), *artist* – рассом (художник), *inspector* – нозир (инспектор), *architect* – меъмор (архитектор), *welder* – кафиергар (сварщик), *jeweler* – заргар (ювелир) ва ғ. [2, с.25-31].

Дар ҳамаи забонҳо категорияи чинсияти марбути бетарафиятро ифодакунанда амал мекунад. Масалан, вақте сухан дар бораи гуруҳи одамони гуногунчинс меравад, мо вожагони чинси мардонро истифода мебарем, ба монанди донишҷӯён, актёрҳо, нависандагон ва ғ. Барои номгуи касбу ҳунаро одатан танҳо як вожаро ба кор мебаранд, ки он марбути чинси мард аст: *economist* – иқтисодчӣ (экономист), *electric* – барқчӣ (электрик), *operator-танзимгар* (оператор), *manager* – менеҷер (менеджер), *scientist* – олим (ученый). Аммо вожагоне мисли *idwife* – доя (акушерка), *weaver* – бофанда (ткачиха), *dancer* – раққоса (танцовщица), *teacher* – муаллима (преподавательница) ҳоси касби занон ба шумор мераванд.

Ифодаи касби чинси забона дар баъзе ҳолатҳо ҳам ба зан ва ҳам ба мард мутаалиқ аст, зеро онҳо ба ҳурду чинсият омӯзонида ва ё таълим дода мешавад: *доя* - *midwife* - *доямард* *obstetrician*, *фурӯшанда* - *salesman* *фурӯшандазан* - *saleswoman*, *бофанда* - *weave* - *бофандазан* - *weaver*, *говҷӯш* - *milkman* - *говҷӯшзан* - *milkmaid*, *духтур* - *doctor* - *духтурзан* - *women-doctor*, *деҳқон* - *peasant* - *деҳқонзан* - *peasant*, *неиҳизмат* - *waiter* - *неиҳизматзан* - *waitress* ва ғ.

Муодили хитоии онҳо чунин аст, ки дар зер барои муқоисаи он нишон дода мешавад:

助産士、産科醫生、推銷員、女售貨員、織布工、送奶工、擠奶女工、醫生、女醫生、農夫、農夫、服務生等.

Хусусияти мазкур ба номгуи касбу ҳунар дар соҳаи санъат, варзиш низ ҷашмрас аст, ки аз иҷрои он ҳарду чинсият- ҳам мардон ва ҳам занон баромада метавонанд, ба монанди: *раққос* - *dancer* (*танзор*) - *раққоса* - *ballet dancer* (*танцовщица*), *адиб* - *writer* (*писатель*) - *адиба* - *writer* (*писательница*), *варзишгар* - *sportsman* (*спортсмен*) - *варзишгарзан* - *sportswoman* (*спортсменка*).

Бояд гуфт, ки экваленти хитоии онҳо чунин аст, ки дар зер барои муқоисаи он нишон дода мешавад:

舞者-芭蕾舞者, 作家-作家, 運動員-運動員-女運動員.

Вақте мо дар бораи инсон сухан мекунем, дар забони русӣ мо ҷонишинҳои «он» и «она», дар забони тоҷикӣ «ӯ» и «вай», дар забони англисӣ «he» и «she» истифода мебарем. Дар баъзе забонҳо калимаи бо маънои «человек» «инсон» «person» инчунин «мужчину», а для *женщины* номи махсус амал мекунад, масалан, дар забони англисӣ — *man* ва *woman*, ва ё дар забони тоҷикӣ - *мард* и *зан*. Илова ба ин, дар ин забонҳо решаи мутобике дар таркиби вожагон амал мекунад, ки ифодакунандаи номгуи касбу ҳунароҳои гуногун аст: *policeman*, *batman*, *foreman*, *repairman*, *control man*, *tin man*, *говҷӯшзан*, *кайҳоннавардзан*, *лочиндухтар*, *варзишгарзан*, *сохтмончидухтар*, *ҷӯпонбача*, *ҷӯпонмард*, *духтурзан*, *деҳқонзан*, *ҷомаиҷӯшзанак*, *неиҳизматзанак*, *фурӯшандазан*, *ошпазмард*, *духтурмард*, *барзгармард* (*марди деҳқон*), *козурмард* (*либосиҷӯ*) *деҳқонмард* (*марди деҳқон*), *фаррошзан* ва ғ.

Муодили хитоии онҳо чунин аст, ки дар зер барои муқоисаи он нишон дода мешавад:

警察、蝙蝠俠、工頭、修理工、控制人、鐵皮人、女牛仔、太空人、獵鷹者、女運動員、建築女孩、牧童、牧羊人、醫生、農民、洗衣女工、女服務生、售貨員、廚師、醫生、農民（農民）、失業者（洗衣機）農民（農、清潔工.

Адабиёт:

1. Гиёсиддин, Мухаммад. Гиёс-ул-луғот. Иборат аз 3 ҷилд. – Душанбе: Адиб, Ҷ.1. 1987. – 480 с.. Ҷ.2. 1988. – 416 с. Ҷ.3. 1991. – 424 с.
2. Худуд-ул-олам. – Душанбе: Дониш, 1983. – 132 с.
3. Чупилина Е.И. Место термина в лексико-семантической системе языка // Вопросы терминологии и лингвистической статистики: Сб. ст. / под ред. В.В. Гуськовой. - Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1972. - С.25-31.
4. Шарофов Н.О., Хураев Т.К. Лексикаи касбу ҳунар сарчашмаи терминологияи техникаи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 91 с.
5. Шукуров М.Ш. Истилоҳот ва забони миллӣ // Садои Шарк, 1994. №2. – С.4-12.
6. Энциклопедияи ҳоҷагии қишлоқи Тоҷикистон: Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе: Сарредак. ЭСТ, Ҷ. 1. 1989. – 576 с. Ҷ. 2. 1991. – 608 с.с.89-95.

Калидвожаҳо: *калима, касбу ҳунар, забон, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, таҳлил, муқоиса, масъала, падида, мафҳум, забониносии, лугатиносии, ибора, ҷумла, калимасозӣ, муҳаққиқ, мавзӯ.*

Аннотация

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛОВЫ О «ПРОФЕССИЯ - 職業與工藝» В ТАДЖИКСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье проводится сопоставительный анализ словы о «профессия - 職業與工藝» в таджикском и китайском языках. В своей статье автор попытался проанализировать и сопоставить смежные вопросы на основе собранных им материалов, что ему удалось сделать. Эта тема является одной из ключевых тем языкознания и совершенно отличается от других языковых явлений. Отличие данного вопроса в том, что предмет слов профессии и ремесла впервые был проанализирован исследователем. Лексика профессий является ключевым предметом, по которому аспирант, сравнивая незнакомые понятия обоих языков, находит некоторые сходства и эквивалентности слов, что также требует богатства словарного запаса вышеуказанного языка.

Ключевые слова: *слово, профессия, язык, таджикский язык, английский язык, анализ, сравнение, проблема, явление, понятие, лингвистика, лексикография, словосочетание, предложение, словообразование, исследователь, тема.*

Annotation

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE WORDS ABOUT «PROFESSION - 職業與工藝» IN TAJIK AND CHINESE LANGUAGES

This article provides a comparative analysis of the word «profession - 職業與工藝» in the Tajik and Chinese languages. In his article, the author tried to analyze and compare related issues based on the materials he collected, which he managed to do. This topic is one of the key topics in linguistics and is completely different from other linguistic phenomena. The difference in this question is that the subject of the words profession and craft was analyzed for the first time by the researcher. Vocabulary of professions is a key subject in which a graduate student, comparing unfamiliar concepts of both languages, finds some similarities and equivalences of words, which also requires a rich vocabulary of the above-mentioned language.

Keywords: *word, profession, language, Tajik language, English, analysis, comparison, problem, phenomenon, concept, linguistics, lexicography, phrase, sentence, word formation, researcher, topic.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Каюмзода Фирдавс, магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни. Телефон: +992 888222239

Сведения об авторе: Каюмзода Фирдавс, магистрант второй курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. Телефон: +992 888222239

About the author: Kayumzoda Firdavs, second-year master's student at the Faculty of English and Eastern Languages, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Phone: +992 888222239

РОҲҲОИ КОРБУРДИ НОМГҶҲҲИ КАЛИМАҲОИ МАНСУБ БА «КАСБУ ҲУНАР - 職業與工藝» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ХИТОӢ

Яке аз забоншиносони машҳури охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX Ҳенри Свит (1845-1921), муаллифи як зумра асарҳо оид ба забони англисӣ ва таърихи пайдоиши он, рочеъи ба давраҳо ҷудо кардани таърихи забони англисӣ пешниҳод ба миён гузошт, ки мутобиқи он таърихи забони англисӣ марҳилаҳои зеринро дар бар мегирад; давраи аввал ва ё ибтидоӣ; Old English - англисии қадим; аз қарни V то қарни XI; давраи дуюм ва ё баъдӣ; Middle English - англисии миёна; аз қарни XII то қарни XV; давраи нав ва ё муосир; New English or Modern English - англисии нав ва ё муосир; аз қарни XV то имрӯз.

Дар ҳамаи ин давраҳо захираи луғавии забони тоҷикӣ маҳз тавассути иқтибосот аз дигар забонҳо, бахусус, аз забонҳои фаронсавӣ, лотинӣ, юнонӣ, италиявӣ ва дигар забонҳои хиндуаврупоӣ ғанӣ гардид.

Чи тавре ки ишора намудем, захираи луғавии ҳар забон бо ду роҳ бой мегардад: яке бо роҳи иқтибосшавӣ, яъне ворид шудани вожаву истилоҳоти бегона аз дигар забон (роҳи беруни) ва худӣ, дуюмин бошад ба тарзи калимасозӣ аз ҳисоби захираҳои худӣ забони англисӣ (роҳи дохилӣ). Навъи дуюм дар забони англисӣ хеле сермаҳсул буда, қолабҳои вежаи худро доро аст, ки дар ин бахши қори курсӣ мавриди баррасӣ хоҳанд шуд.

Калимаҳои марбути касбу ҳунар дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ низ ба содаву сохта ва мураккабу таркибӣ ҷудо мешавад. Теъдоди вожаҳои сода дар забони англисӣ хеле зиёд мебошанд, ба монанди *pilot* – сарнишин; *chef* – сарошпаз; *aide* – дастёр, ёвар, ёридиҳанда; *clerk* – дафтардор; *poet, bard* – муноҷотхон, шоир, нозим ва ғ.

Маврид ба зикр аст, ки муодили хитоӣ он дар зер чунин оварда шудааст, ки ба хонандаи он фаҳмо бошад:

飛行員 - 飛行員; 廚師; 助理、助手、助手; 職員; 詩人、吟遊詩人.

Ба гуруҳи вожаҳои сохта метавон он калимасозро ворид намуд, ки дар таркиби худ пешванд ва ё пасванд доранд, мисли: *miller* – осибон; *musician* – музикачӣ, музикчино; *jeweler* – заргар, ҷавохирфурӯш; *grocer* – баққол; *gardener* – боғбон; *angler* – моҳигир; *archer* – камонвар ва ғ.

Бояд таъкид дод, ки дар забони хитоӣ низ чунин навъи калимаҳо низ мавҷуданд:

米勒 - 米勒; 音樂家-音樂家、音樂學家; 珠寶商-珠寶商, 珠寶商; 雜貨店-雜貨店; 園丁 - 園丁; 釣魚者 - 漁夫; 射手

Истилоҳоти мураккаб. Чунин воситаи калимасозӣ дар забони англисии муосир яке аз сермаҳсултарин усулҳо ба шумор меравад, ки аз баъзеи онҳо метавон ёдовар шуд. Се шакли тавсифи калимаи мураккаби марбути касбу ҳунар амал мекунад.

1. Шакли пӯшида:

Қолаби N + N = N: *businessmen* - корчаллон (бизнесмен); *broadcaster*

журналисти радио; *dustman* - фаррош; *craftsman* - касиб, ҳунарманд; *sportsman* - варзишгар; *herdsmen* - подабон, галабон; *midwife* – доя; *milkmaid* - говҷӯш, говдуш; *policeman* – милис ва ғ.

Бояд гуфт, ки дар забони хитоӣ низ чунин навъи калимасозии марбути касбу ҳунар мавҷуд аст:

商人 商人; 廣播公司 電台記者; 清潔工-清潔工; 工匠 工匠; 運動員-運動員; 牧民-牧民, 牧民; 助產士擠奶女工-女牛仔, 女牛仔; 警察等

2. Шакли кушода:

Қолаби Adj + N = N: *legal adviser* – машваратчи ҳуқуқӣ; *commission agent* – даллол; *air hostess* – ходимзани ҳавопаймо; *arbor culturist* - ҷангалбон, ҷангалпарвар; *currency speculator* - ҷаллоб, ҷаннот; *civil engineer* – муҳандиси сохтмон; *care take* - дарбон; *combine operator* - комбайнрон, комбайнчӣ; *computer specialist* – компютерчӣ; *medical adviser* – духтури машваратчӣ ва ғ.

Метавон гуфт, ки чунин навъи қолабҳои калимасозӣ низ дар забони муосири хитоӣ арзи вучуд дорад, ки дар зер нишон хоҳем дод:

法律顧問-法律顧問; 佣金代理-經紀人; 空姐 - 空中服務生; 喬木栽培者 - 護林員, 護林員; 貨幣投機者土木工程師-建築工程師; 薩雷採取 - 搬運工; 組合運算子 - 組合運算子; 電腦專家-電腦專家; 醫療顧問-諮詢醫生等.

3. Шакли нимтери, яъне сохтасавии вожаҳои мураккаб ба воситаи аломати нимтере:

Қолаби N + N + N = N; - N + N = N: *Anti-theft device* – посбони нақлиёт; *Air-traffic-controller* – корманди мураттиби муассиса; *actor in puppet-theatre* – духтаксоз, зочасоз; *blast-furnace operator* – домначӣ, чўянғудоз; *basket-maker* сабадбоф; сабадфурӯш; *chimney-sweep* – мўрирӯб; *cheese-maker* – панирпаз; *cattle-breeder* – чорводор; *chess-player* – шоҳмотбоз, шатранҷбоз; *commander-in-chief* – сарфармондеҳ; *child-minder* – доя, бачабардор; *diamond-cutter* – суфтагар; *editor-in-first-chief* – сармуҳаррир [1, с.121].

Бояд ишора намуд, ки дар забони хитой ҳам чунин тарзи калимасозӣ мансуб ба ин ё он соҳаи илму техника арзи ҳастӣ дорад, ки мо онро барои муқоиса овардаем:

防盜裝置 – 運輸衛士空中交通管制員 – 該機構的協調員員工
木偶劇院演員 – 木偶師、木偶師高爐操作員 – 高爐操作員編籃人籃子賣家掃煙囪 – 乳酪製造商 –
乳酪製造商馬鞍飼養員 – 飼養員 – 國際象棋棋手 – 總司令護盾守護者 –
保姆、小孩持有者鑽石切割機-磨床主編

Аз баррасии пасвандҳои калимасоз аён гардид, ки кадом ҳиссаҳои нутқ дар калимасозӣ иштирок намуданд. Масалан, қолаби V + er = N аз пасванд сохта шудааст, ки ифодакунандаи касб аст, ба монанди: *paint* – расм кашидан + er = *painter* – расом; *inform* – хабар додан + er = *informer* – хабардиҳанда; *buy* – харидан + er = *buyer* – харидор; *train* – машқ кардан + er = *trainer* – устоди варзиш; *teach* – омӯхтан + er = *teacher* – муаллим; *wash* – шустан + er = *washer* – шустушўгар; *wait* – интизор шудан + er = *waiter* – пешхизмат.

Аз таҳлилҳо маълум гардид, ки дар забони хитой ҳам ба тариқи пешванду пасванд ва миёванд калимаҳо тавлид мешаванд. Аз ин рӯ, барои мисол якчандтои онро дар зер мо мавриди баррасии амиқ нишон додаем, ки аз манфиат холӣ нест:

油漆 – 繪畫 + er = 畫家 – 藝術家; 通知 – 通知 + er = 通知者 – 通知者; 買 + 呢 = 買家; 訓練 – 訓練 + er = 教練 – 運動大師; 教 + 呢 = 老師; 洗 + er = 墊圈 – 墊圈; 等待 – 等待 + 呢 = 服務生 – 服務生。

Хулоса, метавон гуфт, ки бе таҳқиқу омӯзиши осори қадимаи форсӣ-тоҷикӣ ва осори англисӣ хитой таъйини вижагиҳои истилоҳнигориву истилоҳгузинӣ имконнопазир аст, зеро ин нахуст тадқиқотест оид ба истилоҳоти соҳаи касбу ҳунар дар забоншиносӣ. Аз ин рӯ, маҳз тавассути омӯзиши ҳамаҷонибаи истилоҳоти соҳаи мазкур дар мавриди вежагиҳои луғавии ин забонҳо метавон маълумоти дақиқе фароҳам овард. Гузашта аз ин, тавассути чунин роҳи пажӯҳиш бисёр масъалаҳои этнолингвистӣ ва таърихӣ забонҳои тоҷикию англисӣ ва хитой, ҳамчун забонҳои ҳиндуаврупоӣ ошкор хоҳад гардид.

Адабиёт:

1. Гиёсиддин, Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот. Иборат аз 3 ҷилд. – Душанбе: Адиб, Ҷ.1. 1987. – 480 с.; Ҷ. 2. 1988. – 416 с.; Ҷ. 3. 1991. – 424 с.
2. Лемов А.В. Система, структура, функционирование научного термина. – Саранск: Изд-во Мордовского университета, 2000. – 121 с.
3. Худуд-ул-олам. – Душанбе: Дониш, 1983. – 132 с.
4. Чупилина Е.И. Место термина в лексико-семантической системе языка // Вопросы терминологии и лингвистической статистики: Сб. ст. / под ред. В.В. Гуськовой. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1972. – С.25-31.
5. Шарофов Н.О., Хураев Т.К. Лексикаи касбу ҳунар сарчашмаи терминологияи техникаи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 91 с.
6. Шукуров, М.Ш. Истилоҳот ва забони миллий // Садои Шарк, 1994. №2. – С.4-12.
7. Энциклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон: Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе: Сарредак. ЭСТ, Ҷ. 1. 1989. – 576 с.; Ҷ. 2. 1991. – 608 с.

Калидвожаҳо: номгӯӣ, калима, истилоҳ, калимасозӣ, забон, англисӣ, хитой, тоҷикӣ, грамматика, забоншиносӣ, муҳаққиқ, касбу ҳунар, соҳа, масъала.

Аннотация

**СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЗВАНИЙ СЛОВ,
ОТНОсяЩИХСЯ К «ПРОФЕССИИ – ИСКУССТВУ – 職業與工藝» В
ТАДЖИКСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

В данной статье рассматривается изучение способов использования названий слов, относящихся к «профессия и ремесло -職業與工藝» в таджикском и китайском языках. В своей статье исследователь сравнил и проанализировал вопросы профессиональной лексики таджикского, английского и китайского языков, что считается важным и актуальным. Эта тема считается одной из ключевых тем лингвистической науки, в которой обсуждаются положения всех сфер жизни общества. Автор провел исследование на основе доступных ему источников. Эта тема впервые представлена с новой точки зрения и сравнения в сравнительном языке.

Ключевые слова: название, слово, термин, словообразование, язык, английский, китайский, таджикский, грамматика, лингвистика, исследователь, профессия, сфера, проблема.

Annotation

**WAYS OF USING NAMES OF WORDS RELATED TO «PROFESSION – ART – 職業與工藝» IN
TAJIK AND CHINESE LANGUAGES**

This article discusses the study of ways to use the names of words related to «profession and craft -職業與工藝» in Tajik and Chinese. In his article, the researcher compared and analyzed the issues of professional vocabulary of the Tajik, English and Chinese languages, which is considered important and relevant. This topic is considered one of the key topics of linguistic science, in which the provisions of all spheres of society are discussed. The author conducted research based on the sources available to him. This topic is presented for the first time from a new perspective and comparison in comparative language.

Keywords: list, word, term, word formation, language, English, Chinese, Tajik, grammar, linguistics, researcher, profession, sphere, problem.

Маълумот дар бораи муаллиф: Каюмзода Фирдавс, магистранти соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С.Айни. Телефон: +992 888222239

Сведения об авторе: Каюмзода Фирдавс, магистрант второй курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. Телефон: +992 888222239

About the author: Kayumzoda Firdavs, second-year master's student at the Faculty of English and Eastern Languages, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Phone: +992 888222239

*Қаюмзода Фирдавс,
магистранти соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ*

ТАСНИФ ВА ТАҲҚИҚИ КАЛИМАҲОИ МАНСУБ БА КАСБУ ҲУНАР ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ХИТОӢ

Ҳар як гуруҳҳои алоҳидаи калимаҳо, истилоҳот ва ё ибораистилоҳҳои марбути ин ё он соҳаи аз рӯи мавзӯ тақсимшаванда дар асоси мафҳумҳое бунёд мегарданд ва ё сохта мешаванд, ки бо якдигар робитаи устувор дошта, то андозае бо аъзоёни гуруҳҳои дигар мафҳуми мушаххастарро ифода мекунанд.

Хусусияти мавзуи калимаҳои мансуб ба касбу ҳунар дар забонҳои тоҷикӣ ва хитой ифодагарӣ яке аз таснифоти мушаххаси луғавӣ-маъноии бахши забоншиносии муқоисавӣ ба ҳисоб рафта, ҳамзамон маънои луғавии онро муайян ва ошкор менамояд.

Мақсади тақсими калимаҳои мансуб ба касбу ҳунар ба гуруҳҳои луғавӣ-маъноӣ ва зермайдони мушаххас муайян намудан ва ошкор сохтани мубрамияти онҳоро барои забонҳои мавриди қиёс ба шумор меравад, ки дар ҳар ду забон ҳам таснифи калимаҳои марбути ин ё он касбу ҳунар ба таври ҷудогона омӯхта мешавад.

Натиҷаи тасниф ва таҳқиқи калимаҳои марбути касбу ҳунар ба зермайдонҳои мавзӯи нишон медиҳад, ки дар асоси маводҳои фаровони забонҳои тоҷикӣ ва хитой миқдори зиёди онҳо молики ин ё он гуруҳ буда, бештар ба соҳаҳои иқтисод, ҳарбӣ, сохтмон, андоз, тиб ва хоҷагии қишлоқ мансубият доранд. Аз ин хотир, ба мо хеле муҳим аст, ки он воҳидҳои луғавиро муайян сохта дар кадом соҳаи мушаххаси ҷомеа ва ҳавза корбурд гаридани онҳо ва робитаашонро бо дигар гуруҳи калимаҳои ҳаммавзӯ дарҷ намоем.

Олимону забоншиносони беҳамтои тоҷик ба монанди Рустамов Ш., Шукуров М., Капранов В.А., Шаропов Н.А., Амонова Ф. Р., Абдуллаева М.Н., Умаров С., Гаффоров Р. ва Ҷамшедов П. ба омӯзиш, таҳқиқот ва гуруҳбандии калимаҳову истилоҳоти бахшҳои гуногуни ҷомеа даст задаанд, ки натиҷаи кори эшон як қатор кори илмӣ, монографияву фарҳангҳои сершумори дузабонаву бисёрзабонаро ба аҳли илму адаб пешкаш карда шудаанд.

Ҳамин тавр, ҳамаи низоми воҳидҳои истилоҳӣ ва луғавӣ, аз ҷумла иборат дар матни илмӣ барои ифодаи як мафҳуми илми калимаҳои марбути касбу ҳунар корбурд мегарданд.

Гузашта аз ин, гуруҳи мавзуи калимаҳои марбути касбу ҳунар фарогири гуруҳбандии масоили мазкур буда, ҳамзамон дар ин росто як қатор аломатҳои аналитикии онҳо таҳлил мегарданд.

Қисми бештари вожаҳои истифодашавандаи ин соҳа аз лиҳози пайдоиш ва асли баромадашон қадимаву устувор набуда, дар забон ифодакунандаи ихтисоси маҳдудро соҳиб нестанд. Онҳо барои ифодаи касбияти «категория»-и ба кор рафта, бештарашон хусусияти умумисоҳавиро (муаллим, табиб, дуредгар, фурушанда) ба худ касб намудаанд. Дар бисёри ҳолатҳо ин вожаҳо номгӯи касбҳои хусусияти умумӣ доштара ифода менамоянд. Ҳамин тавр, ин вожагон алоқаро бо истилоҳоти марбути соҳаҳои маҳдуд аз даст дода, дар маҷмӯъ ташаккули меҳнати ҷамъиятиро муайян намуда, истилоҳоти иқтисодӣ-иҷтимоӣ гардиданд [1, с.21].

Ба таҳқиқу пажӯҳиши истилоҳоти марбути молия ва иқтисод як зумра забоншиносони ватаниву хориҷӣ мисли А.В.Аракин, Н. В.Арнолд, П.Ҷамшедов, М.Оймахмадов, Ш. Раҳимов, Г. Раҳманова, З.А.Валиева ва дигарон даст задаанд.

Ҳангоми таҳқиқи омилҳо ва ё худ вобастагии иҷтимоии рушди калимаҳо, бавижа, истилоҳоти марбути молия ва иқтисоди забонҳои тоҷикӣ ва хитой метавон дарёфт намуд, ки маҳз пешрафти рузафзӯии ҷомеаи мо ба ташаккул ва таҳаввулоти бамиёномадаи таърихиву иҷтимоӣ ба афзоиши сермаҳсулии қолабҳои маъули калимасозӣ, бавучудоии дигаргуншавии маъноӣ аллакай дар захираи луғавӣ маҳфузбуда, ки инъикоскунандаи раванди рушди забон мусоидат менамояд, барои захираи луғавии забон замина мегузорад.

Ба номгӯи калимаҳои касбу ҳунари забонҳои тоҷикӣ ва хитойи мансуб ба зернизоми молия ва иқтисод, ки ба ин ё он фаъолияти касбии мушаххас машғуланд, инҳо мисол шуда метавонанд: *ҳисобчӣ* - 計算機; *корчаллон* - 企業家; *ҳазиначӣ* - 財務主管; *ҷаллоб* - 劊子手; *сармоядор* - 資本家; *қарздиҳанда* - 貸方; *менечер* - 主管 ва ғайра.

а) номи тарафҳо, субъектҳои иқтисодӣ ва молиявӣ: *қарзгиранда*, *қарзгир* - 借款人, 借款人; *тақдимуқунанда* [7], *нишондиҳанда*, *доранда* - 提供者、指標、持有者; *мудир* *музояда* - 拍賣經理.

б) номи касбҳое, ки фаъолиятшон берун аз соҳаи молия ҳастанд: *фиребгар, қаллоб* [7], *маккор* - 騙子, 騙子, 騙子; *қушанда* - 殺手, *маводи муҳаддир* *фурӯшанда* - 毒販 ва ғайра.

Яке аз масъалаҳои асосӣ хангоми баррасӣ намудани калимаҳои марбути намуди фаъолият алалхусус касбият ин матраҳ намудани хусусиятҳои сохторӣ-маъноии истилоҳоти касбу ҳунари ба соҳаи молиявӣ ва иқтисод алоқаманд буда, ба шумор меравад.

Таркиби истилоҳоти касбу ҳунари ба соҳаи молиявӣ ва иқтисод алоқаманд буда, бо хусусиятҳои тавофути доштани худ аз дигар истилоҳоти ба кулӣ фарқ мекунад. Он фарогири вожагони асли ва аз худӣ ва ё мутобикгардидаи иқтибосӣ аз дигар забонҳо мебошад. Бо вучуди гуногунҷинсии этимологӣ ва маъноӣ, ҳама номгӯи истилоҳот мавқеи худро дар низоми истилоҳи ишғол намуда, мутлақияти комил будани худро нигоҳ медорад.

Истилоҳоти касбу ҳунари ба соҳаи молиявӣ ва иқтисод марбутбудаи забони хитой нисбатан усувортар тавсиф меёбад. Ин омил аз устувории низоми иқтисодии кишварҳои пешрафта, мавҷуд набудани тағйиротҳои кулӣ дар он, ки он дар ҷомеаи Тоҷикистону Чин ва дигар кишварҳои собиқ шуравӣ ба вуқӯ омада буд, шаҳодат медиҳад. Пайдоиши вожагони нави ифодакунандаи воқеяи иқтисодӣ, ки ба мафҳумҳои асосии иқтисодӣ таъсири чашмрас намерасонанд, бо мурури замон рисолати таърихӣ худро нигоҳ дошта, ҳамаҷуз ба маънои истилоҳии хеш ба кор мераванд. Аксар вожаҳои ин касбият ба таври аслии худ мемонад, ҳатто тарҷума намешавад, ба монанди менеджер, касса, бугалтерия, виза ва ғ.

Забонҳои тоҷикӣ ва хитой дар раванди инкишофи таърихӣ худ ба гуруҳи аналитикӣ шомил гардидаанд. Дар забонҳои мавриди қиёс падидаҳои якранги грамматикиро метавон мушоҳида намуд, ки дар ҳар ду забон ҳам унсурҳои таркибии аналитикиро молиқанд, ки чунин хусусият дар дигар забонҳои ҳиндуаврупӣ он қадар чашмрас нест. Ба чунин падидаҳо дар забонҳои муқоисашаванда мавҷуд набудани категорияи ҷинсият ва падеж дар исм, шакли тасрифнашавандаи сифати феълию масдар ва таркибҳои калимасозии ҷудогонаи феъл мисол шуда метавонад.

Қисми бештари пасвандҳо ва пешвандҳое, ки дар низоми истилоҳсозии калимаҳои мансуб ба номгӯи касбу ҳунари забонҳои тоҷикӣ ва хитой ба кор мераванд аз ҳамон унсурҳои калимасозии маъмули забонҳои қиёшаванда гирифта шудаанд, ки сарчашмаи бунёдии онҳоро унсурҳои иқтибосӣ ташкил медиҳад.

Дар маводҳои мавриди таҳқиқи мо мафҳуми пайваستшавии таркибӣ ба чашм меҳӯрад, ки аз дигар ҷузъҳои пайвастшавнад ба кулӣ фарқ мекунад, ки дар асарҳои забоншиносӣ онҳо бо унвони «таркибҳои ҷуфӣ» ва ё «калимаҳои ҷуф» ёд мешаванд. Ин истилоҳоти ҷуфӣ мураккаб аз ду исм [N+N] бидуни банди пайвасткунандаи - 你 иборат аст: нақшапардоз - 設計師. Таҳлили гузаронидашуда нишон дод, ки усули мазкур хеле каммаҳсул буда, теъдоди калимаҳои он хеле маҳдуданд.

Бояд зикр намуд, ки падидаҳои сершумори номгӯи ифодакунандаи касбу ҳунар бо низоми ономасиологияи муносири забонҳои хитой ва тоҷикӣ алоқаманд буда, ҳамзамон аз назари аниқ возеҳ будани худ аз дигар вожагон ба кулӣ фарқ мекунад.

Илова бар ин, ҳаминро метавон қайд намуд, ки истилоҳоти касбу ҳунари ба соҳаи молиявӣ ва иқтисод марбутбуда, яке аз қадимтарин ва рушэфтатарин қолабҳои калимасозӣ буда, ба тақомул ва инкишофи минбаъдаи забонҳои матраҳшаванда ниёзи беш аз беш дорад.

Ҳамин тариқ, мо дар раванди таҳқиқи пажӯҳиши истилоҳоти касбу ҳунари ба соҳаи молиявӣ ва иқтисод марбутбуда, қолабҳои зеринро дарёфт намудем, ки сермаҳсултаринашон инҳо ба шумор мераванд:

1) Қолаби N+ - гар - 加爾. >N: ҳисобгар, таҳвилгар [7] - 會計、送貨員; савдогар - 商人; иҷрогар - 執行人; пардохтгар - 付款人; фармоишгар - 顧客; даъвогар - 原告; ҳисобгар - 會計; таҳвилгар - 供應商; таҳрифгар [7] - 扭曲器.

2) Қолаби N + -чӣ > N: ҳисобчӣ - 計算機; иқтисодчӣ - 經濟學家; сарҳисобчӣ - 總會計師; назоратчӣ - 控制器; компютерчӣ - 電腦工程師.

3) Қолаби N + - гор >N: фурушгор - 推銷員.

4) Қолаби N + - гон >N: бозаргон - 市場.

5) Қолаби N + - бон >N: хазинабон - 財務主管; пуштибон - 支持者.

6) Қолаби N+ - анда >N: фурӯшанда - 賣家; маблағгузаранда - 匯款; пардохткунанда - 付款人; қарздиҳанда - 貸方; бозхосткунанда [7] - 申請人; дархосткунанда - 請求者; пазиранда, қабулкунанда, ғиранда - 接收者, 接收者, 接收者; идоракунанда - 主管; воридкунанда - 進口商.

7) Қолаби N+ - шинос = N. Формант - шинос исми нав ҳосил мешавад, ки фаъолияти хоси каби шахсро инъикос мекунад. *арзишинос - 估價師, молишинос [7] - 商品專家.*

8) Қолаби N+ - кор >N. Охирчаспаки - кор сермахсул буда, истилоҳоти исм ва сифати ифодакунандаи номи касбу ҳунари ба соҳаи молияв ва иқтисод марбутбуда месозад: *музояндакор - 歌手; иҷоракор [7] - 承租人.*

9) Қолаби N + V = N: *хазинабон - 財務主管; хазинадор - 財務主管; ҳисобдор - 會計; молишинос - 商品專家; сафарҷӯ - 遊客; шартномабанд - 合約; нонфурӯш - 賣麵包的; матоъфурӯш - 布料銷售; пойафзолфурӯш - 鞋類銷售; гулфурӯш - 花店; чарчинфурӯш [7] - 汽車銷售; тамокуфурӯш - 菸草銷售; кӯҳнафурӯш - 二手買賣; мевафуруш - 賣水果的; китобфурӯш - 書店; арақфурӯш - 血汗工廠; коришинос - 專家; муйинафурӯш [7] - 美髮沙龍; шираторфурӯш - 賣牛奶; читворфурӯш - 批發的.*

Илова бар ин, дар раванди таҳқиқ ва муқоиса мо як қатор истилоҳоти мураккаби номгӯи касбу ҳунари ба соҳаи молияв ва иқтисод марбутбудае дучор шудем, ки чузъи яқум бо чузъи дуюм ӯро воситаи бандиҳои изофии - и ба якдигар пайваст мешаванд.

10) Қолаби N + -и = N: *мудирӣ бонк - 銀行經理; муфаттиши иқтисодӣ - 經濟調查員.*

Чӣ тавре аз баррасиву таҳқиқи муфассали мавзӯи маъмур маълум гардид, нақши яке аз ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ - исми дар сохтани истилоҳоти касбу ҳунари ба соҳаи молиявӣ ва иқтисод марбутбудаи забонҳои тоҷикӣ ва хитой хеле назаррас будааст. Мавзӯи таҳқиқнамудаи мо перомунӣ масоили муҳим ва мумкин рӯз буда, ҳоло ҳам ба омӯзиши амиқ ниёз дорад.

Адабиёт:

1. Гиёсиддин, Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот. Иборат аз 3 ҷилд. – Душанбе: Адиб, Ҷ. 1. 1987. – 480 с.; Ҷ. 2. 1988. – 416 с.; Ҷ. 3. 1991. – 424 с.
2. Марусенко М.А. Системно-сопоставительный анализ функционирования терминосистем (На материале французской радиотехнической терминологии): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Л., 1981. – 21 с.
3. Худуд-ул-олам. – Душанбе: Дониш, 1983. – 132 с.
4. Чупилина Е.И. Место термина в лексико-семантической системе языка // Вопросы терминологии и лингвистической статистики: Сб. ст. / под ред. В.В. Гуськовой. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1972. – С.25-31.
5. Шарофов Н.О., Хураев Т.К. Лексикаи касбу ҳунари сарчашмаи терминологияи техникаи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 91 с.
6. Шукуров, М.Ш. Истилоҳот ва забони миллий // Садои Шарқ, 1994. №2. – С.4-12.
7. Энциклопедияи ҳаҷагии кишлоқи Тоҷикистон: Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе: Сарредак. ЭСТ, Ҷ. 1. 1989. – 576 с.; Ҷ. 2. 1991. – 608 с.

Калидвожаҳо: *забон, тоҷикӣ, хитой, сохт, калима, калимасозӣ, ибора, пеишанд, пасванд, миёнванд, вандафзоӣ, вазифа, ҷумла, забонишиносӣ, муқоисавӣ, таҳлил, омӯзиш, қолаб, меъёр, калимаҳои асли, сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ, исм, сифат, зарф, ҷонишин, феъл, исми сода, исми мураккаб.*

Аннотация

КЛАССИФИКАЦИЯ И ИССЛЕДОВАНИЕ СЛОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К «ПРОФЕССИИ - 職業與工藝» В ТАДЖИКСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Основной целью данной статьи является классификация и исследование слов, связанных с «профессии - 職業與工藝» в таджикском и китайском языках. Прежде чем приступить к решению какой-либо проблемы, мы должны поставить перед собой глубокую цель. Основная цель автора – рассмотреть вопрос изучения и исследования профессиональной лексики с обзорной точки зрения.

Результаты исследования раскрываются в том, что молодой исследователь впервые провел исследование по данному вопросу, то есть профессии, в форме научной статьи. Теоретическая значимость исследования проявляется в том, что решение вышеизложенных задач позволит полнее и глубже понять специфику лексики профессии, а также результаты исследования будут способствовать более глубокому изучению особенностей лексики профессии и ремесла. Исследование его общей теории.

Практическая значимость исследования состоит в том, что его результаты и материалы могут быть использованы при исследовании других работ, при разработке и составлении сравнительного языкознания, языкознания, лексикографии и учебных пособий для вузов, при разработке практических курсов этих трех направлений. предметы.

Ключевые слова: язык, таджикский, китайский, структура, слово, словообразование, словосочетание, префикс, суффикс, минфикс, аффиксация, функция, предложение, лингвистика, сравнительный, анализ, изучение, форма, стандарт, исходные слова, простые, производная, сложные и состав, существительное, прилагательное, наречие, местоимение, глагол, простое существительное, сложное существительное.

Annotation

CLASSIFICATION AND STUDY OF WORDS RELATING TO «PROFESSION - 職業與工藝» IN TAJIK AND CHINESE LANGUAGES

The main purpose of this article is to classify and study words related to «professions - 職業與工藝» in the Tajik and Chinese languages. Before we begin to solve any problem, we must set ourselves a deep goal. The main goal of the author is to consider the issue of studying and researching professional vocabulary from a review point of view.

The results of the study are revealed in the fact that the young researcher for the first time conducted research on this issue, that is, the profession, in the form of a scientific article. The theoretical significance of the study is manifested in the fact that solving the above problems will allow us to more fully and deeply understand the specifics of the vocabulary of the profession, and the results of the study will contribute to a more in-depth study of the characteristics of the vocabulary of the profession and craft. study of his general theory.

The practical significance of the study is that its results and materials can be used in the study of other works, in the development and compilation of comparative linguistics, linguistics, lexicography and textbooks for universities, in the development of practical courses in these three areas. items.

Keywords: language, Tajik, Chinese, structure, word, word formation, phrase, prefix, suffix, minfix, affixation, function, sentence, linguistics, comparative, analysis, research, form, standard, original words, simple, derivative, compound and composite, noun, adjective, adverb, pronoun, verb, simple nouns, compound nouns.

Маълумот дар бораи муаллиф: Каюмзода Фирдавс, магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С.Айни. Телефон: +992 888222239

Сведение об авторе: Каюмзода Фирдавс, магистрант второй курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. Телефон: +992 888222239

About the author: Kayumzoda Firdavs, second-year master's student at the Faculty of English and Eastern Languages, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Phone: +992 888222239

Салимшоева Фуруг Мехрубоновна,
магистрантка первого курса факультет английского языка

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АСТИОНИМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Астионимы (от греческого «ἄστυ» – город и «ὄνομα» – имя) представляют собой названия городов. В английском языке астионимы – это важная часть топонимики, которые отражают исторические, культурные и языковые особенности общества, в котором они возникли. Они, как и другие типы топонимов, играют важную роль в отражении истории и культуры тех регионов, где они возникли. В английском языке, астионимы представляют собой сложную совокупность морфологических единиц, где часто происходит взаимодействие нескольких языковых систем [1]. Изучение морфологических особенностей астионимов позволяет лучше понять процессы словообразования и лингвистические механизмы, участвующие в формировании городских названий. В исследовании этой области важную роль играют как анализ морфемной структуры названий городов, так и изучение этимологии и исторических предпосылок формирования топонимов.

Морфемная структура астионимов. Большинство английских астионимов можно разделить на несколько морфемных составляющих:

- **Корень** – основная часть слова, которая несет основное значение. Например, в названиях «London» или «New York» корнями являются «London» и «York».

- **Префиксы и суффиксы** – дополнительные элементы, которые могут изменять значение корня. Суффиксы часто встречаются в названиях городов, образованных от древнеанглийских слов. Например, суффикс «-chester» происходит от латинского слова «castrum», что означает «укрепление» или «замок». Примеры: Manchester, Winchester. Префиксы также играют важную роль. Например, префикс New- часто добавляется к названиям городов для обозначения их более новой версии по отношению к оригиналу: «New York» (по отношению к York в Англии), «New Orleans» (по отношению к Орлеану во Франции).

Исторические и культурные аспекты морфологии астионимов. Этимологический анализ астионимов выявляет множество языков, которые повлияли на формирование названий городов в англоязычных странах. Это латинский, древнескандинавский, древнеанглийский, французский и другие языки [6]. Большинство астионимов имеют сложные морфологические структуры, которые включают корень, префиксы и суффиксы.

- **Латинские корни.** Многие города в Англии возникли во времена римской оккупации, и их названия сохранили латинское влияние. Пример: «Lancaster» (от лат. «castrum» – замок).

- **Скандинавское влияние.** В эпоху викингов многие города получили свои названия от древнескандинавских слов. Например, «Derby» от древнескандинавского «Djúr-bý», что означает «город оленей».

- **Французское влияние.** После нормандского завоевания в 1066 году многие города Англии получили французские названия или были переименованы под влиянием французского языка. Пример: «Belfast» (от ирландского «béal feirste», что означает «устье песчаной отмели»).

- **Норманское влияние:** после нормандского завоевания 1066 года франко-нормандский язык оказал значительное влияние на названия городов. Это влияние проявляется в окончаниях типа -ville (деревня), которые распространены как в Великобритании, так и в США. Например, «Louisville», «Knoxville».

- **Англосаксонские корни:** древнеанглийский язык повлиял на формирование многих астионимов, например, в названиях городов с компонентами -ham (дом, деревня), -ton (город). Примеры: «Nottingham», «Hampton», «Brighton».

Особенности словообразования астионимов. Также, в английских астионимах присутствуют несколько важных морфологических процессов. В нашей статье мы выделили несколько из них.

- **Сложение.** Часто названия городов образуются путем сложения двух элементов. Например, «Birmingham» состоит из «Birming» (название клана) и «ham» (древнеанглийское слово, означающее «дом» или «поселение»).

- **Конверсия.** В некоторых случаях названия городов происходят от общих существительных или других частей речи. Например, «Bath» происходит от слова «bath», что означает «ванна», что связано с древними римскими банями, найденными в этом городе.

- Адаптация иностранных названий. Вследствие колонизации и миграции, многие города получили свои названия от иностранных прототипов. Так, «Boston» в США был назван в честь Бостона в Англии.

- Аффикация: важный морфологический процесс, включающий добавление суффиксов и префиксов к корню. Например, суффикс –ton (город) встречается в таких названиях, как «Washington», «Kingston».

- Субстантивация: процесс, при котором названия городов формируются из существительных или слов, обозначающих географические объекты. Пример: «Bath», происходящий от слова, обозначающего римские бани.

- Калькирование: в некоторых случаях города были переименованы или получили названия, напрямую переведённые с других языков. Например, «New York» был назван в честь города Йорк в Англии.

Словообразовательные модели. Некоторые суффиксы и префиксы в английских астионимах стали настолько распространёнными, что их можно считать стандартными словообразовательными моделями [2]. Некоторые модели словообразования астионимов стали типичными для английского языка и позволяют систематизировать процесс образования топонимов:

- ton (древнеангл. «tūn» – город). Примеры: Brighton, Washington.
- burg/-burgh (от нем. «Burg» – крепость). Примеры: Edinburgh, Pittsburgh.
- ville (от франц. «ville» – город). Примеры: Louisville, Jacksonville.
- ford (древнеангл. «ford» – брод). Примеры: Oxford, Stratford.
- ham (от древнеанглийского «дом, деревня»). Примеры: «Birmingham», «Nottingham».
- wich (место торговли или солеварение). Примеры: «Greenwich», «Norwich».

Семантические особенности. Семантика астионимов также интересна с точки зрения их значений и мотивов возникновения. Многие названия отражают географические особенности местности: «Oxford» (брод, где паслись быки), «Cambridge» (мост через реку Кем). Другие астионимы могут указывать на культурные или социальные аспекты, такие как наличие крепости, замка или церкви [4].

Социокультурные и географические аспекты. Названия городов в английском языке часто отражают культурные и социальные изменения, происходившие в регионе [5]. Например, названия с компонентом -wich (означающим торговый центр или место производства соли) указывают на экономическую деятельность города в прошлом: Norwich, Sandwich. Кроме того, географические характеристики местности часто отражаются в названиях через использование таких морфем, как -ford (брод через реку), -hill (холм), -bridge (мост). Примеры: «Oxford» (брод через реку, где паслись быки), «Cambridge» (мост через реку Кем).

Современные тенденции и интернационализация. В эпоху глобализации многие города получают имена на основе иностранных слов или переводов. Например, англоязычные астионимы часто заимствуются в колониальных и миграционных контекстах. Названия американских городов, таких как «New York», «New Orleans», показывают связи с европейскими городами.

Заключение. Проведённое исследование морфологических особенностей астионимов в английском языке подтвердило сложный и многослойный характер их структуры, которая формировалась под воздействием различных языковых и историко-культурных факторов. Морфологическое исследование астионимов в английском языке раскрывает сложные процессы словообразования и заимствования, происходившие на протяжении веков. Эти процессы показывают взаимодействие языков, культур и экономических систем, что делает изучение астионимов важной частью лингвистического анализа. Английские астионимы представляют собой живую лингвистическую карту истории и развития языка, и их морфологические особенности продолжают изменяться под влиянием современных процессов глобализации.

В рамках данной работы были выявлены ключевые морфологические модели, характерные для формирования астионимов в английском языке, а также установлены основные тенденции их изменения на протяжении нескольких исторических эпох.

1. Историческая стратификация морфологии**. Морфологическая структура астионимов в английском языке демонстрирует значительную историческую стратификацию. Названия городов сохраняют элементы, восходящие к англосаксонскому периоду, а также заимствования, появившиеся в результате романизации и нормандского влияния. Исследование показало, что такие морфемы, как **,-ton**, **,-ham**, **,-borough**, являются одними из наиболее

устойчивых морфологических элементов, прошедших через значительные исторические преобразования, но сохраняющих свой топонимический потенциал.

2. Морфологическая продуктивность суффиксальных формантов. Суффиксальные форманты астионимов играют ключевую роль в их структурной организации. Особое внимание было уделено продуктивности таких суффиксов, как *-ford*, *-wick*, *-stead*, которые характеризуют географические и социальные аспекты названий. Важно отметить, что данные суффиксы сохраняют свою семантическую прозрачность, несмотря на длительные процессы морфофонологических изменений и адаптаций.

3. Фонологические трансформации и их роль в морфологической изменчивости. Фонетические изменения в структуре астионимов, происходившие с древнеанглийского периода до современности, оказали значительное влияние на морфологическую стабильность и изменчивость топонимов. В работе показано, что фонологические процессы, такие как редукция гласных, ассимиляция согласных и упрощение кластеров, не только изменили звучание городских названий, но и трансформировали их морфологическую структуру.

4. Семантическая нагрузка и синтаксическая композитность. В структуре астионимов значительное внимание уделено композитным формам, где географические термины, такие как *hill*, *bridge*, *castle*, выступают как структурные маркеры и усиливают семантическую нагрузку. Композиты, такие как «*Westminster*» или «*Newcastle*», отражают культурную и социальную специфику, и их синтаксическая организация способствует созданию устойчивых номинативных единиц в топонимической системе.

5. Тенденции к унификации и диверсификации морфологической структуры. Проведённый анализ показал, что, несмотря на наличие общих морфологических моделей в формировании астионимов, наблюдается значительная степень вариативности и локализации отдельных формантов. В то время как английская топонимическая система демонстрирует тенденцию к унификации через продуктивные морфемы, такие как *-ton* или *-borough*, сохраняется и диверсификация, связанная с региональными особенностями и историко-культурными различиями.

Таким образом, результаты данного исследования подчёркивают значимость морфологического анализа в изучении астионимов английского языка и их роли в топонимической системе. Оно позволяет проследить исторические, культурные и географические изменения, которые повлияли на формирование современных городских названий. Астионимы отражают многослойную структуру английского языка, сочетающего как собственные, так и заимствованные элементы. Данное исследование внесло вклад в понимание того, как исторические и языковые процессы формируют морфологическую структуру топонимов, демонстрируя, что астионимы являются не только объектом лингвистического, но и культурного анализа. Перспективным направлением для дальнейших исследований является сравнительный анализ астионимов в англоязычных и других германских языках, что позволит углубить понимание универсальных и специфических особенностей морфологической организации топонимов.

Литература:

1. Астионимы в русском языке. Статья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://journals-altspu.ru/pedagogical-education/article/view/1896>
2. Аюбов А.Р. История в географических и этнических названиях. – Худжанд: Меъроҳ, 2017. – 124 с.
3. Аюбов А.Р. Топонимы Уструшаны как источник по истории и культуры. – Худжанд: Нури маърифат, 2013. – 192 с.
4. Аюбов А.Р. Этнокультурные процессы и вопросы сложения топонимов Согда и Ферганы (I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.). – Худжанд: Нури маърифат, 2017. – 412 с.
5. Беленькая В.Д. Очерки англоязычной топонимики. – М.: Высшая школа, 1977. – 227 с.
6. Беляев С.Д. Топонимика и история. – М.: Количество страниц: 368.
7. Виктория Беленькая. Очерки англоязычной топонимики – М.: Высшая школа, 1977. – 228 с.
8. Григорьева Т.К. Топонимика и лингвистическая география. – М., Константа. – 336 с.
9. Дмитриев П.А. Словарь топонимики. – М., Количество страниц. – 480 с.
10. Жучкевич В.А. Общая топонимика. – Минск: Вышэйная школа, 1968. – 432 с.
11. Жучкевич В. А. Общая топонимика – М.: Высшая школа, 1968. – 432 с
12. Зайцев В.С. Топонимика и семиотика пространства. – М., Профиздат. – 256 с.
13. Иванов А.И. Топонимика: теория и методология. – М., Наука. – 240 с.

14. Инструкция по русской передаче английских географических названий / Ред. Л. И. Аненберг. – М., 1975. – 80 с.
15. Инструкция по русской передаче валлийских географических названий / Сост. Л. И. Аненберг; Ред. Н. К. Тарасюк. – М., 1976. – 33 с.
16. Костина Е.В. Топонимика и культурная антропология. – М., Наука. – 312 с.

Ключевые слова: *топонимика, топонимы, этимология, исследования, астионимы, картография, Англия, исторический аспект, этимологический аспект, макротопонимы, история, география, лингвистика, ойконимы, гидронимы, романские и германские основы*

Аннотатсия

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ АСТИОНИМҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Ин мақола омӯзиши ҳамаҷонибаи хусусиятҳои морфологии астонимҳо (топонимҳои ифодакунандаи номи шаҳрҳо) дар забони англисӣ мебошад. Дар асар равандҳои калимасозӣ дар ташаккули номҳои шаҳрҳо, аз қабилӣ пасванд, пешванд, табдил ва таркибӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф ба суффиксҳои истехсолӣ (-ton, -ham, -burgh, -ville) ва решаҳои таърихӣ онҳо, ки аз таъсири ҳабони англисии қадимӣ, лотинӣ ва нормандӣ бармеоянд, тамаркуз мекунад. Қарзҳо ва мутабиқшавии морфологии онҳо дар низоми забони англисӣ низ баррасӣ мешаванд: масалан, дар номҳои шаҳрҳо истифодаи шудани ятиҳои романӣ ва немисӣ.

Дар таҳқиқот масъалаҳои қонуният ва аномалияҳо дар унсурҳои сохтории астонимҳо мавриди баррасӣ қарор гирифта, таъсири омилҳои таърихӣ фарҳангӣ, аз қабилӣ мустамликавӣ, муҳоҷират ва таъсири мутақобилаи байнизабонӣ ба тағйироти системаи топонимӣ ошкор карда шудааст. Таҳлили муқоисавии астонимҳо дар минтақаҳои гуногуни олами англисзабон гузаронида шуда, хусусиятҳои умумӣ ва ягонаи калимасозии онҳо муайян карда шуд.

Калидвожаҳо: *топонимика, топонимҳо, этимология, тадқиқот, астонимҳо, харитасозӣ, Англия, ҷанбаи таърихӣ, ҷанбаи этимологӣ, макротопонимҳо, таърих, география, забонишиносӣ, ойконимҳо, гидронимҳо, асосҳои романӣ ва германӣ.*

Annotation

MORPHOLOGICAL FEATURES OF ASTONYMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

This article presents a comprehensive study of the morphological features of astonyms (place names denoting cities) in the English language. The research examines the word-formation processes involved in the creation of city names, such as suffixation, prefixation, conversion, and compounding. The authors focus on productive suffixes (-ton, -ham, -burgh, -ville) and their historical roots, originating from Old English, Latin, and Norman influences. Borrowings and their morphological adaptation in the English system are also analyzed, including the use of Romance and Germanic bases in city names.

The study addresses regularities and anomalies in the structural elements of astonyms, highlighting the impact of historical and cultural factors such as colonization, migration, and cross-linguistic interaction on the evolution of the toponymic system. A comparative analysis of astonyms across different regions of the English-speaking world is conducted, revealing commonalities and unique patterns in their formation.

Keywords: *toponymy, toponyms, etymology, research, astonyms, cartography, England, historical aspect, etymological aspect, macrotoponyms, history, geography, linguistics, oikonyms, hydronyms, Romance and Germanic bases.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Салимшоева Фуруғ Мехрубоновна, магистранти соли дуюми кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 931221910. Почта: salimshoevaforough@gmail.com

Рохбари илмӣ: Каримзода Ш.

Сведение об авторе: Салимшоева Фуруғ Мехрубоновна, магистрантка второго курса кафедры теории перевода и стилистики ТГПУ имени Садриддина Айни. Тел.: +992 931221910. Почта: salimshoevaforough@gmail.com

Научный руководитель: Каримзода Ш.

About the author: Salimshoeva Furug Mekhrubonovna, 2st year master's student of the Department of Translation Theory and Stylistics, TSPU named after Sadrididdin Aini. Tel.: +992 931221910. Mail: salimshoevaforough@gmail.com

Scientific adviser: Karimzoda Sh.

*Мамарахимов Рустам Аликулович,
магистранти соли дуҷоми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

ХАТТИ НАСХУ ТАЪЛИҚ ВА ТАШАККУЛИ ОНҲО

Насх хатте аст, ки муҳаккикон решаи онро дар аҳди чоҳилият ҳам ёфтаанд, аммо хатти насхи арабӣ (исломӣ) пеш аз хатти кӯфӣ дар Эрон ривоч ёфт ва ин ки шуҳрат дорад, ки хатти арабӣ дар аввал кӯфӣ буда ва Ибни Муқла хатти насхро ихтироъ кардааст. Бар асосе нест ва хутуте ба хатти насх бар рӯи попирус мавҷуд аст, ки мутааллиқ ба авоҳири қарни аввали ҳиҷрият ва Ибни Муқла хатти насхро мавзуну зебо сохт ва лоиқи он қарор дод, ки Қуръонро бад-он хат бинависанд.

Хатти мазкур то ба садри ислом ва болотар реша мерасонад лекин аз замони ибни Муқла баъд ки бавоситаи ҳандасӣ қардани ӯ. Ин хат ба қолабе беҳтар дароварда машҳуру маъруф ва қобили тавачҷуҳ гардид ва аз он пас дар навиштани Қуръон ба қор рафт ва қалами насх бар кӯфӣ кашид [3, 296].

Хатти насх саҳт таъсири муҳаккаку райҳону сулс ва тавқеъ ба қавом омада, дар салоҳ шудааст ва аз ин рӯ, хатте холис ва яқдаст нест. Ва имрӯз ба ду шева навишта мешавад: яке шаваи ёкутӣ (ё арабӣ), дигаре шеваи найрезӣ (ё эронӣ) рӯи сулс мешуморанд, ки аз замони Ёкути Мустаъсимӣ то пеш аз «найрезӣ» дар тамоми мамолики исломӣ ва аз ҷумла Эрон роиҷ будааст. Аз ин рӯст, ки Ҷаъфарӣ Босинғарӣ мегӯяд: «Лафзи насх масдарест ба маънои исми фойил, яъне носих, зеро ки чун аксар китобат бар ин хат воқеъ аст, ба таҳсиси Қаломуллоҳ, пас гуё ки боқии анвои хутутро насх кардааст ва ҳукми ӯ ҳукми сулс аст» [3, 296].

Ҷамакнун ин шеваи ёкутӣ дар соири мамолики исломӣ маъмул аст, вале шеваи дуввум, ки шеваи «найрезӣ» асту чошуне аз настаълиқ дорад, фақат дар Эрон мутадовил аст. Ин шеvaro Мирзо Аҳмадхон найрезӣ таълиқ намудааст (авоили қарни дувоздаҳуми ҳиҷрӣ)» [3, 296].

Тули алиф ва фароштаҳое мушобеҳ дар хатти насх панҷ нуқта аст - (баъзе ҷаҳор нуқта ҳам гуфтаанд) - ки андозаи ҳуруфи дигар аз ин миқёс ба даст меояд. Мумайизоти насх ба хутути қабл бад-ин қарор аст:

1. Алиф дар муҳаккақ рост боло ва дар сулс мутамоил ва дар ҳар ду бо турра аст. Вале дар насх бо истиқомати муҳаккақ ва тамоили бисёр омехта шуда ва бидуни турра аст.

2. Лом ҳам монанди алиф турра надорад, магар леме, ки баъд аз он ҷиму ҳову хо ва ё мим бошад. Шакли лому золи насх бо муҳаккақ ва сулс мутафовут ва бидуни турра аст. Ломалиф дар ин хат бо ин тарз меояд: яке варроқӣ ва дигаре муҳаққӣ. Ва ломалифи мураккаб дар охири калима ба шакли риқоъ аст.

3. Дар шеваи ёкутӣ иттисоли (дол) ва (ро) ва (вов) ро ба (ҳои ҳавваз) ва (дол) ро ба (вов) чоиз доништаанд ва ин гуна таркибот аз сулс ва риқоъ аст.

4. Маддот дар насх бо маддоти муҳаккақ ва сулс, тафовуте ҷузъе ризӣ ва дурушті надорад. Бо ғайр аз ин шаклҳо, ки ҳосси сулсу фуруъ аст ва дар насх нест.

5. Дар шеваи найрезӣ (Эронӣ) ҳалқаҳои вои муфрад, фо, ва қоф аввали баста ва пур аст ва дар васату охир боз аст ва дар ҳар ду шева ҳалқаи мим дар аввали калима ва дар ҳоли муфраду васати калима боз ва баста ҳар ду навишта мешавад. Ҷамҷунин айн ва ғайн васату охир ба ҳилофи сулс монанди хатти риқоъ баста аст.

6. Қалами шеваи ёкутӣ чун сулс муҳарриф аст ва қалами шеваи найрезӣ ба сони настаълиқ ва ё бо таҳрифи қамтар мебошад. Дар рисолаи Ҷаъфар омадааст, ки ((қалами насх тобеъи қалами сулс аст илло он ки сарови кафча набояд, зеро ки нозукии он дар ин хат марғуб нест)). Суръати қалам дар насх на ба кундии муҳаккақ ва на ба тундии риқоъ аст ва монанди ҷихоти дигари он аз назму зебоии манзар ба ҳадди эътидол аст ва хатти насх дар равшаниву вузӯҳ чун муҳаккақ мебошад [3, 297].

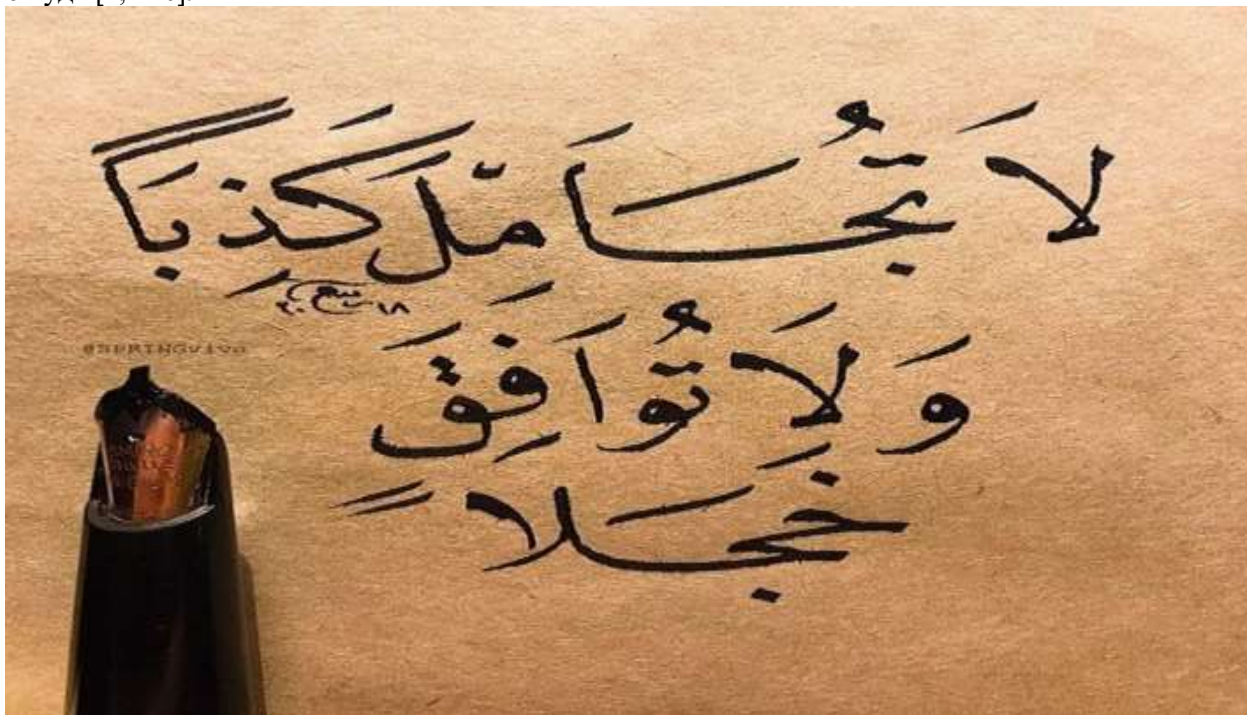
7. Хатти насх беш аз ҳама хутут истеъмол доштаву дорад ва ба хидмати Қуръон ва ҷоп гирифта шудааст. Лекин шеваи насхе, ки дар ҳуруфи ҷоп аст, андак тағйире бо насхи Қуръонӣ дорад, ки дар таҳияи ҳуруфи ҷоп манзур гардидааст ва бад-ин ҷиҳат, онро насхи миёна меноманд, ва бо муқоисаву диққати ин тағйиру тафовут маълум мегардад. Ва таълими насхи миёна аз вазоифи устодон нест, зеро мошини ҷоп ба ҳар андоза, ки бихоханд, дар ихтиёр мегузорад, ва навиштани насхи миёна бо даст коре мутакаллифона ва лузуме надорад)».

Дар чилди панҷуми китоби «Энсиклопедияи советии тоҷик» дар бораи хатти насх чунин кайд кардааст: Насх (ар.-нусахабардорӣ, рӯйнавискунӣ), як навъи хатти арабист. Дар асри IX ва аввали асри X аз хатҳои муҳаққақ ва сулс ба вучуд омадааст. Дар тақмили насх хизмати Ибн Муқла ва бародараш Абдуллоҳ хеле бузург аст. Насх аз ҷиҳати осонхонӣ дар байни тамоми навъҳои хатти арабӣ дар ҷойи аввал меистод.

Бинобар ба вучуд омаданаши зуд паҳн шуд ва ҷойи дигар хатҳоро гирифт. Дар насх ҳамаи ҳарфҳо пурра ва бо таносуби муайян навишта мешаванд. Инчунин лозим аст, ки ҳарфҳои ба ҳам монанд: бе, те, се, чим, ҳе, ҳе, дол, зол, ре, зе ва ғайраҳо, дар ҳар ҳолат андозаи якхела дошта бошанд. Дар насх ҳарфҳо ҳеҷ вақт бо ҳам печида навишта намешаванд. Хаттот ҳақ надорад, ки шакли ҳарфҳоро тағйир диҳад. Хатҳои ҷопӣ дар асоси насх сохта шудаанд. Насх беш аз ҳазор сол боз дар тамоми кишварҳои исломӣ маълум аст ва ба тағйири таҳаввуле дучор наомадааст. Фақат солҳои 20-уми асри XX малики Миср Фуоди I хост дар насх ҳарфҳои калон ва аломатҳои китобӣ ҷорӣ кунад, вале ин кушиши ӯ қобили пайравӣ нагардид [4, 504].

Машҳуртарин хушнависон, ки дар навиштани насх моҳир буданд ва ҳар кадом сабки хос доштанд, инҳоянд: Ибни Баввоб, Ёкути Мустаъсимӣ, Қобус Ибн Вушмгир, Абуясуфи Гулпойгонӣ, Аҳмади Туркистонӣ, Абдулмуъмини Исфahонӣ, Ҳамдуллоҳи Бухорӣ ва писараш Мустафо, Мирзо Аҳмади Найрезӣ ва ғ [1, 21].

Ибодулло Абдуллоев дар китобаш «Таърихи пайдоиши хат ва инкишофи он» таърих ва пайдоиши хатти насхро чунин пиндошта менависад: «Баробари қабули дини мубини ислом (асри VII мелодӣ) дар арабҳо боз як навъи тарзи хатти дастнавис дар шакли мудаввар ва навишти якҷояи ҳарф ба вучуд омад, ки ба он номи насх гузошта шуд. Хатнависи хатти насхро дар рӯи масолеҳи маҳин (папирус) истифода мебарданд. Ин хат одатан барои омӯзонидани матнҳои бадеӣ ва илмӣ, инчунин нусахабардорӣ китоби муқаддаси Қуръони Карим корбаст мешуд» [2, 110].

Хатти таълиқ. Хатти таълиқ мансуб ба эҷодиёти эронӣён маҳсуб меравад. Қариб ҳамаи сарчашмаҳо ва аксари донишмандон бар он ақидаанд ки асоси хатти таълиқ дар заминаи алифбои арабӣ ба вучуд омадааст. Пайдоиши хатти таълиқ ба қарни X мутааллиқ буда ривочи ин хат то асри XIV давом намуд. Эҷодкардаи хатти мазкурро ҳунарманди эронӣ-Ҳасани Форсиро ва баъзеҳо Ҳоҷа Абулол меҳисобанд.

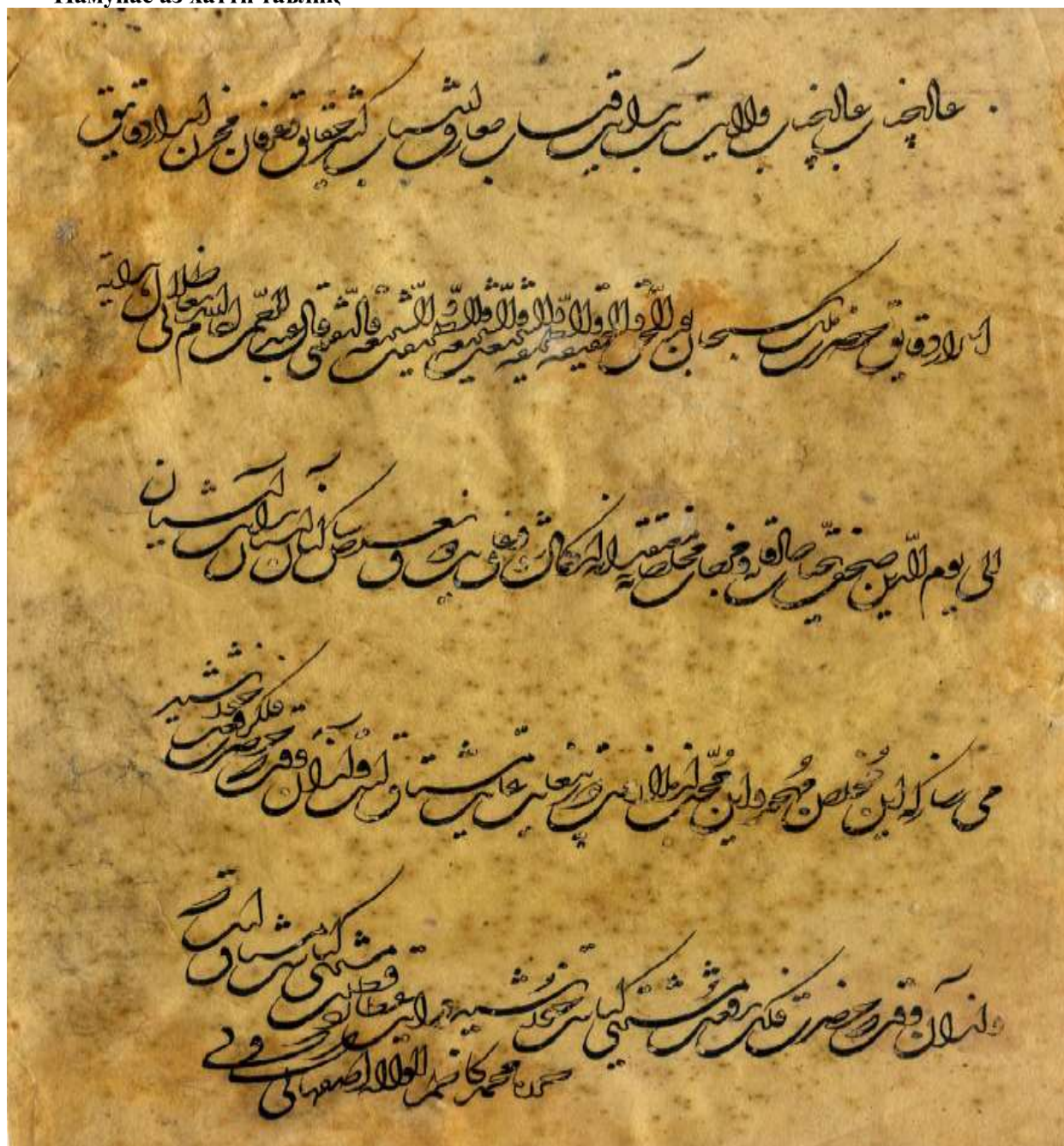
Ибодулло Абдуллоев Ҳасани Форсиро эҷодкардаи ин хат медонад. Хати мазкур барои навиштани китобҳо ва номаҳо ба кор мерафт. Вай дар кишварҳои араб маъмул нашудааст ва хатто баъзе сарчашмаҳои араб аз он беҳабар будаанд [2, 108].

Дар қарнҳои XIII ва XIV Ҳоҷа Тоҷиддини Исфahонӣ ва Ҳоҷа Абдулҳаи Муншӣ хатти шикастаи таълиқро ба вучуд овардаанд ва он азбаски барои зуднависӣ мувофиқ буд дар зебӣ

ҳам аз дигар хатҳо боло меистод, зуд паҳн гардид. Дигар қорҳои идоравӣ аксаран бо хати шикастаи таълиқ анҷом меёфт.

Бинобар сабабе ки дар таълиқ ва шикастаи таълиқ ҳарфҳо бо ҳам пайвасту печида навишта мешуданд, хондани онҳо мушкилоти зиёд дорад ва таълиқ барои он меноманд, ки ин хат миёни тавқеъ ва рикӯъ овеzon аст. Аҳмад бинни Али Шерозӣ, Абдуллоҳи Музаҳҳиб, Дарвешӣ Балхӣ, Хоҷа Ҳиротӣ, Муҳаммад Қозими Исфаҳонӣ ва бисёри дигарон дар навиштани хатти таълиқ устодони қомилу беҳамто буданд.

Намунае аз хатти таълиқ

Адабиёт:

1. Афсаҳзод А., Қаҳҳоров Ҳ. Хат ва пайдоиши он. – Душанбе: Маориф, 1994. – 47 с.
2. Ибодулло А. Таърихи пайдоиши хат ва инкишофи он. – Душанбе, 2021. – 155 с.
3. Ҳабибулло Ф. Таълими хат. – Техрон, 1376. – 507 с.
4. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 5. – Душанбе, 1983. – 874 с.

Калидвожаҳо: *хатти насх, хатти таълиқ, папирус, муҳаққақ, тавқеъ, шеваи ёқутӣ, шеваи найрезӣ, сулс ва рикаъ.*

Аннотатсия

ФОРМИРОВАНИЕ КОЛИГРАФИЯ НАСХ И ТАЛИК

С 13 века по тридцатые годы 20 века все письменные произведения таджиков были написаны арабским алфавитом. Даже арабский алфавит, письменные произведения наших предков были написаны клинописным, оромическим (пехливи) алфавитом. В этой связи следует отметить, что арабская письменность – это письменность наших национальных предков, и мы, как личности этого таджикского народа, обязаны беречь её достоинство, ведь все поэты и великие люди прошлого записывали свои драгоценные жизни с этим сценарием.

Ключевые слова: *письмо, письмо талик, папирус, мухакак, тауке, рубиновый стиль, стиль найрез, сулс и рикаъ.*

Annotation

FORMATION OF NASKH AND TALIK KOLIGRAPHY

From the 13th century to the thirties of the 20th century, all written works of Tajiks were written in the Arabic alphabet. Even the Arabic alphabet, the written works of our ancestors were written in the cuneiform, Oromic (Pahlivi) alphabet. In this regard, it should be noted that the Arabic script is the script of our national ancestors, and we, as individuals of this Tajik people, are obliged to protect its dignity, because all the poets and great people of the past recorded their precious lives with this script.

Keywords: *writing, talik writing, papyrus, muhakak, tauke, ruby style, nayrez style, suls and rikay.*

Маълумот дар бораи муаллиф. Мамарахимов Рустам Аликулович, магистранти соли дуюми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: +992 902320216

Роҳбари илмӣ: Муҳаммадиев Ш.

Сведения об авторе: Мамарахимов Рустам Аликулович, магистрант второго курса Института таджикского языка и литературы имени Рудаки АМИТ. Телефон: +992 902320216

Научный руководитель: Муҳаммадиев Ш.

About the author: Mamarakhimov Rustam Alikulovich, second-year master of the Institute of Tajik Language and Literature names Abuabduloi Rudaki AMIT. Phone: +992 902320216

Scientific leader: Muhammadiev Sh.

*Муминова Мунира,
магистранти соли аввали факултети филологияи тоҷик*

СИФАТҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ ДАР МАЧМУАИ «ҲАМЕША БО ВАТАН»-И МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Таваҷҷуҳ ба забони осори нависандагон ва шоирон яке аз масъалаҳои асосӣ ба шумор рафта, ба туфайли хидматҳои бузургу бедареғи олимону пажухишгарон осори илмӣ рӯйи қор меояд ва онҳо аз ҳар ҷиҳат аҳаммияти илмиву амалии худро доро мебошанд. Дарвоқеъ мақоми забон дар адабиёт хеле муҳим мебошад. Забон ва услуби осори як зумра устодон Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Садриддин Айний, Аҳмади Дониш, Ҳаким Карим, Раҳим Ҷалил, Ҷалол Иқромӣ, Мирзо Турсунзода, Фазлиддин Муҳаммадиев аз ҷониби пажухишгарон мавриди омӯзиши илмӣ қарор гирифтааст, вале то имрӯз масъалаҳои ҳалталаб дар ин соҳа хеле зиёданд.

Яке аз масъалаҳои, ки мавриди таваҷҷуҳи мо дар теферати мавриди назар қарор мегирад, ин масъалаи хунари забонии шоири тавоноӣ тоҷик Мирзо Турсунзода ба шумор рафта, доир ба забони назми шоири зиндаёд ва ширинкалом то имрӯз қорҳои назаррас ба анҷом расидаанд.

Зикр кардан ба маврид аст, ки забон ва услуби назми устоди бузурги каломи бадеъ Мирзо Турсунзода аз ҷониби яке аз олимони забоншинос А. Абдуқодиров таҳқиқ гардидааст. Дар қори илмӣ хеш профессор А. Абдуқодиров доир ба таркиби луғавӣ, лексикаӣ ҳалқӣ гуфтугӯӣ, лексикаӣ адабии китобӣ, лексикаӣ умумистеъмоӣ, лексикаӣ иқтибосӣ, калимаҳои полисемӣ, муродифҳо, мутақодҳо, ҳамгунаҳо қалам рондааст.

Забоншинос А. Абдуқодиров менигорад: «Минбаъд бо мурури замон бо вуҷати тадқиқи илмӣ қисмҳои грамматика ва лексика назари забоншиносон ба забони асарӣ бадеӣ амиқтар шудан гирифт. Алҳол мо доир ба морфология, синтаксис, лексика, фразеология ва ғайра як қатора асарҳои қалону ҳурди тадқиқотӣ дорем, ки ба ҳама маълум ва дастрасанд. Инҳо низ, бешубҳа, дар таълими забони тоҷикӣ аҳамият доранд, аммо акнун дар назди забоншиносон мақсади дигар ба таври илмӣ таҳқиқ кардани қисмҳои забони адабии ҳозираи тоҷик истодааст».

Аз ин рӯ, мо тасмим гирифтем, ки доир ба қорбурд ва истеъмоли сифатҳои мураккаби тобеъ дар назми Мирзо Турсунзода рисолаи хатми шогирдонаи худро навишта бошем. Мусаллам аст, ки сифатҳои мураккаби тобеъ яке аз бахшҳои таркиби луғавии забонамонро ташкил медиҳанд, ки тавассути он соҳибзабонон фикрашонро баён мекунанд.

Аз ҳамин сабаб вазифаи шахсе, ки ба таҳлилу баррасии вижаҳои забонии осори адабӣ машғул мегардад, хеле душвор аст, чунки ӯ ҳар як воҳиди луғавию грамматикӣ ва ё воситаҳои бадеии онро алоқамандона бо раванди умумии забони адабӣ таҳлилу тадқиқ менамояд. Дар забоншиносии тоҷик то ибтидои солҳои шастум, бо истисноӣ асару мақолаҳои устод Айний доир ба вижаҳои забонии асарҳои адабӣ пешина ва мулоҳизаву қайдҳои академик А. Мирзоев, ҳамчунин рисолаи арзишманди забоншиносии маъруф Н. Маъсумӣ «Забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и устод Айний таълифоти дигаре вучуд надошт.

Мақсад аз интиҳоби мавзӯи мазкур он аст, ки Мирзо Турсунзода барои баёни табиати зебои кишварамон ҷунон калимаҳои ҷолибро истифода кардааст, ки ба назар хеле аҷиб менамоянд. Ҷунин баён бештар бо калимаҳои ифодакунандаи сифат имконпазир гаштаанд. Масалан, адабиётшиносии варзида, профессор З. Ёлмасова оид ба ин масъала ҷунин гуфтааст: «Мирзо Турсунзода ба таърихи адабиёти муосири тоҷик, ҳамчун шоири наваҷодӣ, ки ваҳдати ҳалқу Ватанро бо суҳанони ҷаззобу таъсирбахш васф кардааст, ворид шудааст. Тарғиби олии ҷонагии ёри диёр, муҳаббати гарми ватандорӣ, садоқат ба сарзамини ҳамеша баҳори тоҷикон дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода пурраю мукамал ба зухур омадаанд. Устод Мирзо Турсунзода бо фарҳангу миллати худ ҳамеша мефахриду миллат бо ин фарзанди бо истеъдоду неқномаш ифтихор мекард. Ҳамзамон дар маҷмуаи «Ҳамеша бо Ватан будам», ки ба муносибати ҷашни 110-солагии шоири ҳалқӣ Тоҷикистон, Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода мебошад, ба таври рамзӣ саду даҳ шеърӣ дилрабоияшон бо се достони машҳур ва яқинд тарҷумаи ашъор бо забонҳои англисӣ русӣ интиҳоб шудаанд, ки фароғири мавзӯҳои ватандӯстӣ, табиати зебои Тоҷикистон, мақоми зан-модар, дӯстӣ бародарӣ миллатҳо ва сулҳу озода мебошанд.

Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон забонро нишонаи асосӣ ва муайянкунандаи асолату хувияти миллат номида, ҷунин таъкид доштаанд: «Акнун замоне фаро расидааст, ки мо низ бояд мисли дигар

кишварҳои пешрафтаву мутамаддин пайваста дар андешаи пок ва солим нигоҳ доштани забони давлатии худ бошем, вуруди ҳар як унсури навро ба забон дар асоси меъёрҳои адабӣ танзим намоем ва дар навбати аввал ба ҳама гуна ғалатгӯиву ғалатнависӣ хотима бахшем».

Тоҷикон чун халқи фарҳангдӯсту маорифпарвар, озодандешу хирадманд дар тӯли таърих миёни дигар қавму миллатҳо мақоми хосро доро буданду ҳастанд. Беҳтарин фарҳангофарони миллати тоҷик тавонистаанд, ки бо асарҳои оламшумули худ миллати тоҷикро дар байни дигар қавмҳо муаррифӣ карда, пойдорӣ ва фарҳанги онро то ба имрӯз оварда расонидаанд. Барои омӯхтани ҳар як миллату наҷод аввал ба фарҳанги он назар мекунад. Дар таърихи пешрафту тараққиёти фарҳангу маданияти халқи тоҷик нақши устод Мирзо Турсунзода бузург аст, ки бо шоҳасарҳои хеш ҳазинаи фарҳангу адабиёти халқи тоҷикро ғанӣ гардонидааст. Тавлиди адабиёти нави тоҷик ба номи ӯ вобастагӣ дорад. Барои устод Мирзо Турсунзода мисли дигар суҳанварон ҳақиқати воқеӣ сарчашмаи асосии эҷодӣ буд. Осори фаровону илмӣ ӯ соҳаҳои гуногунро фаро гирифта, аз вусъати дониш ва паҳнои назари шоир ва мутаффакири бузург гувоҳӣ медиҳад. Мирзо Турсунзода бештар бо навистани шеър машғул гардидааст. Мирзо Турсунзода дар шеърҳои офаридаи худ аз сифатҳои мураккаби тобеш барои баёни андешааш суд ҷустааст. Дар бораи навъи шеъри ғиноии ҳикоятӣ фикру ақидаҳои гуногуне мавҷуданд, ки дар асарҳои назариявӣ, таҳқиқотҳои бевоситаи анвои шеъри ғиноӣ баён шудаанд. Яке аз сабабҳои асосии ихтилофи фикрҳо дар он аст, ки шеъри ғиноӣ ифодакунандаи ҷаҳони ботинӣ, андешаву эҳсосот ва шуури шахсият аст, вале асаре, ки бо сабки ҳикоят эҷод мешавад, бунёд бар воқеаву ҳодиса дошта, дар инкишофи суҷа шахсиятҳои бадеӣ амал мекунад, то ҷӣ андоза ба шеъри ғиноӣ нисбат дошта метавонад? Зеро инҳо аз мухтассоти навъи ҳамосии адабиётанд, на ғиноӣ. Ин масъала дар як қатор таҳқиқоти олимоне, ки ба таснифи вижагиҳои навъии ашъори ғиноӣ бахшида шудаанд, аз ҷумла, дар асарҳои В.В. Виноградов, Б.В. Томашевский, В.М. Жирмунский, Г.Н. Поспелов, Т.И. Силман, Л.Я. Гинзбург мавриди мулоҳиза ва баёни андешаҳои гуногун шудааст.

Дар ин маврид ба ду нукта бояд тавачҷуҳи махсус кард. Аввалан, ҳамчунон ки Г.Н. Поспелов қайд мекунад: «Сухани бадеӣ бо тамоми анвои гуногуни худ, ин як ҷиҳати шакли асарҳои адабист. Вале фарқияти навъии онҳо хеле амиқтар нухуфта, он яке аз паҳлуҳои муҳтаворо ифода менамояд». Ин таъкиди олим комилан аини ҳақиқат аст, зеро сухани ҳикоятӣ дар таркиби ҳамаи анвои бадеӣ – ҳамосӣ, драмавӣ, ғиноӣ вучуд дошта метавонад ва аломати решагии муайянкунандаи онҳо набуда, танҳо «яке аз паҳлуҳои муҳтаворо ифода менамояд», бинобар, он дар таркиби асарҳои навъи ғиноӣ ҳам ба қор рафта, хусусияти ғиноии онҳоро тағйир намедихад. Сониян, ҳодисаву воқеа, суҷа ва шахсиятҳои бадеӣ, ки дар навъи шеъри ғиноии ҳикоятӣ арзи ҳастӣ мекунад, аз ҳамгинони худ дар асарҳои навъи ҳамосию драмавӣ фарқияти мушаххас доранд; онҳо ба он дараҷае, ки дар ин навъи асарҳо ҳастанд, инкишоф наёфта, сурати комили фардӣ пайдо намекунад ва танҳо ҳамчун тарҳ монда, барои иброи андешаву эҳсосоти муҳтавои асар мадад мерасонанд, ки ин нақши ёридиҳанда ба шумор меояд. Ба зами ин, дар асарҳои навъи ғиноии ҳикоятӣ бо вучуди ҷой доштани нақлу ҳикоят, шахсиятҳои гуногун, ҳамеша мақоми андешаву эҳсосот бештар аст, ё аз ҳодисаву воқеае, ки баён мегардад, аксаран ҳулосаи таъминии гирифта мешавад, ки ба тамоми асар дурахши ҳудро инъикос менамояд.

Профессор Ф. Зикриёев оид ба вижагиҳои забонии ашъори Мирзо Турсунзода чунин гуфтааст: «Забон барои нависанда анбори пур аз моли хом аст, ки баҳри иҷрои мақсадҳои эҷодии худ аз он моҳирона истифода мекунанд. Нависанда кӯшиш менамояд, ки ҷақидаҳои пурмехнати килки эҷодии ӯ бо тароват, ҷилдор бошанд ва дар ҷодаи мантиқ чунон садо диҳанд, ки ба хонанда нисбат ба факту рақамҳо ё ифодаҳои оддӣ зиёдтар ва баландтар таъсир расонанд, хонанда онҳоро бо қамолӣ шавқу завқ қабул намояд ва ба таври амиқ дарк кунад. Чунин шаклу тарзи ифода ҷилоҳои эстетикӣ эҳсоснокии суҳанро ба вучуд меоварад. Вазифаи эстетикӣ эҳсосии суҳан бошад, пеш аз ҳама, бо тағйироти маъноие, ки дар доираи семантикии қалом ба вучуд меояд, таъмин мегардад. Дар нутқи шеърӣ ҳар як қалима мавқеъ ва мақом дорад, зеро ки ҳар як мисраъ ё байти адабиёти муосирӣ мо дар бораи воқеияти ҳастӣ, факту ҳодисоти воқеӣ ахбор медиҳад. Аз ин ҷиҳат ҳам яке аз мақсадҳои аввалине, ки устод Мирзо Турсунзода дар назди худ мегузорад, ин ба маврид дар ҷояш истифода бурдани суҳанаст. Чунончи, ҳудӣ ӯ мегӯяд: «Сухан! Мо аксар вақт қувваи бузурги суҳанро фаромӯш мекунем, ки он ҳам баробари ҳаёт пеш меравад, баробари рӯзгор навомешаваду тақмил меёбад. Сухани ба

маврид ба образи бадеи характер мидиҳад. Худи образро ҳам сухан ба вучуд меоварад, хислати миллӣ, обуранги миллиро ҳамсухан меофарад».

Мирзо Турсунзода ҳамчун устои бузурги сухан бо мақсади ифоданок, пуртаъсир ва таъкиднок гардонидани тасвири бадеи фикр, барои ороиши тозаи назми баланду афсунгари худ бисёр санъатҳои лафзии шеърро мохирона ва ба маврид истифода бурдааст, ки дар байни онҳо санъати такрор мақоми махсус дорад. Метавон гуфт, ки ягон шоир санъати лафзиро ба ин минвол устодона истифода набурдааст, чунон ки устод Мирзо Турсунзода, онро дар лаҳзаҳои гуногуни тасвири манзараҳои рангини табиат, характеру хислатҳои қаҳрамонҳои фардӣ, офаридани образҳои конкрету реалӣ ва мавзӯҳои замонавӣ бо муваффақият истифода мебарад ва тавассути он шеъри худро серобуранг, таъсирбахш мегардонад. Чунончи, дар байти зерин такроран оварда шудани калимаҳои «ту» ва «дарёд нест», ки мазмуни тамоми шеъри «Модар» ба ҳамон «ту модар» ва махсусан дар аз хотири қаҳрамони лирикӣ дур мондани ҳамон «ту–модар» (бо тамоми сифату фазилаташ нигаронида шудааст) мақсаду мароми муаллифро равшану фасеҳ ифода намуда, таъсири эмотсионалии шеърро ҳам баланд мебардоранд:

*Тифл мондам, аз ту модар, рӯйи ту дарёд нест,
Қомати ту, чашии ту, абрӯйи ту дарёд нест.
Дар суроғат мезанам худро ба ҳар як кӯю дар,
Чунки то имрӯз, модар, кӯи ту дар ёд нест [23, с. 79].*

Дар шеър як калима якчанд маъноро ҳам ифода карда метавонад, ё ин ки мавқеи асосии истеъмолии худро тағйир дода, ҳар ранг гардида, ҷилои эмотсионалии худро афзун мекунад, он тобишҳои гуногуни маъноӣ гирифта, доираи истеъмоли семантикию услубии худро васеъ менамояд. Масалан, дар байти зерини шеъри «Сайёҳи Ҳинд» калимаи *хок* дар ҳарду мисраъ оварда шудааст ва ин ба ду маъност: дар мисраи аввал ба маънои аслӣ– «хок, замин, чанг»; дар мисраи дуюм–мачозан мамлакати Ҳиндустонро ифода мекунад:

*Хоки пояшро набояд пок кард,
Пок аз он бояд ки акнун хок кард! [23, с. 167]*

Ин байт, ки яке аз хулосаҳои асосии шоир аст, бо санъати баланди сухан ороста шуда, ҳамчун рамзи ифодаи интернационализм, даъват барои озодии Ҳиндустон аз «меҳмони мағрибӣ» мебошад.

Дар ашъори шоир мо ҳамаи намудҳои санъати лафзии такрор, аз ҷумла *такрори анафорӣ* (воқеъ гардидани такрор дар мисраъҳои аввали шеър), *такрори эпифорӣ* (дар охири мисраъҳо оварда шудани калимаҳои такрорӣ) ва санъаткорона истифода бурда шудани *такрори градатсиониро* мушоҳида мекунем. Дар такрори градатсионӣ ифоданокӣ ва таъсирбахшии фикрҳо – мафҳумҳо тадриҷан зиёд ё кам мешавад. Градатсия ҳам дар аввал ва ҳам дар мобайну охири мисраъҳо (байтҳо) дучор мешавад. Хусусияти фарқкунандаи такрори градатсионӣ аз анафорӣ ва эпифорӣ дар ин аст, ки он миқдоран аз се зиёд мешавад. Устод Мирзо Турсунзода миқдори ин гуна такрорро баъзан то 10 маротиба бурда, ифоданокӣ ва таъсирбахшии шеъри худро дараҷа ба дараҷа афзун менамояд. Мисоли чунин градатсияро дар «Ҷони ширин» мебинем:

*Дар ҳамин ҷой аст манзилгоҳи ман,
Дар ҳамин ҷой аст равшан роҳи ман.
Дар ҳамин ҷо ман ба дунё омадам,
Дар ҳамин ҷо чашмбино омадам.
Дар ҳамин ҷо ёфтам авҷу камол,
Дар ҳамин ҷо зиндагии безавол.
Дар ҳамин ҷо шуд садои ман баланд,
Дар ҳамин ҷо дӯстро гаштам писанд [23, с. 284].*

Забон ва услуби асари бадеи, хусусан шеър ҳукми тавоно дошта, воситаи бо ақлу заковат ва идроку эҳсоси мардум таъсиррасонии фикру мантики адиб мебошад. Аз ин ҷост, ки ба қолабҳои сухан рехтани маънӣ, ёфтани воситаҳои образнокӣ машаққати зиёд мебошад. Адиб кӯшиш мекунад, ки суханеро ба тори назм кашад, ки маҳалли тасвир, вазъияту ҳолати қаҳрамон, ҳодисаю воқеаро ба таври равшан намоиш диҳад. Калимаҳо ҳам дилу нафс доранд ва он вақт бо айёму замон ҳамсадову ҳамнафас мегарданд, ки ба маврид оварда шуда бошанд, барои инъикоси ҳаёти нав дуруст интихоб карда шаванд, аз онҳо адиб ба тарзе ибораю ҷумлаҳо созад, ки онҳо эҳсоси наву роҳи тозаро ифода намоянд, аз онҳо бӯи замон ояд. Мирзо Турсунзода ҳамчун муборизи матини сулҳу озодӣ, кӯшиш менамояд, ки садои дили ӯ назми ӯ

дар гӯши ҳазорҳо одамони аҳли меҳнати дунё чарангос занад, ба рӯйи онҳо дари ҳақиқат ва бахту саодатро боз намояд, ба онҳо бонги истиқлолият озода ва сулҳу амонӣ занад, онҳоро барои рӯзгори хуррам бар зидди истилогарони аҷнабӣ ва сармоядорону судхӯрон ба мубориза роҳнамун гардонад, баҳри баркандани занҷири ғуломӣ имдоду тақон бошад.

Ин гуна шеърӣ нав, ки ҳамчун шеър–шоир, шеър–китоб, шеър–даъват садо меод, бо воситаҳои наву тозаӣ лафзӣ, монандӣ, ба тариқаи чида овардани калимаҳои ҳам вазну ҳаммаъно ё зидмаъно, такрор, мутаваззияти сухан ё параллелизми структуравӣ ва амсоли ин пардохта мешавад, ҳар як рукн, ҳар як мисраъ ё банди он бо савту оҳанги махсус нидо ёфта, хонандаро ба ваҷд меоварад ва дар мағзи эҳсоси ӯ чой мегирад, дар ҳар як сухани он гӯё задани набзи дили шоир ҳис карда мешавад:

*Осиё гӯяд сухан,
Овози онро бишнавед!
Мавҷи дарё, ғурриши баҳри дамонро бишнавед!
Осиё бедор шуд, бедор, тарки хоб кард,
Ростию дӯстиро оқибат дарёб кард,
Шеърӣ Ҳофизро ба ёд оред, –дарди Шарқро,
Нолаҳои зор-зору оҳҳои сардро [23, с.249].*

Ин вақт шеърӣ шоир ба ояндаи дурахшон нигаронида мешавад. Вай на фақат мурочиату даъват нисбат ба одам, балки он дар тамоми сайёра, хусусан дар Осиёи Озод шуда истода ва Африқои бедор гардида баландтар садо медиҳад:

*Нест аммо қуввае, ки азмо орад завоҷ,
Рӯҳи озодипарастонро намояд поймол.
Баҳри озодӣ садои Осиё омад ба гӯш,
Ҳуни халқи Осиё омад ба чӯш, омад ба чӯш! [23, с.255]*

Оре, чунон ки худ дар шеърӣ ба адиби машҳури халқи ўзбек Ғафур Ғулом бахшидааш – «Барно ӣйғит» таъкид мекунад:

*Кам нагардад табъи оташбори ту,
Қувваи ашъори ту, ашъори ту [23, с.247].*

Қувваи ашъори ҳуди шоир Мирзо Турсунзода, қувваи бузурги суханоне, ки ҳоили табъи оташбори ўст, ҳеч вақт, дар ҳеч давру замон заррае ҳам кам нахоҳад шуд, он ҳамеша болобардори назми советии тоҷик аст.

Ҳамин тавр, устод Мирзо Турсунзода ҳамеша кӯшиш менамуд, ки дар шеърӣ ӯ қувваи бузурги сухан маълум шавад, сухани вай образҳо, типҳо ва характерҳои барҷаста офаранд, шеърӣ ӯ бо мазмуни баланд, бо обуранги бадеӣ, бо латофату равонии худ қошона дар дили хонандагон гузорад.

Солҳои сиюм, вақте ки Мирзо Турсунзода ба майдони адабиёт қадам мегузошт, айёми пуравчи сохтмони сотсиализм буд. Эҷодиёти адибони мо мебоист ин чараёни сохтмони ҷамъияти навро инъикос менамуд. Дар ҳақиқат, тавассути меҳнати зиёди эҷодӣ ва маҳорату истеъдоди баланди устодони калом бадеъ Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ ва Мирзо Турсунзода шеърӣ тоҷик ба ҷодаи нав даромад ва объектҳои тасвири он комилан реалӣ гардиданд.

Мирзо Турсунзода кӯшиш намудааст, ки шеърҳои баландмазмуну ботароват бошанд ва ба хонанда маълумоту далелҳои пешниҳод накарда, онҳоро дар пирояи образҳои бадеӣ биороянд ва ба ҳиссиёту таассуроти амиқ бозгӯ кунанд. Чунин тарзи ифода ба сухан ҷилоҳои эстетикӣ эмотсионалии гуногун медиҳад. Функсияи эстетикӣ эмотсионалии сухан бошад, пеш аз ҳама, бо тағйироти маъноие, ки дар доираи семантикии калом, маънои калимот ба вучуд меояд, таъмин мегардад. Аз ин ҷиҳат устод Мирзо Турсунзода суханро ҳамеша бо маврид истифода мекард. Дар ҳар як байт ё порчаи шеърӣ ӯ калимаҳои асосии маъниаш ба назар мерасад. Шоир ин калимаҳоро дар ҳар як рукн, мисраъ ё дар ҳар як байт такрор ба такрор истифода карда, диққати хонандаро ба онҳо ҷалб мекунад. Чунончи, дар шеърӣ «Бетараф» такроран овардани калимаи *бетараф* сиёсати мамлақати Шветсария, назари бетарафонаи онро нисбат ба ҳама гуна вазъияти байналхалқӣ, ҳатто нисбат ба ҷангу сулҳ барин масъалаҳои муҳимтарини башарият ифода менамояд:

*Дар Женева сулҳ ояд бетараф,
Рӯз чапмаширо кушояд бетараф.
Офтоб аз дар дарояд бетараф,*

Хонаро равшан намояд бетараф.

Дар шеър баъзан як калима якчанд маъноро ҳама ифода карда метавонад ва ё маъракаи асосии истеъмолии худро тағйир дода, ҷилои эмотсионалиаш афзуда, тобишҳои гуногуни маъноӣ гирифта, доираи истеъмоли семантикиро услубиаш васеъ мегардад. Ба ин маънӣ, дар шеър, ҳатто такрори оддӣ сухан бе марому бематлаб нест. Масалан, дар байти машҳури «Сайёҳи Ҳинд» калимаи *хок* дар ду мисраъ оварда шудааст ва он ба ду маънист (дар мисраи аввал ба маънои аслии калима – «хок», дар мисраи дуюм маънозан ба маънои «Ҳиндустон»):

Хоки пояширо набояд пок кард,

Пок аз он бояд, ки акнун хок кард [23, с.167].

Ба санъати ин байт, ки аз ҳулосаи асосии «Сайёҳи Ҳинд» аст, бисёриҳо ишора кардаанд. Санъати такрор дар шеър ҳосиятҳои зиёд дорад ва ин санъатро шоир бо муваффақият истифода бурдааст.

Дар ашъори шоири мо намунаҳои санъати лафзии такрор, аз ҷумла, *такрори анафорӣ* (воқеъ гардидани такрор дар аввали мисраъҳои шеър), *такрори эпифорӣ* (дар охири мисраъҳо овардани калимаҳои такрорӣ) ва хусусан санъаткорона истифода бурдани *такрори градатсиониро* мушоҳида мекунем. Дар такрори градатсионӣ ифоданокӣ ва таъсирбахшии фикрҳо, мафҳумҳо дараҷа ба дараҷа зиёд ё кам мешавад. Градатсия ҳам дар аввал ва ҳам дар мобайну охири мисраъҳо оварда мешавад. Хусусияти фарқкунандаи такрори градатсионӣ анафори ва эпифорӣ дар ин аст, ки он миқдоран аз се зиёд мебошад. Устод Мирзо Турсунзода баъзан миқдори ин гуна такрорро то ба 8-10 расонида, таъсирбахшию ифоданокии шеъри худро дараҷа ба дараҷа афзун менамояд.

Забон ва услуби асари бадеӣ, хусусан шеър, қудрати зӯре дорад. Он бо ақлу заковат ва идрокӯ эҳсоси хонандагон таъсири сахт мерасонад. Аз ин ҷост, ки ба қолаби сухан рехтани маънӣ, ёфтани тарзу воситаҳои образнокӣ ифодаи меҳнати зиёди эҷодиро талаб мекунад. Бинобар ин, шоир дар шеърҳояш ҳамин гуна калимотеро ба риштаи назм кашидааст, ки дар онҳо маҳалли тасвир, ҳолати қаҳрамон, ҳодисоти воқеӣ хеле аниқу дақиқ инъикос ёфтааст.

Мирзо Турсунзода ҳамчун муборизи матин роҳи сулҳу озодӣ кӯшиш намудааст, ки садои дили ӯ дар гӯши аҳли меҳнати дунё аксандоз гардида, онҳоро барои мубориза ба зидди истилогарони аҷнабӣ ва сармоядорону муфтиҳӯрон даъват кунад. Аз ин рӯ, шоир ба тарзи нав ва таъсирбахши баён, хусусан ба мазмуну моҳияти назми «вассофи револютсия» - В.В. Маяковский муроҷиат мекунад ва ба комёбиҳои нави эҷодӣ соҳиб мегардад. Чунончи, «назми Маяковский фикру шуури табақаҳои гуногуни инсонро бедор карда ва табақаҳои поёни ҷамъиятро ба мақоми баланд андохт», ашъори худ устод Мирзо Турсунзода ўро ба вассофи сулҳу, озодӣ ва истиклолияти халқҳои Осиёву Африқо табдил дод. Ин гуна шеъри нав, ки ҳамчун шеъри шоир, шеъри таъват садо меод, ба воситаҳои наву дигари лафзӣ, монанди қатор овардани калимоти ҳамвазну ҳаммаъно, такрору мутаваззияти сухан ва амсоли ин ба ҷо оварда мешавад.

Агар шоир аз як ҷиҳат, таъбироти рехтаю устувор-воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳои халқиро бо камоли маҳорат истифода карда бошад, аз ҷиҳати дигар, ҷунон ки адабиётшинос Аскар Ҳақимов қайд мекунад, «услуби назми халқ ба эҷодиёти шоир таъсири зӯр дорад». Масалан, дар як банди «Ҳасани аробакаш» таъбироти халқӣ ба маврид истифода бурда шудааст:

Хом тушбераро, писар, машмор,

Гир ин пилтаро зи гӯши худ,

Чун пушаймон шавӣ, пушаймонӣ,

Додари ман, дигар надорад суд.

Ё ин ки бисёр шеърҳои ӯ, аз ҷумла «Ба дилбар», «Нишона дорад», «Офарин», «Ба раққоса», «Ҳамсоя бошам», «Хонаи мо он қадар ҳам дур нест», «То ба кай», «Мухочир» бо услуби назми халқӣ навишта шудаанд.

Устод Мирзо Турсунзода ҳамеша кӯшиш менамуд, ки дар шеъраш сухан қудрати бузург дошта бошад, тасвиру образҳои бадеӣ дилчасп бароянд, то ба дили хонандагон роҳ ёбад.

Адабиёт:

1. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода. – Душанбе: Дониш, 1988. – 124 с.
2. Абдуқодиров А., Давронов А. Каломи Камол. – Хучанд, 1998. – 280 с.
3. Айни С. Кулӣёт. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 436 с.
4. Айни С. Кулӣёт. Ҷилди 3. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 300 с.

5. Айнӣ С. Оид ба ваъияти забоншиносии тоҷик. – Шарқи сурх, 1953. – 287 с.
 6. Айнӣ С. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Куллийёт. – Ҷилди 11, китоби дуюм. – Душанбе, 1964.
 7. Арзуманов С.Д., Бузургзода Л., Каримов Ҳ., Нестеренко С. Грамматикаи забони тоҷикӣ. – Сталинобод, 1940.
 8. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – 187 с.
 9. Абдурахимов С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1973. – 200 с.
 10. Бобомуродов Ш., Мухторӣ З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе, 2016. – 400 с.
 11. Бобомуродов Ш., Муъминов А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1983. – 120 с.
 12. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 350 с.
 13. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. Қисми 2. – Сталинобод: Нашриёти давлати Тоҷикистон, 1956. – 229 с.
 14. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.
 15. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе, 1966. – 240 с.
 16. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. – Душанбе, 1982. – 320 с.
 17. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447 с.
 18. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 450 с.
 19. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 450 с.
 20. Камолиддинов Б. Меъёри забони адабӣ ва матбуот. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 250 с.
 21. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: Нашриёти давлати Тоҷикистон, 1959. – 350 с.
 22. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Иборат аз ду ҷилд. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 348 с.
- Манбаъ:**
23. Турсунзода М. Ҳамеша бо Ватан. Шеър ва дostonҳо. – Душанбе: Адиб, 2021. – 332 с.
- Калидвожаҳо:** *сифат, сифатҳои мураккаб, сифатҳои икоаккаби тобӣ, Мирзо Турсунзода, забон, калима, калимасозӣ.*

Аннотация

КОМПЛЕКСНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДМЕТА В СБОРНИКЕ МИРЗО ТУРСУНЗОДА «ВСЕГДА С РОДИНОЙ»

Одной из ярких особенностей языка стихов Мирзо Турсунзода является его народный язык. Именно этот стиль народного выражения, которым наполнены его стихи, выводит на более высокий уровень влияние, артистизм, образность и деликатность его поэзии. Мастер творческого слова Мирзо Турсунзода как создатель смысла и словесного обмена создал множество новых страстных выражений и широко использовал богатое сокровище народной речи.

Ключевые слова: *прилагательное, сложное прилагательное, сослагательное наклонение прилагательное, Мирзо Турсунзода, язык, слово, словообразование.*

Annotation

COMPLEX CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT IN THE COMPILATION «ALWAYS WITH THE MOTHERLAND» BY MIRZO TOURSUNZODA

One of the prominent features of the language of Mirzo Tursunzoda's poems is its folk language. It is this folk style of expression, which his poems are full of, that further elevates the impact, artistry, imagery, and grace of his poetry. The master of the fine word, Mirzo Tursunzoda, as a creator of meaning and a master of speech, has created many new, passionate expressions and has widely used the rich treasury of folk speech.

Keywords: *adjective, complex adjectives, complex adjectives of subject, Mirzo Tursunzoda, language, word, word formation.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Муминова Мунира, магистранти соли аввали кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои филологӣ Юсупов Ш.

Сведения об автор: Муминова Мунира, магистрантка первого курса кафедры теории практики языкознания Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айнӣ.

Научный руководитель: кандидат филологических наук Юсупов Ш.

About the author: Muminova Munira, 1st year of Magistrant in the Department of Tajik Philology of the Tajik State University named after Sadridin Any.

Scientific supervisor: Candidate of Philological Sciences Yusupov Sh.

Шарипов Қадаммурод Нуриддинович,
магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқ

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚИ ОМУҶИШИ ИБОРА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар забоншиносии тоҷик риояи назарияи ибора дида шавад ҳам, лекин то солҳои наздик ба ибора ҳамчун воҳиди муҳими мустақили грамматика аҳамияти даркорӣ намероданд. Махсусан аз солҳои 1950 сар карда, ба тадқиқи *сохти* грамматикаи забони тоҷикӣ аҳамияти калон дода мешавад. Дар натиҷа китобҳои дарсии нисбатан мукаммал, як қатор асарҳо, диссертатсияҳо ва мақолаҳо ба вучуд омадаанд, ки баъзеашон бевосита ва ё бавосита ба масъалаҳои синтаксис, аз ҷумла ибораҳо дохил мекунаанд. Аз онҳо доир ба масъалаҳои ҷудогонаи ибора маълумот ва материалҳои муҳимме дастрас намудан мумкин аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ ибораҳои монанди «китоби ман хондагӣ», «одами дандонаш тилло» ва «Аҳмада китобаш» дар се мақолаи профессор Д. Т. Тоҷиев хеле хуб тасвир ёфтаанд.

Қобили қайд аст, ки мавҷуд будани маънои аслии омуҷиши масъалаи ибораҳои забони англисӣ дар қорҳои илми Р. А. Будагов, В. Г. Гак, А. Р. Назарян, Ю. С. Степанов ва дигарон дида мешавад. Чандин мақолаҳои В. Г. Гак ба грамматикаи муқоисавӣ бахшида шудааст.

Инчунин бояд қайд намуд, ки дар забоншиносии тоҷик ва англис чунин масъалаҳои синтаксис, ба монанди тартиби калима, пайвастиҳои изофӣ, пешояндӣ, **пасояндӣ** ва ҳамроҳии калимаҳо дар ҷумла, роҳҳои ба **аъзоҳои** ҷумлаи мувофиқ иваз намудани ҷумлаҳои пайрав дар шакли таркибу ибораҳои муайян, ки барои назарияи ҳозираи ибора аҳамияти калон доранд, қайҳо муҳокима гардида буданд.

Дар ин бобат Б. Ниёзмухаммадов чунин қайд намудааст: «Ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъноӣ бо ҳам таркибёфта як мафҳумро ифода кунанд, ибора ном дорад»

Ибораҳоро одатан ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунаанд: **озод (синтаксисӣ)** ва **фразеологӣ**

Дар ибораҳои тобеъ яке аз ҷузъҳо (компонентҳо) дар роли асосӣ (тафсилшаванда) дигараш дар роли тобеъ (тафсилдиҳанда) меояд, масалан: **китоби шавқовар – interesting book, дар донишгоҳ хондан – study at university, бинои баланди зебо – beautiful high building.**

Дар пайвастиҳои ҷида дар байни ҷузъҳо алоқаи пайваст дида мешавад: компонентҳо ба воситаи пайвандҳои пайҳам ва «интонасияи шумур» алоқа пайдо мекунаанд. Дар чунин маврид миқдори ҷузъҳои пайвастиҳои ҷида аз ҷиҳати назариявӣ беохир афзуда метавонад, чунончӣ: **омузгорон, донишҷӯён, талабагон, дар тобистон ба таътил мебароянд – the teachers, students, pupils go into great vacation in summer.**

Вале дар баробари аз назар гузаронидани фақат ибораҳои тобеъ мо инчунин ҳелҳои ибораҳоро низ эътироф менамоем, ки дар атрофи як калимаи асосӣ якҷанд калимаи эзоҳдиҳанда (чӣ ба воситаи пайванд ва чӣ бе пайванд) муттаҳид шудаанд, зеро ҳамаи ин калимаҳоро ҷузъи асосӣ ба худ тобеъ мекунад ва дар якҷоягӣ ҳамаи онҳо як мафҳуми мураккаби ҷудо-ҷудоро ифода менамоянд. Ба таври дигар гӯем, дар қатори ибораҳои ба монанди «Донишгоҳи давлатии омузгорӣ – State Pedagogical University», ибораҳои «хонаи баланд ва равшан – high and clear house» -ро дохил намудан лозим аст. Дар чунин сурат бояд муносибати байни калимаи асосӣ ва ҳар яки калимаи эзоҳдиҳандаи ҷида ба таври ҷудогона, аммо муносибати байни ҳуди аъзоҳои ҷида дар доираи таълимоти аъзоҳои ҷумла аз назар гузаронида шаванд, зеро муносибати байни аъзоҳои ҷида алоқаи байни аъзоҳои ҷумларо ифода менамояд.

Ибораҳои исмӣ. Ибораҳо, ки ҷузъи асосиашон исм аст, ибораҳои исмӣ ном доранд, чунончӣ: **себи ширин – good apple (sweet apples), мубориза барои сулҳ – fight for Peace, ҳафт бародар – seven brothers** ва м. ин. Ибораҳои исмӣ аз рӯи алоқаи синтаксисии байни ҷузъҳо боз ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

Ибораҳои исмӣи изофӣ: **либоси тобистона – summer clothes, марди доно – intelligent man, қатори сеюм – troisième rans**, ва ғ. Чунин ибораҳо дар забони тоҷикӣ ба воситаи бандҳои изофии (**и**) ифода меёбанд, аммо аз сабабе, ки дар забони англисӣ бандҳои изофӣ вучуд надорад ин амал ба воситаи пешояндӣ (**of**) ва дар бисёр ҳолат ба воситаи маънои калимаи муаянкунаанда ифода меёбанд. Ибораҳои исмӣи изофӣ дар навбати худ аз хусуси тааллуқ доштани ҷузъи тобеъ ба ягон категорияи морфологии калимаҳо боз ба бандҳои зер таксим мешаванд:

а) исм бо сифат: **осмони соф – cloudless sky, сандуки оҳанин – iron box, китоби хуб – good book** ва ғ.;

б) исм бо исм: **дарахти себ – apple tree, хониши булбул – song of the nightingale.**

в) исм бо чонишин: китоби ман – *my book*, даъвати шумо – *your invitation*, овози ким-кӣ – *voice of someone*,

г) исм бо шумора: зарбаи сеюм – *third shot*, қатори панҷум – *fifth range*, ва м. ин;

д) исм бо зарф: сайри шабона – *night walk*, сӯхбати оромона – *quiet conversation* – ва г;

е) исм бо феъл (масдар): иҷозати омадан – *permission to come*, иҷозати сафар кардан – *permission to leave*, ва м. ин;

ж) исм бо сифати феълӣ: меҳмони даъватшуда – *invited guest* ва м. ин.

Ибораҳои исмии изофӣ шакли сермахсултарин ва серистеъ- молтарини ибораҳои исмӣ буда, дар онҳо калимаи асосӣ ҳамеша исм ва ё калимаи исмшуда — субстантивӣ мебошад, масалан: *нависандаи мактуб* – *write of letter*, *калони деҳа* – *head of village*

Ибораҳои исмии алоқаи ҳамроҳӣ ибораҳо дар навбати худ вобаста ба тааллуқи морфологии чӯзӣ тобеъ ба бандҳои поён ҷудо мешавад:

а) исм бо чонишин: ҳамон мактаб – *the same school*, ҳамин хел муносибат – *the such attitude* ва м. ин.;

б) исм бо шумора: панҷ пиёла – *five cups*, 36 сол – *36 years*, 50 китоб – *50 books* ва ф.;

в) исм бо шумораву калимаҳои нумеративӣ ва ченаку андоза: панҷ сабат ангур *five basket of grapes*, се метр баланди – *three meters altitude* ва м. ин.;

г) исм бо баъзе сифатҳои дараҷаи оӣ: бузургтарин дарё – *the largest river*, қадимтарин шаҳр – *the oldest city*, ва р.

1. Ибораҳои феълии пешояндӣ. Ин гурӯҳ дар дохили худ боз бо ҳар як пешояндӣ алоҳида ба бандҳо ҷудо мешавад.

Масалан: а) ибораҳои феълии бо пешояндӣ «аз», «de»: аз хона баромадан – *go out of the house (leave the house)*, аз касе тарсидан – *be afraid of anyone*, аз донишгоҳ баргаштан – *return from the University*;

б) ибораҳои феълии бо пешояндӣ «дар», «at, in, to»: дар завод кор кардан – *working in a factory*, дар маҷлис иштирок кардан – *to take part to a meeting*, дар ҷавонӣ таҳсил кардан – *study in childhood* ва монанди инҳо. Бояд гуфт, ки вобаста ба маънои ҷумла муродифи пешояндӣ «дар»-и забони тоҷикӣ дар забони англисӣ (*at, in, to*) гуногун аст аз ин сабаб, мо дар ин тадқиқот якҷантӣ онро онро ба кор мебарем.

Илова бар ин бо ҳар як пешояндӣ алоҳида имконияти пайваст шудани калимаҳои гуногун ва ифодаи маъно, ки дар натиҷаи ин пайвастшавӣ ба вучуд меояд, аз назар гузаронида мешаванд. Ҷунонҷӣ, ибораи бо пешояндӣ «дар» ва исми замонӣ давраи синну сол (ҷавонӣ, пирӣ) замонро нишон медиҳад, ки дар яке аз мавридҳои он амал воқеъ мегардад: дар ҷавонӣ омӯхтан; аммо бо исмҳои ченаки воҳиди вақт (сол, моҳ, ҳафта, шаб, рӯз, соат, дақиқа, сония) ва шумораи микдорӣ ибора микдори вақтеро ифода менамояд, ки барои иҷрои амал сарф мешавад: дар ду соат иҷро кардан – *do in two hours* ва м. ин.

2. Ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ, ки вобаста ба тааллуқ доштани чӯзӣ тобеъ ба категорияи муайяни морфологии калимаҳо ба бандҳои поён ҷудо мешаванд:

а) бо исм: ба мактаб рафтан – *go to school*, ба китобхона рафтан – ба китобхона рафтан

б) бо зарф: барвақт хестан – *get up early*, оромона гап задан – *talk slowly*,

зуд фаҳмидан – *to understand quickly*

в) бо сифат: баланд паридан – *to fly high*, хуб шунидан – *to hear well*, хуб гап задан – *to speak well*;

г) бо феъли ҳол ё сифати феълӣ: хандон даромадан – *to come laughing*, бозикунон рафтан – *to go playing*;

Дар доираи ҳар яке аз ин гурӯҳҳо боз нишон дода мешавад, ки кадом гурӯҳи семантикии феълҳо бо ин ва ё он гурӯҳи луғавии калимаҳо пайваст шуда, ҷӣ гуна муносибатро ифода карда метавонанд. Масалан, ибораҳои феълии бо зарфро мегирем: ибора бо зарфҳои замон амал ва замони ба вучуд омадани онро нишон медиҳад: барвақт омадан – *to come early*, даррав фаҳмидан – *to understand quickly* ва м. ин.

Дар забони тоҷикӣ ва англисӣ дар ҷумла калимаи асосии ибораҳои феълӣ аз ҷиҳати шакл ва сохт бисёр тағйир меёбанд. Ҷунонҷӣ, ибораи «шабона омадан – *to come evening*»-ро мегирем, ки дар ҷумла ҷунин шаклҳо дошта метавонад: шабона омад – *he comes in the evening*, шабона омада буд – *he came in the evening*, шабона омадагист – *he came in the evening*, ва ғайра. Инҳо ибораҳои гуногун нестанд, балки аз ҷиҳати шакл ба таври мухталиф зоҳир гардидани ҳамон як ибора (шабона омадан) мебошад, ки дар ҳамаи ин мавридҳо фақат як маънои замонӣ воқеъ шудани амалро ифода мекунад.

Адабиёт:

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. – Ленинград: Наука, 1973. – 321 с.
2. Балашова С.П., Бродович О. И., Бурлакова В. В. и др. Теоретическая грамматика английского языка. – Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1983. – 231 с.
3. Беляева М. Грамматика английского языка. – Москва: Прогресс, 1953. – 256 с.
4. Грамматика русского языка. Т. II. – Москва: АН СССР, 1954. – 703 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои мураккаб. Қ. 3. – Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои сода. Қ. 2. – Душанбе: Дониш, 1987. – 372 с.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. Қ. 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик: синтаксис. Қ. 2. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. – Душанбе, 1984. – 325 с.

Калидвожаҳо: *ибораҳо сохта, забонишиносон, синтаксис, морфологи, лугавӣ, тасниф, бандакҷонишин, пасоянд, ибораҳои феълӣ, сарчашма, ибораҳои озод, асар.*

Аннотация

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАЗИОЛОГИИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются теоретические основы изучения фраз на таджикском и английском языках. В статье отмечается, что хорошо известно, что язык был определен как важнейшее средство человеческого общения. Основной формой этого общения и обмена идеями между людьми является язык, посредством которого формируется, выражается человеческая мысль и посредством которого люди понимают друг друга. Предложение, в свою очередь, состоит из слов и фраз. Фразы, которые являются формальными и семантическими единицами, организованы в соответствии с определенными лингвистическими правилами и положениями, используются в качестве ресурса для построения предложений и имеют свои собственные характеристики. Эти особенности позволяют отличать фразы от предложений (а также от отдельных слов) и заставляют изучать их самостоятельно. Учение о фразе, которое до недавнего времени игнорировалось таджикскими и английскими лингвистами, теперь находится в центре внимания ученых.

Ключевые слова: *построенные фразы, лингвисты, синтаксис, морфология, лексика, классификация, предложения, суффиксы, глагольные словосочетания, источник, свободные фразы, произведение.*

Annotation

THEORETICAL BASES OF RESEARCH OF PHRASE IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article discusses the theoretical bases of the study of phrases in the Tajik and English languages. The article notes that it is well known that language has been identified as the most important means of human communication. The main form of this communication and exchange of ideas between people is language, through which human thought is formed, expressed and through which people understand each other. A sentence, in turn, is made up of words and phrases. Phrases, which are formal and semantic units, are organized according to certain linguistic rules and regulations, are used as a resource for sentence construction, and have their own characteristics. These features distinguish phrases from sentences (as well as from individual words) and make it necessary to study them independently.

Keywords: *constructed phrases, linguists, syntax, morphology, lexicography, classification, clauses, suffixes, verb phrases, source, free phrases, work.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипов Қадаммурад Нуриддинович, магистранти соли аввали кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 918444732

Рохбари илмӣ: н. и. ф., дотсент Чуракулов Б.

Сведения об авторе: Шарипов Қадаммурад Нуриддинович, магистрант первого курса кафедры теории перевода и стилистики Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддин Айна. Телефон: +992 918444732

About the author: Sharipov Qadammurod Nuriddinovich, the 1st year master of the chair of theory of translation and stylistics of Tajik state pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Phone: +992 918444732

КАТЕГОРИЯ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ КОГНИТИВӢ

Мафҳуми категория дар забоншиносии муосир яке аз мафҳумҳои марказӣ ба шумор меравад. Категорияро метавон, аз нуктаи назари гуногун дар доираи назарияҳои гуногуни забоншиносӣ тавсиф кард, масалан монанди назарияи денотативӣ-референсиалии категорияҳо, назарияи функционалӣ-семантикии категорияҳо, семантикаи кадрӣ Чарлз Филмор ва назарияи когнитивӣ (семантикӣ-когнитивӣ)-и категорияҳо.

Дар ин мақола категория аз рӯи навоарӣ ва аҳамияти худ дар назарияи забоншиносии муосир мувофиқи равиши (семантикӣ)-когнитивӣ тафсир шудааст.

Изҳороти бунёдии Ч. Лакоф, ки яке аз асосгузори забоншиносии когнитивӣ мебошад, ин аст, ки забон як дастгоҳи умумии маърифатиро истифода мебарад. Аз ин рӯ, категорияҳои забоншиносӣ бояд, ҳамчун категорияҳои дигари системаи концептуалӣ як навъ бошанд ва аз ҷумла, онҳо низ бояд, таъсири прототипӣ ва сатҳи асосиро нишон диҳанд [7].

Хеле пеш аз Ч. Лакоф равоншиносии маърифатии амрикоӣ Ч. Брунер масъалаҳои гурӯҳбандӣ, фарҳанг ва арзишхоро дар робита бо забон баррасӣ карда буд, ки тавассути онҳо фарҳанг ба рушди маърифат таъсир мерасонад. Бо ишора ба концепсияи нисбии забоншиносии Сапир - Уорф, ӯ ёдовар мешавад, ки забонро метавон, ҳамчун системаи категорияҳои ба ҳам алоқаманд баррасӣ кард, ки нуктаи назари муайяни ҷаҳонро инъикос ва ислоҳ мекунад [4].

Таъсири фарҳангро ба фаъолияти маърифатӣ-идрок, равандҳои концептуалӣ, робитаи фарҳанг ва забонро олимони машҳури амрикоӣ М. Коул ва С.Скрибнер низ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Ҳамин тариқ, онҳо нишон доданд, ки амалиёти гурӯҳбандӣ ва гурӯҳбандӣ бо таъсири тарзи зиндагӣ тағйир меёбад, синфи таксономӣ ҳангоми тағйир додани тарзи ҳаёти худ ҳамчун асоси тасниф нақши муҳим мебозад, омӯзиш имкон медиҳад, ки дарк карда шавад, ки қоидаҳои муайяни гурӯҳбандӣ вучуд доранд ва азхуд кардан мумкин аст [6].

Ба гуфтаи Е. С.Кубрякова, яке аз муҳаққиқони варзидаи рус дар ин соҳа Н. Н. Кряжевских зикр менамояд, ки категория дар забоншиносии когнитивӣ проблематика, «масъалаҳои концептуализатсия ва гурӯҳбандии ҷаҳон проблемаҳои асосии илми когнитивӣ мебошанд». Имрӯз онҳо барои забоншиносии когнитивӣ, аз ҷумла семантикаи когнитивӣ, ки ҳамчун илми назарияи гурӯҳбандӣ эътироф шудаанд, асос мебошанд.

Равшан аст, ки яке аз мушкilotи мавҷуда муносибати байни тафовутҳое, ки дар олами воқеӣ вучуд доранд ва тафовуте, ки тавассути забон сабт шудаанд, мебошад. Масъалаи он, ки чи гуна гуногунии бепоёни воқеият бо теъдоди маҳдуди шаклҳои забонӣ фаро гирифта шудааст, яке аз масъалаҳои марказии забоншиносии маърифатӣ, бахусус семантикаи прототипӣ гардидааст [5].

Дар он, ҷустуҷӯи ҷавоб ба ду фарзия асос ёфтааст:

1) категорияҳо на аз рӯи хусусиятҳои забон, балки ба модели муайяни дониш асос ёфтаанд;

2) категорияҳо дорои сохтори прототипӣ - як созмони муайяни дохилӣ, аз ҷумла асосӣ ва периферия. Мавҷудияти чунин ядро имкон медиҳад, ки категорияҳо на танҳо аз рӯи мувофиқати пурраи хосиятҳо, балки аз рӯи ин ё он дараҷаи монандӣ ё шабоҳати онҳо ташкил карда шаванд. Дар байни аъзоҳои категорияҳо баробарӣ вучуд надорад, аммо бо ҳамдигар робитаи асоснок вучуд дорад ва кас метавонад, тавассути ҳулосабарорӣ аз маъноҳои асли ба периферӣ гузарад. Категория ба вучуд меояд, вучуд дорад ва инкишоф меёбад, ки ба намунаи беҳтарин (прототип) тамаркуз мекунад ва иерархияи муайяни хусусиятҳо муқаррар мекунад. Вазъияте низ имконпазир аст, ки аз як прототип рушди категория дар якҷанд самт мегузарад, ки полисемия ва бисёрфункционалии муайянро ба вучуд меорад. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо ба шуури рӯзмарра наздик муносибатҳои навъи «шахси оилавӣ» бартарӣ доранд, ки ғояи он ба Л. Витгенштейн тааллуқ дорад ва аз ҷониби забоншиносон ҳангоми омӯختани раванди гурӯҳбандӣ истифода шудааст [8].

Метавон гуфт, ки мафҳумҳои марказии тавсифи раванди гурӯҳбандӣ дар забоншиносии когнитивӣ мафҳумҳои прототип ва объекти сатҳи ибтидоӣ мебошанд. Тавре ки шумо мебинед, категорияи табиӣ метавонад, аъзоҳои дорои мақоми нобаробар, яъне хусусиятҳои тақроршавандаро муттаҳид созад. Яке аз ин аъзоҳо, прототип, мавқеи имтиёзнок дорад, ки намунаи беҳтарини синфи худ мебошад ва аз ин рӯ, ба идеяи моҳияти ассотсиатсия дар

категорияи мушаххас комилан ҷавоб медиҳад. Аъзоёни боқимондаи категория дар атрофи ин прототип гурӯҳбандӣ шудаанд [1].

Маҳз Э. Роше аввалин шуда назарияро таҳия кард, ки баъдтар бо номи назарияи прототипҳо ва категорияҳои сатҳи асосӣ ё назарияҳои оддии прототип маълум шуд. Ҳангоми эҷоди назарияи худ вай назарияи классикиро мавриди таҳлили ҳамаҷонибаи интиқодӣ қарор дод, зеро тибқи назарияи классикӣ, хусусиятҳои, ки категорияро муайян мекунанд, аз ҷониби ҳамаи аъзоёни он тақсим карда мешаванд ва бинобар ин дар категория мақоми баробар доранд. Тадқиқоти Э. Роше оид ба эффектҳои прототипӣ асимметрияро байни аъзои категория ва сохторҳои асимметрии дар дохили категория нишон дод. Азбаски назарияи классикӣ инро пешбинӣ накарда буд, онро пурра қардан ё назарияи дигарро пешниҳод қардан лозим буд, ки Э. Роше ин қорро қардааст [2].

Дар миёнаи солҳои 70-ум асри XX Э. Роше аввал консепсияро муаррифӣ кард, вай нуктаҳои истинодҳои маърифатӣ ва прототипҳоро он аъзои категория ё зеркатегория номид, ки мақоми махсуси когнитивӣ доранд – «намунаи беҳтарини категория» [8]. Яъне прототип узви категория мебошад, ки хусусият ва хусусиятҳои хоси категорияи додасударо пурра таҷассум мекунанд ва ҳамаи аъзоёни дигари категория вобаста ба шабоҳати худ дар периферия, наздиктар ё дуртар аз ядро ҷойгир шудаанд. прототип. Масалан, як паррандаи маъмулӣ барои Русия, яъне прототипи категорияи паррандаҳо гунҷиш аст ва дар қанори он пингвин ва шутурмурғ ҷойгиранд, зеро онҳо намоёндагони ғайриоддии ин категория мебошанд, яъне онҳо тамоми хусусиятҳои имконпазиро надоранд. Ба ҳамин тариқ, Э. Роше аввалин шуда пешниҳод кард, ки категорияҳо як навъ сохтори дохили доранд, ки воқеияти олами объективиро инъикос мекунанд.

Муваффақиятҳои Э. Роше дутарафаанд: вай ба назарияи категорияи классикӣ эътирозҳои умумӣ баён кард ва дар як вақт бо ҳамкасбони худ таҷрибаҳои такроршавандаро тарҳрезӣ кард, ки мавҷудияти эффектҳои прототипӣ ва сатҳи асосиро исбот мекунанд. Ин таҷрибаҳо ноқофии назарияи классикиро нишон медиҳанд, зеро назарияи классикӣ натиҷаҳои бадастомадаро шарҳ дода наметавонад. Бо вучуди ин, эффектҳои прототипӣ худ аз худ ягон назарияи алтернативии мушаххаси намоёндагии равандро таъмин намекунанд [10].

Р. М. Фрумкиной муносибати Э. Роше барои он интиқод мекунанд, ки на ҳама объектҳоро дар ҷаҳорҷӯбаи намоёндагони маъмулӣ ва типии категория, прототип ва периферия тавсиф қардан мумкин аст. Масалан, ба ақидаи ӯ, изҳороти зерин, ба гуфтаи Э. Рош шиддатнок хоҳад буд: *бишӣ раван низ як беморӣ аст (вале намоёндаи маъмулӣ нест, балки дар қанори атроф)* [14].

Бояд гуфт, ки Э. Роше дар асари минбаъдаи худ то андозае нопурра будани назарияи прототипи худро эътироф намуда, аз фарзияи аввала даст кашид, ки гӯё эффектҳои прототипи сохтори категорияҳоро бевосита такрор мекунанд ва категорияҳо намуди прототип доранд.

Ҷ. Лакоф дуруст мешуморад, ки сохтори категория дар равандҳои тафаккур нақши муҳим мебошад. Дар бисёр мавридҳо, прототипҳо ҳамчун нуктаи истинодҳои маърифатии намудҳои гуногун амал мекунанд ва барои қабули ҳулосаҳо асос мебошанд (Rosch, 1975a; 1981). Аммо, бояд дарк кард, ки эффектҳои прототипи дуумдараҷа мебошанд. Онҳо дар натиҷаи таъсири мутақобилаи омилҳои гуногун ба вучуд меоянд. Дар мавриди категорияи градиенталӣ, ба монанди марди қоматбаланд, ки мундариҷаи он норавшан аст ва сарҳади равшан надорад, таъсири прототипӣ метавонад, аз градатсияи аъзогӣ ба вучуд ояд, дар мавриди парранда, ки аз дигар категорияҳо ба таври возеҳ ҷудо карда шудааст, эффектҳои прототипӣ бо дигар хусусиятҳои сохтори дохилии категорияҳо тавлид мешаванд.

Яке аз ҷолибтарин тасдиқоти ин фарзия дар асарҳои Л. Барсалоу оварда шудааст. Л. Барсалоу он чиро, ки вай «категорияҳои забонӣ» меноманд, омӯхт, яъне категорияҳоеро, ки мафҳумҳои умуман эътиборнок ва дарозмуддат надоранд, балки категорияҳои тасодуфиро дар бар мегиранд, ки барои расидан ба мақсадҳои муайяни воқеи ташаккул ёфтаанд. Чунин категорияҳо дар асоси моделҳои маърифатии объекти омӯзиш сохта мешаванд. Намунаҳои чунин категорияҳо чизҳоеро дар бар мегиранд, ки ҳангоми сӯхтор аз ҳона бояд, хориҷ қарда шаванд; тӯҳфаҳои эҳтимолии зодруз; маҷмуи қорҳои, ки барои қабули меҳмонон дар рӯзи якшанбе бояд, анҷом дода шаванд ва ғайра. . Барсалоу қайд мекунанд, ки чунин категорияҳо сохтори прототипи - сохторе, ки доим вучуд надорад, тавсиф мешавад, зеро категория ғайрианъанавӣ буда, танҳо дар ҳолатҳои муайяни мушқилот ба миён меояд. Барсалоу таъкид мекунанд, ки дар чунин мавридҳо моҳияти категорияро пеш аз ҳама ҳадафҳо муайян мекунанд ва

сохтори ҳадафҳо вазифаи модели маърифатӣ мебошад. Ин равиш дар кори Мерфӣ, Медин, 1984 [3] низ дастгирӣ ёфт.

Э. Роше борҳо таъкид кардааст, ки категорияҳо дар система вучуд доранд ва чунин система категорияҳои муқобилро дар бар мегирад. Вай дар кӯшиши эҷоди назарияи гурӯҳбандии сатҳи асосӣ категорияҳои муқобилро истифода бурд. Ба гуфтаи вай, категорияҳои сатҳи ибтидоӣ бо ҳадди аксар фарқ мекунад - шабоҳати дарки байни аъзои категория дар онҳо ба ҳадди аксар расонида мешавад, дар айни замон шабоҳати даркшудаи байни категорияҳои ба ҳам муқобил кам карда мешавад.

Вай ва ҳамкасбонаш кӯшиш карданд, ки он чизеро, ки онҳо дурустии ишора меноманд, ба даст оранд. Аҳаммияти сигнали эҳтимолияти шартӣ ба категорияи додашуда тааллуқ доштани объект, бо назардошти он, ки он дорои хосият (ё «сигнал») мебошад. Бехтарин сигналҳо онҳое мебошанд, ки категорияро дар сатҳи додашуда бо эҳтимолияти 100% нишон медиҳанд. Масалан, мавҷудияти чабҳо дар як маҳлуки зинда бо эҳтимоли 100% исбот мекунад, ки моҳӣ аст. Яъне, аҳаммияти ин сигнал барои моҳиҳои категорияи асосӣ ба 1,0 ва барои категорияҳои дигар ба 0 баробар аст [11].

Аҳаммияти категориалии сигнал чамъи тамоми аҳаммияти инфиродии сигнал барои хусусиятҳои марбут ба категория мебошад.

Аммо П. Ф. Мерфӣ исбот кард, ки агар аҳаммияти категориалии сигнал барои аломатҳои объективии мавҷуда муайян карда шавад, пас бо ёрии он категорияҳои асосиро муайян кардан мумкин нест. Аҳаммияти инфиродии сигналҳои категория барои сатҳҳои олӣ ҳамеша аз аҳаммияти инфиродии сигналҳо барои категорияи асосӣ бузургтар ё баробар хоҳад буд, ки ба таври возеҳ муайян шудани охири барои сохтори дониши инсонӣ монё мешавад. Ин як нопурра будани назарияи барҷастаи сигналро нишон медиҳад.

Бартарии категорияи ишора метавонад, бо гурӯҳбандии ибтидоӣ мувофиқат кунад. Аммо, он категорияҳои сатҳи асосиро муайян карда наметавонад; онҳо бояд аллакай ҷудо карда шаванд, то таърифи аҳаммияти категорияи сигнал татбиқ карда шавад, то чунин таносуб ба амал ояд [12].

Хулоса метавон гуфт, ки ба гуфтаи Ч. Лакоф, категорияҳои забонӣ мисли категорияҳои концептуалӣ таъсири прототипиро нишон медиҳанд. Онҳо дар ҳама сатҳҳои забон, аз фонология то морфология ва аз синтаксис то луғат вучуд доранд. Мавҷудияти ин таъсиротро Лакоф далели он мешуморад, ки категорияҳои забоншиносӣ бо дигар категорияҳои концептуалӣ як хусусият доранд. Аз ин рӯ, забон аз механизмҳои умумии когнитивии категорияҳо истифода мебарад [13].

Адабиёт:

1. Аагута О. Н. Логика и лингвистика. – Новосибирск: Новосиб. гос.ун-т, 2000. – 116 с.
2. Аакофф Дж. Указ. соч. – С.63.
3. Аакофф Дж. Указ. соч. – С.70-71.
4. Категоризация как всеобщая процедура познавательной деятельности. URL: <http://ideashistory.org.ru/pdfs/phsc09g3p2.pdf>.
5. Категоризация как всеобщая процедура. . .
6. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. – М.: Прогресс, 1977. – 262 с.
7. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.86.
8. Там же.
9. Там же. – С.64.
10. Там же. – С.66.
11. Там же. – С.79-80.
12. Там же. – С.80-81.
13. Там же. – С.98.
14. Фрумкина Р. М. Психоллингвистика: учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – С.102-103.

Калидвожаҳо: забонишиносӣ, категория, когнитивӣ, семантикӣ-когнитивӣ, категориясозӣ, прототип, прототипӣ, аслӣ, периферия.

Аннотация

КАТЕГОРИЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Данная статья посвящена одной из центральных проблем в современной лингвистике - языковой категоризации. Предлагаемый семантико-когнитивный подход для описания категорий и особенностей языковой категоризации является актуальным в свете современной науки и более полно характеризующим исследуемое явление. В рамках данной теории также рассматривается прототипический подход, а именно, теория прототипов Э. Рош: дается понятие прототипа, приводятся примеры прототипов, научно доказывается прототипическая структура категорий в языке. Также анализируются положительные и отрицательные моменты вышеизложенной теории.

Ключевые слова: лингвистика, категория, когнитивный, семантико-когнитивный, категоризация, прототип, прототипический, ядро, периферия.

Annotation

CATEGORY IN COGNITIVE LINGUISTICS

This article is devoted to language categorization as one of the central problems of modern linguistics. The semantic-cognitive approach chosen for analyzing the phenomenon of category and language categorization seems appropriate for this purpose due to its novelty and an ability to provide a more comprehensive description of the above-mentioned research object. The prototypic approach, the theory of prototypes by E. Rosch, to be exact, is described within this approach as well. The definition of the prototype is given and illustrated by examples, the prototypical structure of language categories is scientifically proved. The advantages and disadvantages of the above-mentioned approach are analyzed.

Keywords: linguistics, category, cognitive, semantic-cognitive, categorization, prototype, nucleus, periphery.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҷабова Фарангез Нодирхоновна, магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: н. и. п., дотсент Сатторова Н.

Сведения об авторе: Раджабова Фарагез Нодирхановна, магистрантка второго курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини.

Научный руководитель: к. п. н, доцент Сатторова Н.

About the author: Rajabova Faragez Nodirkhanovna, first-year undergraduate student of the Faculty of English and Oriental Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Supervisor: Ph. D., Associate Professor Sattorova N.

СОХТОРИ ВАЗЪИЯТИ ҲАРАКАТ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Яке аз муҳимтарин шиорҳои когнитивизм ин аст, ки ҷаҳон намоиш дода намешавад, балки тафсир мешавад ва инсон на танҳо ҷаҳонро дарк мекунад, балки онро месозад. Дониши ҳаррӯзаи инсон дар бораи ҷаҳон метавонад, асоси таҳлили дискурсивӣ ва забон воситаи ифодаи натиҷаҳои дониши ҷаҳон гардад. Таҳлили маърифатӣ аз муқаррар намудани робитаҳои ассотсиативии воҳидҳои таҳқиқшаванда оғоз меёбад.

Ҳаракат - роҳи мавҷудияти материя, муҳимтарин сифатҳои он; дар шакли умумӣ - ҳамагуна таъсири мутақобилаи объектҳои моддӣ дар назар гирифта мешавад. Материализми диалектикӣ ба принципи ягонагии материя ва ҳаракат асос ёфтааст: бе ҳаракат материя нест, чуноне ки ҳаракат бе материя вучуд надорад. Ҳаракати материя мутлақ аст, дар ҳоле ки ҳар оромӣ нисбӣ буда, яке аз лаҳзаҳои ҳаракатро ифода мекунад (масалан, ҷисми ором нисбат ба Замин ҳамроҳи он дар атрофи Офтоб ҳаракат мекунад ва ғ.). Ҳаракат ҳамчун ягонагии зиддиятҳо – тағйирёбӣ ва устуворӣ (бо нақши пешбарии тағйирёбӣ), ноустуворӣ ва давомноқӣ, мутлақ ва нисбӣ амал мекунад. Шаклҳои асосии ҳаракати материя: физикӣ, химиявӣ, биологӣ ва иҷтимоӣ мебошанд. Ҳаракат – 1. Дар фалсафа: шакли мавҷудияти материя, раванди муттасили инкишофи олами моддӣ мебошад. Материя бе ҳаракат ва ҳаракат бе материя вучуд надорад. 2. Ҳаракат қардани касе дар самти муайян. Чизеро ба ҳаракат гузоштан. 3. Тағйир додани мавқеи бадан ё қисмҳои он. Ҳаракати даст. 4. Интиқол, хоҳиши дохилӣ, ки аз чизе ба вучуд омадааст; эҳсос, таҷриба. Ҳаракати дил. 5. Амали нақлиёт, рондан, гаштугузор ба самтҳои гуногун. 6. Зиндагӣ, шиддатнокии амал. 7. Фаъолияти иҷтимоӣ бо мақсадҳои мушаххасу муайян. 8. Гузариш аз як ҳолат, марҳила ба ҳолати дигар, марҳилаи рушд. Ҳаракати ҳодисаҳо.

Мафҳуми ҳаракат ба ақидаи олимони соҳаи мазкур ин падидаи мураккаб буда, бо аломатҳо, монанди ҳаракати ашё нисбат ба нуктаи истикомат, нуктаи ниҳои ҳаракат, усули ҳаракат, муҳити ба амал омадани ҳолат, вазъият, самти он (уфқӣ, амудӣ дар масири муайян), суръати ҳаракат, хусусияти амалҳои ҷараён (ҳаракати якҷониба, бисёрҷониба) алоқаманд аст. Маълумотҳои луғатҳои энциклопедӣ ва лингвистӣ бо алоқаҳои ассотсиативӣ ба таври назаррас пурра қарда шудаанд. Дониши ҳаррӯзаи инсон дар бораи ҷаҳон ба забоне тарҳрезӣ мешавад, ки метавонад аз донишҳои илмӣ фарқ кунад, аммо чунин дониш ҳукуқи таҳлили махсус ва шарҳи пайдоиши онро дорад.

Феълҳои ҳаракат феълҳои прототипӣ буда, хостарин намоёндагони лексикаи феълӣ мебошанд. Табиист, ки мафҳуми ҳаракат пеш аз ҳама бо ҳамин феълҳо ифода меёбад. Феълҳои ҳаракат ба идеяи тағйирёбии мавқеи объектҳо дар вақт ва фазо асос ёфтааст.

Феълҳои ҳаракат вазъиятеро инъикос мекунанд, ки дар он объект дар лаҳзаи муайян макони (нуктаи оғози ҳаракат) ва дар лаҳзаи баъдӣ - ҷойгиршавии (нуктаи охири ҳаракат)-ро ишғол мекунад. Ба андешаи Р. Лангакру, суҳанварон ва шунавандагон, ки мо ба онҳо дигар қорбарони забон – хонандагону нависандагонро зарур мешуморем, як ҳолати муайяноро тасвир мекунанд, шарҳ медиҳанд ва «сохтори» ҷаҳон ба амал меояд.

Феълҳои ҳаракат ҳолати ҳаракатро дар шакли умумӣ месозад. Феълҳои суръати сусти ҳаракат, ки бо аломатҳои иловагӣ ҳосанд: осон - нарм, тадричан ҳаракат қардан ифода меёбанд: waddle- walk with slow steps as a duck does: (мисли мурғобӣ қадам задан, роҳ рафтан) On the front door was a cheap wreath, by the CIA. «Ain't that nice»-his mother said as they waddled up the sidewalk.

Феъли аз ҷиҳати маъноӣ дақиқро бо феъли сатҳи олитарин ё асосӣ иваз қардан мумкин аст: He scurried from behind the rock and dove for better cover- He moved/ went out/ ran out. Агар дар ин ҷо move мафҳуми ҳаракат қардан ё тамоман кӯчиданро диҳад, run- маъноӣ бо ҳаракати тез ва зуд амалро иҷро қардан, давидан, пас scurry маъноӣ аз хатар ғурехтан, ҳаракат қарданро ифода мекунад. Тағйир додани самти ҳаракат хусусияти ҳоси феълҳои ҳаракати англист мебошад: go away «leave», go back «return», go ahead «precede», go forward «advance», go in/ into «enter», go under «sink», go up «rise». Тағйирдиҳандаҳои маъноии асли феълӣ ба феълҳои ҳаракат алоқаи зич ворид қарда, воҳидҳои нави аз ҷиҳати маъно мукамалтарро ташкил мекунанд. Тадқиқотчиён қайд мекунанд, ки чӣ қадаре ки феъл мазмуни семантикии бетараф дошта бошад, ҳамон қадар қобилиятҳои мувофиқати он баландтаранд. Мо мушоҳида қардем,

ки сохтори вазъияти ҳаракат бо феълҳои категорияҳои дигар бо нишондиҳандаҳои самти ҳаракат ҳамроҳ мешавад.

Аз як тараф, ҳаракат як падидаи мураккабест, ки дар он шиддат, муҳит, усул, самти ҳаракат пайваستا аст. Аз тарафи дигар, феълҳои ҳаракати англисӣ ҳаракатхоро дар муҳитҳои гуногун таъин мекунанд: walk, fly, swim, float ва дар намудҳои муайяни нақлиёт to drive (a car), to ride (a horse, a pony, a bicycle) ё дигар намудҳои махсуси ҳаракат бо skate, ski, roll-skate, toboggan. Масалан, дар муомилаи зерин интиҳоби феъли дақиқи ҳаракат маълумот медиҳад, ки шахс маъюб аст, бемории ӯ тӯлонӣ аст, зеро ӯ дар аробачаи маъюбӣ мустақилона дар хона ҳаракат карданро ёд гирифтааст: He took his last pill of the night and rolled himself to bed. Сӯх бедор шудан ва аз бистар хестан танҳо яке аз амалҳои оддии сахар нест, ҳислати он дар бораи ҳодисаҳои қаблӣ, ки ба ҳоби дуруст мусоидат кардаанд ё пешгирӣ кардаанд, нақл мекунанд: Trevor, to his credit, scrambled from bed, raced to the bathroom, took a quick shower, and twenty minutes later walked into his den with a fresh bow tie and not a wrinkle anywhere. Интиҳоби феъли scramble дар ин ҷо ба ҷои феълҳои одии get up, get out of bed ба маънои аз бистар бархостан, ҳоб рафтани душвор, хоҳиши ҳоб кардан, аммо илоҷ надоштан ва зуд, саросемавор аз ҳоб бархостан муқоиса карда мешавад.

Калима ё мафҳумҳо ҳам ба маънои маҷозӣ ва ҳам ба маънои аслии худ кор фармуда мешаванд. Сухан дар бораи метафораҳо, истиораҳои бадеӣ ва маърифатӣ меравад. Маълум аст, ки дар муқоиса бо равиши классикӣ, забоншиносии когнитивӣ вазифаи асосии метафораро дар он медонад, ки қисман дарки як намуди таҷриба дар асоси навъи дигари таҷриба мавҷудияти аломатҳои ҷудогонаи шабоҳатро пешбинӣ мекунанд. Ҷ. Лакофф ва М. Чонсон бар он назаранд, ки ба истилоҳ маънои аслии калимаҳо бо дарки маҷозии ҷаҳон алоқаманд буда, онҳоро метафораҳои шартӣ меноманд, ки сохтори низомии концептуалии ҳаррӯзаи ҷомеаро муайян мекунанд. Пас муайян месозем, ки дар асоси маънои ибтидоии феълҳо дар натиҷаи ташбеҳшавии онҳо маъноҳои навест, ки мафҳуми ҳаракатро ифода мекунанд, ҷӣ тавр ташаққул меёбанд: The receiver slid through her hands, and she felt the blood draining from her face. Дар ин ҷо slid ба маънои лағжида рафтан омадааст, ба монанди лағжида рафтан ё афтидани ашё, предмет (китоб ва ғ.); the book slid off my knee, the bottle slid from his hand.

Мафҳуми метафора дар заминаи муқоисаи ҳаракати инсон бо ҳаракати дигар объектҳои ҷаҳони моддӣ ифода меёбанд: amble- (of a horse) move along without hurrying, lifting the two feet on one side together; (of a person) ride or walk at an easy pace; launch- set (a ship) afloat; set in motion: -get started: make or start on. Tom did not need his help, of course, and Archer knew it. But he ambled over because there was nowhere to go. He took a deep breath and launched into the story of the night's events – He started the story.

Ҳамин тариқ, бо сохтани вазъияти ҳаракат, мо имконият пайдо мекунем, ки сохторҳои дониш, таҷриба ва арзёбии ҷаҳони дар хотира мавҷудбударо ба таври динамикӣ истифода барем. Феълҳои ҳаракат, чуноне ки дар боло бо мисолҳо нишон дода шудаанд, дорои хусусиятҳои гуногун буда, аз иттилоот бой мебошанд.

Адабиёт:

1. Галкина И. А. Нақши феълҳои ҳаракат дар ифодаи муносибатҳои фазой (дар асоси маводи забони англисии қадим) // Аҳбори ДДТТ. 2006. №1. – С.25-28.
2. Кубрякова Е. С. Забон ва дониш. Роҳи ба даст овардани дониш дар бораи забон: қисмҳои нутқ аз нуқтаи назари маърифатӣ. Нақши забон дар дарки ҷаҳон. – М.: Забонҳои фарҳанги славянӣ, 2004. – 555 с.
3. Лакофф Ҷ. Истиораҳое, ки мо тавассути онҳо зиндагӣ мекунем: тарҷ. аз англисӣ / Ҷ. Лакофф, М. Чонсон; таҳрир кардааст Баранова А. – М.: Сарредаксияи УРСС, 2004. – 256 с.
4. Логинова И. В. Усулҳои моделсозии семантикаи фазой-самти шифоҳӣ (дар асоси маводи номинатсияҳои ҳосилшудаи забонҳои англисӣ ва русӣ): Дисс.номз. илм. филол. – Ставрополь, 2006. – 22 с.
5. Павленко Л. Г. Консепсияи ҳаракат дар метафораҳои тасвирӣ (дар асоси маводи забони англисӣ) // Масъалаҳои назарияи забон ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ. – Таганрог: Нашриёти Таганрог, Институти ба номи А. П. Чехов, 2011. – Қисми 2. – С.164-167.

Калидвожаҳо: *муошират, вазъият, ҳаракат, таҷриба, феълҳои ҳаракат.*

Аннотация

КОНСТРУИРОВАНИЕ СИТУАЦИИ ДВИЖЕНИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В процессе коммуникации происходит конструирование мира. Конструируя ситуацию движения, мы получаем возможность динамически использовать содержащиеся в памяти структуры знания, опыта и оценок мира. Глаголы движения являются прототипическими глаголами, самыми типичными представителями глагольной лексики. Естественно, что концепт движения выражается, прежде всего, этими глаголами.

Ключевые слова: *коммуникация, ситуация, движения, опыт, глаголы движения.*

Annotation

THE CONSTRUCTION OF MOTION SITUATION IN ENGLISH LANGUAGE

The construction of the world is taking place in the process of communication. By constructing a motion situation we get the opportunity to dynamically use the structures of knowledge, experience and assessments of the world contained in memory. Verbs of motion are prototypical verbs, the most typical representatives of verbal vocabulary. Naturally, the concept of movement is expressed primarily by these verbs.

Keywords: *communication, situation, motion, experience, verbs of motion.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдурахим Наргис, магистранти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айний. Суроға: шаҳри Душанбе, ноҳияи Сино, 102 мкр. Телефон: +992 000606570, Почтаи электронӣ: nargisabdurahim@gmail.com

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент Сатторова Нигора

Сведения об автора: Абдурахим Наргис, магистрантка кафедры теории перевода и стилистики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны. Адрес: город Душанбе, район Сино, 102 мкр. Телефон: +992 000606570, электронная почта: nargisabdurahim@gmail.com

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Сатторова Нигора

About the authors: Abdurahim Nargis, graduate student of the Department of Translation Theory and Stylistics of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Address: Dushanbe city, Sino district, 102 mkr. Phone: +992 000606570, Email: nargisabdurahim@gmail.com

Academic supervisor: Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Sattorova Nigora

*Шарипова Муниса,
магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқ*

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОМУЗИШИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

Чумла ҳамвора бо калимаву ибора воҳиди меҳварии наҳв буда, яке аз воситаҳои муҳимтарини иртиботи соҳибони забон ба шумор меравад ва як фикри томо ифода мекунад. Калимаҳои мустақилмаъно дар таркиби чумла ва ифодаи фикр нақши босазоро соҳиб буда, бо якдигар ба воситаи алоқаҳои гуногуни наҳвӣ пайваست мешаванд. Ҳиссаҳои ғридриҳандаи нутқ азҳои чумла намешаванд, аммо дар ташаккули чумла нақши бузург доранд. Пайвандакҳо дар забон дар муқоиса бо калимаҳои дигар чандон зиёд набошанд ҳам, дар алоқаи грамматикӣ калимаю ибораҳои таркиби чумлаҳои сода вазифаҳои басо муҳимро ба ҷо меоранд. Калимаҳои модалӣ, ҳиссаҷа ва нидоҳо бештар дар ифодаи тобишҳои маъноӣ ва муносибатҳои субъективона, ҳиссиёту эҳсосоти гӯянда истифода мешаванд.

Роҷеъ ба мафҳуми «чумла» забоншиносон Ш. Бобомуродов ва З. Мухторов тарърифи зеринро муносиб медонанд: «Чумла ҳамчун воҳиди асосии наҳвӣ дорои маъно ва шакли грамматикӣ аст. Маъноӣ грамматикӣ чумла ифодаи муносибати предикативӣест, ки ба воқеъ шудани амалу ҳолати чумла далолат менамояд. Вобастагии мундариҷаи чумларо ба воқеият, ки бо шаклҳои грамматикӣ ифода ёфтааст, муносибати предикативӣ меноманд, ки он ба василаи се категорияи грамматикӣ: модалият, замон ва шахс зухур мекунад. Чумлаҳо маъно ва аломатҳои умумию фардӣ доранд. Чумла дорои ду унсур аст: унсурҳои доимӣ ва тағйирёбанда. Шаклҳои калима, бандакҳои изофӣ, феълӣ ва хабарӣ, пешоянду пасояндҳо, пайвандакҳо, калимаҳои модалӣ унсурҳои доимии чумлаанд» [1, с.364].

Ба чумла таърифоти бисёре дода шудааст, вале ҳеҷ яки онҳо қобили қабули умум нагардидааст, бо вучуди он ки ҳар як соҳибзабон ба осонӣ чумларо ҷудо карда метавонад. Ба қавли Б. Хаймович ва Б. Роговская «гарчанде чумла аз калима таркиб меёбад, он танҳо гурӯҳи калимаҳо набуда, балки як ҷизии яклухти таркибист, ки аз рӯйи яке аз қилибҳои мавҷудии забон сохта мешавад. Ҳамаи овозҳои таркиби чумла бо оҳанги ҳосса ба вожа, ибора ва чумла муттаҳид карда мешаванд. Маъноӣ ҳар яке аз воҳидҳои номинативӣ дар асоси ягон қилиби муайян барои ифодаи фикр ба ҳам пайваст мегарданд. Барои муқаррар намудани мавзӯ ё равиши фикр дар нутқ системаи бузургӣҳое (координатаҳо) мавҷуданд, ки онҳо маҷмуи се ҷузъанд: 1) амалиёти суҳан (the act of speech), 2) гӯянда (ё нависанда), 3) амри воқеъ аз нуқтаи назари гӯянда (reality). Амалиёти суҳан ҳодисаест, ки бо он воқеоти дар чумла изҳоршаванда аз рӯйи замон робита доранд» [8,25]. Ба андешаи мо, ин алоқа дар забон тавассути шаклҳои категорияи замон ё бо калимаҳои навъи «ҳола, пағох, дина» ва амсоли онҳо барқарор мегардад. Бузургии дуум (шахс) касест, ки бо шахси дигар ва ашъҳои дар чумла номбаршаванда муносибат дорад. Ин бузургӣ ба воситаи бандакҳои категорияи шахс дар феъл ё ба воситаи калимаҳои навъи I, you, he, she, it, they, student, river ва ғайра ифода мешавад. Бузургии сеюм (далел ё амри воқеъ)-ро гӯянда аз рӯйи диди худ муқаррар мекунад, ки онро модалият меноманд. Он метавонад реалӣ ё ғайререалӣ бошад. Муносибат ба далел (амри воқеъ) дар грамматика ба воситаи категорияи сифаи феъл, дигар воситаҳои лексикӣ ё лексико-грамматикӣ, амсоли феълҳои модалии навъи must, may, ё калимаҳои модалии амсоли probably, perhaps, indeed ё оҳанги гуфтор ифода мегардад. Ин се муносибат бузургиро (амалиёти суҳан, шахс ва амри воқеъ) вазъияти нутқ (situation of speech) гуфта ҳулоса кардан мумкин аст. Ин се бузургӣ категорияи синтаксисии предикативиятро ташкил менамоянд.

Омузиши чумлаҳои мураккаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ яке аз масъалаҳои умдаи грамматикаи забонҳои муқоисашаванда маҳсуб ёфта, дар забонҳои адабии ҳозираи тоҷику англис қисми чумлаҳои мураккаби тобеъ мавқеи ҳоссаро соҳибанд. Аз ин лиҳоз, таваҷҷӯҳи суҳаншиносон ба сохту таркиби чунин анвои воҳиди мураккабтарини наҳв равона гардидааст.

Чумлаҳои мураккаби забони англисӣ мисли забони тоҷикӣ ба чумлаҳои мураккаби пайваст (compound sentences) ва тобеъ (complex sentences) тақсим мешаванд. Чумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандакҳои and (ва), as well as (мисли он), neither . . . nor (на танҳо. . . балки ҳам) пайваст мешаванд. Одатан пеш аз пайвандакҳои пайвасткунанда аломати вергул гузошта мешавад: A cold wind was blowing, and as now storm began - Шамоли хунук мевазид ва туфон ба амал омад. The Hatter's remark seemed to her to have no sort of meaning in it, and yet it was certainly English – Суҳанони Қулоҳӣ гуё маънӣ надоштанд, сарфи назар аз он ки ҳар як калима дар алоҳидагӣ фаҳмо буд.

Чумлаҳои мураккаби забони тоҷикӣ то нимаи дуҷуми садаи XX мутобиқи равиши анъанавӣ дастабандӣ ва таҳқиқ гардида, вазифаю хусусиятҳои асосии чумлаҳои пайрав ба аъзоҳои содаи сарҷумла баробар ва монанд ҳисобида мешуд. Аз воситаҳои тобеи алоқа асосан мақоми пайвандҳои тобеъкунанда ба эътибор гирифта мешуд. Чумлаи пайрав, одатан, аз лиҳози маъно ба ягон калимаи сарҷумла, аъзоҳои ҷудогона ва ё тамоми сарҷумла тобеъ буда, ба саволҳои, ки ба ҳамон калима ё аъзои алоҳида гузошта мешавад, ҷавоб медиҳад.

Ба андешаи забоншинос Ф. Зикриёев «Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаҳои сода ба ҳам пайванд шуда, яке дигареро эзоҳ медиҳанд. Қисмҳои пуркунанда ва тафсилдиҳанда (чумлаҳои пайрав) моҳиятан ба қисми асосӣ (сарҷумла) вобаста шуда омада, ҳамчун натиҷаи талаботи зарурии он ифода меёбанд. Қисмҳои тобеъ, аз як тараф, ҳамчун ҳиссаи таркибии қисмҳои асосӣ (сарҷумла) воқеъ шаванд, аз тарафи дигар, бо хусусияти тобей ва моҳияти шарҳу баёнкунандагии худ аз вай фарқ мекунад» [5, с.92].

Дар чумлаи мураккаби тобеъ алоқаи маъноӣ, тарзу воситаҳои алоқаи таркибӣ аз чумлаҳои мураккаби пайваст тафовут дорад. Агар дар чумлаҳои мураккаби пайваст тақрибӣ ё ҷузъӣ то андозае мустақил бошанд, пас, дар чумлаҳои мураккаби тобеъ сарҷумла мустақилияти нисбӣ дошта, чумлаи пайрав ҳамеша ба он тобеъ аст, мундариҷаи он ё ягон узви онро шарҳу эзоҳ дода маънояшро равшану возеҳ ва мукамал мегардонад.

Ба андешаи забоншинос М. Қосимова «Дар асарҳои устод Д. Тоҷиев оид ба чумлаҳои мураккаб ба таркиб ва сохти пайвандҳои тобеъкунанда ҳангоми таҳлили пайвандҳои тақлиф кардааст, ки онҳо ба синтаксисӣ ва семантикӣ ҷудо карда шаванд, ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат танзимкунандагони муҳими структураи синтаксисӣ ва услубӣ, ба таҳлили мутобиқати шаклҳои феълӣ, хабари сарҷумла ва чумлаи пайрав аҳамияти калон дода шудааст» [6, с.39].

Таснифоти чумлаҳои мураккаби тобеъ то ибтидои садаи XX асосан ба вазифа, мавқеъ ва муносибати ба сарҷумла доштаи чумлаи пайрав таъяс мекард. Ба таъбири дигар дар ин таснифот вазифаи чумлаҳои пайрав ва нисбати ба аъзо эзоҳбанди сарҷумла доштаи онро ба инобат мегирифтанду бас. Дар натиҷа нишонаҳои муҳими чумлаи пайрав – василаҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва луғавӣ беэътибор меноманд. Ҳатто сохти худӣ чумлаи пайрав ҳам аз назарҳо пинҳон мемонд. Хусусиятҳои грамматикӣ ва луғавии сарҷумла, муносибати бо чумлаи тобеъ доштаи он умуман аз назар гирифта намешуд. Чумлаи пайрав ҷудо аз сарҷумла, дар алоҳидагӣ таҳлил мешуд, ки ин ҳол ягонагии грамматикӣ аъзоҳои чумларо ҳалалпазир мекард.

Лозим ба ёдоварист, ки омӯзиши мунтазами чумлаҳои мураккаби тобеъ дар илми забоншиносии рус аз нимаи аввали садаи XIX маншаъ гирифтааст. Истилоҳи «чумлаи пайрав» аз тарафи забоншинос Н. И. Греч дар нашри нахустини китоби «Грамматикаи амалии забони русӣ» (1827) ворид карда шуд. Аз нуқтаи назари мавсуф, чумлаи пайрав – «шарҳу тавзеҳи рушди муфассалаи ягон қисми сарҷумла» аст [4, с.56].

В. А. Богородитский дар таълифоти хеш бори нахуст принсипи таҳлили сохториву семантикии чумлаҳои мураккаби тобеъро пешниҳод намуд. Мавсуф ҷузи маъмули чумлаи сода будани чумлаи пайравро инкор карда, пешниҳод намуд, ки сохтор ва семантикаи ҳарду қисми чумлаи мураккаб ба назар гирифта шавад. Арзиши илмӣ андешаи В. А. Богородитский дар он зоҳир мешавад, ки номбурда чумлаи мураккабро ҳамчун як омехтаи яклухт тавзеҳ дода буд [2, с.37].

Мураттибони фарҳанги Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary ба мафҳуми main clause – сарҷумла таърифи зеринро муносиб мешуморанд: «A main clause is a clause that can stand alone as a complete sentence» (Сарҷумла чумлаест, ки метавонад танҳо истода, ҳамчун чумлаи пурра баромад намояд) [11, с.213].

Дар шарҳу тавзеҳи мафҳуми чумлаи пайрав – subordinate clause низ якрангӣ мушоҳида мешавад. Агар дар New Oxford American Dictionary (Фарҳанги нави Оксфорди гунаи англисии Америко) мафҳуми чумлаи пайрав – subordinate clause ба маънии «a clause, typically introduced by a conjunction, that forms part of and is dependent on a main clause» [12, с.134] (чумлае, ки одатан ба воситаи пайванд ба сарҷумла тобеъ шуда, қисми онро ташкил намуда аз сарҷумла вобаста аст) омада бошад, пас, дар Collins English Dictionary (Фарҳанги англисии Коллин) мафҳуми фавқ ба ин маънӣ омадааст: «a clause with an adjectival, adverbial, or nominal function, rather than one that functions as a separate sentence in its own right» [12, с.178] (чумлае ки вазифаи сифатӣ, зарфӣ ва ё номиро дошта, назар ба он чумлае, ки ҳамчун чумлаи алоҳида корбурд мегардад, чумлаи пайрав аст).

Чумлаҳои пайрав, ки бо сарҷумла алоқаи зичи маъноиву мазмунӣ доранд, ба воситаи пайвандҳои гуногуни тобеъкунанда ба он тобеъ мешаванд ва танҳо дар сурати якҷоя бо

сарчумла ифода гардидан метавонанд вазифаи худро иҷро намоянд. Аз ин рӯ, нақши ҷумлаи пайравро қисман метавон ба нақши калимаву вожа ё ибораҳои таркиби ҷумла баробар кард. Аз ин лиҳоз, ҷумлаҳои пайрав қобилияти доштани алоқаро ба аъзоҳои алоҳидаи сарчумла ва ё тамоми он дошта метавонанд. Ҳамзамон, ҷумлаҳои пайрав нисбат ба сарчумла ба эзоҳи фикр ва ё пурра кардану тафсил додани он, барои ҷудо кардани фикри дигари ба фикри якум муносибатдошта ва монанди ин хизмат мекунад.

Дар ҳарду забони таҳқиқшаванда ҳам, ҷумлаҳои пайрав аз лиҳози шарту зарурати пайдоиши худ гуногун мешаванд. Дар ин маврид профессор Ф. Зикриёев чунин менависад: «Ҷумлаҳои пайрав вобаста ба шарту зарурати пайдоиши худ гуногун мешаванд. Сарчумла ҳам, агарчи ифодакунандаи фикру ғояи асосӣ аст, албатта, аз ягон ҷиҳат эзоҳталаб мебошад. Маҳз ҳамин гуна эзоҳоту тафсилот ҳамчун қисми моҳияти масъалаи асосӣ дар ду ҳолат воқеъ мешавад: дар ҳолати якум барои аъзоҳои ҷудогонаи сарчумларо шарҳу тафсил додан оварда шавад, дар сурати дигар вобаста ба мазмунӣ умумии сарчумла ифода меёбад. Дар ду ҳолат ҳам қисмҳои тобеъ ҳамчун ҷузъи махсуси синтаксисӣ барои тафсилот, шарҳу баёнот, конкрет гардонидан, пурраву муайян намудани мазмунӣ сарчумла воқеъ мешаванд» [5, с.92].

Забоншинос Х. Ҳусейнов ҳангоми таҳқиқи ҷумлаи пайрави замон ба хулосаи зерин меояд: «Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои пайрав ба се гурӯҳ тақсим карда мешаванд: а) ҷумлаҳои пайраве, ки аъзоҳои асосии бо исм, сифат, шумора, ҷонишин ва ё зарф ифодаёфтаи сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд: ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда; б) ҷумлаҳои пайраве, ки танҳо ба хабари сарчумла тобеъ мешаванд: ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, замон, макон, сабабу мақсад, шарт, қиёс ва натиҷа; в) ҷумлаҳои пайрави хилофӣ, ки онҳо аслан ба тамоми сарчумла тобеъ мешаванд» [9, с.178].

Забоншинос Ф. И. Буслаев дар таълифоти хеш назару андешаи худро роҷеъ ба таснифи ҷумлаҳои пайрав ин тавр баён мекунад: «Ҳар як аъзои сарчумла, ба ғайр аз хабар метавонад ба сифати ҷумлаи пайрав ифода ёфта бошад» [3, с.45]. Бар ин мабно мавсуф таснифи зерини ҷумлаи пайравро зарур шуморид: ҷумлаи пайрави мубтадо, пуркунанда, муайянкунанда, ҳол (макон, замон, тарзи амал, андоза ва миқдор, сабаб, шарт, мақсад, хилоф, монандӣ). Таснифоти пешниҳодшуда бо баъзе ислоҳу мушаххасот аз ҷониби забоншиносони баъдина эътироф гардида, дар илми забоншиносӣ номи таснифи корбурди-маъноиро касб намуда, бар он асос ёфт, ки ҷумлаи пайрав нисбат ба сарчумла метавонад ҳамон вазифаеро иҷро намояд, ки кадом вазифаро ин ё он аъзои ҷумла сарчумла ва ё аъзои пайрав иҷро менамояд.

Н. С.Поспелов оид ба таснифи ҷумлаҳои пайрав принсипи дигарро пешниҳод мекунад. Вай ҷиҳати шаклӣ ва маъноии ҷумлаҳоро ба асоси гирифта ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба якузва ва дуузва ҷудо мекунад. Ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъи якузва ҷумлаҳоро дохил мекунад, ки ҷузъи тобеашон ба яке аз аъзоҳои сарчумла вобаста шуда, онро эзоҳ менамояд. Ба гурӯҳи дуум ҷумлаҳои пайравро дохил мекунад, ки ба мундариҷаи тамоми сарчумла вобаста гардида, бо ягон ҷумлаи тобеъкунанда муносибати сабабу натиҷагӣ, замонӣ, шартӣ ва хилофӣ дорад. Ў ба гурӯҳи дуум чунин ҷумлаҳои мураккабро мансуб медонад: субстантивӣ-муайянкунандагӣ (қисми ҷумлаи пайрав барои муайян намудани ягон исм дар сарчумла хизмат мекунад); намуди ҷонишинӣ-ҳамнисбӣ (Дар таркиби сарчумлаи ин навъи ҷумлаҳои мураккаб ҷонишинҳои ишоратӣ таркиби ҷумлаи пайрав меояд); хабарӣтавзеҳӣ (ҷумлаи пайрав бо мазмунӣ худ хабари сарчумларо пурра мекунад) [7, с.19-27].

Бинобар ба ақида ва нуқтаи назари Е. Ю. Черникова, ҷумлаҳои пайрав ба се гурӯҳи зерин ҷудо мешаванд: «ҷумлаҳои пайраве, ки яке аз аъзоҳои дар сарчумла зикрнаёфтаре пурра намуда, худ ҳамчун аъзои баргаштаи ҷумла зоҳир мешавад; ҷумлаҳои пайраве, ки ба ҷонишинҳо калимаҳои ҳамнисбати сарчумла вобаста гардида, мазмунӣ воқеии онҳоро муқаррар ва равшан менамояд; тамоми сарчумларо эзоҳ медиҳад» [10, с.27].

Адабиёт:

1. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе, 2018. – 480 с.
2. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. – М.; – Л., 1935. – 401 с.
3. Буслаев Ф. И. Опыт исторической грамматики русского языка. – М., 1858. – С.45.
4. Греч Н. И. Практическая русская грамматика. – М., 1982. – С.56.
5. Зикриёев Ф. Куллии осор. Ҷилди якум. – Душанбе: Маориф, 2021. – 592 с.
6. Қосимова М. Ганҷи сухан. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 399 с.
7. Поспелов Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы. – 1959. №2. – С.19-27.

8. Хаймович Б. С., Роговская Б. И. Теоретическая грамматика английского языка. – М., 1967. – 298 с.
9. Хусейнов Х. Чумлаҳои мураккаби тобей бо чумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Сталинабад, 1960. – 178 с.
10. Черникова Н. С. Сложноподчиненные предложения, выражающие уступительные отношения: на материале русского и английского языков: автореф. канд. дисс.: 10. 02. 19. – Воронеж, 2007. – 27 с.
11. Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary. New Digital Edition. – USA: HarperCollins Publishers, 2008. – 2113 p.
12. New Oxford American Dictionary, 3rd Edition. – Oxford: Oxford University Press Inc, 2010. – 2134 p.

Калидвожаҳо: *омӯзиш, забонишиносӣ, забон, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, чумла, чумлаи мураккаб.*

Аннотация

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
ОБСТОЯТЕЛЬСТВО В ЛИНГВИСТИКЕ**

Сравнительное исследование придаточных предложений обстоятельство в таджикском и английском языках является сегодня одной из важных задач сравнительного лингвиста. Произведения, написанные по этой теме на этих языках, в целом охватывают многие темы прошлого этих людей. Как видно из материала исследования, в последующих предложениях каждого из этих языков сохранились особые структурные, грамматические, лексические и семантические особенности, что, как пример, свидетельствует о далеком прошлом таджикского и английского языков.

Ключевые слова: *исследование, лингвистика, язык, таджикский язык, английский язык, предложение, сложное предложение.*

Annotation

**THEORETICAL ISSUES IN THE STUDY OF
RELATIVE CLAUSES CIRCUMSTANCE IN LINGUISTICS**

A comparative study of subordinate clauses that originated in the Tajik and English languages is today one of the important tasks of comparative linguistics. Works written on this topic in these languages cover many themes of past people. As can be seen from the research material, in subsequent sentences of each of these languages, special structural, grammatical, lexical and semantic features have been preserved, which, as an example, indicates the distant past of the Tajik and English languages.

Keywords: *research, linguistics, language, Tajik language, English, sentence, complex sentence.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипова Муниса Абдулвоҳидовна, магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 979861515

Рохбари илмӣ: профессор Чаматов С.С.

Сведения об авторе: Шарипова Муниса Абдулвахидовна, студентка первого курса магистратуры факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнаи. Телефон: +992 979861515

Научный руководитель: профессор Джаматов С.С.

About the author: Sharipova Munisa Abdulvohidovna, first-year master's student at the Faculty of English and Eastern Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini. Phone: +992 979861515

Scientific supervisor: Professor Jamatov S.S.

*Ғафурова Рухиона Тоҷиддиновна,
магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷик*

ТАҲЛИЛИ ХУСУСИЯТҲОИ СОҲТОРИИ ЛЕКСИКАИ ХУНАРМАНДИ ДАР ДЕҲАИ ҚАРАТОҒ

Хунармандӣ дар Қаратоғ тайи чандин асрҳо боз идома дорад ва то имрӯз бисёре аз намудҳои он дар ин мавзеъ ривоч ёфта истодааст. Номҳои гузарҳои Қаратоғ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар он ҷо қаблан қаблан, намудҳои гуногуни хунармандӣ вучуд доштаанд, ки то ҳол идае аз онҳо боқӣ мондааст: Чармгарон, Кулолгарон, Мехчагарӣ, Собунгарӣ, Қасобхона (номи гузарҳо) ва ғ. Косибони Қаратоғ ба бештар аз сад намуди хунармандӣ машғул будаанд, ки мутаассифона, бисёр навъҳои хунармандӣ дар айни замон аз байн рафтаанд. Мардумшиноси маъруф Н. Н. Ершов дар китоби худ «Қаратағ и его ремесло» дар ин бобат менависад, ки, «...Қаратоғ дар Бухорои Шарқӣ ҳамчун маскани косибҳо машҳур буд» [4, с.1].

Калимаву истилоҳоти соҳаи хунармандӣ дар лексикаи лаҳҷаи Қаратоғ хеле зиёданд ва тамоми бахшҳои ғаёлияти хунармандии мардуми тағҷоро дар бар мегиранд. Бинобар он, онҳоро ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо менамоем:

Истилоҳоти соҳаи чармгарӣ. Соҳаи чармгарӣ як бахши махсуси хунармандист. Дар шевашиносӣ оид ба истилоҳоте, ки дар ин шохҳои хунармандӣ истифода мешаванд, маълумоти зиёде ба ҷашм намерасад. Вожаи чармгарӣ аз решаи чарм ва пасвандҳои -гар+ӣ ба вучуд омадааст. Ҳиссаи чармгар исми шахс аст. Марде, ки аз пӯсти ҳайвонот чарм тайёр мекунад, ўро чармгар меноманд. Ин калима зимни ба исми чарм ҳамроҳ шудани пасванди -гар сохта шудааст. Пас аз ин аз исми чармгар ба воситаи пасванди -ӣ исми чармгарӣ ба вучуд омадааст, ки ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронида, маънои касбро мефаҳмонад. Чармро гирифта дусе рӯз дар оби равон, баъдан дар оҳақоб тар мекунад. Барои тайёр намудани чарм аз асбобҳои хархела истифода мебаранд, ки ҳамаи он асбобҳо ном доранд ва бо истилоҳоти зерин ифода мешаванд: тарачӯб (ба кафгир монанд буда қисми пешаш тез аст), лифтҷӯб, чон, дос. Вожаи чон номи асбобест, ки ба воситаи ин асбоб гӯштҳои часпидаи пӯстро метарошанд. Истилоҳи тарачӯб (асбобест ба кафгир монанд, ки қисми пешаш тез аст) аз ду реша тар + чӯб сохта шудааст, ки миёни онҳо овози а афзоиш ёфтааст. Баъд аз чарм шудани пӯст ба он равшанмоӣ мекунад, ки ин амал тавассути лифтҷӯб сурат мегирад. Чарм, ки ҷило пайдо кард, тайёр шудани он аниқ мегардад. Қисми рӯяшро рахт ва пушташро чарм меғӯянд. Чармро аз пӯсти асп, оҳу, буз, гӯсфанд омода месозанд. Аз чарм чорук, маҳсӣ, кафш, мӯза, дами оҳангарӣ, камарбанд, пӯстин, пӯстак, лаҷоми асп, ғилофи корд, ғилофи ханҷар, қулбоқчаи китоб, телпак, тулум, меш, қамчини асп, фалахмон ва ғ. тайёр мекунад. Аз инҳо вожаи чорук сирф лаҳҷавист ва онро мардуми маҳаллӣ «хомак» низ меғӯянд (пояфзоли сабукест, ки аз пӯсти каллаи барзагов сохта мешавад) ва банди он чорукбанд ном дорад.

Истилоҳоти бахши чармгариро ба ду гурӯҳ ҷудо мебаранд:

Калимаву таркибҳое, ки ба раванди тайёр кардани чарм мансубанд: ширинкунӣ, ош додан, ишқоркунӣ, оҳақбунӣ, рангкунӣ, равшанмоӣ, соишдихӣ.

Вожаҳое, ки номи ашхоси хунармандро ифода мекунад: чармбур (марде, ки аз пӯсти ҳайвонот чарм тайёр мекунад), саков (марде, ки сари чорворо бурида ба қасоб медиҳад), тӯкумдӯз (марде, ки аз пораҳои чарм барои хар полон медӯзад), сурфадӯз (шахсе, ки аз чарм суфра медӯзад), пӯстфурӯш (шахсе, ки ба фурӯхтани пӯст машғул аст), мӯкидӯз (шахсе, ки аз чарм мӯкӣ медӯзад), мӯзадӯз (хунарманде, ки аз чарм мӯза медӯзад), маҳсидӯз (хунарманде, ки аз чарм маҳсӣ медӯзад), кемухтгар (чармгаре, ки бо роҳи ошдихӣ аз пӯсти ҳайвон чарми донаҳои майдадошта ҳосил мекунад), кафшдӯз (марде, ки аз чарм пояфзол медӯзад), кӯхнадӯз (устое, ки пояфзоли даридаро таъмир мекунад), доирасоз (шахсе, ки аз пӯсти буз доира месозад), тулумдӯз (шахсе, ки ба тулумдӯзӣ машғул аст), сароч (устое, ки аз чарм зини аспу хар месозад).

Номи асбобҳое, ки хунарманд истифода мебарад: анбӯр (тавассути он чармро кашида ба рӯи қолаб ҷойгир менамоянд), газан (олоте, ки барои буридани чарм истифода мешавад), дарафш (тавассути он кафш медӯзанд), ҷӯбтарош (ба воситаи ин асбоб чармро тоза мекунад), ҷӯби баҳия, рахҷӯб (тавассути он дар болои кафш гул мекашанд), ҷӯби пайкашӣ (ба воситаи ин асбоб ҷои медӯхтагиро пай кашида, барои дӯхтан тайёр мекунад), қувалд, кунда (ҷӯби ғавс), кӯба (болға, путк), фона, андоз (андоза) ва ғ.

Номи масолеҳ ва ашёи кафшдӯзӣ: пӯс(т)тахта (пӯст), оҳақ (ҷисми сафеде, ки аз пухтани сангоҳақ ҳосил мешавад), сиёҳӣ (ранги сиёҳ), мешӣ (пӯсти меш), чарм, сахтйон (чарми

мулоими буз). Истилоҳи саҳтиён дар луғат «пӯсти ошдодашуда, махсусан чарми мулоими буз, тимоч» [12, с.12] маънидод шудааст, ки дар лаҳҷаи Қаратоғ низ ҳамин маъниро ифода мекунад.

Амалиёте, ки кафшдӯзҳо ба анҷом мерасонанд: мехчакорӣ, тасмабурӣ, пайкашӣ, андозагирӣ, пошнатарошӣ, бахӣядӯзӣ (гулпартоӣ).

Истилоҳи кулол қадима буда, дар забони адабиёти классикии форсӣ- тоҷикӣ муродифҳои кӯзагар, косагар, гилкор, кулолмард, кулолзан низ дошт, ки инҳо ба сифати васоити тасвир дар эҷодиёти адибон ба кор рафтаанд:

Бар корғаи кӯзагаре рафтам дӯш,

Дидам ду ҳазор кӯза гӯёву ҳамӯш. (Хайём)

Вожаҳое, ки ба ҳунари кулолӣ мансубанд, дар лаҳҷаи Қаратоғ ниҳоят фаровонанд ва аз нигоҳи маънӣ ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо мешаванд:

Номи асбобҳое, ки кулол истифода мебарад: аспакчӯби дӯкон(ҷои нишасти кулол), мола (олотест, ки зарфро ба шакл мебарорад), чарх (олоти мудаввари гирдгарданда), тавоча (олотчӯбе, ки шакли кафгирро дорад), гудак (олоте, ки аз чӯб ба шакли ғарғара сохта шудааст ва барои ҳаҷми кӯзаро калон кардан истифода мешавад), қачқорд (як навъи корд, ки барои тарошидани маҳсулоти кулолӣ истифода мешавад), кӯба (болғаи чӯбин).

Номи зарфҳое, ки кулол тайёр мекунад. Ин номҳо гурӯҳҳои зеринро дар бар мегиранд:

Номи кӯзаҳо: кӯзаҷа, овхурак, кӯгича, нимкӯгича, гичбул (1-литр об мебарад), қулқулак (кӯзаи обнигоҳдорӣ).

Соҳаи дӯзандагӣ, дар навбати худ, бахшҳои зиёд дорад, ки он бахшҳо бо истилоҳоти зерин номгузорӣ шудаанд: куртадӯзӣ, почома- дӯзӣ, шероздӯзӣ, даравшдӯзӣ, зардӯзӣ, тоқидӯзӣ, чапондӯзӣ, кӯрпадӯзӣ ва ғ. Ин истилоҳот таркибан мураккаб буда, аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл тавассути пасванди-ӣ, ки исми маънӣ месозад, таҳрезӣ гардидаанд. Тавре ки Сангинова Р. дар рисолаи худ «Лексикаи лаҳҷаи тоҷикони Конибодом» қайд мекунад, дар лаҳҷаи Конибодом дар ифодаи маҳфуми «қосиб» истилоҳоти дӯзанда, чевар ва мошиначӣ ба кор мераванд ва ногуфта намонанд, ки дар лаҳҷаи Қаратоғ низ дар ин бобат ҳамин истилоҳот қорбаст мегарданд. Дар нутқи сокинони деҳаҳои Шунук ва Батош бештар вожаи бивидарзӣ роиҷ аст. Истилоҳи бивидарзӣ аз исмҳои бивӣ (бибӣ), дарз ва пасванди -ӣ дар қолаби мураккаби калимасозӣ сохта шудааст. Вожаи бивӣ (бибӣ) дар ин маврид ифодагари маҳфуми хешутаборӣ набуда, балки маҳфуми «пири қор»ро дар бар мегирад. Вожаи дарз бошад, чунин маҳфумҳоро ифода мекунад: 1) чоки дӯхташудаи либос, ҷои бо ҳам дӯхташудаи қисмҳои либос; 2) ҷои пайванди ду чиз; 3) ҷок, шикӯф, роғ, сӯроҳ.

Чунон ки гуфтем, соҳаи дӯзандагӣ бахшҳои зиёд дорад, ки онҳо бо истилоҳоти гуногун номгузорӣ ёфтаанд. Аз ин рӯ, онҳоро боз ба гурӯҳҳои алоҳида тасниф кардан лозим аст:

Бахши куртадӯзӣ. Дар Қаратоғ куртадӯзӣ яке аз бахшҳои асосии соҳаи дӯзандагӣ мебошад. Дар лаҳҷаи мазкур дар ифодаи номи ашхосе, ки ба дӯхтани курта машғуланд, истилоҳи умумитоҷикии куртадӯз истифода бурда мешавад.

Бахши кӯрпадӯзӣ. Дар Қаратоғ бахши кӯрпадӯзӣ истилоҳоти зиёдеро дар бар мегирад ва онҳо аз нигоҳи семантика аз якдигар фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, онҳоро боз ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

Номи навъҳои кӯрпа ва дигар вожаҳои ба он алоқаманд: кӯрпи калон, кӯрпи боло, кӯрпи таҳлағатӣ, кӯрпи рӯ, кӯрпи як одама, кӯрпи дуодама, кӯрпи қуроқӣ, кӯрпи зовутӣ, кӯрпача, яакандоз, бугҷома, болишти дороз, болишти зардӯзӣ, болишти гулдӯзӣ, болишти пар, болишти поповӣ, лӯлаболишт, рӯкашаки кӯрпа, рӯкашаки болишт, рӯйҷо, чодир. Дар ғӯйиши мардуми ноҳияи Ҳисор калимаи чодар ба маънои «фаранҷӣ» истифода мешавад, аммо дар лаҳҷаи Қаратоғ на ба маънои рӯйпӯши занона ва ё фаранҷӣ, балки ба маънои «матон сербаре, ки дар он кӯрпахоро печонида мебаранд», ба кор меравад.

Лаҳҷаи Қаратоғ мисли дигар қисматҳои нутқи лаҳҷавӣ дорои ҳам аҳамияти калони назариявӣ ва ҳам аҳамияти калони амалӣ мебошад. Зеро ба таври пурра ва қатъӣ муайян намудани меъёрҳои солими луғати забони адабӣ аз ҷанд паҳлӯ, баҳусус аз лиҳози услуб, маданияти нутқ ва фасоҳати калом бе тадқиқи ҳамаҷонибаи луғати лаҳҷаҳо ва бе натиҷагирӣ аз муносибати ин ду шоҳаи забони миллӣ – забони адабиву лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар шароити кунунии рушди забоншиносии тоҷик амалест аз имкон берун. Зарурати омӯзиши ин масъала аз он ҷо сар мезанад, ки лаҳҷаҳои маҳаллӣ аз манбаъҳои асосӣ ва ғаноманди таҳаввулоту тараққиёти забони адабӣ маҳсуб меёбанд ва забони адабӣ ҷоҳои холиву нимхолии худро пайваستا аз ҳисоби унсурҳои ғазол ва меъёрзеби лаҳҷаҳои маҳаллӣ пур менамояд. Аз ҷониби дигар, тамоми далел ва асноди лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар муқоисаву муқобила бо забони адабӣ

муайян карда мешаванд. Аз ин рӯ, забони адабӣ барои мушаххас ва муқаррар намудани хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи лаҳҷаҳо меъёр ба ҳисоб меравад.

Адабиёт:

1. Айни С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. Куллиёт. Ҷ. 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 560 с.
2. Абдуллоева Г. З. Лексика Каратагского говора. Лексикаи лаҳҷаи Каратоғ. – Душанбе: Ирфон, 2017.
3. Гаффаров Р. Нависанда ва лаҳҷаҳои забон. Нависанда ва забон. – Душанбе, 1977. – С.118-150.
4. Ершов Н. Н Каратаг и его ремесло. – Душанбе, 1984. – 100 с.
5. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб. – Душанбе, 1978. – 140 с.
6. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 1997. – 287 с.
7. Ниёзмухаммадов Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Сталинобод, 1960. – 100 с.
8. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии, вып. 5 (Таджикско-русский диалектный словарь). – М., 1963. – 250 с.
9. Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М., 1967. – 94 с.
10. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. – М., 1964. – 188 с.
11. Успенская Л. В. Каратагский говор таджикского языка. – Сталинабад, 1956. – 126 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – М., 1969. – 947 с.
13. Ҳомидов Д. Шевашиносии Тоҷик. – Душанбе, 2006. – 162 с.
14. Ҷӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. – Душанбе, 1975. – 227 с.
15. Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. Қисми 3. – Душанбе, 1986. – 96 с.

Калидвожаҳо: *чармгарӣ, чармбур, сурфадӯз, ҷӯби пайкашӣ, чойхалта, товача, поҷома, гӯдак, кӯба, қачқорд, маҳсӣ, фаранҷӣ.*

Аннотация

АНАЛИЗ СТРУКТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛЕКСИКИ СЕЛА КАРАТОХ

Каратогский диалект, как и другие части диалектной речи, имеет как большое теоретическое значение, так и большое практическое значение, поскольку полное и строгое определение здоровых критериев словаря литературного языка с нескольких сторон, особенно с точки зрения стиля, культуры речи и красноречия слова, без всестороннего изучения словарных диалектов и без вывода выводов о соотношении этих двух ветвей национального языка – литературного языка и местных диалектов в современных условиях развития таджикского языковедения невозможно. Необходимость изучения этого вопроса начинается с того, что местные диалекты считаются основными источниками и агентами эволюции и развития литературного языка, а литературный язык постоянно заполняет свои пустые и полупустые места за счет активной и нормативные элементы местных диалектов. С другой стороны, все свидетельства и документы местных диалектов определяются в сравнении и контрасте с литературным языком. Поэтому литературный язык считается критерием выявления и установления общих и отличительных черт диалектов.

Ключевые слова: *кожеевальный завод, кожеевальный, сапожник, деревянная палка, чайный пакетик, товача, пижама, годак, куба, кайкорд, махси, фаранги.*

Annotation

**ANALYSIS OF THE STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF
THE ARTISTIC VOCABULARY IN THE VILLAGE OF KARATOUGH**

The Karatog dialect, like other parts of dialect speech, has both great theoretical importance and great practical importance. Because a complete and strict definition of the healthy criteria of the dictionary of a literary language from several aspects, especially in terms of style, culture of speech and eloquence of the word, without a comprehensive study of the dictionary dialects and without drawing conclusions from the relationship between these two branches of the national language – the literary language and local dialects in the current conditions of the development of Tajik linguistics is impossible. The need to study this issue begins with the fact that local dialects are considered to be the main sources and agents of the evolution and development of the literary language, and the literary language constantly fills its empty and semi-empty places due to the active and normative elements of the local dialects. On the other hand, all the evidence and documents of local dialects are determined in comparison and contrast with the literary language. Therefore, the literary language is considered a criterion for identifying and establishing common and distinctive features of dialects.

Keywords: *tannery, leather cutter, shoemaker, wooden stick, tea bag, tovacha, pajama, godak, kuba, kajkord, mahsi, farangi.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Гафурова Рухшона Точиддиновна, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 915444038

Рохбари илмӣ: н. и. ф., дотсент Мирбобоев Азизхон

Свидения об афтора: Гафурова Рухшона Тоджиддиновна, магистранка второго курса факультета таджикской филологии Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни. Телефон: +992 915444038

Научный руководитель: к. ф. н., дотцент Мирбобоев Азизхон

About the author: Gafurova Rukhshona Tajiddinovna, a first-year master student of the Faculty of Tajik Philology, State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini. Phone: +992 915444038

Scientific adviser: Ph. D., Associate Professor Mirboboev Azizkhan

Давлатова Фарзона Мирзосаидмуродовна,
магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқ

ИСТИЛОҲОТИ ИҚТИБОСИИ СОҲАИ ЧАНГАЛДОРӢ

Рушди пайвасти чомеа боиси ба вучуд омадани ашёву падидаҳои нав ва мафҳумҳои мутобиқи онҳо гардида, дар натиҷа бо номбаршавии онҳо дар таркиби луғавии забон вожаҳои нав ворид мешаванд. Агар аз як тараф, вожаҳои нав дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худӣ забон пайдо шаванд, аз тарафи дигар, бо омилҳои мухталиф аз дигар аз забонҳои иқтибос мегарданд. Дар натиҷа унсурҳои луғавии як забон ба дигар забон гузашта, пайваста истеъмол ва ҳазм мешаванд ва бо гузашти вақти муайян ба вохидҳои луғавии худӣ мубаддал мегарданд. Иқтибос асосан дар натиҷаи муносибати фарҳангӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ба амал меояд ва яке аз усулҳои бойшавии таркиби луғавии ҳар забон аст.

Забон бевосита аз усулҳои калимасозии дохилизабонӣ ва аз ҳисоби забонҳои дигар тақомул ва рушду нумӯ меёбад. Агар вожа ва ё истилоҳ натавонад маънии истилоҳии хешро баён созад, маҷбур мешавад, ки ҷои худро ба вожа ва ё истилоҳи забони бегона ҷун истилоҳи иқтибосӣ бидиҳад.

Иқтибоси истилоҳҳо яке аз роҳҳои рушди захираи луғавӣ дар замони муосир мебошад. Усулҳои иқтибосгирӣ ба луғавӣ, калкакунӣ ва иқтибоси омехта тақсим мешаванд. Вобаста аз ин иқтибосоти луғавӣ, калкаҳо ва иқтибосоти омехта аз ҳамдигар фарқ карда мешаванд.

Иқтибосоти луғавӣ ин гузариши вохидҳои луғавӣ аз як забон ба забони дигар мебошад. Мисол, истилоҳи рекреатсия ба забони тоҷикӣ аз забони русӣ рекреатсия < ба забони русӣ аз полякӣ рекреасја ‘истироҳат’ ва дар умум аз забони латинӣ recreatio ‘барқароркунӣ’ маншаъ мегард; Истилоҳи recreation забони англисӣ < аз фаронсавӣ recreacion ва дар забони фаронсавӣ аз забони латинӣ recreationem ‘солимгардӣ’ иқтибос гардидааст. Ҳоло ин истилоҳҳо маъноӣ ‘барқароркунии кува’-ро дорад. Истилоҳи «recultivation»- и забони англисӣ аз забони латинӣ гирифта шуда re - тақрорва cultivo –коркард мебошад [8].

Истилоҳи русии *плантация* < лот. plantatio ‘ниҳолшинонӣ’, англ. plantation < фр. plantation, лот. plantatio, -onem ‘шинонидан’ [9, с.22]. Рус.кедр, англ. cedar < лат. cedrus –чинси растаниҳои дарахтии оилаи қочҳо [4].

Дар системаи истилоҳоти ҷангали забони тоҷикӣ истифодаи истилоҳҳо аз забони олмонӣ, ки аз забони юнонӣ маншаъ мегаранд, ба ҷашм мерасанд, ки ба забони тоҷикӣ тавассути забони русӣ ворид гардидаанд, масалан: геодезия (олм. Geodäsie <юн. geōdaisia ‘заминтақсимкунӣ’ < gēo ‘земля’ + daīō‘тақсим мекунам), эрозия (ол. Erosion <лот. ērōsio ‘зангзанӣ’), биосенóz, [ол. Biozōnose <эн. bios ‘ҳаёт’ + koinos ‘умумӣ’], топография (<юн. topos ‘маҳал, ҷой’ + graphō‘менависам, мекашам’), экосистема (азюн. қадимоқос‘манзил, макон’ вασύστημα‘ низом, тартиб’) [6].

Истилоҳи «мелиоратсия -системаи чорабиниҳои ташкилию хоҷагидорӣ ва техникаӣ, ки ба беҳтаркардани замин барои истифодаи кишоварзӣ тавассути обёрӣ ё хушк кардани онҳо, тағйир додани сохтори хок, ниҳолҳои муҳофизатии ҷангал ва ғайра» ба забони тоҷикӣ тавассути забони русӣ ворид гардидааст, ки дар навбати худ он аз забони немисии *Melioration* ба забони русӣ ва дар забони немисӣ калимаи латинӣ melioratio ‘тақмилдиҳӣ’ сарчашма мегард [6]. Мисол, истилоҳи мелиоратсия дар баъзе ҳуҷҷатҳои расмӣ чунин шарҳ дода мешавад: ба марҳилаи техникаи барқарорсозии заминҳо банақшагирӣ, ташаккули доманакӯҳҳо, бардоштан, интиқол ва гузоштани хок ва чинсҳои ҳосилхез ба заминҳои барқароршаванда, дар ҳолати зарурӣ мелиоратсияи асосӣ, сохтмони роҳҳо, иншооти махсуси гидротехникӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Истилоҳи англисии соҳаи ҷангалпарварии «amelioration»- *мелиоратсия* аз забони фаронсавӣ «amelioration – беҳтаркунӣ» иқтибос шуда, ба забони фаронсавӣ аз вожаи «melior - беҳтар»-и забони латинӣ ворид гардидааст, ки агар амиқтар назар афканем аз вожаи «μάλᾱ – бисёр хуб»-и юнонӣ маншаъ мегард [9]. «...In order to secure ... amelioration of climate, and preservation of wildlife, the Secretary of Agriculture and the Secretary of the Interior are authorized to establish by formal declaration» [10] / забони тоҷикӣ: Бо мақсади таъминот . . . беҳбудии иқлим ва ҳифзи ҳайвоноти ваҳшӣ, котиби кишоварзӣ ва вазири қорҳои дохилӣ ваколатдоранд, ки изҳороти расмӣ пешниҳод кунанд...

Истилоҳи англисии соҳаи ҷангалпарварии «forest» - *ҷангал* аз забони фаронсавӣ «forest – ҷангал, минтақаи ҷанглзор» иқтибосшуда, ба забони фаронсавӣ аз вожаи «foris - берун»-и

забони лотинӣ ворид гардидааст» Congress further finds that the forest and rangeland renewable resources of the world are threatened by deforestation due to conversion to agriculture of lands ...» [10] забони тоҷикӣ: Дар баробари ин конгресс чунин мешуморад, ки захираҳои барқароршавандаи ҷангал ва ҷароғоҳҳои ҷаҳон бо сабаби ба хоҷагии кишлоқ гузаштани заминҳо зери ҳатари нобудшавии ҷангалҳо қарор доранд. . .

Истилоҳи англисии соҳаи ҷангалпарварии «conversion» - *коркард, таҷдид, иваз* аз забони фаронсавӣ « conversion » иқтибосшуда, ба забони фаронсавӣ аз вожаи «conversionem - тағйирот»-и забони лотинӣ ворид гардидааст.

Истилоҳи англисии соҳаи ҷангалпарварии forest resource «захираҳои ҷангал» аз ду лексемаи иқтибосӣ иборат мебошад: forest ‘ҷангал’ ва resource, ки аз забони фаронсавӣ ressourses «захираҳо, имкониятҳо, маблағҳо» (<лот. resurgere «барқароркардан, эҳё кардан») иқтибос шудааст, ва ин чунин истилоҳи natural resources низ аз ду лексемаи иқтибосӣ иборат мебошад: natural «табӣӣ, табиӣ, воқеӣ», ки аз забони фаронсавӣ ва naturel «табиӣ» (<лат. naturalis ‘табиатан, модарзод, аз рӯи таваллуд) омадааст.

«The Congress makes the following findings: (1) Timber is essential to the United States. (2) Forests, forest resources, and the forest environment are exhaustible natural resources that require efficient and effective conservation efforts» [10, с.262] / забони тоҷикӣ: Конгресс ҳулосаҳои зеринро мебарорад: (1) Ҳезум барои Иёлоти Муттаҳида хело муҳимааст. (2) Ҷангалҳо, захираҳои ҷангал ва муҳити ҷангал захираҳои табиӣ тамомшаванда мебошанд, ки кӯшишҳои оқилона ва самараноки ҳифзи табиатро талаб мекунанд.

Бисер истилоҳҳо аз забони лотинӣ маншаъ мегарданд. Масалан, истилоҳи забони англисии conservation ‘ҳифзи табиат ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ’ аз вожаи «conservationem – ҳифз, захира»-и забони лотинӣ, вожаи «agriculture - парвариши заминҳои калон барои таъмини ғизо» иқтибос аз вожаи забони лотинӣ agriculture - кишоварзӣ, коркарди замин» мебошад.

Ба ҳамин монанд чунин истилоҳот ба ин васила пайдо шудаанд: association «ҷамъияти ҳайвонот» <associationem, regeneration> «бозсозӣ» <regenerationem, transmission «интиқоли барқ» <transmissionem, insect «ҳашарот» <insectum, animal «ҳайвонот» <animale, habitat ‘муҳити табиӣ, ватан, муҳити зист’ < it inhabits ва ғайра.

The Food and Agriculture Act of 1977 [10] // забони тоҷикӣ: Санади озукаворӣ ва кишоварзӣ аз соли 1977. Дар истилоҳоти англисӣ миқдори зиёди истилоҳот аз забони фаронсавӣ гирифта шудаанд. Ҳамин тариқ истилоҳи англисии brush ‘чубпораҳо, тароша; банник; хас; боғчаи ҷангалзор, ки барои тичорат нест; ҷороуб; ҷангали ғайри тичоратӣ’ (multitran) аз вожаи «bruce - чубпораҳо, тароша» забони фаронсавӣ иқтибос шудааст; истилоҳи «forage ‘хӯрок; хӯроки ғафс; растаниҳои хӯрокворӣ» аз вожаи «forage - хӯроки ҷорво; хӯрок» забони фаронсавӣ иқтибос шудааст; истилоҳи «forester ‘ҷангалбон; сокини ҷангал»-и забони англисӣ аз вожаи «forage - ҷангалбон; сокини ҷангал»-и забони фаронсавӣ иқтибос шудааст ва ғайра [7; 9].

Purchasers of national-forest timber may be required by the Secretary of Agriculture to deposit the estimated cost to the United States of disposing of brush [10, с.53] // забони тоҷикӣ. Харидорони чӯб аз мамнӯъгоҳҳои милли метавонанд аз вазири кишоварзӣ талаб кунанд, ки хароҷоти системавиро ба Иёлоти Муттаҳида барои нест кардани бақияи чубпораҳо супорад.

Дар забони англисӣ, аксари истилоҳҳо аз забони фаронсавӣ иқтибос гирифта шудаанд, ки аз забони лотинӣ сарчашма мегиранд. Мисол, англ. terrain «минтақа; хусусиятҳои физикии маҳал; топография; шароити маҳал» аз забони фаронсавӣ ворид шудааст. terrain «минтақа, замин (лот. terranum), англ. reservoir ‘ҳавз; обанбор» аз забони франс. réservoir «анбор» (лот. reservare), англ. recreation ‘истироҳат; барқароршавӣ; вақтхушӣ» аз франс. recreacion (лот. recreationem), англ. vegetation «растаниҳо; ҳаёти растани, ниҳолҳои сабз» аз франс. végétation (лот. vegetationem), англ. depredation «нобудкунии ваҳшиёна» аз франс. déprédation (лот. depraedationem), англ. community «ҷамъия» аз франс. communauté (лот. communitatem), англ. pest «зараррасони кишоварзӣ; ҳашароти зараровар» аз франс. peste (лот. pestis), англ. erosion «зангзанӣ, судашавӣ» аз франс. erosion (лот. erosionem).

Мисол, дар U. S. Code: cut blocks, patches, or strips are shaped and blended to the extent practicable with the natural terrain; [10, с.395] // забони тоҷикӣ. Қитъаҳои буридаи дарахтон, қитъаҳои замин ё хати ҷангали пурра буридашудае, ки ташаккул меебанд ва то ҳадди имкон бо минтақаи табиӣ омехта мешаванд. Дар ин замина истилоҳҳои иқтибосӣ низ истифода мешаванд: patch «қитъаи замин» аз забони фаронсавӣ pièce «қисм» strips «ҷангалзори танг» аз забони олмонӣ strippe «порчаи дароз, танг ва ҳамвор».

Олимон на танҳо иқтибосоти лексикӣ, балки иқтибосоти морфологиро низ чудо мекунамд, ки дар ин сурат морфемаҳо иқтибос мегарданд.

Морфемаҳо на дар алоҳидагӣ, балки дар таркиби калимаҳо иқтибос мешаванд ва ин морфемаҳои хориҷӣ ба воситаҳои калимасозии забони қабулкунанда дохил карда мешаванд. Бисёре аз морфемаҳо аз забонҳои лотинӣ ва юнонӣ ба префиксҳои байналмилалӣ табдил ёфтанд.

Бисёре аз морфемаҳо аз забонҳои лотинӣ ва юнонӣ иқтибосшуда ба префиксҳои байналмилалӣ табдил ёфтанд. Мисол, пешвандҳои anti-, inter-, sub-, ultra-, counter- ва ғ. Дар ҳамаи забонҳо суффиксҳои юнонӣ васеъ истифода мешаванд: -ist, -ism, -isk. Мисол, deforestation (de- +forest), subcompartment (sub- + compartment), semimature forest (semi + mature), restoration (restore + -tion), prevetion (pre- + vent + -tion) ва ғ. Мисол, semi- (semimature forest ‘чангали ҷавон’ (semi ‘қисм, қисман’ + mature ‘калоншуд’), пасвандҳои лотинӣ: -able- ‘қобил’, -tion, -or, морфемҳои фаронсавӣ: -ance/-ence, -ity, con-, de-, pre-. Мисол, deforestation ‘чангалбурӣ, бурдани чангалзорҳо’ (de+forest+ -ation) ва ғайра.

Ҳамин тариқ, дар забони англисӣ аксарияти истилоҳоти иқтибос гардида иқтибосоти луғавӣ мебошанд ва дар системаи истилоҳот чангалдорӣ истифодаи истилоҳоти иқтибосӣ ҷои муҳимро ишғол мекунамд. Бисёре аз истилоҳоти тоҷикӣ ва англисӣ пайдоиши умумӣ доранд. Дар байни истилоҳоти чангалдорӣ шумораи зиёди истилоҳоти байналмилалӣ ё интернационализмҳо ба ҷашм мерасанд. Масалан истилоҳи байналмилалӣ тоҷ. экосистема, англ. ecosystem, пол. ekosystem, франс.écosystème ва ғайра.

Адабиёт:

1. Авербух К. Я. Общая теория термина. – Иваново, 2004. – 252 с.
2. Алексеева Л. М. Проблемы термина и терминообразования: Учеб. пособие по спецкурсу. – Пермь: ПГНИУ, 1998. – 120 с.
3. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: Учебное пособие. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 376 с.
4. Википедия. Открытая энциклопедия [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. Фонетика, морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 352 с.
6. Крысин Л. П. Толковый словарь иностранных слов [Электронный ресурс]. URL: <http://megabook.ru>.
7. Мультигран [Электронныйресурс]. URL: <http://www.multigran.ru>.
8. Экологическийсловарь [Электронныйресурс]. URL: <http://dic.academic.ru/contents.nsf/ecolog/>.
9. Online Etymology Dictionary [Electronic resource]. URL: <http://www.etymonline.com/index.php>.
- 10.Code U. S. Title 16 – Conservation / Chapter 2 – National Forests, Chapter 3 – Forests; Forest Service; Chapter 4 – Protection of Timber, and Depredations, Chapter 36 – Forest and Rangeland Renewable Resources Planning [Electronic resource]. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/16>.

Калидвожаҳо: *иқтибос, иқтибоси лексикӣ, иқтибоси морфологӣ, мелиоратсия, морфема, захираи луғавӣ.*

Аннотация

СПРАВОЧНЫЕ ТЕРМИНЫ ЛЕСНОЙ ОТРАСЛИ

Язык развивается непосредственно за счёт внутри языковых способов словообразования и за счёт других языков. Если слово или термин не могут выразить своего значения, оно вынуждено уступить место слову или термину иностранного языка в качестве цитируемого термина. В английском языке большинство цитируемых терминов являются словарными цитатами, а в терминологическая система лесного хозяйства употребление цитируемых терминов занимает важное место.

Ключевые слова: *заимствование слова, лексическая заимствование, морфологическая заимствование, мелиорация, морфема, словарный запас.*

Annotation

FOREST INDUSTRY REFERENCE TERMS

Language develops directly due to intralingual methods of word formation and of the expense of other languages. If a word or term cannot express its meaning, it is forced to give way to a foreign language word or term as the quoted term. In English, most quoted terms are dictionary quotations, and in the forestry terminology system the use of borrowing terms occupies an important place.

Keywords: *borrowing words, Lexical borrowing, morphological borrowing, melioration, morpheme, vocabulary*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатова Фарзона Мирзосайдмуродовна, магистранти соли дууми факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 918302888

Рохбари илмӣ: доктори илмҳои филология, дотсент Каримов Ш.

Сведения об авторе: Давлатова Фарзона Мирзосайдмуродовна, магистрантка второго курса факультета английского языка и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 918302888

Научный руководитель: доктор филологических наук, доцент Каримов Ш.

About the author: Davlatova Farzona Mirzosaidmurodovna, the second year master degree of the faculty english language and eastern languages of the Tajik state pedagogical university named after Sadriddin Ayni. Phone number: +992 918302888

Supervisor: doctor of philological sciences, assistant professor Karimov Sh.

*Шерова Хуришеда Хусайновна,
магистрантка второго курса факультета английского языка и восточных языков*

НАРЕЧИЕ И ЕГО РОЛЬ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

За последние десятилетия большой размах получило сопоставительное изучение языков в Республике Таджикистан. Следует заметить, что данный процесс в современном языкознании в целом настолько углубился, что охватил все структурные уровни языков.

Повышенный интерес к такого рода исследованиям объясняется целым рядом причин, к основным, относятся: интенсификация взаимодействия и взаимообогащения языков в современном мире. Таким образом, наречия – это производный разряд слов, специально предназначенный для присоединения к глаголу (в этом смысле «адverb» - совершенно правильное его наименование), хотя употребляющийся и с именами прилагательными в качестве усилительных и модальных слов, а также с отглагольными существительными, при которых мыслится глагол» [2, с.109]. Такое положение наречия в системе категории частей речи наложило специфический отпечаток, который заставляет лингвистов искать внутреннее единство этой категории на путях семантического и синтаксического изучения. Категория наречия во многих языках является наиболее дискуссионной частью речи. Что же касается таджикского языка, то, несмотря на значительный интерес, проявляемый таджиковедами к классификации словарного состава по частям речи, то до настоящего времени наречие не подвергалось всестороннему лингвистическому исследованию, в результате чего вопрос о категории наречия как об особом разряде слов в таджиковедении продолжает вызывать среди специалистов не только разногласия, но и противоречия. Обращение именно к наречиям представляется актуальным еще и потому, что по сравнению с другими знаменательными частями речи таджикского и английского языков они являются понятием неоднородным классом. Кроме того, формальные и семантические признаки наречий имеют сходство с признаками других классов слов. Сопоставительное исследование таджикского и английского языков представляет особый интерес в плане раскрытия процессов и закономерностей, систематизации специфических явлений и процессов в рассматриваемых языках. Предложенное теоретическое описание может быть использовано при концептуальном анализе других знаменательных частеречных единиц как в английском и таджикском, так и в других языках. Теоретическая значимость диссертационного исследования состоит в дальнейшей разработке общей теории и методики сопоставительно-типологического изучения таджикского и английского языков. Значимость исследования также заключается в дальнейшем углублении нашего представления о системном характере языка в целом и о системности лексического уровня, в особенности об органической связи лексических и грамматических явлений. Следует отметить, что как в таджикском языке, так и в английском наречие выделяется как самостоятельная часть речи. Однако, класс наречий, как особая категория, в сопоставляемых языках неопределен, его лексические границы размыты, функциональный аспект неоднороден, что в целом обуславливает различные направления и подходы к установлению категориальных лексико-грамматических классификационных признаков наречий в лингвистических исследованиях. В структурном отношении таджикские и английские наречия находятся в отношениях частичной аналогии и эквивалентности. Среди вторичных наречий различаются способы образования, в котором продуктивно используются различные типы аффиксации. В силу типологических особенностей продуктивным в образовании наречий в обоих языках является безаффиксальное образование. Префиксальный тип более продуктивен в таджикском языке. Становление суффикса – *ӯ* основным способом аффиксального образования в английском языке свидетельствует о большей систематизации и спецификации типа словообразования в данном языке. Сопоставляемые языки различаются разной ориентацией на использовании способов образования наречий в обоих языках. В структурном отношении таджикские и английские наречия находятся в отношениях частичной аналогии и эквивалентности. Наречия в таджикском и английском языках смогли обособиться в отдельную часть речи только благодаря своим синтаксическим функциям, морфологический признак неизменяемости при наличии других неизменяемых частей речи не мог оказать на это решающего значения, как это, например, в русском языке.

Отличие же от служебных частей речи заключается в семантической полноте значности наречий. Основным признаком наречий сопоставляемых таджикского и английского языков является соотносительность и общность со всеми знаменательными частями речи: а) с

существительными: бодикат (внимательно), голибона (победно), харакӣ (верхом на осле) и др.; б) с прилагательными: ростнокӣ (прямо), тез-тез (быстро, почаще), дилпӯрона (уверенно); в) с числительными: якчанд (несколько), дубора (повторно), сенафарӣ (по трое); г) с местоимениями: хаматарафа (всесторонне), ягон-ягон (изредка), чанд-чанд (во много раз, несколько); д) с глаголами: торафт (неуклонно), умрбод (навсегда), рафта-рафта (постепенно). Другим важным морфологическим признаком является присущая только большой группе наречий таджикского и английского языков система словообразовательных аффиксов. Наиболее распространенным способом образования наречий от существительных является способ адвербиализации, т. е. морфолого-синтаксический. Морфологические свойства наречий в сопоставляемых языках заключается в следующем. Наречия таджикского языка обычно стоят перед глаголом или другими словами, к которым относятся, поэтому они не имеют изафета в таджикском языке, не употребляются с личными глагольными окончаниями, местоименными энклитиками и количественными числительными. Наречия не сочетаются с послелогом, предлогами, за исключением некоторых наречий места и времени. Основным грамматическим показателем наречия в сопоставляемых языках, является наличие степеней сравнения (как и качественное прилагательное). Основным признаком наречий является их неизменяемость (за исключением изменения по степеням сравнения, свойственного группе качественных наречий). Вторым признаком наречий является лексическая и словообразовательная соотносительность со всеми основными классами изменяемых слов. Третьим признаком являются обладание наречиями сложной системой словообразовательных соотношений с именными частями речи и глаголом. На основании этого наречие справедливо выделяется в сопоставляемых языках в самостоятельную часть речи. В таджикском и английском языках наречия смогли обособиться в отдельную часть речи только благодаря своим синтаксическим функциям, морфологический признак неизменяемости при наличии других неизменяемых частей речи не мог оказать решающего значения, как, например, в русском языке. Отличие же от служебных частей речи состоит в семантической однозначности наречий. Основным признаком наречий таджикского языка является соотносительность и общность со всеми знаменательными частями речи. В предложении наречие является обстоятельством и сочетается в основном с глаголом, прилагательным или другим наречием. В таджикском и английском языках наречие является одной из наименее устойчивых частеречных категорий. Это выражается в том, что наречия находятся в близкой взаимосвязи с прилагательными, существительными, местоимениями, глаголами и другими частями речи, от которых они образованы и за счет которых постоянно пополняются. Как в таджикском языке, так и в английском есть немало слов, которые могут быть и существительными, и прилагательными, и наречиями, вследствие чего их частеречную принадлежность хотя бы в одной из их форм трудно определить. Наречие таджикского и английского языков как самостоятельная часть речи формировалась постепенно, на базе знаменательных слов, прежде всего, имен существительных и прилагательных. В пополнении разрядов наречий важную роль играет словообразование. В обоих языках количество производных наречий невелико. В кругу наречий в сопоставляемых языках выделяются следующие морфологические группы: наречия, образованные от имен существительных, прилагательных, числительных; местоимений, а также от глагольных форм. Переход слов других частей речи в наречия осуществляется путем адвербиализации, аффиксальным способом, путем основосложения, путем удвоения одних и тех же основ или разных основ. По структурному составу английские наречия можно разделить на простые, сложные и составные. Суффиксальный способ является важным способом образования в сопоставляемых языках. В таджикском языке наречия образуются продуктивно также путем префиксации. Адвербиализация или безаффиксальный способ выступает одним из основных средств образования наречий в сопоставляемых языках. В предложении наречие является обстоятельством и сочетается в основном с глаголом, прилагательным или другим наречием. Например: *He speaks English slowly, but beautifully.* (Он говорит по-английски медленно, но красиво.) - с глаголом. *That was a very funny film.* (Это очень смешной фильм) - с прилагательным. *They didn't sing very loudly.* (Они пели не очень громко.) - с наречием. В сопоставляемых языках наречие является одной из наименее устойчивых частеречных категорий. Это выражается в том, что наречия находятся в близкой взаимосвязи с прилагательными, существительными, местоимениями, глаголами и другими частями речи, от которых они образованы и за счет которых постоянно пополняются. Как в таджикском языке, так и в английском есть немало слов, которые могут быть и существительными, и прилагательными, и наречиями, вследствие чего их частеречную принадлежность хотя бы в

одной из падежных форм трудно определить. Иначе говоря, адвербиализация имен существительных происходит в результате потери субъективно-объективных отношений и приобретения обстоятельственных отношений. Сопоставляемые языки проявляют полное сходство при употреблении наречия в препозиции к стержневому слову, при котором выделяются следующие основные занимаемые им позиции: 1) перед субъектнопредикатной группой; 2) между субъектом и предиктом; 3) между объектом и предикатом. Следует отметить, что препозиция наречных слов является основным свойством таджикского языка, что типологически отличает его от английского. В английском языке допускается постпозиция по отношению к предикату, что делает возможным употребления наречия в конечной позиции в предложении и между предикатом (глаголом) и дополнением, находящимся в конце предложения: *He reads very much. She sleeps very little. I shall be there too. I have not seen him either.* Воздействие особенностей семантики наречий или индивидуальные особенности их семантики проявляются в том, что ни в английском языке *-always, often, ever, never, just, already, yet, usually, still, soon, once* и другие ставятся перед глаголом: *He always comes early. He often goes there.* Однако эти наречия ставятся после глагола *to be*: *He is always here at five o'clock.*

В обоих сопоставляемых языках наречия, выполняющие функцию детерминанта и относящиеся к предложению в целом, могут стоять в начале, а в английском и в конце предложения.

Литература:

1. Азимова М. Н. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков. Автореф. дисс.канд. филол. наук. – Душанбе, 1980. – 115 с.
2. Акмалова Ф. Ш. Семантическая и формально-структурная репрезентация категории «состояние»: На материале английского, немецкого и русского языков. Автореф дисс.канд. филол. наук. – Ижевск, 2005.
3. Александров Н. М. Проблемы второстепенных членов предложения в русском языке // Ученые записки ЛГПУ им. А. И. Герцена, Кафедра русского языка, Т. 236. – Л., 1963. – 109 с.
4. Ализода С.С. Сарфу нахви тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштиҷ, 2006. – 80 с.
5. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. – Л.: ЛГУ, 1963. – 208 с.
6. Антрушина Г. Б. Лексикология англ. яз. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с.
7. Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. 2-е изд. – М.: Просвещение, 1989. – 256 с.
8. Арбекова Т. И. Лексикология английского языка. – М.: Высш. шк., 1977. – 240 с.
9. Арзуманов С. Худомӯзи забони тоҷикӣ. Самоучитель таджикского языка. – Душанбе: Маориф, 1989. – С.145-168.
10. Арзуманов С., Сангинов А. Забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1982. – 24 с.
11. Арзуманов С.Д., Джалялов О. Д. Забони тоҷикӣ: Учебник тадж. яз для вузов. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 415 с.

Ключевые слова: категория наречий, грамматические конструкции; таджикский язык, английский язык.

Аннотатсия

ЗАРФ ВА НАҚШИ ОН ДАР ҶУМЛАҶОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Дар ин мақола хусусиятҳои қорбарӣ ва категорияҳои зарфҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ баррасӣ шудааст, роҳҳои интиқоли он ба забони тоҷикӣ омӯхта шудаанд, сохт, шаклҳои грамматикӣ ва хусусиятҳои истеъмоли зарфҳо дар ҷумла омӯхта мешаванд. Зарф ва категорияи грамматикӣ он чи дар забони тоҷикӣ ва ҷи дар забони англисӣ якҷоя бо феълҳои асосӣ сохти феълиро месозад. Ҳамин тариқ, онҳо доираи васеи маъноҳои гуногуни феълӣ доранд, ки тавассути шаклҳои грамматикӣ сохти феълӣ амалӣ мешаванд. Системаи зарфҳо аз категорияҳои грамматикӣ бой аст.

Калидвожаҳо: категорияи зарфҳо, сохторҳои грамматикӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ.

Annotation

THE ADVERB AND ITS PLACE IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article discusses the specifics of the grammatical category of adverb in Tajik and English languages; the ways of its transmission in Tajik are being investigated; semantics, grammatical features of the use of them are studied. Thus, they have a large range of different meanings that are realized through grammatical forms of adverbial constructions. The adverb system is rich in grammatical categories.

Keywords: *adverbial categories, grammatical structures; Tajik language, English language.*

Сведения об авторе: Шерова Хуршеда Хусайновна, магистрантка первого курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 988566337

Научный руководитель: н. и. ф., доцент Каримова Д. Н.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шерова Хуршеда Хусайновна, магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 988566337

Рохбари илмӣ: н. и. ф., дотсент Каримова Д. Н.

About the author: Sherova Khursheda Husaynovna, first-year master's student of the department of stylistics and translation theory of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 988566337

Scientific adviser: PhD of philology associate, professor Karimova D. N.

*Муродова Мавлуда Маҳмадвалиевна,
магистранти соли аввали факултети филологияи тоҷик*

КАЛИМАСОЗӢ - ИМКОНОТИ ТАВОНИИ ЗАБОН

Забон рукни асосии миллат ва давлат аст. Миллату давлат соҳиб ва пуштибони забонанд. Аҳли илму адаб ба шарофати ҳамин забон мартабаву маҳбубият пайдо кардаанд, онро ҳимоят намудаанд, инкишоф додаанд ва ба ин муносибат ҳудашон беихтиёр баробари он қад афрохтаанд.

Тавре ки медонем, ҳар як забон имконот ва тавоноии хосе дорад. Сарчашмаи ин нерумандӣ аз яксӯ агар бунёдҳо ва пояҳои сохтмони забон бошанд, аз тарафи дигар, вобастагии саҳт ба ҷигунагии қорбурд ва истифодаи таърихи забон дорад.

Таҳти таъсири ҳамин авомил аст, ки забон одатҳо ва руҳияи хос пайдо карда, дар имконоти баёни ҳар як шоҳаи қору кӯшиши фикрӣ ва фарҳангӣ тавоноии гуногун ҳосил менамояд.

Тавре забоншинос Ҷ. Валиев қайд менамояд: «Мардуми мо дар тули асрҳо барои қонё гардонидани эҳтиёҷоти худ бо истифода аз қолибҳои гуногун қалимаҳои зиёде сохтаанд, зеро дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмӣ, маданӣ ва, умуман, пешравии қомеа забон низ ҳамзамон рушду тақомул меёбад» [3, 15].

Агар ба забони тоҷикӣ назар афканем, ҳоҳем дид, ки ба таври қуллӣ парваришгоҳи асосии он домани шеърӯ забони шоирона буда ва имконоти иқтидори дохилии забон ҳам дар ин замина бештар қўшон ва зоянда будааст. Аз ибтидои пайдоиши шеъри қорсӣ-тоҷикӣ шоирон ва нависандагони номдор бо неруи ҳаёл ва илҳами шоирона зеботарин ибораву луғатқоро барои баёни андешаҳои худ аз дохили забон интиқоб карда ва ё худ онқоро сохтаанд.

Забон ҳастиву шоир дили миллат аст. Ба ин маънӣ, тоҷикон аз хушбахттарин халқҳои қаҳон ба шумор мераванд, қунки Парвардигор ба онҳо забони қасеҳу бурро ва шоирони суҳанофаринро лоиқ дидааст, хилқати офаридгорӣ бахшидааст.

Лоиқ Шералӣ фарзанди арқманд ва шоири тавонои миллати тоҷик, таърих, фарҳанг ва забони тоҷик аст.

Ш. Рустамов дар мақолаи худ ин шоири забардастро қунин тасвир кардааст: «Лоиқ сарояндаи ҳаёти хуррам ва диёри ҳамешабаҳори мост, ин сарояндаи поксирӣшт оҳанги қосса ва мавсуфи қоса дорад, ба ҳар тарз дар васфи ҳарқиву ҳарқӣ наменардозад. Вай ҳабиби худ, шафиқи худ ва дилу қони худро васф меқунад. Дилу қони вай халқу Ватананд, ки Тоҷикистон қигаргӯшаи он аст. Дар ашъори Лоиқ ҳар санги Тоҷикистон, ҳар мушт ҳоқу ҳар қатра оби вай бо тобиши қос дилқабой меқунанд, азизу муътабаранд» [10, 212].

Лоиқ шахсест, ки шеъри муосири тоҷикиро ба асолати азалияш баргардонд. Вай дар ин роҳ кӯшишҳои нотамоми устодон Садриддин Айний, Абулқосим Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Ҳабиб Юсуфӣ ва Мирзо Турсунзодаро тақомӣ бахшид. Миёни шеъри қунунии тоҷикӣ ва осори мондагори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ҳайём, Ҳофиз, Саъдӣ, Мавлавӣ, Соиб, Ҳалими Қошонӣ ва Бедил пуле эҷод қард. Шоирони имрӯзаи тоҷик бо осори саромадони худ ошноӣ доштанд ва гоҳ-гоҳ аз он истифода ҳам мекарданд. Лекин Лоиқ нахустин фардест аз миёни эшон, ки қавҳари шеъри пешиниёро барои муосиронаш қашф намуда, суннатҳои адабии онқоро аз нав зинда гардонид - бо пайравихош, бо илҳом қирифтанхош, бо офаридани «Қоми Ҳайём», «Илҳом аз «Шоҳнома», «Дафтари қазалиёт», «Резаборон», бо забони тоҷикии ширадораш, бо ҳунари расои маъниофаринӣ ва тасвирқарияш. Вай дар воқеъ тавонист, ки «шеърҳои гуфтаву ногуфта»-и миллаташро, ба таъбири ҳудаш, «боз гӯётар, боз бурротар, боз қиротар ва боз аълотар» бигӯяд [4, 6].

Ба шарофати шоирии ширинқалом Лоиқ Шералӣ, забони адабии муосири тоҷикӣ нақаси тоза қирифт. Аҳли адаб ба сифати забони асари ҳеш эътибор меқодагӣ шуданд, тарқии луғавии забон қанитар, соҳтори дастуриаш муқаммалтар ва тарзи баён дилқабатар гардиданд. Омили асосии писанди қосу ом гардидани ашъори Лоиқ забони қасеҳу қалеғ ва таъби равони шоир аст. Тарқии луғавии забони шоир ҳеле қанист. Шоир аз ҳамаи манбаъ ва сарқашмаҳои забони адабӣ моқирона истифода бурдааст. Қалимаҳо, ибораҳо ва образҳои латифу зарифи қласикӣ дар ашъори Лоиқ бо дурдонаҳои суҳани халқи омезиш ёфта ҳамдигарро қусни тоза мебахшанд [9, 49].

Омӯзиши забони назм ҳам барои нишон додани ҳунари суҳанварии адабон ва ҳам барои муайян қардани ҳолати имрӯзаи забони адабӣ низ аҳамияти қалон дорад. Дуруст аст, ки забони назм нисбат ба наср суствтар тағйир меёбад, дар он тарзи ифодаи анъанавӣ бештар аст, лекин

забони назм ҳам пайваста дар тағйирёбист. Ҳамин тариқ, забони назмро низ ҳамчун як ҷузъи муҳим ва ҷудонашавандаи забони адабӣ ба назар гирифта зарур аст.

Дар таҳлилу тадқиқи исм олимони тоҷик хизмати босазое карданд. Таҳлили корҳои илмӣ ва нишон додани асосҳои илмӣ ҳодисаҳои грамматикӣ зарурати тадқиқи алоҳидаи исм ва аҳамияти онро боз ҳам равшантар нишон медиҳад. Калимасозӣ воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон мебошад. Калимаҳои мураккаб на танҳо барои зоҳир шудани маъноҳои гуногун ва тобишҳои маъноӣ асосии калима, балки барои ошкор намудани маъноҳои гуногуни морфемаҳои калимасозу шаклсоз низ ёри мерасонанд.

Таҳлилу тадқиқи калимасозии исм дар омӯзиши таркиби луғавии забон, ибораҳои рехтаву озод ва таснифоти онҳо низ аҳамияти калон дорад. Тадқиқи яклухтии исм нишон медиҳад, ки забоншиносии тоҷик даврони Шуравӣ хеле инкишоф ёфтааст. Забоншиносон дар ин муддат асарҳои таълимию таҳқиқотӣ навишта ҳосиятҳои зиёди ин категорияи нуктаро муайян ва тадқиқ карданд.

Дар таркиби луғавии забон исмҳо ҳамчунин калимаҳои зиёдеро дар бар мегиранд. Семантикаи асосии исмҳо ҳамчун гурӯҳи луғавию грамматикӣ калимаҳо мафҳуми предметӣ мебошад: куҳ, об, одам. Пас онҳо номи предметҳо мебошанд. Гурӯҳи муҳимми исмҳоро номи мавҷудоти зинда (инсон, ҳайвон, паррандагон), ҳамчун предметҳои мушаххас (дос, чуб, хона), номгӯӣ ҳодисаҳои табиат (барқ, тирамоҳ, тобистон) ташкил медиҳанд. Дар ин гуна мавридҳо мавриди луғавию грамматикӣ исм бо ҳам мувофиқат мекунад.

Исм ҳиссаи нутқе мебошад, ки маъноӣ предметро ба категорияи шумора, номуайяний ва соҳибият ифода намуда, бо ин хусусияти худ дигар ҳиссаҳои дигари нутқ омада метавонад. Танҳо дар мавридҳои, ки ба вазифаи исм ояд ё ба ин ҳиссаи нутқ омада бошад. Дар ин ҳиссаи нутқ хабар, мубтадо аз ҷиҳати шахсу шумора мувофиқат мекунад. Исм ҳиссаи нутқе, ки ба вазифаи ҳаммаи аъзоҳои ҷумла омада метавонад.

Дар забоншиносии тоҷик доир ба забон ва услуби нависандагон корҳои зиёд шудааст. Аввалин таҳқиқоте, ки доир ба забони нависандагони муосир бурдааст, ин забоншинос Носирҷон Маъсумӣ мебошанд. Устод Носирҷон Маъсумӣ вижагиҳои луғавию грамматикӣ повести «Марги судхӯр»-ро таҳқиқ кардаанд [8, 5].

Баъд аз таҳқиқи забони «Марги судхӯр» асарҳои Р. Ғаффоров дар бораи забони «Одамони ҷовид»-и Раҳим Ҷалил, Б. Камолитдинов дар бораи забони ва услуби Ҳаким Карим ва дигарон аз ҷоп баромад, ки ин асарҳои пураарзиш то ҳол асарҳои рӯйимизии ҳар як муҳаккиқи илми суҳаншиносӣ мебошад.

Ҳаминро бояд қайд намоем, ки дар бораи забони назм корҳои илмӣ ба анҷом расидаанд, аммо ба монанди забони наср омӯхта нашудаанд.

Доир ба забони назм дар забони адабии муосири тоҷикӣ А. Абдуқодиров (1988) дар асоси назми Мирзо Турсунзода ва С. Сабзаев дар бораи забон ва услуби шоирони маорифпарвар асарҳои илмӣ ҷоп кардаанд.

Оид ба забон ва услуби Лоик Шералӣ мақолаҳои асарҳои зиёде ҷоп шудааст. Аммо бештари асарҳои ҷопшуда ба хусусияти адабии ашъори шоир бахшида шудааст. Профессор Ш. Рустамов (2003) асаре таҳти унвони «Қаломӣ Лоик» нашр кардаанд. Дар асар тавоноии суҳан ва шоҳкориҳои Лоик Шералиро нишон додааст.

Доир ба калимасозӣ асару мақолаҳои зиёде ҷоп шудааст. Таҳқиқоте, ки бевосита ба калимасозии исм бахшида шудааст, ин «Калимасозии исм»-и Шарофиддин Рустамов мебошад. Дар асар роҳҳои калимасозии исм бо мисолҳои фаровон нишон дода шудааст. Ҳамчунин муҳаккиқи зикршуда дар бораи ҳиссаи мустақил ва номии нутқ исм асаре бо номи «Исм» ҷоп кардаанд.

Соли 1983 забоншиносон Ш. Бобомуров, А. Муъминов китоби «Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик»-ро ҷоп карданд, ки дар луғат дар бораи тамоми роҳҳои калимасозӣ маълумоти муфасссал оварда шудааст.

Қайд кардан лозим аст, ки муҳаккиқони номбурда дар баробари тадқиқи хусусиятҳои забониву услубии асарҳои ҷудогона, инчунин, ба масъалаи вижагиҳои луғавию маъноии унсурҳои лексикӣ, хусусиятҳои сарфию нахвӣ ва имкониятҳои калимасозии вожаҳо то андозае ҷашмандозӣ намудаанд.

Оид ба масъалаи калимасозӣ ва роҳу қолабҳои сохта шудани калимаҳо дар заминаи маводи асарҳои бадеӣ як идда рисолаву мақолаҳои ҷудогона ба вуҷуд омадаанд. Ҷунончи: С. Ҳалимов «Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯйи забони «Гулистон»-и Саъдӣ» (1975), С. Низомова «Калимасозии сарфӣ дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ» (2002), Д. Ҳоҷаев «Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ» (2004), М. Ҳ. Султон «Баъзе вежагиҳои

вожасозию вожагузинии форсии Абурайҳони Берунӣ» (2006), О. Қосимов «Деривация в «Шахнаме» Фирдоуси» (2006), Р. Шодиев «Лексикаи феъл ва калимасозии феъл дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ (2010; 2014), А. Амлоев «Калимасозии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев» (2016), С. Раҳматуллозода «Калимасозии исм бо пасвандҳо» (аз рӯи маводи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ) (2010), «Калимасозии исм» (2019), М. О. Олимҷонов «Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил» (дар мисоли калимаҳои мураккаби навъи татпуруша) (2022), Ҷ. Валиев «Роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад» (диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа (PhD), 2023) ва амсоли инҳоро номбар кардан мумкин аст [11, 6].

Хусола, калимасозӣ яке аз роҳҳои асосии тақомули таркиби луғавии забони адабӣ ба шумор меравад. Ба туфайли калимасозӣ забон предмету ҳодиса ва мафҳумҳои навро ифода карда, мубодилаи афкори мардумро осон мегардонад. Ҳар як ҳиссаи нутқ, аз ҷумла исм гурӯҳи луғавию дастурии калимаҳо пешванду пасвандҳо ва тарзҳои қолабҳои махсуси калимасозӣ дорад.

Адабиёт:

1. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода. – Душанбе, 1988. – 124 с.
2. Бобомуродов Ш., Муминов А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1983. – 116 с.
3. Валиев Ҷ. Роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад: дисс. доктори фалсафа PhD. – Душанбе, 2023. – 182 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1985. – 350 с.
5. Гаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе, 1966. – 224 с.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. лексикология, фонетика ва морфология. – Душанбе, 1973. – 480 с.
7. Камолитдинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. – Душанбе, 1967. – 185 с.
8. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2011. – 384 с.
9. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972. – 155 с.
10. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе, 1981. – 215 с.
11. Тоирзода А. Баррасии роҳҳои калимасозии исм дар осори Шамсиддин Шохин. (дис. ном. илм. фил.). – Душанбе, 2024. – 198 с.
12. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. – Душанбе, 2014.
13. Шакурӣ М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. – Душанбе, 2005. – 399 с.

Калидвожаҳо: *калимасозӣ, таркиби луғавии забон, калимасозии исм, забони назм, ҳиссаҳои нутқ, гурӯҳҳои луғавӣ, калима, ибора, пешванду пасванд, калимаҳои мураккаб.*

Аннотация

ЯЗЫКОВАЯ ОБРАБОТКА - ВОЗМОЖНОСТИ ЯЗЫКА

Словообразование является одним из важных способов обогащения словарного запаса языка. Таким образом развивается словарный запас языка. В жизни человек использует множество слов для удовлетворения своих потребностей, используя разные закономерности, при этом вместе с прогрессом общества развивается и язык. По этой причине язык называют постоянным спутником общества. В настоящее время существует потребность людей в полноте и полноте выражать новые понятия в подходе к этим изменениям, использовать все средства, особенно способы словообразования. Это требование считается важной основой и фактором развития словообразования и словообразования, а также состава и словосочетания.

Ключевые слова: *словообразование, лексический состав языка, словообразование существительных, язык поэзии, части речи, лексические группы, слово, словосочетание, приставка и суффикс, сложные слова.*

Annotation

LANGUAGE PROCESSING - LANGUAGE CAPABILITIES

Word formation is one of the important ways to enrich the vocabulary of a language. In this way, the vocabulary of the language develops. In life, a person uses many words to satisfy his needs, using different patterns, and along with the progress of society, language also develops. For this reason, language is called a constant companion of society. Currently, there is a need for people to fully and completely express new concepts in their approach to these changes, to use all means, especially methods of word formation. This requirement is considered an important basis and factor in the development of word formation and word formation, as well as composition and collocation.

Keywords: *word formation, lexical composition of the language, word formation of nouns, language of poetry, parts of speech, lexical groups, word, phrase, prefix and suffix, compound words.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Муродова Мавлуда Маҳмадвалиевна, магистранти соли аввали факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 900295983

Рохбари илмӣ: номзади илмҳои филологӣ, дотсент Гулзода Наврӯз

Свидение об авторе: Мурадова Мавлюда Махмадвалиевна, магистрантка первого курса факультета таджикской филологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 900295983

Научный руководитель: кандидат филологических наук, доцент Гулзаде Навруз

About the author: Muradova Mavlyuda Makhmadvalievna, 1st year master of the Faculty of Tajik Philology, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Phone: +992 900295983

Scientific adviser: Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Gulzoda Navruz

*Шералиев Шералӣ,
магистранти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

КАТЕГОРИЯИ НАМУДИ УМУМИИ ФЕЪЛ ДАР ГҶҲИШИ ЧАНУБИ ШАРҚИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Минтақаи густариши гҶҲИШИ чануби шарқии забони тоҷикӣ, ки Дарвозу Ванҷро фаро мегирад, ганҷинаи фаровони луғавиеро дар бар мегирад, ки бозмондаи забонҳои эронии шарқии миёна мебошанд. Дар байни ҳиссаҳои нутқ мавқеи феъл марказӣ буда ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаҳо калимаҳои решагӣ маҳсуб меёбанд ва хусусиятҳои гармматикӣ дар онҳо ба таври барҷаста инъикос меёбад. Оиди хусусиятҳои морфологӣ гҶҲИШИ чануби шарқии забони тоҷикӣ дар монографияи “ГҶҲИШИ дарвозии забони тоҷикӣ” гуногун ба таври мухтасар маълумот дода шудааст [7], вале категорияи феъл мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Хусусиятҳои ҷузъии феъл ҳамаҷониба эҳтиёт ба таҳқиқи амиқи илмӣ доранд, чун ба ин восита метавон пайванди гҶҲИШРО бо забонҳои матрук боз ёфт. “Забони гуфторӣ тоҷикон аз лиҳози таърихӣ дар густараи собиқ забонҳои эронии матрук – суғдию бохтарӣ ва сақӣ паҳн гардидааст, аз ин рӯ субстратҳои мухталифи забони дар шаклگیری забони тоҷикии гуфторӣ нақши худро гузоштааст. Дар гуфторӣ сақанаи қисмати шимолии минтақаи истеъмоли забони тоҷикӣ забони суғдӣ ва дар қисмати чанубии ин густара забонҳои бохтарӣ сақӣ таъсиргуздор будаанд. Албатта омилҳои пасини ташаккули забони гуфторӣ тоҷикиро, мисли муҳити инкишофи лаҳҷаҳо, таъсири мутақобилаи забонҳо дар марзҳои қорбурди лаҳҷаҳо, омилҳои сиёсӣ дар марзҳои қорбурди лаҳҷаҳо, омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ низ метавон аз назар дур андохт. Вобаста ба ин омилҳо сохтори диалектологӣ забони тоҷикӣ ташаккул ёфтааст, ки боиси тафовутҳои гҶҲИШӣ дар забон гардидааст. Лаҳҷаҳои тоҷикиро вобаста ба хусусиятҳои забонӣ ва мавқеи ҷуғрофияшон ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардаанд.

1) Гурӯҳи шеваҳои шимолӣ (Лаҳҷаҳои ноҳияҳои шимолии вилояти Суғд, Варзоб, кӯхистони Ҳисор ва Шаҳритуси Тоҷикистон, Самарқанд, Бухоро, водии Сурхандарё, Фарғона, Қашқадарёи Ёзбекистон, лаҳҷаҳои вилояти Ёши Қирғизистон ва Чимкенти Қазоқистон).

2) Гурӯҳи шеваҳои марказӣ (болооби Зарафшон – ноҳияҳои Айнӣ ва Мастҷох)

3) Гурӯҳи шеваҳои чанубӣ (водии Қаротегин (Рашт), вилояти Хатлон ва лаҳҷаҳои тоҷикии Бадахшон)

4) Гурӯҳи шеваҳои чануби шарқӣ (водиҳои Ванҷ ва Дарвоз)” [5, 273].

Дар гҶҲИШИ чануби шарқии забони тоҷикӣ истифодаи феъл ба таври барҷаста намоён буда, категорияи намути умумӣ онро да ҳама замонҳо метавон мушоҳида кард. Намуди умумӣ амалу ҳолатро ба таври умумӣ ва номуайян ифода мекунад. Тамоми шаклҳои замони феъл метавонанд, шаклҳои грамматикӣ намути умумӣ феълро ташкил диҳанд. Шаклҳои грамматикӣ намути умумӣ қариб ки дар тамоми шаклҳои замонӣ вомерӯад.

Замони ҳозираи сиғаи хабарӣ, ки бо бандакҳои хабарӣ ифода меёбад, дар иҷрои амалро дар замони ҳозира номуайян ифода мекунад. **Замони ҳозира** – оянда аз асоси замони ҳозира бо иловаи префикси **ме-** сохта шуда чараёни амали ҳозираро барои оянда ба таври номушаххас баён менамояд. **Замони гузаштаи наздики** феъл аз асоси замони гузашта бо бандакҳои феълӣ таркиб ёфта, иҷрои амалу ҳаракатро ба таври умумӣ ва номуайян ифода менамояд ва дар онҳо лаҳҷаҳои ҷудогонаи чараёни амал инъикос намеёбад. **Замони гузаштаи дур** “дар шакли асосӣ сирф бар умумияти чараёни амал далолат карда, онро бидуни ишора ба ҷиғунагии чараёни баохиррасии амал дар гузаштаи дур ба вуқӯ пайвастанӣ онро нишон медиҳад”. Замони гузаштаи дур аз шакли сифати феълӣ феълӣ асосӣ бо иловаи шакли замони гузаштаи феълӣ ёридиҳандаи **будан** сохта мешавад. **Шакли ҳикоягии замони гузашта** аз асоси замони гузашта бо иловаи префикси **ме-** ва бандакҳои феълӣ сохта мешавад.

Он “сарфи назар аз вазиғаҳои гуногуни грамматикӣ бар умумияти чараёни амал далолат карда, вазиғаи таърихӣ он, ки ифодаи давомнокии амал мебошад дар забони муосири тоҷикӣ дар шакли ниҳоят хира боқӣ мондааст... Шаклҳои ҳикоягӣ асосан амалро ба таври умумӣ бидуни ишора ба махсусиятҳои чараёни амалишавӣ он ифода карда, амали мавҷударо ба тариқи ҳикоят қардан баён мекунад” [3, 92].

Шакли замони гузаштаи дур, ки аз шакли сифати феълии феъли асосӣ бо иловаи шакли замони гузаштаи феъри ёридиҳандаи **будан** сохта мешавад, дар қолаби мазкур бо риояи пурраи қоидаҳои синтаксисӣ ин шакли замони ифода карда метавонад. **Замони гузаштаи нақлӣ**, ки аз шакли сифати феълии феъли асосӣ бо иловаи бандакҳои хабарӣ сохта мешавад, дар замони гузашта воқеъ шудани амалро дар шакли нақлӣ ва категорияи феълии намуди умумӣ ифода мекунад.

Бо феълҳои ёридиҳандаи **шудан** ва **будан** шаклҳои замони гузаштаи сиғаи хабарӣ сохта мешавад. Чузӣ **хабар** дар баъзе аз феълҳо бо ҳиссаҳои гуногуни номӣ ифода ёфтааст, ки дар онҳо низ чараёни амал ва ҳолатҳои гуногуни шахс номуайян аст. Чузӣ феъл дар шакли **феъли ҳол** омада ба замони гузашта бе тобиши қатъияти замонӣ далолат мекунад. **Замони ояндаи дур** аз асоси замони ҳозираи феъли ёридиҳандаи **хостан** ба вучуд меояд дар қолаби мазкур иҷроиши амалро дар замони оянда бе тобиши давомноқӣ баён мекунад. **Шакли аористӣ** дар замони оянда ҷиғунагии чараёни амалро номуайян ифода мекунад.

Намуди умумӣ дар феъл тавассути замони ояндаи дур, шакли аористӣ, замони гузаштаи нақлӣ, замони гузаштаи дур ва наздик, шакли ҳикоягии замони гузашта, замони ҳозира-оянда ва замони ҳозираи сиғаи хабарӣ ифода ёфта, чараёни амалро ба таври умумӣ баён менамояд. Феълҳо метавонанд дар шаклҳои гуногуни сиғавӣ омада, чараёни амалро ба таври умумӣ нишон диҳанд ё дар замони гузашта, ҳозира ва ё оянда, ки ин навро намуди умумии феъл меғуянд. Масалан:

Чу **надумӣ**, неке бо гап **замӣ**, хап бестӣ хо хъбтаст бай търа (Ширговад, 2021).

Дар феълҳои ҷумлаи боло чараёни амал номуайян буда, дар он лаҳзаҳои ҷудогонаи чараён ёфтани амал зикр нагардидааст ва он ба таври умумӣ ифода ёфтааст.

“Намуди умумӣ мавҷудияти амалро таъин карда вуқуи онро ба таври умумӣ ё номуайян ифода менамояд. Он маҳз ба тавассути ҳамин хусусияти хосаш дар байни намуди мутлақ ва давомдор ҳадди васатро ишғол намуда, бо ҳамин хусусияташ аз онҳо фарқ мекунад” [1, 45].

Шояд намуди умумӣ ё номуайян дуру дароз вучуд доштани амалро нишон диҳад, бо вучуди ин, он “ба ҷиғунагии чараёни амал ишора намекунад, мундариҷаи асосии онро қайди факти амал ташкил медиҳад” [1, 322].

Ин хусусиятро дар ҷумлаҳои зерин метавон мушоҳида кард: И корой ке тъ вазур ёдшу **гърфтай**, бобти дар майдкӣиош **мекаршу**. Ами одаме ке **умайестас**, ба фъкрм, дар қъшлоки боло **дийабумъш**. Ҳамай аму чабъ чъғелора **чамъ гир къневу** бай беруна **бышапешу**. У чъзора и гӯлак албат дар шар ёд **гърфтаст**, барой дар йа ичкас **натунамашу**. Бай нами чойора да сол пеш мо ва хар **меумайем**. Агар намӯ кӯй сешохара **бъбини**, ёфташу осу **гарама**, итава **наёвмишу**. Ғал амтава чъзора ранги бобит созкни **метуни** ё не, ба фъкрм **натуни**, барой бобит **зурай**. Мегӯм, амтари агар **рафтан бъгирем**, ва и солой охир бай чой гъфтаги бобата **нарасеме** албат. Ё дорӣора итава **тайёршу накнаман**, ҳамашуна **веру карӣ**, **накъ** дига. Тъ чу ба йара ве иҷозат мейой, мъмкин нест бай базе одамора? **Амчу**. Ана шъмони ке ранги мо намтава хъшрӯвъ ай тахти дъл **мехунде**, хози зурту **намеума**. Мони бай учора **бърафтем**, чан шав **естойем**, **шъкор карем**, ҳамай чойоша **бъгаштем**, ина намтари коро. Ҳамсоя **авқот карестам**, беру набром мегӯм, иза нъмкъм бъдъ. Бачо, нумзе урӯта бъсуре дар одамой умайагини чошуна **бийован**. Агар нумазе ақл медошти бай рӯй одами калутара **кегър намекари**, и корът беҳад кори таваст, хъта бояд **ислоҳ къни**. Ам нумзеҳак дар гармийо гаштмъ тамом, **касал гама**, амза организми състе **доръм** ке. Рафтем, коро барор нагръфт дар пъшта, амза **кофтем** ай намза пърта **найёфтем**, маҷбур гӯё ва дъсти холӣ хестем **умайем** (Ёгед, Шкев, Ширговад, Даштак, Зинг).

Бояд зикр кард, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ категорияи намуди умумӣ дар баробари мутлақ ва давомдор тоза ба забоншиносӣ даромада мавриди қабули умум қарор нагирифтааст. Умуман, ҷиҳати муҳимтарини фарқкунандаи намуди умумӣ аз намуди мутлақ ва давомдор ин муайян набудани давомноқӣ ва ё қатъ гардидани амал аст, ки он дар намуди мутлақ ва давомдор дар гӯйиши ҷануби шарқии забони тоҷикӣ бараъло мушоҳида карда мешавад.

Адабиёт:

1. Мачидов Ҳ. Оид ба категорияи намуди феъл дар забони тоҷикӣ // Паёми Донишгоҳ (бахши 2). – 1999. №1. – С.45-51.
2. Маджидов Ҳ. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.

3. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.
4. Мачидов Х. Сехри сухани форсии тоҷикӣ. – Душанбе. Дақиқӣ, 2014. – 352 с.
5. Мирбобоев А. Мукаддимаи филологияи эронӣ. – Душанбе: 2015. – 342 с.
6. Розенфельд А.З. Ванжские говоры таджикского языка. – Издательство Ленинградского Университета. 1964. – 250 с.
7. Розенфельд А.З. Дарвазские говоры таджикского языка // Тр. ИЯ АН СССР. – 1956. Т.4. С.196-227.
8. Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь. (Юго-Вос.Таджикистан). – Л.: ЛГУ, 1982.
9. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1981. – 331 с.
10. Kobrin N.A., Korneyev E.A., Ossovsky M.I., Guzeeva K.A. The English grammar: Morphology. Syntax. – Sank Peterburg: Soyuz/ 1999/ -P. 383 p.
11. Curme, G.O. Some characteristic features of aspect in English / G.O. Curme // JEGP vol. 31, № 2, Illinois, - 1928. - Pp. 378- 386.
12. Фарҳанги зақони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: СЭ, 1969. – 950 с.
13. Ҷӯраев, Ғ. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ. Синтаксиси ҷумлаҳои сода. – Душанбе. 1980, к.Ш. – 267 с.

Калидвожаҳо: *намуди муқаррӣ, феъл, намуди мутлақ, ҷонишин, лексика, грамматика, вақт, диалект.*

Аннотация

КАТЕГОРИЯ ПРОСТОГО ВИДА ГЛАГОЛА В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ГОВОРЕ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

В данной статье рассматривается категория простого вида глагола и его употребление в юго-восточном диалекте таджикского языка. Общая форма глагола выражается через отдаленное будущее время, форму аориста, повествовательное прошедшее время, отдаленное и близкое прошедшее время, повествовательную форму прошедшего времени, настоящее-будущее время и настоящее время изъявительного наклонения. Глаголы могут встречаться в разных формах и указывать на общий ход действия, либо в прошедшем, настоящем или будущем времени, что называется общей формой глагола. С этой точки зрения изучена категория простого вида глагола в юго-восточном говоре таджикского языка. Важнейшим отличием простого вида от абсолютно-длительного типа является отсутствие определения продолжительности или прекращения действия, что отчетливо наблюдается в абсолютном и непрерывном типе в юго-восточном диалекте таджикского языка.

Ключевые слова: *простой вид, глагол, действующее лицо, сказуемое, лексика, грамматика, время, диалект.*

Annotation

THE CATEGORY OF SIMPLE ASPECT OF THE VERB IN THE SOUTH-EAST SPEECH OF THE TAJIK LANGUAGE

In this article, the category of the simple aspect of the verb and its use in the south-eastern dialect of the Tajik language is discussed. The general form of the verb is expressed through the distant future tense, aorist form, narrative past tense, distant and near past tense, past tense narrative form, present-future tense, and the present tense of the indicative mood. Verbs can come in different forms and indicate the general course of action, or in the past, present or future tense, which is called the general form of the verb. From this point of view, the category of the simple aspect of the verb in the south-eastern dialect of the Tajik language has been studied. The most important difference between the simple aspect and the absolute and continuous type is the lack of determination of the duration or termination of the action, which is clearly observed in the absolute and continuous type in the south-eastern dialect of the Tajik language.

Keywords: *simple aspect, verb, agent, predicate, lexica, grammar, tense, dialect.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шералиев Шералӣ, магистранти Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ, доктор PhD. Нишонӣ: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел: (+992) 988 50 94 93. Email: sherka1997@inbox.ru.

Сведения об авторе: Шералиев Шерали, магистрант Института языка и литературы имени Рудаки, НАНТ, докторант PhD. Адресс: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 21. Телефон: (+992) 988 50 94 93. Email: sherka1997@inbox.ru.

About the author: Sheraliev Sherali, Institute of languages and literature named after Abuabdulloh Rudaki of the National Academy of sciences of Tajikistan, PhD student. Address: 734025, Dushanbe, Avenue Rudaki 21. Phone: (+992) 988 50 94 93. Email: sherka1997@inbox.ru.

СОХТОРШИКАНӢ ДАР ЗАБОН ВА НАЗАРИ МУҲАҚҚИҚОН ДАР БОРАИ ОН

Забони тоҷикӣ, ки дар даврони Истиқлол барои рушду густариши он тамоми имконияту шароит фароҳам шудааст, ба муваффақияту дастовардҳои ҷашмгире ноил гардидааст. Забони тоҷикӣ имрӯз дар ҳақиқат ба як забони тавоноӣ расмиву коргузори табдил ёфта, мутобики моддаи дувуми Сарқонуни ҷумҳурии Тоҷикистон “Забони давлатии Тоҷикистон забони тоҷикӣ...” эълон шудааст.

Аз ҷумла, дар паёми Президенти кишвар ба муносибати рӯзи забон чунин омадааст: “аз ин рӯ, яке муҳимтарин масъалаҳое, ки бояд мавриди таҳқиқи ҷиддии донишмандон, махсусан забоншиносон қарор гирад, масъалаи муқаррар намудани меъёрҳои забони адабӣ мебошад. Забони давлатиро бояд бар пояи меъёрҳои адабӣ устувор сохта, онро аз ҳама гуна қолабҳои сунъии бегона ва унсурҳои лаҳҷавӣ озод кардан лозим аст¹”.

“Маснавии маънаӣ” шохкори бузурги Мавлоно, шоир ва орифи номдори асри 13 ва аз осори барҷаставу беназир дар қаламрави адабиёти форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Ин шохкор дар баробари аҳамияти фалсафӣ, ирфонӣ, каломӣ ва тарбиятии хеш ҳамчунин ҳазинаи пурбори забони адабии тоҷикӣ низ махсуб мешавад. Маснавии бузург бо назардошти ҳадафи сарояндаи он аслан маъномехвар буда, ҳар чое, ки шоир бар сари дуруҳаи сурату маъно қарор гирифтааст, бешак суратро фидои маъно кардааст. Ин мақола ба баррасии мавзӯи сохторшиканӣ дар дар соҳаи грамматикаи забони тоҷикӣ пардохта, навъҳои гуногуни сохторшикании забонӣ дар маснавиро ошкор менамояд. “Маснавии маънаӣ” аз ҷумлаи осори пураарзиши таърихи адабиёти тоҷик аст, ки пас аз офаридани он мавриди таваҷҷуҳи шоирону орифон ва нависандагону муҳаққиқон қарор гирифта, китобу мақолаҳои зиёде ба забонҳои форсӣ, арабӣ, англисӣ ва туркӣ дар бораи он навишта шудааст. Таҳқику пажӯҳиши хусусиятҳои хоси забонии Маснавӣ дар даврони муосир дар маркази диққати муҳаққиқони аврупоӣю амриқӣ қарор дошта, дар солҳои ахир мақолаву китобҳои арзишманде дар ин замина ба забони англисӣ навишта шудааст.

Сохторшиканӣ (қолабшиканӣ) маънии гуногун дошта, дар ҳар улуме ба таври хос истифода мешавад. Қолабшиканӣ, ки дар забони русӣ ба он “деформация” мегӯянд бар асоси гузориши “Толковый словарь русского языка”² аз калимаи лотинии “деформатио” гирифта шуда, маънояш тағйири шакл мебошад. Яъне ҳар гуна тағйироти берун аз меъёрро қолабшиканӣ мегӯянд. Ин истилоҳ дар улуми фалсафа, биология, зоология ва ҷомеашиносӣ ба таври васеъ ба кор меравад. Виктор Шкловский мегӯяд: “Комилан маълум аст, ки забон таҳти таъсири муносибатҳои иҷтимоӣ қарор дорад [9, 5]. Аммо Ҳиндоршикании мавриди назари мо ба маънии маҷозии он аст. Маънии маҷозии қолабшиканӣ, тағйири шакл, ва ё дигаргун кардани моҳияти чизе аз асли хеш мебошад.

Дар нақди адабии форсӣ ба мавзӯи шакли асар камтар таваҷҷуҳ мекарданд. Аммо баъд аз раванқ гирифтани мактаби формализми русӣ, муҳаққиқони форсизабон низ кӯшиш кардаанд, ки осори гаронбаҳои ниёконро аз ин манзар низ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳанд.

Дар баррасии қараёншиносии нақди адабӣ дар асри XX, формализм ё суратгароии ба шеваи нақди он даста аз мунақидоне гуфта мешавад, ки дар арзёбии асари бадеӣ беш аз ҳар чиз бар забон, шакл ё айнаи асар таъкид мекарданд. Профессор Пурномдориён дар ин замина менависад: “Формализм тамоми шигардҳоро тарфандҳо ва тамомии хусусиятҳои забони шеърро аз анвои вазну мусикӣ ва таносубҳои лафзӣю маънаӣ ва ҳаёлҳои шоирона ва мушаххасоти забонии муҳолиф бо забони табиӣ ва маъмулиро дар бар мегирад, ки сабаб мешавад маънии шеър ранг бибозад ва ташаххуси забон хонандаро аз таваҷҷуҳ ба маънӣ боз дорад ва мутаваҷҷеҳи забон кунад” [7, 168].

Албатта ин падида дар ҳар забоне ҷилваҳои гуногун аз худ ба намоиш мегузорад. Дар заминаи Ҳиндоршиканӣ муҳаққиқони рус таҳқиқоти ҷомеъ ва калон анҷом додаанд. Ҳиндоршиканӣ дар нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX ба як мактаби маъруф дар Русия табдил ёфта буд ва аз он ҷо адабиёти дигар мамолики ҷаҳонро таҳти таъсир қарор

¹ Ҷумҳурият, 23 юми июли соли 2009.

² Ушаков Д.Н. – М.: Изд. центр Терра, 1996. – 752 с.

додааст. Бузургтарин намоёндагони мактаби формализм ё худ шаклгароёни рус Шкловский, Якобсон, Эйхенбаум, Бернтшейн, Якубинский, Бахтин, Томашевский ва дигарон буданд.

Дар даҳаи аввали асри XX дар илми адабиётшиносӣ, даврони ҷустуҷӯ ва баҳс буд. Донишҳои қадими академӣ ва донишгоҳӣ дигар мавриди қабули донишмандони ҷавон набуд. Методҳои шарҳиҳои ва таърихӣ-фарҳангӣ агарчи зарофати ҳосе доранд, аммо осори адабиёро ҳамчун падидаи ҳунарии ва забонӣ арзёбӣ намекарданд. Аз ин рӯ, дар ин давра барои таҳлили асарҳои бадеӣ методҳои наво мавриди истифода қарор гирифтанд. Насле, ки Томашевский ба он тааалуқ дошт ба суроғи равишҳо ва мушкilotи дигар рафт ва муътақид буд, ки адабиёт бояд дар дараҷаи аввал аз диди зебоишиносӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирад. Бо ҳамин мақсад дар Русия кружок ва маҳфили филологҳои ҷавон ташкил шуд, ки бо шӯру шааф ба эҳёи улуи фаромӯшшудаи донишгоҳӣ дар бораи шеър мепардохтанд.

Томашевский соли 1928 дар мақолаи “Шеър ва оҳанг” навишт, ки барои ӯ “қор қардан рӯи шеър бисёр сарғармқунанда аст, зеро дар ин замина тақрибан ҳама чиз баҳсбарангез аст”. Томашевский муътақид буд, ки илми шеър бояд як давраи озмоиширо тай кунад. Ин донишманди формалист баъдан китоби “Шеър ва забон”-ро мунташир кард, ки ба робитаи гуфтори мавзун ва забони миллий, сабаки осори ҳунарии ва фарҳанги забонӣ ихтисос дорад. Томашевский бо равишҳои риёзӣ қаломӣ мавзунро нақду баррасӣ мекард. Вай дар посух ба муҳолифони худ барои истифода аз равишҳои омӯрӣ навишт: “Набояд нуктаи заъфери, ки ӯ бо омӯр (қарамҳо) меғӯяд “риёзиёти хушк” номид. Омӯр ва теорияи эҳтимолот дақиқан он шоян риёзиёт ҳастанд, ки падидаҳои зиндари мутолиа мекунад ва ададҳои мавҷуд дар онҳо ба андозаи хусусиятҳои ғиноӣ, мунтақиди зехни зинда ҳастанд”.

Ба ҳамин тартиб, назарияи формализм яке аз қараёнҳои нақди адабӣ дар даҳаи аввали асри XX дар Русия зухур кард. Тарафдорони ин назария ба намунаҳои марбут ба шакли зоҳирии матни адабӣ бештар таваҷҷуҳ мекарданд. Ба этикоди формалистҳо бадеияти матн аз роҳи барҷастасозӣ ва ошноизудой ҳосил мешавад. Бақорғирии ин равишҳо, сабаби ба таъхир афтодан ва густариши маъноӣ матн ва дар натиҷа лаззат ва баҳраварии бештари ҳонанда аз он мешавад. Шкловский ҳинҷоршиканиро ҳамчун “Растохези қалимот” унвон кард ва китоби ӯ бо номи “Воскрешение слова” соли 1914 дар Русия мунташир шуд.

Шкловский дар китоби худ навишт: “Шоиронатарин ҳаллоқияти инсон эҷоди қалимот буд. Дар ҳоли ҳозир қалимот мурда ва забон монанди қабристон аст. Вожаҳо ба андозаи тафаккури мо ба ҷойи мафҳумҳои қулӣ истифода мешаванд, ҳангоме, ки ба унвони нишонаҳои ҷабрӣ амал мекунад ва сухан меғӯяд бояд безарар бошанд” [8, 12].

Формалистҳои рус муътақид буданд, ки забони шеър забоне аст бо нигариши баён ва шеър дар амалқарди зебоишиносӣ худ забон аст. Тибқи ин дидгоҳ, Маснавий ба хотири нигариши ҳоси Мавлоно ва таҷрибаҳои нодири вай ҳангоми сурудани ин асар, аз ҷумлаи осори адабиёти форсӣ аст, ки ҳинҷоршикани сарфию наҳвӣ бо барҳам задани қоидаҳои грамматикӣ, сабаби ғалаёни табиӣ шеър ва барҷастагии забони шеъри Мавлоно шудааст.

Профессор Голякова Н. А., муҳаққиқи рус бар ин бовар аст, ки “Сарфи назар аз ин, ки беш аз якуним аср меъёрҳои забон мавриди таҳқиқ қарор доранд, ҳанӯз тамоми ҷанбаҳои ин падида ба таври қомилу яқнавохт шарҳ дода нашудааст. Ба назар мерасад, ки таваҷҷуҳ ба ин масъала дар ҷорҷуби як матни адабӣ, ки таҳти қавонини ҳоси забонӣ аз як сӯ ва аз тарафи дигар инҳирофоте, ки дар матни адабӣ ва бар ҳилофи нормаҳои забонӣ рух медиҳад, то қунун мавриди омӯзиши ҷиддӣ қарор нагирифтааст [3, 2].

Ба назари муҳаққиқ Қожина А. Н.: “Забони адабии як нависанда бо таваҷҷуҳ ба қолоиш ва назму тартиби забон ҳолати аҷибу ғарибе пайдо мекунад. Дар айнӣ ҳол, омили “ҳинҷор” ва ё вайрон қардани он як нуктаи муҳими таъйинқунанда барои эҷоди як асари ҳунарий аст [3,3].

Яке аз ҷанбаҳои зебоии шеър ҳинҷоршикани аст, яъне шикастани қавоид ва равобити дастурию вожагонӣ, аммо оё шоир ва ё нависанда ҳақ дорад ки ба дилхоҳи худ ҳар тағйире дар ин сохтор эҷод кунад. Якобсон дар таърифи шеър меғӯяд: “шеър ва ё забони шоирона ҳуҷуми созмонёфта ва огоҳона ба забони рӯзмара аст” [7].

Дар бораи забон ва ҳунари забонии Мавлоно, ҳарчанд ба сурати пароканда дар баъзе осор ишораҳои шудааст, аммо ба шакли мустақил ва қомил баррасӣ нашудааст. Устод Зарринқуб дар “Сирри най” ба забони Мавлоно дар Маснавий ва устод Шафеии Қадқани дар “Муқаддимаи ғазалиёти Шамси Табрези” ба қораз аз вижагиҳои забонии Мавлоно дар ғазалиёт ишора қардааст. Илова бар ин, доктор Тақии Ваҳидиён Қомёр дар мақолае ба унвони “Забони Мавлавӣ дар қуллӣи Шамс” қораз аз тасарруфоти дастури Мавлоноро баррасӣ қардааст.

Ғазалиёти Мавлоно ки таомули эҳсосу ҳаяҷони ӯ бо забони ақли ўст яке аз шӯрангезтарин ашъори ғиноии ҷаҳон аст. Дар таомули ин ҳаяҷон ва забон басомади мутағайири ин таомул ки ба ҷӣ дараҷа ҳаяҷонот дар офариниши ғазал муассиранд ва ба ҷи дараҷа ақл ва забон шеърӣ ўро аз навъе хинҷор ба хинҷоргурезӣ ва дар ниҳоят дар авҷи ҳаяҷонот ба навъе фароҳинҷоргурезӣ мекашонанд, ки намунаи онро ғайр аз шеърӣ ӯ бисёр нодир метавон ёфт. Ба шакле ки дар шеър ҳар ҷӣ басомади эҳсосот болотар меравад шеърӣ ӯ ба хинҷоргурезӣ наздик мешавад ва гоҳе ба савтҳои бемаънӣ ва ниҳоятан ба хомушӣ табдил мешавад. Бешак, Ҷалолиддини Балхӣ дар байни шоирони порсигӯ мақоми баланду ҳосеро дорост. Барозанда будани Мавлоно ҳам аз лиҳози маъно ҳам аз лиҳози шакл ва завоҳири шеърӣ ва ҳам ба далели тарҷумаи аҳволи ўст. Яке аз шохисаҳои вай ҷунон ки машҳур аст ин аст, ки ғазалиёти ӯ филбадоҳа ва бархе аз онҳо дар ҳолати ҳалса монанд ва ҳамроҳ бо адавати мусикии самоъ ва дар суқр будааст. Шеърҳои, ки ба қавли бархе Мавлоно бо як дасткориҳои кучак гоҳ метавониста онҳоро ба авҷи ғасоҳат ва балоғат бирасонанд.

Ҳинҷоршиканӣ пеш аз Мавлоно низ дар осори шоирони классик мушоҳида шудааст. Бахусус, дар ашъори шоирони сабки хуросонӣ намунаҳои хинҷоршиканӣ дар шаклҳои гуногун дида мешавад, ки айнӣ он дар Маснавии маънавӣ, ки дар сабки ироқӣ эҷод шудааст, дида мешавад.

Мисол, хинҷоршиканӣ ҳангоми истифодаи феълҳои таркибии “ҳадис кардан” ва “қисса кардан”. Корбурди ин гуна феълҳо дар девони ашъори шоирони сабки хуросонӣ бисёр мушоҳида шудааст:

Бузургворо, номоваро, Худовандо,
Ҳадис хоҳам кардан ба ту яке набавӣ. (Манучехрӣ)

Ё Фарруҳии Систонӣ ҷунин гӯяд:
Ҷавобе диҳӣ, шӯри шаҳре нишонӣ,
Ҳадисе кунӣ кори ҳалқе гушӣ.

Дар маснавӣ ҳам феъли таркибии “ҳадис кардан” ба маънии “қисса гуфтан ба кор рафтааст:

Най ҳадиси роҳи пурхун мекунад,
Қиссаҳои ишқи Маҷнун мекунад [4, 13].

Албатта бояд зикр намуд, ки дар аксари мавқеъҳо Мавлоно ин ду феълро ба сурати оддӣ замони худ, яъне “ҳадис гуфтан” ва “қисса гуфтан” истифода кардааст:

Бо ҳақим ӯ қиссаҳо мегуфт фаш,
Аз мақому хоҷагону шаҳру бош [4, 19].

Шакли дигари роиҷи хинҷоршиканӣ дар ашъори шоирони сабки хуросонӣ корбурди “й” ба ҷои “мӣ” дар феълҳои гузаштаи давомдор мебошад. Мисол:

Зи бас к-ӯ қадди дилбар ёд кардӣ,
Кучо сарве бидидӣ сачда кардӣ (Асъади Гургонӣ).
Ё

З-ин пеш танам қуввате гирифтӣ,
Ҷун бо дилу ҷон гуфтаме ҷавонам (Саъди Салмон).

Дар Маснавӣ низ ҳақин тарзи корбурди феълҳои мушоҳида мешавад:
Зикру фикре хорич аз ранҷи димоғ,
Кардаме бо соқинони ҷарҳи лоғ [4, 99].

Ҷойи дигар мегӯяд:

Пас саноят гуфтаме, ай хушҳисол,
Гар маро як рамз мегуфтӣ зи ҳол [4, 255].

Шакли дигари хинҷоршиканӣ дар ашъори шоирони классик истеъмоли ҳарфҳои изофа, ба монанди “аз баҳри” ба ҷойи “баҳри” ва “аз барои” ба ҷойи “барои” ба сурати қуҳан мебошад. Мисолҳо:

Ин теғ на аз баҳри ситамқорон карданд,
Анғур на аз баҳри набиз аст ба ҷархушт (Рӯдакӣ).

Ё:
Гуфтор зиён аст валеқин на маро низ,
То суд ба як сӯ ниҳӣ аз баҳри зиёно (Н. Хусрав).

Дар маснавии маънавӣ ҳам ҳақин тарзи истифодаи ҳарфҳои изофа тақрор шудааст:
Иттифоқан шох рӯзе шуд савор,

Бо хаввosi хеш аз баҳри шикор [4, 14].

Навъи дигари сохторшиканӣ дар шакли корбурди феъли шартӣ ва ҷавоби шарт бо “й” дар охири калима. Намунаҳо:

Тавба кардандӣ агар дарёфтандӣ маҷлисаш,
Ҳам Маҳ аз наммомиву ҳам Зухра аз хунёгарӣ (Анварӣ).

Истеъмоли ин равиш дар Маснавӣ:

Бо лаби дамсози худ гар ҷуфтаме,
Ҳамчу най ман гуфтаниҳо гуфтаме [4, 14].

Ё

Зарру нукра гар набудандӣ ниҳон,
Парвариш кай ёфтандӣ зери кон [4, 19].

Ё худ:

Гар маконро раҳ будӣ дар ломакон,
Ҳамчу шайхон будаме ман бар дукон [4, 274].

Маснавии Маънавӣ намунаи ошкори як асари сохторшикан дар забони форсии тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Мавлоно барои баёни мақсад ва маъниҳои зеҳнии худ аз истеъмоли калимаҳои ноошно, гумно, маҳаллӣ ва ё эҷоди калимаҳои нав ибто накарда, суратро қурбони маъно кардааст. Чунончи, Мавлоно барои баёни андешаи хеш аз калимаҳои монанди; “тундан” ба маънои “тундӣ қардан”, “обӣ қардан” ба маънои “ғарқ қардан”, “ба дӯғ афтодан” ба маънои “фиреб хӯрдан”, “буз гирифтан” ба маънои “масҳара қардан”, “бенохун” ба маънои “нотавон будан”, “ружидан” ба маънои “рустан” ва ғ...истифода кардааст. Хулоса, дар Маснавӣ қолабшиканиҳои гуногун мушоҳида мешавад, ки Мавлоно бо ҷуръат қолаби лафзро шикаста роҳро барои пайдо қардани маъно ҳамвор сохтааст. Ҷанбаи дигари маҳорати шоирии Мавлоно дар он зоҳир мегардад, ки ин гуна сохторшиканӣ ҳусни каломӣ шоирро дилнишинтар намудааст ва ҳонанда аз рафтори худхоҳонаи Мавлоно ҳаргиз малулу нороҳат намешавад, аз ҷумла:

Он **билис** аз нангу ори камтарӣ,
Хештан афғанд дар сад абтарӣ [4, 213].

Ин нафас ҷон доманам бартофтаст,
Бӯи **пироҳони** Юсуф ёфтаст [4, 18].

Шери бедуму сару **ишқам** кӣ дид?
Ин чунин шере Худо худ н-офарид [4, 136].

Ё худ:

Гарчи тақлидаст **устуни** ҷаҳон,
Ҳаст расво ҳар муқаллид з-имтиҳон [4, 881].

Мавлоно аз ангуштшумор шоирони классики форсу тоҷик аз, ки дар корбурди забон маҳорату сабки ҳоси худро дорад. Шоир худро тобеи қоидаҳои грамматикӣ наметонад, балки дастури забонро тобеи майли худ месозад. Ин худсозии Мавлоно гарчанде дар ҳеҷ қолабе нагунҷад ва тобеи ҳеҷ қоидае ҳам набошад, боз бар латофати баёну каломӣ ӯ таъсири манфӣ намерасонад.

Хулоса, аз нигоҳи формалистӣ сохтори “Маснавӣ” бо вучуди он ки як асари ирфонӣ буда, лафзро тобеи маъно метонад, ҳақиқат ин аст, ки дар лаҳзаҳои ғалабаи шӯри орифона ва ҳаяҷону отифаи шоирӣ, ин маънӣ аст, ки тобеи лафз мешавад ва забон аст, ки зимомӣ маъниро бо худ мекашад.

Мавлоно тамоми ҳинҷоршиканиҳои забониро бо ҳадафи дарки маънӣ анҷом додааст, аммо ҳангоми ҷустуҷӯи ин ҳадафи воло шоир нохудоғоҳ ба кашфи зарфиятҳои ношинохтани забонӣ низ даст ёфтааст.

Адабиёт:

1. Балхӣ, Ҷалолиддин. Маснавии Маънавӣ (Ҷ 1,2) / Ҷалолиддин Балхӣ. Душанбе: Адиб, 2013.-480 с.
2. Балхӣ, Ҷалолиддин. Маснавии Маънавӣ (Ҷ 3,4) / Ҷалолиддин Балхӣ. Душанбе: Адиб, 2013.-480 с.
3. Балхӣ, Ҷалолиддин. Маснавии Маънавӣ (Ҷ 5,6) / Ҷалолиддин Балхӣ. Душанбе: Адиб, 2013.-480 с.
4. Балхӣ, Ҷалолиддин. Маснавии Маънавӣ / Ҷалолиддин Балхӣ. Техрон: “Нигоҳ”, 1371.-1094 с.
5. Балхӣ, Ҷалолиддин. Девони Шамсӣ Табрэзӣ / Ҷалолиддин Балхӣ. Техрон: “Илмӣ”, 1371.-774 с.
6. Сабзаева С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ / С. Сабзаева. Душанбе: “Ирфон”, 2014.-520 с.
7. Саидзода Ҷ. Ҷалолиддини Балхӣ Румӣ / Ҷ. Саидзода. Душанбе, 2008.-144 с.

8. Тохиров З.Ш. Аллегорические рассказы в «Фихи мо фихи» Джалаладдина Руми.: Автореф дис...канд.филол.наук / З.Ш. Тохиров. Душанбе, 2004.-24 с.

Калидвожаҳо: сохторишикани забонӣ, сарфу наҳв, формализм, Ҷалолиддини Балхӣ, “Маснави маънавӣ”, адабиёти классикӣ, шеър, ҳуҷуми созмонёфта, шаклҳои сохторишикани, забони шеър, пажӯҳиш, ҳадаф.

Аннотация

ДЕФОРМАЦИЯ ЯЗЫКА И ВЗГЛЯДЫ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ НА НЕЁ

Нарушение нормы (деструктуризация) — это лингвистическое явление, проявляющееся как морфологически, так и синтаксически в литературных произведениях. Вопрос о разрыве языковых структур, его сущности и необходимости впервые был поставлен в центр внимания школы русского формализма, и значительные исследования в этом направлении были предложены её последователями. В частности, Якобсон в своём определении поэзии утверждает: «Поэзия или поэтический язык — это организованная и сознательная атака на повседневный язык». Формалисты полагают, что структурный разрыв языка художественного произведения приносит эстетическое удовольствие читателю.

В данной статье рассматривается тема нарушения языковых структур в классической литературе, с особым акцентом на произведение «Масневи». Автор исследует способы разрушения языковой структуры в контексте грамматики таджикского языка на примере «Масневи» Джалалиддина Балхи. Результаты исследования показывают, что «Масневи» является ярким примером произведения, в котором нарушены традиционные языковые структуры таджикского фарси. Для передачи своих интеллектуальных целей и глубоких смыслов Маулана не боялся использовать редкие, незнакомые или местные слова, а также создавать новые лексические единицы, иногда жертвуя образностью ради точности смысла.

Ключевые слова: деформация языка, грамматика, формализм, Джалалиддина Балхи, «Масневи», классическая литература, стихотворение, организованная атака, формы деформации, язык поэзии, исследование, цель.

Annotation

DEFORMATION OF LANGUAGE AND THE VIEWS OF RESEARCHERS ON IT

Violation of the norm (destructuring) is a linguistic phenomenon that manifests itself both morphologically and syntactically in literary works. The question of the break in linguistic structures, its essence and necessity was first brought into the spotlight by the school of Russian formalism, and significant research in this direction was proposed by its followers. Specifically, Jacobson states in his definition of poetry: “Poetry or poetic language is an organized and conscious attack on everyday language.” Formalists believe that the structural break in the language of a work of art brings aesthetic pleasure to the reader.

This article examines the topic of violation of language structures in classical literature, with a special emphasis on the work “Masnevi”. The author explores ways of destroying the language structure in the context of the grammar of the Tajik language using the example of “Masnevi” by Jalaliddin Balkhi. The results of the study show that “Masnevi” is a striking example of a work in which the traditional language structures of Tajik Farsi are violated. To convey his intellectual goals and deep meanings, the Maulana was not afraid to use rare, unfamiliar or local words, as well as to create new lexical units, sometimes sacrificing imagery for the sake of accuracy of meaning.

Keywords: Language deformation, grammar, formalism, Jalaliddin Balkhi, “Masnevi”, classical literature, poem, organized attack, forms of deformation, language of poetry, research, purpose.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидхоҷа Илоҳаи Бехрӯз, магистранти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. ш. Душанбе, куч. Рӯдакӣ-21, тел.: 0992 933171308

Рохбари илмӣ: д.и.ф., профессор Шарифзода Ф.Х.

Сведения об авторе: Саидходжа Илоха Бехруз, магистрантка Института языка и литературы им. Рудаки НАНТ. г. Душанбе, ул. Рудаки-21, тел.: 0992933171308.

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Шарифзода Ф.Х.

About the author: Saidkhoja Iloha Behruz, master's student Institute of Language and Literature named after Rudaki National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: Dushanbe, Rudaki-21, Tel.: 0992933171308

ШАРҲИ ҲОЛ ВА МЕРОСИ АДАБИИ ФАРАДИДДИНИ АТТОР

Шайх Фарададдин Абӯҳомид Муҳаммад ибни Абӯбакр Иброҳими Нишопурӣ аз шоирони машҳур ва бузурги мутасаввифи форсу тоҷик аст. Шайх Атор дар деҳаи Кадкани Нишопур дида ба олами ҳастӣ кушодааст. Дар масъалаи соли таваллуди ӯ ихтилоф аст. Синну соли ӯро аз 1107 то 1114 нишон додаанд. Вале бархе аз муҳаққиқон ба ин қадар умр дидани ӯ боварӣ надоранд. Абдулҳусайни Зарринқӯб тарафдори умри зиёд дидани Атор аст. Феълан имрӯз санаи 540 х/қ (1145 м)-ро соли таваллуди Атор шумурдаанд. Атор дар як қасидаш ба синни худ ишора кардааст:

Марг даровард пеш водии садсоларо,

Умри ту афканд шаст дар сари ҳафтоду анд.

Соли вафоти Шайх Аторро ҳама муҳаққиқин дар қатли оми Нишопур дар фитнаи муғул нишон додаанд, ки соли 617 х/қ (1221 м) воқеъ шуда буд. Бино ба гуфти тазкиранависон дар қарияи Шодиях муғуле ӯро асир мегирад ва ба ивази ҷони Атор фидия меҳақад. Ҳар чӣ қадар молу сарватро ба муғул пешниҳод мекунад, Атор мегӯяд, ки қиммати ман беш аст. Дехқоне микдоре коҳ пешниҳод мекунад, Атор мегӯяд, ки бифурӯш, ки қиммати ман ҳамин қадар аст муғул ба ғазаб омада сари Аторро аз тан ҷудо мекунад. Қабраш дар ҳамон Шодиях воқеъ аст ва ҳоло зиёратгоҳи ихлосмандони шеърӣ волои Атор ва алоқамандони адабиёт аст.

Падари Атор Абӯбакр Иброҳим пешаи аторӣ дошта ва Фаридуддин ин пешаро давом додааст. Дар Нишопур дӯкони аторие кушода ба ғайр аз доруфурӯшӣ ба табобат низ машғул будааст. Чунончи худ дар «Хусравнома» мегӯяд:

Ба доруҳона понсад шахс буданд,

Ки дар ҳар рӯз набзам менамуданд.

Аз ин рӯ, ӯ дар байни мардум бо номи «Атор» машҳур гашт ва дар ғазалиёту қасоидаш «Атор» таҳаллус кард. Инчунин бо таҳаллуси «Фарид» низ ғазалҳо сурудааст. Атор аз рӯи касбу кори худ рӯз гузаронда, мадҳи касеро накардааст. Атор бо тафоҳур дар «Мусибатнома» менависад:

Лочарам акнун сухан боқимат аст,

Мадҳ мансух асту вақти ҳикмат аст.

Дил зи мансуху зи мамдуҳам гирифт,

Зулмати мамдуҳ дар руҳам гирифт.

То абад мамдӯҳи ман ҳикмат бас аст,

Дар сари ҷони ман ин ҳиммат бас аст.

Атор дар ҳалқаи сӯфия ва муҳити тасаввуф ба воя расида, ақида ва афкори мутасаввуф дар шууру вучодаш нақш гузошта, майли ӯро ҷониби худ кашид ва муриди Маҷдуддини Бағдодӣ гашт. Ба андешаи Абдурахмони Ҷомӣ «дар сухани Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ мазкур аст, ки нури Мансур баъд аз саду панҷоҳ сол ба рӯҳи Фаридуддин Атор таҷаллӣ кард ва мурабии ӯ шуд» [8, с.736].

Мавлоно, ки дар хурдсолӣ Аторро дида, китоби «Асрорнома»-ро тӯҳфа гирифта буд, ба ӯ ихлоси комил дошт.

Чунончи худ гуфтааст:

Гирди Атор гашт Мавлоно,

Шарбат аз дасти Шамс будаи нӯш.

Бузургӣ ва мақоми Атор дар фалсафа, тасаввуф ва ҳикмат Мавлоно Балхиро таъсир гузашта буд, ки худро пайрави ӯ медонист:

Атор руҳ буду Саной ду чашмони ӯ,

Мо аз паи Санову Атор омадем.

Абдурахмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот- ул- унс» ривоятро меорад: Гӯянд сабаби тавбаи ӯ он буд, ки рӯзе дар дӯкони аторӣ машғул ва машғуфи муомила буд. Дарвеш ба он ҷо расид ва чанд бор «шайунлилоҳ» (чизе барои Худо - А.Р) гуфт: Вай ба дарвеш напардохт. Дарвеш гуфт:

-Эй хоҷа, ту чӣ гуна хоҳӣ мурд?

Атор гуфт:

-Чунон, ки ту хоҳӣ мурд.

Дарвеш гуфт:

-Ту ҳамчун ман метавонӣ мурд?

Аттор гуфт:

-Бале.

Дарвеш косаи ҷӯбин дошт, зери сар ниҳод ва гуфт:

-Аллоҳ ва ҷон бидод.

Атторро ҳол мутатайир шуд ва дӯкон барҳам зад ва ба ин тариқ даромад. (8, 736)

Аттор шоири сермахсул буда дар навъҳои гуногуни назму наср осори гаронбаҳое боқӣ гузоштааст. Ба ин маънӣ худӣ ӯ ҳам ишора мекунад:

Зи хар дар гуфтам бисёр гуфтам,

Чу зери чанг шеър зор гуфтам

Касе, ки чун манеро айбҷӯй аст,

Ҳамин гӯяд,ки ӯ бисёргӯй аст.

Аттор шоириро барои худ на санъат ва на мояи эътибор намешуморид. Ин маъниро дар маснавии «Мусибатнома» дидан мумкин аст:

Шоирам машмор, ки ман розӣ наям,

Марди ҳолам, шоири мозӣ наям.

Айб аз шеър асту ин ашъор нест,

Шеърро дар чашми ман миқдор нест.

Ту маҳон шеъраш, агар хонандай,

Раҳ ба маънӣ бар агар донандай.

Шеър гуфтан чун зи роҳи вазн хост,

В-аз радифу кофия афтод рост.

Аттор дар шеър худро ҳамради Исои Масеҳ медонад. Агар Исо бо сухан мурдаеро зинда мекард, шоир бо назми оламгираш айнан ҳамин амалро такрор мекунад. Аз ин рӯ бо ифтихор таъкид мекунад:

Исии назмаму ҳар назм, ки орад дигаре,

Дар миёни фузало заҳмати ҳар меорад.

Хатм кардам сухану ҳар, ки пас аз ман гӯяд,

Пеши дарёи гуҳар оби шамар меорад.

Аттор пояи ашъори худро ба «Забур» баробар медонад, ки ин аз манзалату баландии қудрати сухани ӯ гувоҳ аст:

Он чи ман гуфтам «Забур»-и порсист,

Фаҳми он на кори марди порсост.

Ин андешаашро шоир дар маснавии дигараш «Хусравнома» таъкид мекунад:

Бурун гир аз сухан рози куҳанро,

«Забур»-и порсӣ дон ин куҳанро.

Аммо дар хусуси теъдоди таълифоти ӯ ақидаҳои мухталиф дар сарчашмаҳои адабию таърихӣ дида мешаванд. Масалан, Давлатшоҳи Самарқандӣ миқдори навиштаҷоти Атторро 40, Нуруллоҳи Ш. 114, Ризоқулихони Ҳидоят 190 нишон додаанд, ки муболиға менамояд миқдори мусаллами осори Атторро ҳамон қадар ҳисобидаанд, ки худӣ ӯ дар «Хусравнома» номбар кардааст:

«Мусибатнома» зоди раҳравон аст,

«Илоҳинома» ганҷи роҳравон аст.

Ҷаҳони маърифат «Асрорнома»-ст,

Бихишти аҳли дил «Мухторнома»-ст.

«Мақомоти туюр»-и мо ҷунон аст,

Ки мурғи ишкро меърочи ҷон аст.

Чу «Хусравнома»-ро тарзе аҷиб аст,

Зи тарзи ӯ кеҳу меҳро насиб аст.

Дар «Хусравнома» Шайх Аттор аз ду асари дигараш «Ҷавоҳирнома» ва «Шарҳулқалб», ҳазор ғазал, сад қасида низ ҳабар медиҳад.

Лутғалибеки Озар дар «Оташкада» овардааст, ки «фақир панҷоҳ ҳазор байти ўро мулоҳиза кардам». Дар «Тазкират-ул-авлиё» Аттор аз «Кашф-ул-асрор» ва «Маърифат-ун-нафс вар-раб» сухан ба миён овардааст. Ба ғайр аз инҳо ба Аттор асарҳои «Панднома», «Уштурнома», «Булбулнома»-ро нисбат медиҳанд, ки ба қалами Атторони дигар (масалан Аттор Тунӣ, асри XV) тааллуқ доранд.

Мероси мусаллами Шайх Аттор ба тариқи зер аст:

1. Мусибатнома-7535 байт

2. Илоҳинома-6511 байт
3. Асрорнома -3305 байт
4. Мухторнома -5000 байт
5. Мақомоти туюр (Мантиқуттайр)-4600 байт
6. Хусравнома -8364 байт
7. Девони ғазалиёт ва қасоид -9943 байт
8. Тазкират ул авлиё
9. Чавохирнома
10. Шархулқалб

Абёти умумии осори манзуми Аттор 44732 байтро ташкил медиҳад, агар ду асари дигар «Чавохирнома» ва «Шархулқалб»-ро биафзоем панҷоҳ ҳазоре, ки Лутфуллобеки Озар гуфтааст ҳосил мешавад.

Аз осори Аттор «Чавохирнома», «Шархулқалб» ва миқдори зиёде аз ғазалу қасида то замони мо нарасидааст. «Мухторнома» аз се ҳазор рубой (6000 байт) иборат будааст, ки баъдан Аттор 500 рубой (1000 байт)-ро нест кардааст: Дар «Девони Шайх Аттор», ки Тақии Тафаззулӣ дар асоси 8 нусхаи девонҳои Аттор таҳия намудааст; миқдори зер аст: Ғазал-782, қасида-30, тарҷеот-3. Ҳамин тавр 118 ғазал ва 70 қасида нобуд шудаанд ё ба даст наомадааст.

Ғазалиёти Атторро шартан ба се гуруҳ чудо кардаанд: маъмулӣ, ирфонӣ, қаландарӣ. Дар гуруҳи аввали ғазалиёт ҳусну ҷамоли маъшуқаи замин, ҳасби ҳоли шоир, баъзе рӯйдодҳои таърихӣ инъикос ёфтаанд.

То ба амдо зи рӯй ниқоб андохт,
 Хок бар чашми офтоб андохт.
 Сари зулфаш чу шер панча кушод,
 Охувонро ба мушки ноб андохт,
 Тири чашмаш, ки оламе хун дошт,
 Уштуреро ба як кабоб андохт.
 Лаби ширин чун табассум кард,
 Шӯр дар лӯлӯи хушоб андохт.

Гуруҳи дуюми ғазалиёти Аттор аз васфи ишқи раббонӣ, иртибот бо шоҳиди ғайбӣ, тасвири тасаввуфӣ, таваҷҷӯҳ ва қамоли маъонӣ ва қамоли лоязоли ба ҳам омадаанд. Ишқи сӯфиёна, ишқи ҳолиси илоҳӣ дар ғазалҳо ҷунон ошкор чилва дорад, ки онро бо ҳеҷ ишқи одамай наметавон иштибоҳ кард:

Мо зи хароботи ишқ масти аласт омадем,
 Номи «бале» чун барем, чун ҳама маст омадем.
 Пеш зи мо ҷони мо хӯрд шароби аласт,
 Мо ҳама з-он як шароб масти аласт омадем.
 Хок буд одам, ки дӯст чуръа бад-он хок рехт,
 Мо ҳама з-он чуръаи дӯст ба даст омадем.
 Дӯст чихил бомдод бар гили мо дошт даст,
 То чу гул аз дасти дӯст дасти ба даст омадем.

Гуруҳи сеюми ғазалиёти Аттор камшумор буда, дар он бар асоси афкори қаландария таҳриби зоҳиру таҳсили бадномӣ қардан, аз масҷид ба калисо рафтан, ишқи духтари тарсо варзидан, расвоиро ба неқномӣ тарҷеҳ додан ва андешаҳои шӯрангези исёнқоронаи ҳилофи шариятро дар бар мегиранд:

Мусулмонон, ман он габрам, ки динро хор медорам,
 Мусулмонам ҳаме хонанду ман зуннон медорам.
 Тариқи сӯфиён варзам валекин аз сафо дурам,
 Сафо қай бошад ман сари хаммор медорам.
 Чу ёр андар харобот аст, ман дар қабла чун бошам,
 Хароботисифат худро баҳри ёр медорам.
 Бубадам хонахоро дар, дари майхона бикшудам,
 Зи май ман фахр мегирам, зи масҷид ор медорам.

Ин як навъ эътирози пардапӯшона алайҳи исломи расмӣ замони Аттор ҳисоб меёбад.

Аттор аз зумраи шоирони сермахсули адабиёти форсу тоҷик буда, дар ҷараёни афкори иҷтимоӣ нақши амике гузоштааст. Дар қатори Ҳаким Саной ва Мавлавӣ яке аз асосгузори тасаввуфӣ ҳисоб меравад ва ба қавли Зарринқуб «Орифи Нишопурӣ тавонистааст уфуқи тозае на фақат барои шеърӣ сӯфиёна бикӯшад, балки ҳатто барои тамоми адабиёти Эрон дунёи ношиноҳтае фатҳ кунад» [5, 276].

Адабиёт:

1. Абдуллоев А., Саъдиев С. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XI ва аввали асри XII. – Душанбе: Дониш, 1986. – 255 с.
2. Аттори Нишопурӣ. Девон. (Муаллифи муқаддима ва тавзеҳоти Исмоили Шаҳрудӣ (Бедор). – Техрон: чопхонаи Гулшан, 1372. – 455 с.
3. Бертельс Е.Э. Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2015. – 583 с.
4. Ғафуров Б. Тоҷикон. (К. 1-2). – Душанбе: Муосир, 2020. – 948 с.
5. Зарринқуб Абдулхусейн. Чустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 396 с.
6. Мухаммадхочаев А. Мирозрение Фарадидина Аттора. – Душанбе: Дониш, 1974. – 118 с.
7. Саидов С., Мирзоалиева А. Таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои XI-XII). – Душанбе, Сабрина, 2014. – 186 с.
8. Ҷомӣ Абдурахмон. Нафҳот-ул-унс мин ҳазарот ил-қудс. – Душанбе, 2024. – 865 с.
9. Шиблии Нуъмонӣ. Шеър-ул-аҷам. – Душанбе: ДДОТ, 2016. – 536 с.

Калидвожа: *Аттори Нишопурӣ, “Мушибатнома”, “Илоҳинома”, “Асрорнома”, “Мантиқ-ут-тайр”, “Хусравнома”, Девони ғазалиёти қасоид, “Тазкират-ул-авлиё”, “Ҷавоҳирнома”, “Шарҳулқалб”.*

Аннотация

ОБЗОР И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ФАРАДДИДИНА АТТАРА

В данной статье автор предоставляет информацию о статусе и литературном наследии Фарадидина Аттара и подчеркивает, что Фарадидин Аттор родился в деревне Кадкани Нишапур.

Автор выражает мнения исследователей и ученых в области литературы о жизни и творчестве поэта и подчеркивает, что Аттар обладает мастерством в создании газелей, од, маснави, рассказов. Литературное наследие Аттори Нишопури составляют «Мушибатнома», «Илохинома», «Асрорнома», «Мантик-ут-Таир», «Хусравнома», «Девани Газалият Касаид», «Тазкират-уль-Аулия», «Джавахирнома», «Шархулқалб».

Ключевые слова: *Аттори Нишопури, «Мушибатнома», «Илохинома», «Асрорнома», «Мантик-ут-тайр», «Хусравнома», Кабинет Газалият Касида, «Тазкират-уль-Аулия», «Джавахирнома», «Шархулқалб».*

Annotation

REVIEW AND LITERARY HERITAGE OF FARADDIDIN ATTAR

In this article, the author provides information about the status and literary heritage of Faraddidin Attar and emphasizes that Faraddidin Attar was born in the village of Kadkani Nishapur.

The author expresses the opinions of researchers and scholars in the field of literature about the life and work of the poet and emphasizes that Attar has skill in creating ghazals, odes, masnavi, and stories. The literary heritage of Attori Nishopuri consists of “Musibatnoma”, “Ilokhinoma”, “Asrornoma”, “Mantiq-ut-Tair”, “Khusravnoma”, “Dewani Ghazaliyat Kasaid”, “Tazkirat-ul-Auliya”, “Jawahirnoma”, “Sharhulqalb”.

Keywords: *Attori Nishopuri, “Musibatnoma”, “Ilokhinoma”, “Asrornoma”, “Mantiq-ut-tair”, “Khusravnoma”, Cabinet of Ghazaliyat Kasaid, “Tazkirat-ul-Auliya”, “Jawahirnoma”, “Sharkhulqalb”*

Маълумот дар бораи муаллиф: Азизода Раҳмуддин, магистранти соли аввали кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои филологӣ Шерализода А.Ш.

Сведения об автор: Азизода Раҳмуддин, магистрант первого курса кафедры теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

Научный руководитель: кандидат филологических наук Шерализода А.Ш.

About the author: Azizzoda Rahmuddin, 1st year of Magistrant in the Department of Theory and History of Literature of the Tajik State Univrsity named after Sadridin Any.

Scientific supervisor: Candidate of Philological Sciences Sheralizoda A.Sh.

Қурбонова Шоира Комиловна,
магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ТАСНИФОТИ СОХТОРИИ МАТНҲОИ ХАБАРӢ ВА МУШКИЛОТ ДАР ТАРЧУМАИ ОНҲО

Рӯзнама, тавре ки ба ҳамагон маълум аст, яке аз дастрастарин манбаи ахбор мебошад, ки ҳамеша аз навигариҳои ҳаёти иҷтимоӣ, фарҳангӣ, сиёсии ҷомеа ба мардум хабар пешниҳод менамояд.

Ба тарҷумони адабиёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ҳангоми тарҷумаи мақола ва хабарҳо аз рӯзнамаҳои англисзабон зарур меояд, ки хусусиятҳои услубӣ, лексикӣ, грамматикӣ чунин маводхоро ба хубӣ омӯзад. Захираи луғавии забони модарӣ ва инчунин забони хориҷӣ тавассути тағйиротҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангии дар ҷомеа ҷойдошта, мунтазам бо калима, истилоҳҳои гуногун ғайр мегардад.

Аз ин ҷост, ки дар саҳифаҳои рӯзнамаҳо ҳодисаи пайдоиши неологизмҳо, калима ва таркибҳои нав, истилоҳоти нав ва бештари вақт ба ҳонанда душворфаҳм ба назар мерасад. Ин гуна ҳолатро ҷӣ дар рӯзнамаи англисзабон ва ҷӣ дар рӯзнамаи ба забони тоҷикӣ интишоргардида дидан мумкин аст. Пас, ҳар гуна тағйироти фарҳангӣ, сиёсӣ, ҷамъиятӣ ки мегузарад, дар воситаҳои ахбор василаи истифодаи усулҳои гуногуни услубӣ таҷассум меёбад.

Забони воситаҳои ахбори омма метавонад манбаи маводҳои таҳлилии нутқ бо забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ гардад. Таҳавуллот, тағйиротҳое, ки айни замон дар забони англисӣ ҷараён доранд, ҳеле ғайр мебошанд. Ҷунончи, мафҳумҳои нав дар забон зуд пайдо шуда инкишоф меёбанд. Яке аз навоариҳо дар забони воситаҳои ахбори омма истифода намудан аз усулҳои гуногуни услубӣ мебошад.

Дар айни ҳол ин масъалаи на танҳо бахши забоншиносӣ, балки ҷамъиятӣ - фарҳангӣ мебошад, ки ҳодиса, ҳолатҳои дар ҷомеа ҷойдоштаро инъикос менамояд [1, 102].

Забони рӯзнама бешубҳа дорои махсусиятҳои ҷудогона мебошад, ки тавассути онҳо аз забони адабиёти илмӣ, бадеӣ фарқ мекунад. Забони матнҳои хабарии рӯзнамаи англисӣ хусусиятҳои умумӣ низ дорад, ки вобаста ба давру замон тағйир меёбад.

Дар натиҷаи омӯзиш ва таҳлилҳои гузаронидаи олимони ҷаҳати лексикӣ забон муайян гардид, ки дар рӯзнама истифодаи теъдоди зиёди исмҳои шахсӣ: топонимҳо, антропонимҳо, номҳои идораҳо, ташкилотҳо ба назар мерасад. Беш аз ҳама шумораҳо, калимаҳои ифодакунандаи шумора ва санаҳо, рӯзҳо, солҳо моҳҳо дар истифода мебошанд.

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи забони рӯзнама ин истифодаи ҳама гуна таркиб, ибора, истилоҳоти махсуси ҷамъиятӣ- сиёсӣ мебошад. Аз ин лиҳоз барои тарҷумон бахри баргардониши матн аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ зарур меояд, ки чунин махсусиятҳои забонии рӯзнамаро ба хубӣ донанд, то ки матнро дуруст ва саҳеҳ тарҷума намоанд. Дар рӯзнама истифодаи калимаҳои байналхалқӣ, неологизмҳо ҳеле зиёд ба ҷашм мерасад.

Тарҷумаи маҳз неологизмҳо барои тарҷумон мушкилиҳои зиёде ба пеш меорад, зеро душворфаҳм мебошанд.

Ҷунончи, калимаи англисии **display** маънои зеринро дорад: *воситаи техникаи инъикоси хабари матнӣ ё графикӣ- монитор; экран* [3, 86].

Чаро ин калима нав аст? Зеро то пайдоиши компютер он вуҷуд надошт ва он аз забони англисӣ иқтибос шудааст. Ин қабил калимаҳо аз ҳаёти ҷамъиятӣ ҳамчун номбари мафҳумҳои нав, маводи нав, реалиҳои нав ба забони матбуот ворид шуда, бо пайдо кардани маъноҳои нав мавриди истифодаи умум қарор мегиранд.

Мисол, калимаҳои коммерческий - (тиҷоратӣ), маркетинг (ғайроияти ба нақшагирӣ), менеджер (шахси идоракунандаи ғайроият), диҷитал (рақамӣ), онлайн (маводи компютерӣ дар режими воқеӣ), рэки́т (бо роҳи зӯрӣ соҳиб шудан ба мол, ҷизе), рейтинг (нишондиҳандаи нуфуз ва серхариदории маҳсулот, дар сиёсат-нишондиҳандаи нуфузи сиёсатмадор, дар соҳаи маориф- санҷиши дониш), имич (тарзу услуб), кастинг (мусобиқа ва интихоби ҳунарҳо - бештар дар бахши радио, телевизион), ток шоу (барномаи оммавӣ оид ба баҳс дар мавзӯҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ), офис (идора, корхона), инноватсия, (навгонӣ), глобализатсия, (ҷаҳонишавӣ), вип (одамони ҳеле муҳим, ё предметҳо), смс (хабари кӯтоҳ, паёмка тавассути телефон), ммс (хабар бо тасвир), пиар, (робита бо ҷомеа), инвестор (саҳмгузор), реелтор, (миёнарав дар хариду

фурӯши хонаҳо) фрилансер (журналисте, ки маводҳои фармоишӣ менависад), копирайтер (нафаре, ки шиор ва овезаҳо эҷод мекунад.

Мисол: Амонатбонк-бонки масъулиятшинос аст, продюссер (дар соҳаи ба роҳ мондани иртибот бо шахсони зарурӣ).

Мисол: There are **commercial** TV stations.

The World Food Program **office** in Islamabad.

Ин қабил калимаҳо хеле зиёд буда, тарҷумон онҳоро танҳо василаи истифода аз маҳорат ва малакаи хуби донишҳои забонӣ метавонад баргардонид намояд. Тавре ки, аз суҳанронии Президенти кишвар Э. Раҳмон бо зиёиёни кишвар бармеояд, матни публисисти бояд бо забони содда, оммафаҳм ба хонанда пешкаш карда шавад.

Тарҷумаи баъзе аз хусусиятҳои услубии жанри иттилоотӣ-хабарии рӯзномаҳо дида мебароем:

Барои матнҳои чунин намуд истифодаи таркибҳои нутқи гуфтугӯӣ ҳатто дар матнҳои хеле ҷиддии сиёсӣ хос аст:

➤ What is the meaning of the North Korean Foreign Ministry's strange statement on Thursday that it now had «**nukes**». - Вазири қорҳои хориҷии ҷумҳурии халқии Чинро чӣ маҷбур кард, ки рӯзи панҷшанбе дар кишвар мавҷудияти яроқи ядроиро эълон намояд?

Дар забони асл калимаи Nuke – аз нутқи гуфтугӯӣ гирифта шудааст.

Nuke – калимаи гуфтугӯӣ буда, маънии яроқи ядроиро дорад. Дар ин мисол тарҷумон калимаи гуфтугӯӣ **Nuke**-ро ба калимаи умумӣ иваз намудааст.

➤ He says his job as a Moscow **gumshoe** is right out of the movie... - Ӯ фикр мекунад, ки кори (частный детектив) муфаттиши хусусӣ дар Маскав он чунон аст, ки дар филмҳо мебинем.

Вожаи gumshoe – (сленг), нутқи гуфтугӯӣ озодонаи англисӣ, калимаи гуфтугӯӣ – муфаттиш, полис [4, 53].

Дар забони тарҷума услуби аз калимаи оммафаҳми (частного детектива) муфаттиши хусусӣ истифода шудааст.

Таркибҳои нави (неологизмҳо) бо ҷузъиёти- in дар матбуот пайдо шуда: sit - in, teach - in

Ин таркибҳо дар матбуоти амрикоӣ замони агрессияи Амрико дар Вьетнам пайдо шуданд.

Калимаҳои таркибӣ:

Stay - in - изҳори норозигӣ тавассути рост истодан

Ride - in - норозигӣ бар зидди наҷодпарастӣ

Sit - in - корпартои дар шакли нишастан

Калима исмҳо бо таркиби OVER:

Take-over - ба даст гирифтани ҳокимият

Switch-over - гузариш ба мавзӯи дигар

Push-over - монеаи зудгузар

Калима исмҳо бо таркиби OUT:

Drop-out - ҷавоне, ки аз хондан даст кашидааст.

Lay-out - шахси аз кор рондашуда, бекор

Калимасозӣ бо аффиксация (бо ёрии пешванд ва пасвандҳо)

Калимаҳои нав пайдо мешаванд:

Бо пасванди -ship. brinkmanship, craftmanship, oneumanship, showmanship.

- don, bangdom, bogdom, suckerdome.

Пасванди феъли -ise (-ize),

factionalize – аз худ бофтан

itemize – ба тадриҷ дида баромадан leonize -ба фазои кайҳон баромадан, (бо номи кайҳоннавард А. А. Леонов)

Institutionalize – қонунигардонӣ

Мисол: Their march from Hyde Park to Trafalgar Square gave a sample of the massive strength, which the movement can mobilize to crush an evil (race discrimination) which had become almost **institutionalized** in Britain.

Westernize - аврупоикунонӣ

18 000 pairs of eyes were recently westernized in Japan.

Суҳан дар бораи ҷароҳии косметикӣ намудани ҷашмҳои 18 000 ҷопондӯхтарон бо мақсади монандшавӣ ба аврупоӣҳо меравад

Пешвандҳои калимасоз:

Anti, -pre-; anti-apartheid, anti-fascist, pre-capitalist, pre-election.

Кӯтоҳкунӣ - аббревиатура, ки дар матбуот хеле назаррас аст:

BBC- British Broadcasting Corporation;

The **BBC** channels are one of the best information's channels. (I. 4).

НО – Home Office; идораи кор дар минтақаи зист,

UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization;

Созмони байналмилалӣ маориф, илм ва фарҳанг.

WHO – World Health Organization;

Ташкилоти умумиҷаҳонӣ тандурустӣ

NASA – National Aeronautics and Space Administration.

Идораи миллии аэронавтика ва кайҳон.

PR -Public Relations- робита бо ҷомеа

Бояд қайд намуд, ки ин шаклҳои кӯтоҳро, бештари вақт тарҷума намекунан, зеро онҳо оммафаҳм мебошанд.

Айни замон равандҳои муосир дар забони англисӣ нағзҳои қобили таваҷҷӯхро ба вуҷуд овардаанд. Ба чунин ҷараёнҳои ғайри истифодаи унсурҳои гуногуни услубӣ дар забони ВАО шомил мегардад. Ҳамзамон ин натавонӣ ҳодисаи забонӣ, балки падидаҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ низ мебошанд, ки ҷараъни ҳодисаву воқеаҳои дар ҷомеа рӯдодаро дар шуури соҳибзабонон инъикос месозанд. Бо назардошти ҳосияти рӯзмаррагӣ, ВАО маънаи аслии маводҳо барои таҳлили забони муосири англисӣ ба шумор меравад, зеро ҷараъни инкишофи онро бевосита нишон медиҳад.

Барои он ки хонанда мақолаи забони хориҷиро ҳамчун мақолаи рӯзномаи бо забони модариаш чопшуда қабул намояд, дар аксар маврид матни аслро таҳрир азнавсозӣ бояд кард.

Тарҷумон набояд, бо хости худаш мақоларо аз ҳадзиёд тағйир илова кунад, балки бояд қўшиш намояд то ду талаботи ба ҳам зидро ба инбат гирад - ифодаи хусусиятҳои жанриву услубии матни асл ва мувофиқсозии он бо забонимодарӣ.

Маҷалла дар шароити меҳнати зиёд хонда мешавад. Аз инҷо бояд ахбороти маҷаллаҳоро ташкил кардан мумкин аст. Бояд қайд кард, ки талаботи хонанда дар матнҳои кӯтоҳтарин рағбона карда шавад.

Забони маҷаллаҳо муқоисакунӣ, муайякунии фарқиати забони расмӣ ё ин ки адабиёти илмӣ аз нутқи гуфтугуи аз маҳсули талаффузи он дарк мегардад.

Адабиёт:

1. Бобров В. Б. Англо-русский словарь по рекламе и маркетингу. – М.: 1999.
2. Иванова К. А. Англо-русский словарь по рекламе и PR. – СПб.: Политехника, 1998.
3. Мамадназаров А. Фарҳанги англисӣ - тоҷикӣ. – Душанбе: Матбуот. 2007. – 1079 с.
4. Мюллер В. К. Англо-русский словарь. – М.: Русский язык, 1985.
5. Телень Э. Ф. Газета в современном мире. Пособие по английскому языку. Учеб, пособие для вузов по спец. Журналистика. – М.: Высш. шк., 1991. – 159 с.
6. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. – М.: Высшая школа, 1983.
7. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1. – Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1963.
8. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1964.
9. Rajasundaram. Manual of Development Communication with special reference to Broadcasting. – Singapore. – 1981.

Калидвожаҳо: *рӯзнома, мақола, неологизмҳо, ВАО, тарҷумон, забони хориҷӣ, калимасозӣ бо аффиксация, калимаҳои таркибӣ, матни публицистӣ.*

Аннотация

**СТРУКТУРНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ НОВОСТНЫХ
ТЕКСТОВ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА**

В этой статье мы предоставили информацию о структурной классификации новостных текстов и их проблемах в процессе перевода. Как, всем известно, газета является одним из наиболее доступных источников новостей, который всегда информирует людей о социальных, культурных и политических новостях общества. При переводе статей и новостей из англоязычных газет переводчику общественно-политической литературы необходимо хорошо усвоить стилистические, лексические и грамматические особенности таких материалов, которые обогащаются различными словами и терминами. Процессы в английском языке создали заслуживающие внимания инновации. К таким активным процессам относится использование различных стилистических элементов в языке средств массовой информации. В то же время это не только лингвистическое явление, но и социальное и культурное явление, которые отражают современное события в обществе в сознании носителей языка.

Ключевые слова: газета, статья, неологизмы, СМИ, переводчик, иностранный язык, словообразование с аффиксацией, сложные слова, публицистический текст.

Annotation

**STRUCTURAL CLASSIFICATION OF NEWS TEXTS
AND PROBLEMS OF THEIR TRANSLATION**

In this article, we provided information on the structural classification of news texts and their challenges in the translation process. As everyone knows, newspaper is one of the most accessible news sources that always keep people informed about the social, cultural and political news of the society. When translating articles and news from English-language newspapers, a translator of socio-political literature needs to thoroughly master the stylistic, lexical and grammatical features of such materials, which are enriched with various words and terms. Processes in the English language have created noteworthy innovations. Such active processes include the use of various stylistic elements in the language of the media. At the same time, it is not only a linguistic phenomenon, but also a social and cultural phenomenon that reflects contemporary events and developments in society in consciousness of native speakers.

Keywords: newspaper, article, neologisms, mass media, translator, foreign language, word formation with affixation, compound words, journalistic text.

Маълумот дар бораи муаллиф: Курбонова Шоира Комиловна, магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ кафедраи назараи тарҷума ва услубшиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 937059919

Рохбари илмӣ: доктори илми филология Баротзода Файзиддин

Сведения об авторе: Курбанова Шоира Камиловна, магистрантка второго курса факультета английского языка и восточных языков кафедры теории перевода и стилистики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 937059919

Научный руководитель: доктор филологических наук Баротзода Файзиддин

About the author: Qurbonova Shoira Komilovna, the 2nd year master degree of the faculty English language and eastern languages and chair of theory of translation and stylistics of the Tajik state pedagogical University named after S. Aini. Phone number: +992 937059919

Scientific director: Doctor of Philological Sciences Barotzoda Faiziddin

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

*Каримов Шамсиддин Турсунматович,
доктори илмҳои сиёсӣ, сарҳодими илмӣи шӯбаи ШМА ва Канадаи
Институту омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ
Солиева Гулафзо Зикруллоевна,
магистранти соли дуюми Институту омӯзиши масъалаҳои
давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ*

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ РАВАНДИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ЧОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Тоҷикистон дар роҳи бунёди давлати демокративу ҳуқуқбунёд қарор дошта, ин раванд дар кишвар бо ташаккул ва инкишофи чомеаи шаҳрвандӣ алоқамандии зич дорад. Дар кишвар асосҳои меъёрии ҳуқуқии чомеаи шаҳрвандӣ асосан ташаккул ёфта, як қатор ниҳодҳои ғайридавлатӣ, аз ҷумла ташкилотҳои ҷамъиятӣ, касбӣ, эҷодӣ, динӣ, занону ҷавонон ва ҳизбҳои сиёсӣ таъсис ёфтаанд ва дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоиву иқтисодии кишвар ҷаҳишҳои иштирок менамоянд.

Дар замони муосир мавҷудият ва ҷаҳишҳои озодаи ниҳодҳои чомеаи шаҳрвандӣ чун шароит ва аломати муҳими демократияи инкишофёфта ва босубот ба ҳисоб рафта, чомеаи шаҳрвандӣ барои риояи принципҳои асосии демократия, аз қабили озодаи ва баробарҳуқуқӣ шароити зарурро бунёд месозад. Аз ҷумла дар шароити Тоҷикистони муосир раванди мустақамшавии низомии демократӣ бо ташаккул ва инкишофи чомеаи шаҳрвандӣ алоқаманд аст. Зеро баъд аз таҳаввулоти бузурги солҳои 90-ум Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибистиклол гардида, роҳи демократияи инкишофӣ интиҳоб намуд. Демократисозии ҳаёти ҷамъиятӣ барои ташаккулёбии чомеаи шаҳрвандӣ заминаи мусоид фароҳам овард. Қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ташаккули низомии сиёсии демократӣ ва чомеаи шаҳрвандӣ нақши калидӣ бозид. Маҳз Конститутсия [2] асосҳои ҳуқуқии давлати демократӣ ва чомеаи шаҳрвандиро ба вуҷуд овард. Дар моддаи 1-уми Конститутсия Тоҷикистон давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд эълон гардид. Ҳамчунин дар моддаи 28-уми Конститутсияи кишвар омадааст, ки «Шаҳрвандон ҳуқуқи муттаҳид шудан доранд. Шаҳрванд ҳуқуқ дорад дар ташкили ҳизбҳои сиёсӣ, иттифокҳои касба ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ иштирок намояд, ихтиёран ба онҳо дохил ва аз онҳо хориҷ гардад». Дар ин бобат Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси граҷаанӣ, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи матбуоти даврӣ ва дигар воситаҳои ахбори омма», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодаи вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» ва дигар санадҳои меъёрӣ ба сифати асосҳои ҳуқуқии ташаккул ва инкишофи чомеаи шаҳрвандӣ баромад менамоянд. Бояд тазаққур дод, ки дар заминаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии номбурда тӯли солҳои соҳибистиклолӣ дар кишвар як зумра ниҳодҳои ғайридавлатӣ, аз ҷумла, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, касбӣ, эҷодӣ, динӣ, занону ҷавонон ва ҳизбҳои сиёсӣ таъсис ёфта, дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ҷаҳишҳои иштирок менамоянд. Муҳим он аст, ки мақомоти давлатӣ бахши сеюмро ҳамчун шарикҳои худ дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ шинохтааст. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо аъзои Шӯрои ҷамъиятӣ таъкид намудааст: «Ҳизбҳои сиёсӣ, ҳаракатҳои ҷамъиятӣ, марказҳои фарҳангии ақаллиятҳои миллӣ, иттиҳодияву иттифокҳои гуногун ва созмонҳои ғайриҳукуматӣ – ҳамчун нерӯи асосии Шӯрои ҷамъиятӣ бояд дар амалӣ гардидани ҳадафҳои созандаи Ҳукумат ба сифати шарикҳои бозғитмодии давлат иштирок намоянд» [5].

Дар шароити Тоҷикистон дар замони соҳибистиклолӣ ва демократикунонии низомии сиёсӣ барои ташаккули ниҳодҳои чомеаи шаҳрвандӣ заминаҳои муайяне зухур намуданд. Зикр намудан зарур аст, ки дар баробари дастовардҳо дар самти ташаккул ва рушди чомеаи шаҳрвандӣ ҳоло масъалаҳои мавҷуданд, ки садди роҳи бунёди чомеаи шаҳрвандии ҷаҳиш мегарданд. Омилҳои мавҷуда раванди бомароми инкишофи чомеаи шаҳрвандиро ҳалалдор сохта, метавонанд боиси таназзули тадриҷии ниҳодҳои чомеаи шаҳрвандӣ гарданд.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон чомеаи шаҳрвандӣ дар фаҳми муосири он падидаи нав маҳсуб меёбад, зеро ташаккули чомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ба замони соҳибистиклолӣ рост меояд. Ниҳодҳои он ба монанди ҳизбҳои сиёсӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ, ташкилотҳои

мухталифи ғайридавлатӣ, воситаҳои ахбори оммаи мустақил, ассотсиатсияҳои касбӣ, фондҳои хайриявӣ ва ғайруҳу дар таҷрибаи таърихи сиёсии кишвар вучуд надоштанд. Танҳо дар охири асри XX дар Тоҷикистон муносибатҳо ва ниҳодҳои пайдо гаштанд, ки берун аз ғайридавлатӣ амал менамуданд. То ин давра танҳо ниҳодҳои анъанавии ҷомеаи шаҳрвандӣ, аз қабили *маҳалла, масҷид, ҳашир, ғайт* ва ғайа арзи ҳастӣ намуда буданду ҳалос. Албатта, то замони соҳибистиқлолӣ мафҳуми «ҷомеаи шаҳрвандӣ» барои аксарияти шаҳрвандони Тоҷикистон мафҳуми ношинос буд.

Дар шароити имрӯза унсурҳо ва арзишҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар кишварамон ҳанӯз ҳам на он қадар пурқувватанд. Онҳо дар ҳолати ташаккули қарор доранд ва табиист, ки ба бисёр душвориҳо ва ноҳамвориҳо рӯ ба рӯ мегарданд. Сабаби дар чунин ҳолат қарор доштани рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ аз таҷрибаи нокифояи демократӣ дар Тоҷикистон бармеояд. Ҷомеаи демократӣ ва шаҳрвандиро дар ҳама ҳолат наметавон дар муддати кӯтоҳе бунёд сохт. Он заҳмату кӯшиш ва вақти зиёдеро талаб дорад. Бо гузашти айём тадриҷан арзишҳо ва унсурҳои ҷомеаи демократӣ ва шаҳрвандӣ рушд меёбад.

Барои мисол, дар шароити Тоҷикистон ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳалли мушкилоти мухталифи ҷамъиятӣ, хусусан муқовимат ба коррупсия, терроризму ифротгароӣ, нашъамандӣ ва дигар масъалаҳои ҳалталаб ғайридавлатӣ саҳм мегарданд. Аз он ҷумла, қарбносони байналхалқӣ қарбӣ ҷомеаи шаҳрвандиро дар раванди сиёсати зиддикоррупсионӣ, аз ҷумла татбиқ, мониторинг ва назорати иҷроии стратегияи муқовимат ба коррупсия махсусан дар ҳама мекунад, то ин раванд ҳамкориҳои якҷояи мақомоти давлатӣ ва ниҳодҳои ғайриҳукумати бошад [10, 48].

Масъалаи дигари монешаванда дар роҳи бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ ин омилҳои равонӣ мебошад. Дар ташаккул ва инкишофи арзишҳои демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ омилҳои равонӣ нақши муҳим дорад. Ҳодисаҳои солҳои 90-ум ба шури сиёсии мардуми мо таъсири манфӣ расонидааст, ки дар натиҷа то андозае нобоварӣ ва беэътиноӣ онҳоро нисбат ба арзишҳои демократӣ ба миён овардааст. Дар Тоҷикистон аз оғози давраи демократисозӣ омилҳои ҷой доштанд, ки ба шури мардум таъсири манфӣ расонида, нобоварӣ ва беэътиноӣ онҳоро нисбат ба арзишҳои демократӣ тақвият бахшиданд. Масалан, яке аз ин омилҳои ғайридавлатӣ носанҷида ва популистии гурӯҳҳои демократикӣ буд, ки собиқаи муборизаи оқибатӣ сиёсӣ надоштанд ва аз таҷрибаҳои тағйироти таҳаввулотӣ қандон хабардор набуданд. Онҳое, ки демократияро сарфаҳм намерафтанд ва дар ҳама наменамуданд, сабабгори аз арзишҳои демократӣ рӯй гардонидани одамон гардиданд.

Лозим ба ёдоварист, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ ҷомеаи шаҳрвандони масъулиятшинос ва ташаббускор буда, онҳо ба ҳама қонунҳои талаботи ҳама дар ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ ғайридавлатӣ иштирок менамоянд. Онҳо дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеаи ҳама ташаббус нишон дода, бо ин роҳ дар пешрафти маҳал, шаҳр ва дар маҷмӯъ, кишвари ҳама саҳм мегузоранд. Мутаассифона, дар шароити Тоҷикистон чунин ба назар мерасад, ки аксарияти шаҳрвандон дар ҳалли муаммоҳои ҷамъиятӣ қандон мароқ зоҳир намекунад. Қарбон мардуми кишвар иҷроии вазифаҳо ва масъулиятҳои бузургро ҳама давлат мефонанд. Мардум чунин андеша меронанд, ки қувваи ғайридавлатӣ дар ҷомеа танҳо давлат аст. Аз ин хотир инсонҳо ҳавзаҳои ғайридавлатӣ сиёсиро иҷтимоиро ҳама давлат дониста, аз иштирок дар ҳаёти сиёсиро иҷтимоӣ худдорӣ мекунад. Бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ташаккули шахсияти навро тақозо дорад, ки аз ҳуқуқ ва озодиҳои ҳама бархурдор бошад, ӯҳдадорҳои шаҳрвандиро ба пуррагӣ риоя намояд, дорои маданияти баланди шаҳрвандӣ, шури сиёсии созанда ва маҷбурӣ муайяни сиёсӣ гардад. Ӯ ҳама барои имрӯзу ояндаи оила, ҷамъият ва давлат масъул шиносад.

Дар давлати ҳуқуқбунёд ба ҳама ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ шароити муқаррарӣ фароҳам меояд. Давлати ҳуқуқбунёд давлате мебошад, ки қонун ҳамаҷун меёри тамоми муносибатҳои ҷамъиятӣ зӯҳур намуда, дар он воқоияти қонун ҳамаҷаҳмон ва он заминаи сиёсии ҷомеаи шаҳрвандӣ ба шумор меравад. Мутаассифона, дар ҷомеаи мо ҳолатҳои риоя нагардидани меъёрҳои ҳама рафтор ба назар мерасанд. Қонун аз тарафи шаҳрвандон ҳамаҷун арзиш дар ҳама нагардидааст. Дар ин бора ҷомеашиноси маъруфи кишвар Ш. Шойсмаатуллоев чунин зикр менамояд, ки «миёни шури рӯзмарра, консепсияҳои ҳуқуқӣ ва ҳамаҷонинӣ, ки ба ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳама аст, номувуқифатӣ ба назар мерасад» [6, 23]. То он ҳама, ки дар ҷомеаи мо воқоияти қонун, баробарии ҳама дар назди қонун навабаста аз маҷбурӣ иҷтимоӣ, ҳинс,

нажод, риояи воқеии меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳам аз ҷониби шахрвандон ва ҳам аз ҷониби мансабдорони давлатӣ таъмин нагардад, кӯшишҳо баҳри бунёди ҷомеаи шахрвандӣ беҳудаанд.

Дар шароити Тоҷикистони имрӯза чунин ба назар мерасад, ки мафҳуми «ҷомеаи шахрвандӣ» барои аксарияти аҳоли чандон шинос нест. Дар ин хусус Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ таъкид менамояд, ки «мафҳуми ҷомеаи шахрвандӣ, мутаассифона, дар зехни шуури оммаи мардуми ҷумҳурии мо то ба ҳоло ба қадри бояду шояд маъмул нагаштааст» [4]. Мардум моҳияти ҷомеаи шахрвандиро ба пуррагӣ сарфаҳм намеравад ва дар ҷумҳурӣ пояҳои назариявии ҷомеаи шахрвандӣ ба таври зарурӣ коркард нашудааст. Вазъияти мазкур намегузорад, ки шахрвандон ба арзишҳо ва ғайолияти ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ сарфаҳм раванд ва онҳоро ба манфиати худ истифода намоянд. Инчунин, ҳуди таъсисдиҳандагони ташкилотҳо ва созмонҳои ҷамъиятӣ низ нақши худро дар низоми муносибатҳои ҷомеаи шахрвандӣ дуруст дарк накардаанд.

Албатта, раванди мазкур дар ягон давлати дунё бо пуррагӣ ба охир нарасидааст ва яқубора низ ба миён наомадааст. Аз он ҷумла давлатҳои мутараққии ҷаҳон дар роҳи бунёди ҷомеаи шахрвандӣ марҳилаҳои тӯлониро паси сар кардаанд. Бинобар ин, ҷомеаи шахрвандӣ заминаҳои муайяни рушди иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсӣ фарҳангиро талаб менамояд. Чӣ тавре, ки таҷрибаи давлатҳои демократии олам шаҳодат медиҳад, ҷомеаи шахрвандӣ маҳз дар низоми сармоядорӣ арзи ҳастӣ намудааст, зеро меҳвари онро инсон соҳибмулк ва озод ташкил медиҳад. Маҳз дар шароити муносибатҳои сармоядорӣ Ғарб одамон имконият пайдо намуданд, ки ҳамчун нерӯи эҷодкор, созанда, ташаббускор ва рақобатпазир ташаккул ёбанд. Мутафаккирон чунин зикр менамоянд, ки вақте инсон доройи озодиҳои иқтисодӣ мегардад, дар он ҳолат заминаҳои муҳим барои амалишавии ҳуқуқҳои сиёсӣ низ фароҳам мегардад. Барои мисол муҳаққиқи илмҳои фалсафи Миров Ф.С. чунин зикр намудааст, ки бо рушди муносибатҳои сармоядорӣ зарурияти пайдоишу инкишофи ҷомеаи ҳуқуқбунёд ба миён омад ва боис гашт, ки дар баъзе давлатҳои пешрафтаи сармоядорӣ асосҳои ҷомеаи шахрвандӣ гузошта шаванд [8, 88].

Масъалаи дигаре, ки дар роҳи бунёди ҷомеаи шахрвандӣ монеа эҷод менамояд, вазъи иҷтимоиву иқтисодии кишвар аст. Заминаи иқтисодии ҷомеаи шахрвандиро ҳимояи моликияти хусусӣ, иқтисодиёти бисёрзинагӣ, бозор ва рақобати озод ташкил медиҳад. Маҳз муносибатҳои бозоргонӣ дар зинаи муайяни инкишофи худ барои ташаккулёбии ҷомеаи шахрвандӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Ҷомеаи шахрвандӣ ҳамчун иттиҳодияи шахрвандони аз ҷиҳати иқтисодӣ озод ва мустақил, иттифоқи шахсиятҳои баробарҳуқуқ ва дорандаи моликияти хусусӣ, ки барои таъмини шароити арзандаи зиндагонӣ заминаи мусоид фароҳам меорад, фаҳмида мешавад. Инчунин иқтисоди бозоргонӣ бо баробари таъмини озодии иқтисодӣ озодии сиёсиро низ таъмин менамояд.

Дар шароити Тоҷикистон таъминоти молиявии ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ низ яке аз масъалаи муҳимми ташаккули он ба ҳисоб меравад. Зеро чӣ қадаре, ки вазъи молиявии ташкилотҳои ҷомеаи шахрвандӣ беҳтар бошад, ҳамон қадар ғайолияти онҳо босамар ва ҳадафҳои оинномавии онҳо амалӣ мегардад. Бинобар ин, масъалаи таъминоти молиявии ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ яке аз масъалаҳои ҳалталаби ҷомеаи мо боқӣ мондааст.

Озодии комили инсон танҳо дар системаи сиёсии демократӣ воқеӣ мегардад, ки дар он манфиати ҷомеа назар ба манфиатҳои давлат боло гузошта мешавад. Гузариш ба чунин ҷомеа раванди тулонӣ ва мураккаб мебошад ва аз омилҳои гуногун ба монанди фазаи ҳуқуқӣ, вазъи иқтисодӣ, ташаккулёбии ниҳодҳои демократӣ, сатҳи маънавию фарҳангии ҷамъият ва амсоли инҳо вобастагӣ дорад. Дар замони муосир, ки аксари давлатҳои пасошуравӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон бунёди системаи сиёсии демократиро пеша намудааст, ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ ба сифати яке аз масъалаҳои актуалӣ баромад менамояд. Дар фазаи пасошуравӣ масъалаҳои муҳталифи ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ, ҷиғунагии ғайолияти ниҳодҳои он, сатҳи таъсиргузориҳои ҷомеаи шахрвандӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ яке аз меъёрҳои муҳимми баҳогузорӣ ба рушди демократӣ ба ҳисоб меравад. Ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ яке аз вазифаҳои муҳимтарини тағйироти замони гузариш дар кишварҳои фазаи пасошуравӣ дониста мешавад. Лозим ба ёдоварист, ки таълимот ва амалии ҷомеаи шахрвандӣ дар кишварҳои пасошуравӣ дар ҳолати рушд қарор дорад. То ба имрӯз як фаҳмиши ягона, ҳамаро фарогиранда ва консептуалии ба таври умумӣ эътирофшуда вучуд надорад. Ҳатто перомунӣ ин падида дар амалии сиёсӣ низ мувофиқа вучуд надорад ва ҳатто

чараёнхое мавҷуданд, ки онро як асоири навбатии иҷтимоию сиёсӣ қаламдод менамоянд [7, 150].

Яке аз мушкилоте, ки бештар дар фаъолияти ҳеш ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дучор мешаванд, масъалаи таъминоти молиявии онҳо мебошад. Сарчашмаи даромади ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ узвухаққиқат, пардохтҳои ихтиёрӣ ва хайрияҳо, грантҳо, даромад аз наشري ВАО, намоишгоҳҳо, лотереяҳо ва ғайра мебошад. Лозим ба ёдоварист, ки дар давлатҳои мутараққӣ соҳибкорон метавонанд то 30% даромади худро ба мақсадҳои хайриявӣ сарф намоянд. Лекин, ин нуктаро бояд зикр намоем, ки дар Тоҷикистон дар байни шахсони сарватманд одати хайрия намудан ва эҳсонкорӣ то ба сатҳи зарурӣ ташаккул наёфтааст. Инчунин, сиёсати андоз дар кишвар ташкилотҳои ғайриҳукуматиро дар интиҳоби фаъолияти тичоратӣ, ки яке аз воситаи мустаҳкамшавии молиявист, то андозае маҳдуд менамояд.

Зикр намудан зарур аст, ки сарчашмаи асосии маблағгузори фаъолияти ташкилотҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон маблағҳои ташкилотҳо ва фондҳои хориҷӣ мебошад. Онҳо лоиҳаҳои гуногуни созмонҳои ҷомеаи шаҳрвандиро баҳри рушди ҷомеаи демократӣ ва ҳалли мушкилоти мухталиф дар баҳши хусусӣ маблағгузорӣ менамоянд. Дар Тоҷикистон лоиҳаҳои гуногун бо дастгирии молиявии ташкилотҳо ва фондҳои хориҷӣ Ҳайати Шафқат (Корпус милосердия), Салиби Сурх, Барномаи тараққиёти СММ, ТАСИФ, Фонди Сорос, Фонди Оғохон ва ғайра амалӣ гардидаанд. Бояд зикр намуд, ки он маблағҳое, ки аз ҷониби ташкилотҳо ва фондҳои хориҷӣ маблағгузорӣ мешаванд, самаранок истифода намегарданд. Ҳангоми ба итмом расидани маблағ онҳо ба ҷустуҷӯи сарчашмаи дигари даромади молиявӣ мешавад, ки чунин вазъият ба вобастагии созмонҳои ғайриҳукуматӣ аз донорҳои хориҷӣ оварда мерасонад. Аз ин ру зарур аст, ки роҳҳои алтернативии дарёфти маблағҳо барои фаъолияти самаранокӣ ташкилотҳои шаҳрвандӣ дарёфт намуда шавад. Муҳаккиқон Муродова Г. ва Якубов Ф. зикр менамоянд, ки «машғул будани созмонҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ бо фаъолияти хизматӣ, соҳибкорӣ ва тичоратӣ имконияти тобеъгардии онҳоро аз донорҳои хориҷа бамаротиб маҳдуд менамояд» [3, 47].

Дар системаи сиёсии Тоҷикистон дар замони соҳибистиклолӣ тағйироти ҷиддӣ ба амал омад, ки тамоюли асосии онро ба меъёрҳои демократӣ мувофиқ гардонидани принципҳо, арзишҳо ва таркиботи ниҳодии он ташкил меод. Системаи сиёсии Тоҷикистон ҳосияти рақобатнокӣро пайдо намуд, ки нақши ҳизбҳои мухталифи сиёсӣ дар таркиби он муҳим тараққӣ мегардид. Зикр намудан бамаврид аст, ки тағйироти системаи сиёсӣ барои ташаккул ва рушди ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ муҳим фароҳам овард. Дар навбати худ ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ бо фаъолияти ҳеш тавонистанд ба тақвияти системаи сиёсӣ ва хусусан таҳкими унсурҳои демократӣ дар он нақши муҳимро иҷро кунанд. Дар раванди тағйири системаи сиёсии Тоҷикистон ва гузариш аз тарзи идораи тоталитарӣ ба низомии демократӣ ниҳодҳои ғайридавлатӣ ташаккул меёфтанд. Раванди демократисозӣ дар Тоҷикистон имконият фароҳам овард, ки дар кишвар чунин ниҳодҳои сиёсӣ ва ҷамъиятӣ ба монанди ҳизбҳои сиёсӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои касбияу эҷодӣ, варзишӣ, ҷавонон, занон, ҳунармандон, фондҳои хайриявӣ ва воситаҳои ахбори оммаи мустақил арзи ҳастӣ намоянд.

Инчунин дар фаъолияти созмонҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ истифодаи бесамари маблағҳо ва азхудкунии онҳо ба назар мерасанд, ки дар натиҷа амалишавии лоиҳа бо сифати паст анҷом меёбад. Чунин вазъият метавонад омилҳои манфӣ дар ташаккул ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон гардад. Муҳаккиқ Ш. Каримов зикр менамояд, ки «аксари бисёри ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ барномаҳои мушаххаси мақсадноки фаъолият надоранд, бинобар ин онҳо аксар вақт ҳамчун имдодталаби маблағҳо аз давлат ва баҳши хусусӣ фаҳмида мешаванд» [1, 67].

Ҳулоса, бо назардошти мушкилиҳо ва монеаҳои ҷойдошта дар роҳи бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон иҷрои чунин тадбирҳоро муҳим мешуморем:

- тақмили қонунгузорӣ ва таъмини риояи воқеии он, ташаккул додани арзиши қонунмехварӣ ва риояи воқеии ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд;
- ба роҳ мондани сиёсати самаранокӣ иқтисодӣ ва таъмини шароити мусоид ба рушди соҳибкории хурду миёна, бо роҳи сабук намудани андоз, ҷудо намудани қарзҳои имтиёзнок;
- маҳдуд намудани фаъолияти ва муносибатҳои бюрократӣ дар тамоми сатҳҳои идоракунии ҷомеа;
- ба воситаи ахбори омма шинос намудани натиҷаҳои фаъолияти ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, байни ҷомеа тарғиб намудани арзишҳои демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ;

- тарбия намудани шаҳрвандон дар руҳияи масъулиятшиносӣ, худшиносӣ, худогоҳӣ, покқивҷдонӣ, инсондӯстӣ ташаккул додани маърифати шаҳрвандӣ.

Адабиёт:

1. Кальной И. И. и др. Гражданское общество: истоки и современность. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. — С.144-156.
2. Каримов Ш. Роль неправительственных организаций в формировании гражданского общества в Таджикистане. — Душанбе, 2015. — 292 с.
3. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. — Душанбе, 2016.
4. Мирон Ф.С. Нақши ҳуқуқ дар барқароршавӣ ва ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ // Маҷаллаи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назоратӣ «Нақши институтҳои сиёсӣ дар ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ». — Душанбе: ДМТ, 2018. — 136 с.
5. Муродова Г. Хусусиятҳои асосии ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. — Душанбе, 2016. — 80 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 04.04.2023, шаҳри Душанбе. URL: <http://www.prezident.tj/node/6637>. — Матн: электронӣ. Санаи мурочиат: 12.11.2023
7. Солиев Ш. Мушкилоти мубориза бо коррупсия дар Тоҷикистони муосир. — Хучанд, Ношир, 2021. — 136 с.
8. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маҷлиси Шӯрои ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 27.01.2017, шаҳри Душанбе. URL: <http://www.mmk.tj>. — Матн: электронӣ.
9. Шоисматуллоев Ш. Состояние и проблемы формирования гражданского общества в Таджикистане // Нақши институтҳои сиёсӣ дар ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ. — Душанбе, 2018. — С.20-28.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, ҷомеаи шаҳрвандӣ, ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, демократия, ҳуқуқи инсон.

Аннотация

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ТАДЖИКИСТАНЕ

Данная статья посвящена изучению и анализу некоторых аспектов процесса формирования и совершенствования гражданского общества в Таджикистане. В статье подчеркивается значимость и усиление роли общественных организаций в решении социальных, экономических, политических, экологических и других проблем мирового сообщества. Прозрачность национальных границ, новые коммуникационные технологии, растущее влияние общественного мнения и другие факторы привели к необходимости эффективного управления на разных уровнях – от глобального до местного – для поддержания широкого диалога с гражданским обществом. Согласно авторам статьи, глубокий фундамент истории общественной мысли таджикского народа способствует здоровому процессу формирования гражданского общества в Таджикистане, а его основу составляют традиционные формы общественных институтов, такие как *маҳалла*, *чайхана*, *масҷид*, *ҳашар*, *гашак* и т. д.

Ключевые слова: Таджикистан, гражданское общество, институты гражданского общества, демократия, права человека.

Annotation

**SOME FEATURES OF THE PROCESS OF FORMATION AND DEVELOPMENT
OF CIVIL SOCIETY IN TAJIKISTAN**

This article is devoted to the study and analysis of some aspects of the process of formation and improvement of civil society in Tajikistan. The article emphasizes the importance and strengthening of the role of public organizations in solving social, economic, political, environmental and other problems of the world community. Transparency of national borders, new communication technologies, the growing influence of public opinion and other factors have led to the need for effective governance at different levels - from global to local - to maintain broad dialogue with civil society. According to the authors of the article, the deep foundation of the history of social thought of the Tajik people contributes to a healthy process of formation of civil society in Tajikistan, and its basis is made up of traditional forms of public institutions, such as *mahalla*, *choikhona*, *masjid*, *hashar*, *gashtak*, etc.

Keywords: *Tajikistan, civil society, civil society institutions, democracy, human rights.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Каримов Шамсиддин Турсунматович, доктори илмҳои сиёсӣ, сарҳодими илмии шуъбаи ШМА ва Канадаи Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ.

Солиева Гулафзо Зикруллоевна, магистранти соли дуюми Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ.

Сведения об авторах: Каримов Шамсиддин Турсунматович, главный научный сотрудник отдела США и Канады Института изучения государств Азии и Европы АМИТ.

Солиева Гулафзо Зикруллоевна, студентка второго курса магистратуры Института изучения государств Азии и Европы АМИТ.

About the authors: Karimov Shamsiddin Tursunmatovic, Chief researcher of the Department for US and Canadian Studies of the Institute for Asian and European Studies NAST.

Solieva Gulafzo Zikrulloevna, second-year master's student at the Institute for Asian and European Studies NAST.

РУШДИ ҲУНАРМАНДИ ДАР АФРОСИЁБ

Дар адабиёти илмӣ Самарқанд яке аз шахрҳое, ки дар замини он тамаддуни ориёӣ оғоз гардидааст ва маркази фарҳангии тоҷикон ёд мешавад. Таъсири Самарқанд ҳамчун пойтахти давлати Сугди Қадим дар мамолики атроф низ дида мешавад.

Илми бостоншиносӣ исбот кардааст, ки Афросиёб таърихи ниҳоят қадим дорад ва бунёди он ба ҳазораи якуми пеш аз милод рост меояд. Дар натиҷаи тадқиқотҳо исбот шудааст, ки дар Афросиёб ҳунармандӣ аз давраҳои пеш аз милод рушд ёфтааст. Ғайр аз қовтуковҳои дар Афросиёб анҷом дода, инчунин маҳсули дасти ҷиҳрадастони сугдӣ дар дигар манотиқи дунё ёфта шудаанд, ки бори дигар аз ҳунари болои бошандагони Самарқанди бостонӣ дарак медиҳанд. Ин маснуоти сугдӣ дар натиҷаи мубодилаи мол ба дигар давлатҳо ба савдо рафтаанд, ки хушбахтона ҳозир осорхонаҳои ҷаҳониرو зинат медиҳанд. Аммо ба олимони русу Шуравӣ даст ёфт, ки бисёр бозёфтҳои нодирро дар ҳуди ҷои харобаҳои шахрак пайдо намоянд. Бозёфтҳои ба даст омада, аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар асри санг инсонҳо дар минтақаҳои Афросиёб зиндагӣ карда, аз санг ҳар гуна лавозимот месохтанд ва аён аст, ки ҳунармандӣ дар Афросиёб маҳз аз ин аср шурӯъ шудааст.

Танҳо дар давраи қорҳои тадқиқоти солҳои 1967-1970, ки аз тарафи институти таърих ва бостоншиносии Академияи илмҳои ҶШС Ўзбекистон анҷом дода шуд, 30- то маснуоти марбути давраҳои санг ёфта шуданд. Тахмин меравад, ки ашёҳои сангин ба ин ҷо бо ҷараёни об омодаанд ё тавассути обёрии сунъӣ аз бошишгоҳҳои давраи полеолит, ки дар наздиқӣ ҷойгир буданд, ба ҷаламрави Афросиёб омада расидаанд. Бе ягон шакку шубҳа исбот намуданд, ки онҳоро одамони ибтидоӣ бо дасти худ сохтаанд, ҳуди шакли онҳо ва техникаи коркарди онҳо низ аз ин шаҳодат медиҳанд, ки маҳсули дасти инсонии давраи санг мебошанд.

Бо итминони комил мо гуфта метавонем, ки ҳунармандӣ дар Афросиёб аз давраи обҷинаи ибтидоӣ аз ҳунаргароии содда оғоз гардида оҳиста-оҳиста рушд ёфта ва ба дараҷаи аълои худ расидааст. Харобаҳои ҳозираи Афросиёб шохиди ин гуфтаҳои болоанд. Ҳунармандони Самарқанди бостонӣ тавонистанд, макони худро ба яке аз марказҳои бузурги ҳунармандӣ табдил диҳанд ва дар муддати мадид Самарқанд маркази Сугди бостон буд. Дар он замон низ рушди ҳунармандӣ эҳсос мешуд. Ҳуди дарозии девори шахрро дар замони Ҳахоманишоҳо ба 12-12, 5 км. мансуб донистааст.

Ба давраи Ҳахоманишоҳо бисёр бозёфтҳои маҳсули дасти ҳунармандони Афросиёб тааллуқ доранд, ки бисёр моҳирона сохта шудаанд. «Ҳангоми ҳафриёти Афросиёб, – менависад Б. Ғафуров, – дар табақаҳои ба ҳамон замон тааллуқ дошта, бақияи иморатҳои шахр аз хишти хом ва гил, зарфҳои гирдаи бо ҷарху даст сохта шуда, дегу дегчаҳои дуруштсохт, ҳамчунин белчаи оҳанӣ, доси оҳанин, оинаи биринҷӣ ва ғайра, ки дар бораи баъзе асбобу олот ва ашёи он вақта тасаввурот пайдо мекунанд, ёфт шудаанд» [1, с.25].

Ғайр аз ин «маснуоти пешоварони сугдӣ диққати тоҷирони мамлакатҳои гуногунро ба худ мекашид. Шумораи зиёди пешоварон ба сохтани олоти фулузӣ, тайёр кардани зарфҳо, ба бофандагӣ ва ғайра машғул мешуданд» [3, с.128].

Афзалияти бошандагони Самарқанди бостон дар ҳунари яроқсозӣ низ ҳамто надошт. Онҳо на танҳо дар шакли зоҳирӣ зебо буданд, инчунин аз ҷиҳати сифати қорбарӣ низ мустаҳкам мукамал буданд. Сугдиён ба шохони Хитой чун тӯҳфа зиреху ҷавшан тӯҳфа мекарданд. Соли 718 чунин тӯҳфа ба дарбори шоҳи Хитой мерасад ва «яроқсозони Хитой дар асоси ҳамин зирехи сугдиён зирехсозиро ёд гирифтанд ва дере нагузашта дар лашкари Хитойён чунин зирехҳо пайдо шуданд» [2, с.102].

Афросиёб бо дегҳои мисини худ низ маъмул буд. Инчунин дар Афросиёб ҳунари бофандагӣ низ рушд ёфта буд, ки инро мадрақҳои археологӣ исбот намуданд. Матоҳо асосан аз пахта, абрешим ва пашм тайёр мешуданд. Газворҳои абрешим чор намуд буда, аксари онҳо мураккаб буданд.

Дар Афросиёб дар натиҷаи тадқиқоти археологӣ ҳонаи қалоне ошкор гардид, ки суратҳои бисёр зебо дорад. Аз ин ҳулоса қардан мумкин аст, ки ҳунари ҳонасозии ҳунармандони сугдӣ хеле баланд будааст. Яке аз деворҳои онро сурати равоқ, ки дар болои он мардону занони бисёр

нишастаанд ва сурати дигар мазмунан бо оби кабут алоқаманд буда рӯ-рӯи он одамону паррандагони гуногун ва моҳиён шино мекунанд. Ин хона ва суратҳои он маҳсули дасти рассомону наққошони пойтахти Суғд буда, асарҳои олидарачаи хунармандони пеш аз давраи исломии Афросиёб буданд, ки аз хунари баланди аҷдодони мо дарак медиҳанд.

Гул-гул шукуфии асосии Самарқанд дар қаламрави Афросиёб ба замони Сомониён – дар давраи асрҳои IX-X рост омадааст. Баъди ишғоли шаҳр аз тарафи сулолаи Қарахониён низ дар асрҳои XI-XIII Самарқанд байни шаҳрҳои Осиёи Миёна мавқеи аввалаи худро аз даст навода, байни онҳо мақоми махсусро соҳиб буд.

Хусусан, хунари гилкорию кулолгарӣ тараққӣ кардааст. Чуноне ки мадракҳои археологӣ ва сарчашмаҳои ҳаттӣ нишон медиҳанд, тамоми кӯчаҳои шаҳр сангфарш буда, ҳар яки онҳо кубурҳои обгузар доштаанд. Ковтуковҳои археологӣ нишон додаанд, ки дар шаҳр маҳалҳои кулолгарону гилкорон ва ғайра мавҷуд будаанд, ки аз онҳо ҳар гуна маснуот ба монанди дегу табак бо ороиш сохта мешудаанд. Маҳсулотҳои кулолии он давра аз ҳама зиёд ба даст омадаанд, ки дар қушодани бисёр муаммоҳо ёрӣ расондаанд. Ин гуна маҳсулоти хунармандони Самарқанд зери ҳоктудаҳо монда баъд аз ҳазор сол ёфт шуданд.

Таввасути навиштаҷотҳои дар болои табаку дегҳо сабт ёфта, мо метавонем ба бисёр масъалаҳои сиёсӣ – иқтисодӣ ва фарҳангӣ баҳогузорӣ намоем.

Масъалаи асосие, ки мутахассисонро ба худ ҷалб кардааст, ин роҳу усули коргарду тайёркунӣ ва нигоҳубини маҳсулоти кулолгарон мебошад.

Оиди ин маъсала ҳатто олимони тадқиқотҳои алоҳидаро бахшиданд. В. Л. Вяткин, ки дар Афросиёб тадқиқот гузаронда буд, исбот кардааст, ки маҳсули кулолиро дар тафдонҳои махсус, ки аз хиштҳои махсус сохта будаанд мепухтанд. Аз рӯи нақша онҳо доирашакл ё чоркунча буда, паҳноии онҳо 2-3 аршин ва баландиашон 3, 5 аршин будааст [2, с.340].

Қайдҳои В. Л. Вяткин ягона манбаъ ба ҳисоб мераванд, ки оид ба тафдонҳои қадимаи Афросиёб маълумот пешкаш менамоянд [2, с.367-388]. Ба туфайли тадқиқоти муфасссали археологӣ ва геологӣ геодезӣ олимони ҳоло аниқ тасаввур карда метавонанд, ки мавзеи ҳақиқии хунармандиро дар Афросиёб муайян намоянд.

Истеҳсоли маъдан низ дар Афросиёб хеле раванқ доштааст. Хунармандони маъданишинос дорои таҷрибаи бою меросӣ буданд. Барои истихроҷи маъдан аввал ҷоҳи чуқур мекофтанд, билохира то макони маъдан расида онро берун мекашиданд.

Дар баёни маҳорат ва саводи хунарии кӯҳкорӣ тоҷикони он давра академик Б. Ғафуров дар асари худ «Тоҷикон» барҳақ қайд менамояд: « Барои исботи маҳорат ва саводи баланди техники кӯҳкорони қадими тоҷик зикри ҳамин як мисол кифоя аст, ки аллақай дар ҳамон давраҳо тирғакҳои чандор ном навъи тирғакмонӣ истифода мешуд, ки онро илми ҳозира ҳам тавсия мекунад ва маҳз ҳамин усули тирғакмонӣ вазни фишори хокро бардошта, сақфи конро мустаҳкам нигоҳ медорад» [4].

Хунармандони Самарқандӣ маъданро аз кон ба воситаи сабат ё ҳалтаи чарми берун кашида, баъд онро майда- майда мекарданд. Баъди майдакунии маъданро шуста, барои гудохтан омода мекарданд. Кӯраҳои маъдангудозӣ низ маҳсули дасти худӣ самарқандиён будаанд.

Дар боло мо қайд намудем, ки маҳсули хунармандони Афросиёб дар он давра чи гуна қадридонӣ карда мешуд. Ғайр аз ин Самарқанд маркази заргарӣ буд, ки дар ин хунар низ бошандагони он ҳамроҳи надоштанд. Ҳангоми тадқиқоти Самарқанди бостонӣ бисёр ашёҳои аз оҳан сохта шуда ёфт шудаанд, ки бисёри осорхонаҳои ҷумҳуриҳои собиқ Шуравиро оро медиҳанд.

Хунари дигаре, ки аҳолии Самарқанд бо он ном бароварданд, ин хунари шишатайёркунӣ буд. Ҳангоми тадқиқи шаҳру деҳоти асримиёнагӣ, хусусан Самарқанд, ҳам бевосита дар болои хок ва ҳам ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар зери хок шишапораҳои бозёфт шуданд, ки давраи сохтани онҳоро ба замони Сомониён нисбат медиҳанд [5, с.32]. Оиди ин намуди хунари бошандагони Самарқанд низ таълифоти алоҳида анҷом дода шудааст.

Шишае, ки дастраси археологҳо аз наздикии Самарқанд гардид ба асрҳои IX-X тааллуқ дорад. Дар байни маснуоти ёфтшудаи шишагии ин маҳал аз ҳама бештар зарфҳои шишагии рӯзгор ва атриёт буда, шаклҳои ин гуна маснуоти шишагӣ ин ҷому қадаҳҳои, ки пояи борики баланд доранд ва кӯзаҳои ҳархелаи тангдаҳону васеъдаҳон, ки баъзан дастадору баъзе бедаста мебошанд, инчунин косаву пиёлаҳои гуногуннамуд, дулчаҳои дастдор, шишаҷаҳои насҷашакл дастадор ва ғайра мебошанд [2, с.470].

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки бошандагони Самарқанди қадим дар хунари шишатаёркунӣ ҳамто надоштанд. Мадракҳои таърихӣ шаҳодат медиҳад, ки ниёғони мо яке аз аввалинҳо буданд, ки тайёр намудани шишаи рангаро ба роҳ монданд ва хитонҳо маҳз аз сугдиёну тахориҳо санъати тайёр намудани ин гуна шишаро ёд гирифтанд. Аз ҳама маъмулаш он аст, ки дар Афросиёб дар асрҳои 9-10 шиша барои тиреза истехсол мекарданд, ки дар натиҷаи ҳафриётҳо дастраси олимони гардиданд.

Ба ақидаи Б. Ғафуров он аз шишаи беранг бо ҳамон усули доимӣ тайёр карда шудаанд, ки дар истехсоли зарфҳои шишагӣ ҷой дошт [2, с.417]. «Шишагарони Осиёи Миёна, - фикрашро тақвият бахшида қайд менамояд Б. Ғафуров, - ин усули маълумотро ба кор бурда, махсус барои тиреза бо усули дамиш табақчаҳои пахну шаффоф месохтанд ва ягона камбудии ин гуна шишаҳо ҳамин буд, ки ягон зарар надошт, зеро аз ду сар он табақчаҳои шишагиро ба порчаҳои гуногуншакл бурида, баъд дар кодокҳои газӣ мешинонданд» [2, с.4717].

Аммо бояд ёдоварӣ кард, ки чунин шишаҳои тайёрнамудаи хунармандони Афросиёб барои ҳама дастрас набуда, танҳо ашрофон метавонистанд онро барои зебу зиннати қасру кӯшкҳои худ истифода намоянд. Умуман ба роҳ мондани истехсоли чунин намуди шиша барои он замон пешравиӣ ниҳоят калон буд ва барои ободии манзил ва шароити онро хеле беҳтар кард.

Манбаъҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки замони Сомониён дар Афросиёб тамоми касби хунарҳои мардумӣ ривочу раванг ёфта буданд ва мардуми Осиёи Миёна ба молҳои мамлакатҳои атроф эҳтиёҷе надоштанд, зеро ҳамаи маҳсулоти зарурии соҳаи хунарро хунармандони шаҳрҳо, бахусус Афросиёб худ дар ҳаҷми фаровон истехсол менамуданд.

Хунари дигаре, ки бо он бошандагон шаҳри Самарқанд машҳур ба ҷаҳон буданд, ин хунари қоғазистехсолкунӣ буд.

«Дар муддати мадид, - менависад Б. Ғафуров – ягона шаҳре, ки тамоми мамлакатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин мекард, Самарқанди нимаи дуҷуми асри VIII ва аввали асри X буд» [2, с.476].

Махсусан, дар ҳамин шаҳри бостонии тоҷикон қорхонаи барои он замон азими қоғазистехсолкунӣ сохта, истехсоли қоғаз матогиро ба роҳ монданд, ки онро қоғаз Самарқандӣ ё баъзе вақтҳо Хуросонӣ меномиданд.

Номи шаш намуди ин гуна қоғаз ба мо маълум аст ва тавассути хунармандони тоҷик сири истехсоли он ошкор ва дар дигар ҷойҳои берун аз хоки Осиёи Марказӣ, то қаламрави ғарби Хилофати Араб истехсоли он ба роҳ монда мешавад. Аммо ҷои асосии истехсоли он то охир Самарқанд монд.

Чунин тарзи истехсоли қоғаз Самарқандӣ, вобаста ба шароити маҳалҳо дар сарзамини тоҷикон то аввали солҳои асри XX низ истехсол карда мешуд. Дар шаҳрҳои бузург бошад бо омадани русҳо чунин намуди истехсолот охишта-охишта мавҷеи худро аз даст дод.

Чармгарии миллии низ дар Афросиёб рушд ёфта буд ва аз чарму пашм маснуоти зарурӣ истехсол мешуд.

Шарт нест, ки мо тамоми навъҳои касбу хунармандиро номбар намоем. Ҳатто олимони намоёни соҳа, ки ба тадқиқи ин масъала машғул шуда буданд, аз сабаби дастнорас будани маълумотҳо оиди тамоми касбу хунари сокинони Афросиёб, натовонистанд масъаларо пурра равшан дар асарҳояшон инъикос намоянд.

Академик Б. Ғафуров, ки яке аз барҷастатарин олимони соҳаи таърих нигорӣ таърихи халқи тоҷик аст ба ин фикрҳои дар боло овардашуда иқдор шудааст. Мавсуф оид ба намудҳои касбу хунари замони Сомониён, хусусан мардуми Самарқанд нигариста, оид ба дастнорас будани маълумот дар масъалаи навъҳои хунармандӣ менависад: «Ҳоҷат ба он нест, ки тамоми навъҳои касбу хунарро як-як номбар кунем ва ростӣ гап, дар маъхазҳои хаттӣ ҳам, на ҳамаи онҳо зикр шуданд» [2, с.476].

Ғайри аз ин аз ҳама муҳимтараш он аст, ки манбаъҳои хаттӣ ва археологӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки аз Самарқанд бисёре аз маҳсули дасти хунармандон ба шаҳрҳои атроф ва мамлакатҳои дигар содирот карда шуда аст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки аз Самарқанд тамоми намудҳои хунармандӣ рушд карда будаст ва хунармандони асил сокини ин шаҳри тамаддунхези тоҷикон буданд.

Ёдгориҳои муҳиме, ки аз аҷодони мо дар Афросиёб боқӣ монданд, ин хунари бинокорию меъмории мебошад, ки ҳам то замони мо расиданд. Бисёр кӯшкҳои қасрҳо, сарою дӯконҳо ва макбараҳо сохта шуда буданд. Масолеҳи бинокорӣ асосан аз гил, посха ва хишти хом иборат

буд. Чўб, ки барои он давра дар меъмори хос буд, зиёд истифода мешуд. Вале бо ин ҳама нигоҳ накарда, ҳунармандони Афросиёб биноҳои боҳашамат месохтанд, ки санъати меморӣ онҳо дар он давра қомеъии бузург, муҳим ва прогрессивии замона буд.

Яке аз боқимондаҳои димнаи Афросиёб ин қасри кашфишудаи Сомониён мебошад. Дар бораи кашфи он ва сохти он Бобочон Ғафуров менависад: «Дар димнаи Афросиёб боқимондаи қасри Сомониён кашф шуд, ки он низ аз хишти хом сохта шудааст. Яке аз толорҳои қаср нақшу ниғор доштааст ва аз он пораи идораву алокаи рангину нақшин ва инчунин пораҳои тасвири рӯи девор боқӣ мондааст. Идора иборат аз лавҳаҳои калони чоркунҷааст, ки дар миёнаҳояш нақши калони исломӣ дорад ва андаруни ин нақш боз нақши хурдтари исботи менамояд. Андоваи нақшдори қасри Сомониён далолат мекунад, гачбуррони он давра соҳиби санъату маҳорат ва завқи баланд будаанд»¹.

Аз ин иқтибоси овардашуда айён аст, ки ҳунармандони Афросиёб дорои санъати баланди меъморию бинокорӣ будаанд.

Пас аз замони сукути сулолаи Сомониён то замони Темуриён ҳунармандӣ андаке рӯ ба пастравӣ намуд.

Танҳо дар замони Темуриён Самарқанд пойтахт эълон гардида, тамоми соҳаи ҳунармандӣ рушд ёфтаанд. Ба пуррагии том мо гуфта метавонем, ки асри XV замони дубора пурра эҳё шудани ҳунармандии тоҷикон мебошад. Микдори зиёди ёдгориҳои мӯхташамеи меъморӣ дар Самарқанд бо монда, аз ин гуфтаҳои боло шаҳодат медиҳад. Шаҳри Самарқанд аз тарафи меъморон ҷунун обод гардид, ки сафири Испания Гонсалес де Клавихо, ки ба пойтахти Темуриён омада буд, дар ҳайрат мемонад.

Ҷуноне, ки Б. Ғафуров қайд менамояд: «...бо фармони Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорчаи зебову обод табдил дода шуд. Клавихо, ҳатто аз дидани сохтмони нотамоми ин бозори хиёбонии току равоқдор панҷаракоришуда ба вачд омада, онро хеле таърифу тавсиф намуда аст».

Ёдгориҳои таърихӣ, ки аз ҳунари меъморони Самарқанди замони Темуриён шаҳодат медиҳанд, пеш аз ҳама Мақбараи Ғури мир, Шоҳи Зинда, Масҷиди Бибихонум, мадраса ва расадхонаи Улуғбек мебошанд, ки то ҳозир ҳам побарҷоанд.

Дар натиҷаи тадқиқоти анҷом додаи худ олимони соҳаи археология ва таърих муайян намуданд, ки ҳунармандӣ аз давраи ҷамоаи ибтидоӣ дар қаламрави Афросиёб шурӯъ шуда охиста-охиста аз як зина ба зинаи дигар дар натиҷаи таҳаввулот дар соҳаи ҳунар ва гоҳ тағйироти кулӣ (инқилоб) тараққӣ кардааст. Дар натиҷаи анҷом додани тадқиқот оид ба ҳунармандӣ дар Афросиёб тамоми давраҳои рушди онро то андозае мувофиқ ба низоми навиштани кори дипломӣ нишон додем. Муайян шуд, ки Самарқандиён дар ҳар давраи замони соҳаи ҳунармандӣ байни бошандагони дигар шаҳрҳои Ватани аҷдодии тоҷикон –Осиёи Миёна мақоми махсусро доштанд. Умуман гирем, ҳунаре набуд, ки дар Афросиёб рушд накарда буд. Хусусан ҳунармандони ин шаҳр бо технологияи коркард ва офариниши маҳсулоти худ машҳури минтақа ва ҷаҳон буданд.

Новобаста ба гузашти айём, бисёр хусусиятҳои ҳунармандони пешинаро бошандагони ҳозираи Самарқанд ҳифз карда идома медиҳанд. Новобаста ба ҷорӣ шудани технология ва дастгоҳҳои муосир дар Самарқанд расму русуми аҷдодӣ дар соҳаи ҳунар ниғаҳдорӣ мешаванд.

Адабиёт:

1. Афросиаб. Выпуск 3. – Ташкент, 1974. – 25 с.
2. Вяткин В.Л. Городище Афросиаб. – Ташкент, 1927. – 32 с.
3. Ғафуров Б. Тоҷикон. Қисми 1. – 102 с.
4. Тереношкин А.И. Вопросы историко-археологической периодизация древнего Самарканда. – М., 1947. – 128 с.
5. Тешерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии. // Труды Института Этнографии СССР Т.12. – М.; – Л., 1959.

Калидвожаҳо: Самарқанд, Афросиёб, ҳунарҳои мардумӣ, бостоншиносӣ, таърих, Осиёи Миёна, Ҳахоманиён.

Аннотация

РАЗВИТИЕ ИСКУССТВА В АФРАСИАБЕ

Данная работа посвящена изучению богатой истории древнего города Самарканда и его окрестностей, в частности, городища Афросиаб. Исследование опирается на археологические находки и исторические источники, которые свидетельствуют о том, что Самарканд был одним из важнейших центров цивилизации в Центральной Азии.

Статья подробно рассматривает развитие ремесел в Афросиабе, начиная с каменного века и заканчивая средневековьем. Археологические раскопки позволили обнаружить многочисленные артефакты, подтверждающие высокий уровень мастерства местных ремесленников. Особое внимание уделяется периоду Ахеменидов, когда Самарканд достиг своего расцвета.

Автор анализирует различные виды ремесел, процветавших в городе: металлообработку, ткачество, гончарное дело и др. Отдельная глава посвящена искусству и архитектуре Афросиаба, где представлены уникальные находки, такие как росписи на стенах домов.

Исследование также рассматривает роль Самарканда в торговых и культурных обменах между народами Востока и Запада. Город был важным центром Великого Шелкового пути и играл значительную роль в развитии региона.

Ключевые слова: Самарканд, Афросиаб, ремесла, археология, история, Центральная Азия, Ахемениды.

Annotation

DEVELOPMENT OF ART IN AFRASIAB

This study explores the rich history of the ancient city of Samarkand and its surrounding areas, particularly the ancient settlement of Afrasiab. Based on archaeological findings and historical sources, the research demonstrates Samarkand's significance as a major center of civilization in Central Asia.

The paper delves into the development of crafts in Afrasiab, from the Stone Age to the medieval period. Archaeological excavations have unearthed numerous artifacts attesting to the high skill level of local artisans. Particular attention is paid to the Achaemenid period, when Samarkand reached its zenith.

The author analyzes various crafts that flourished in the city, including metalworking, weaving, and pottery. A separate chapter is dedicated to the art and architecture of Afrasiab, showcasing unique discoveries such as wall paintings.

The study also examines Samarkand's role in trade and cultural exchange between Eastern and Western civilizations. The city was a crucial hub on the Silk Road and played a significant role in regional development.

Keywords: Samarkand, Afrasiab, crafts, archaeology, history, Central Asia, Achaemenids.

Маълумот дар бораи муаллиф: Комиламоҳи Нуралишох, магистранти факултети таърих ва ҳукуки Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 888843499

Рохбари илмӣ: Сайнаков С.

Сведения об авторе: Камиламохи Нуралишох, магистрантка факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 888843499

Научный руководитель: Сайнаков С.

About the author: Komilamohi Nuralishoh, first-year graduate student of the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 888843499

Scientific supervisor: Saynakov S.

МУОМИЛОТИ ПУЛӢ ДАР САМАРҚАНДИ БОСТОН: ТАВАЧЧУХ БА АФРОСИЁБ

Аввалин қовтуков дар Афросиёб дар соли 1883 гузаронда шуд ва аз ҳамон сол сар карда, то қовтуковҳои охири, дар натиҷаи тадқиқот бисёр тангаҳои аз фулузоти нодир сикказадан мутааллиқ ба ҳар давраи замон ба даст омаданд.

Бо ин ҳама нигоҳ нақарда то ба ҳол системаи он қадар ҳубу мукаммали қайди тангаҳои ёфтшуда тартиб дода нашудааст Аммо бозёфтҳои тангаҳои аз тиллову нуқра ва мис буда, аз рушди системаи пулию молӣ дар Самарқанди бостон дарак медиҳанд [5, с.317].

Соли 1965 дар шаҳраки Афросиёб дар натиҷаи қовиши навбатӣ дар даруни бинои харобшуда тангаҳои ёфт шуданд, ки дар рӯйи аксари онҳо навиштаҷот бо забони суғдӣ дарҷ шудааст.

Дар даруни ин бино 22 дона тангаи мутааллиқ ба давраҳои гуногун ба даст омаданд, ки аз онҳо 16 то тангаҳои суғдӣ ва чор дона тангаҳои давраҳои ҳуқумронии Хилофати Уммавиён, ки ба соли 703 пеш аз милод нисбат доранд ва аз рӯйи хронология ба юриши аввалини Қутайба ибни Муслим рост меоянд [5, с.317].

Ғайр аз ин тангаҳо, дар соли 1965 тангаҳои Сосониён, дирамҳои арабӣ ва Сомониён ба даст омаданд. Имрӯз ин тангаҳо дар Институти таърих ва бостоншиносии Академияи улуми Ҷумҳурии Ўзбекистон нигоҳдорӣ карда мешаванд. Аксарият онҳо аз нуқра ва биринҷӣ мебошанд. Аз рӯйи рақамгузорӣ тангаҳо бо чунин тартиб нишон дода шудаанд: тангаҳои Сосонӣ ба давраи ҳуқумронии Пирӯз (457-489) тааллуқ дошта, дар як тарафи он нимпайкараи Шоҳ тасвир ёфтааст, дар сараш тоҷ буда, дар болои он хилоли аҳмар бо «оташи муқаддас» дарҷ ёфтааст. Дар назди рӯйи шоҳ бо забони паҳлавӣ номи ў – Пирӯз, инчунин расми қурбонгоҳ бо оташи нуронӣ, аз тарафи чап ситорача ва рост хилоли аҳмар сабт ёфтааст. Аз ҳар ду тараф посбонон инъикос ёфта, инчунин солҳои ҳуқумронии Пирӯз низ нишон дода шудааст.

Дар тангаҳои давраи Хилофати Уммавиён номи халифа ва санаи сикказанӣ (соли 703) ва дар рӯйи он калмаи шаҳодат сабт ёфтааст.

Инчунин дар тангаҳои замони Хилофати Аббосиён низ калмаи шаҳодат зикр шудааст. Аммо мутахассисони соҳаро бештар тангаҳои замони пойдор будани давлати Суғд ба худ ҷалб кардааст. Дар яке аз ин тангаҳо номи ҳокими Суғд Шишпур навишта шудааст.

Тамоми тангаҳои дар соли 1965 ёфт шуда, ба давраи асрҳои VII-VIII тааллуқ доранд.

Ба даст омадани тангаҳои Сосонӣ дар Осиёи Миёна зуд- зуд рух дода, асосан дар атрофи Самарқанд пайдо шудаанд. Дар Зарафшон тангаҳои зиёди замони Сосониён ёфт шуданд, ки ба ақидаи М. Е. Массон ба давраи ҳуқумронии Пирӯз баробар ҳастанд [6, с.95].

Т. С.Ерназарова менависад, ки ҳанӯз дар асри XIX чунин тангаҳо дар Самарқанд ёфт шуда, дар замони ҳозира дар Санкт- Петербург нигоҳдорӣ мешаванд [1, с.329].

Ин ҳама аз он дарак медиҳад, ки муносибатҳои молику пулӣ он замон дар Афросиёб рушд ёфта буда, бо давлатҳои дигар муносибатҳо ба роҳ монда мешуданд.

Ҳам олимони соҳа ва ҳам аҳолии таҳҷой қайҳост, ки дар қаламрави Афросиёб тангаҳои мисин, нуқрагӣ ва ҳатто аз тилло сикказадаро пайдо ва дастраси илм мекунанд. Хусусан, аксарияти онҳо дар солҳои 70-уми асри 19 ба даст омаданд. Дар ин давра дар натиҷаи зиёд шудани тавачҷӯх ба предметҳои қадима, ҳазинақобӣ рушду раванқ ёфт, бозорчаҳои алоҳидаи фурӯши ин гуна маводҳо ба вучуд омаданд ва ин тавачҷӯхӣ тадқиқотчиёну шахсони алоҳидаро ба харобаҳои Афросиёб боз ҳам зиёд намуд.

Бисёр тангаҳо дар натиҷаи сохтмони роҳи қалони Тошканд, ки аз Афросиёб низ мегузашт, ба даст омаданд. Аз онҳо ёздаҳо ба сулолаи Сомониён ва яқто ба сулолаи Қарахониён тааллуқ доштанд [2, с.10].

На танҳо дар Афросиёб, инчунин дар қаламрави ҳозираи шаҳри Самарқанд ва атрофи он низ бисёр тангаҳоро олимону шахсони алоҳида ёфт намуданд. Шумораи зиёди ин тангаҳоро соли 1882 ба комиссияи бостоншиносии императории Россия фирисоданд.

Дар ҳисоботи худ В. В. Крестовский қайд намудааст, ки дар назди масҷиди ҳазрати Хизр дар ҷуқурии қариб 2, 2 метр дар даруни қубурҳои аз гил сохташуда тангаҳои суғдӣ ёфт шуданд [5, с.156].

Бисёр тангаҳои ёфтшуда тавассути ҷамъиятҳои илмӣи Россияи подшоҳӣ ба осорхонаҳои империяи Россия фирстонда шуданд.

Дар ҷамъ намудан ва нигохдории тангаҳои аз Афросиёб ёфтшуда нақши Н. И. Веселовский хеле арзанда аст. Қисме аз тангаҳоро ӯ аз аҳолии харид карда, қисми дигарашро дар натиҷаи гузаронидани ҳафриётҳои бостоншиносӣ пайдо намуда, ҳозир дар Шӯбаи Осиёмиёнагии бо номи коллексияи Н. И. Веселовский нигохдорӣ карда мешаванд. Маълумотҳои дақиқ дастрас нестанд, ки кадоме аз ин тангаҳоро худӣ ӯ дар Афросиёб ёфтааст.

Аммо бояд қайд намуд, ки аксарияти тангаҳое, ки аз Самарқанд ба шаҳри Санкт-Петербург, ки дар солҳои 80-90-уми асри XIX фирстонда шудаанд аз дасти одамони алоҳидаи бумӣ ҷамъоварӣ карда шудаанд.

Яке аз тангашиносони машҳури маҳаллӣ Акрам Аскарров буд, ки қариб 15050 дона тангаро ёфтааст. Дигар шахсе, ки ба ин кор даст задааст сокини шаҳри Самарқанд Мирзо Бухорӣ будааст [5, с.156].

Оиди тангаҳое, ки аз Самарқанд ба хазинаи нигохдории Санкт-Петербург дар натиҷаи бозёфту ҷамъоварӣ аз мардум фирстонда шудаанд, Т. Е. Ерназарова дар яке аз мақолаҳои системаи муайяни бо тариқи ҷадвалиро нишон додаст, ки бо як низоми муайян, яъне намуди танга, ба кадом давра тааллуқ дорад, аз кадом металл сикка зада шудааст, шумораи онҳо ва ҷои ёфт шудани онҳоро нишон додаст [5, с.157-159].

Аммо бояд қайд кард, ки мутахассисон ба ҳулосае омаданд, ки аз сабаби набудани маълумотҳои дақиқ дар бойгонҳои ин масъаларо ҳозир ҳам пурра инъикос намудан, амри маҳол аст.

Тангаҳое, ки дар Афросиёб ёфт шудаанд аз ҳама қадимтаринашон ба давраи ҳукмронии Сосониён ва Бухорхудотиён дар Суғд ба монанди Варахрани V инчунин замони хилофати араб нисбат дода мешаванд [5, с.160].

Ғайр аз ин тангаҳое ёфт шудаанд, ки дар онҳо тасвири ҳарфи «У» ё расми наздик ба намуди ин ҳарф мебошанд, ки дар ба даст овардани онҳо В. Л. Вяткин нақш дорад. Аксари олимони соҳа ин намуди тангаҳоро мутааллиқ ба шохони Самарқандии давраи асрҳои V-VI мансуб медонанд.

Дар баробари ин В. Л. Вяткин, М. В. Столяров ва В. Н. Касталский дар пайдо намудани тангаҳо аз Афросиёб хизмати калон карданд ва коллексияи ин се тадқиқотчи дар осорхонаи Самарқанд ҳифз карда мешавад.

Бояд ёдоварӣ намоем, ки дар Афросиёб тангаҳои бисёре аз давлатҳои гирду атрофии дар ҳар давраи замони пойдор буда, ёфт шуданд, ки ин аз он шаҳодат медиҳад, ки Афросиёб дар давраҳои гуногун маркази калони тичоратӣ будааст ва маҳз дар ҳамин шаҳр мубодилаи асбоб ривож ёфта будааст.

Байни тангаҳои қадимтарини ёфтшуда аз Афросиёб, мувофиқи маълумотҳои навин ба замони ҳукмронии Селевкиён тааллуқ дошта, аз мис сикка зада шудааст. Дар онҳо муҳри шоҳи Селевкиён Антиох сабт ёфтааст.

Аммо дар натиҷаи ғун кардани тангаҳо аз аҳолии, дариқҳои Ҳахоманишиҳо низ ба даст омаданд. Ин аз он дарак медиҳад, ки Афросиёби замони Ҳахоманишиҳо бо вилоятҳои марказии ин нахсутимперияи ҷаҳонӣ робитаи мустақами тичоратӣ доштааст.

Барои мутахассисон мушкӣ аст, ки чи гуна ба қаламрави Афросиёб ин тангаҳо паҳн гардиданд. Барои он ки ин тангаҳо дар Бохтар, ки ба Эрон наздиктар мебошад, низ ниҳоят кам ба даст омадаанд.

Аммо В. М. Массон ба ҳулосае меояд, ки тангаҳои Ҳахоманишиҳо ҳамчун асбоби асосӣ дар Афросиёби он давра амал карда будаанд [7, с.39]. Оид ба ин масъалаи зикргардида маълумотҳо хеле кам мебошанд. Аз таърих маълум аст, ки суғдиён дар баробари дигар халқҳо ба Ҳахоманишиҳо андозро ба тариқи пулӣ медоданд ва мантиқан аён мегардад, ки ин кор маҳз тавассути дорикҳои аз тилло ва аз нукра сикка задагӣ амалӣ мешуд. Дар Афросиёб бошад, мутахассисон ҳангоми ҳафриёт тангаҳои Ҳахоманишиҳоро пайдо накарданд, тангаҳои юнониён бошад, танҳо бо муҳри Антиох ба даст омаданд. Дар наздикии Афросиёб бошад, тангаҳои давраи Искандари Мақдунӣ ба даст омаданд. Шояд ин тангаҳоро ҳамроҳ бо худ лашкариёни Искандар ҳини забткориҳо дар минтақа овардаанд.

То ҳозир исбот нашудааст, ки дар давлатҳои Суғд ва Бохтар аз қай сикказанӣ оғоз гардидааст. В. М. Массон фарзия пешниҳод менамояд, ки дар асри III пеш аз милод дар ин давлатҳо тангаҳои Селевкиён сикка зада мешудаанд [7, с.39]. В. М. Массон боз ақидаеро

пешниҳод менамояд, ки дар Шарқ тангаҳои намуди шоҳи Селевкиён Антиох сикка зада шуд, ки дар Суғд паҳн гардида, онро аз аввалин тангаҳо дар Суғд машҳур буда ҳисобидааст [7, с.42].

Шояд чунин тангаҳоро Селевкиён барои музофотҳои шарқии худ муқаррар намуда, сикказании он ба таври васеъ роиҷ буд. Дар байни тангаҳои ёфтшудаи солҳои 1947 то 1969 тангаҳои давраи Юнону Бохтар ба даст наомадаанд. Лекин М. Е. Массон қайд менамояд, ки дар қисми ҷанубии Афросиёб тангаҳои мисии Юнону бохтариӣ давраи ҳукмронии Евтидем ба даст омадаанд [9, с.158].

В. М. Массон муқаррар кардааст, ки тангаҳои асосии суғдии асрҳои III-I пеш аз милод аз нуқра мебошанд [7, с.39].

Баъд аз ин давра забони навиштаҷот дар тангаҳо иваз шуда, (асри II пеш аз милод) ба ҷои забони юнонӣ забони суғдӣ бохтарӣ истифода мешавад.

Суғдишиносии машҳур В. Б. Хенинг, ки махсусан ба омӯзиши навиштаҷотҳои тангаҳои суғдӣ машғул шудааст, муайян намудааст, ки тангаҳои асри II пеш аз милод аллакай унсурҳои суғдӣ бохтарӣ доранд. Яке аз ин навиштаҷотҳо номи «Кадфиз» – асосгузори сулолаи Кушониён ва ибораи «шоҳи шоҳон» дарҷ гардидааст [1, с.171].

Ҳамин тариқ, гуфтан ҷоиш аст, ки тангаҳои сулолаҳои маҳаллӣ маҳз дар ҳамин давра ба муомилот ворид гардиданд.

Тангаҳои ёфтшуда аз наздикии Самарқанд, чунон ки мо дар боло қайд кардем, дар онҳо ҳарфи «у» инъикоси ёфтааст, дар ҳуди Афросиёб сикка зада мешуданд.

Ҷои тангаҳои калонро дар ин давра тангаҳои нисбатан хурд иваз карданд ва дар тарафи чапи тангаҳо сурати камонвар яке аз рамзҳои ғариштаи ориёӣ дарҷ карда мешавад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар Суғд бостон тангаҳои ҳуди давлати Суғд сикка зада, дар муомилот дароварда шуданд. Ҳамин гуна тангаҳоро бо чунин тасвир дар дигар манотиқи Суғд бостон, хусусан дар водии Зарафшони имрӯзаи Тоҷикистон ёфтаанд. Умуман, гирем ин гуна тангаҳо дар тамоми қаламрави Суғд таърихӣ ба даст омаданд.

Аз ҷумла, дар Тали Барзу 29 танга ёфт шуданд, ки ороиши онҳо бо расму русуми ориёӣ анҷом дода шудааст. В. М. Массон ин тангаҳоро ба асри I пеш аз милод мансуб донистааст [8, с.88].

Тахмин меравад, ки дар асрҳои V-VI пеш аз милод дар Суғд, хусусан маркази он ба оғоз намудани муомилоти пули худӣ аз рӯи намунаи Сосониён шурӯъ намуданд. Дар илми таърих ва бостоншиносӣ ин намуди тангаҳо бо номи «тангаҳои бухорхудот» машҳур мебошанд.

Бисёр тангаҳоро бо чунин намуд дар Афросиёб ёфтанд, ки ин аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо муддати мадид дар Афросиёб дар муомилот буданд. Соли 1947 дар Афросиёб тангаҳои зиёди аз нуқра сикка задаи шоҳи Сосониён Пирӯз ёфт шудаанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ин намуд тангаҳо дар муомилоти пули Афросиёб нақши асосиро бозӣ мекарданд, чунки чунин тангаҳоро дар дигар қаламравҳои Суғд, аз ҷумла Бухоро, Қиззах ва Панҷакент низ ёфтанд. Бараъқс ҳол бошад, тангаҳои бухорхудот дар Афросиёб кам ёфт шудаанд, аммо дар Панҷакент бошад, тангаҳои шоҳони Суғд дар натиҷаи ҳафтиёт бисёр ба даст омаданд.

Инчунин дар Самарқанд (Афросиёб) як тангаи византӣ мутааллиқ ба давраи ҳукмронии Юстиниан ёфт шудааст. Ғайр аз Афросиёб тангаҳои византиро дар Тироз, Андиҷон ва ғайра ёфтанд. Аз ин бозёфтҳо ҳулоса кардан мумкин аст, ки ин гуна тангаҳо тавассути қаламрави Эрони сосонӣ ҳини ғайб будани муносибатҳои савдоӣ дар давраи «Роҳи Абрешим» ба Осиёи Миёна паҳн гардиданд. Умуман, дар муомилоти байналмилалӣ низ дар Суғд истифода мешуданд.

Дар савдои дохилии Суғд бостон бисёртар тангаҳои мисин истифода мешуданд [5, с.176].

Соли 1969 дар Афросиёб тангаи нодир ёфтанд, ки аз рӯи нишонаҳояш онро ба тангаҳои қадимаи Суғд нисбат доданд, аммо аз сабаби хира шудани навиштаҷоти тангаҳо онро пурра қушода натавонистанд.

Давраи дуёми муносибати пулӣ дар Осиёи Миёна аз миёнаи дуёми асри V то асри VII ва аз асри VIII бошад, давраи сеюм оғоз мегардад, ки то асри IX идома ёфт.

О. И. Смирнова муқаррар менамояд, ки дар асри VII шоҳони Самарқанд ба муомилот тангаҳои мисиро бароварданд, ки шакли онҳоро аз тангаҳои ҷинӣ нусхабардорӣ карда гирифтанд. Дар ибтидо онҳо пурра ба тангаҳои сулолаи «Тан» монанд буданд ва баъдтар дар рӯи онҳо навиштаҷотҳои ба забони суғдӣ дарҷ карда мешаванд. Баъд аз муддате унсурҳои маҳаллӣ пурра навиштаҷотҳои ҷиниро иваз менамоянд. Бо ҳамин, намуди нави тангаҳои суғдӣ ба вучуд омаданд, ки бо ном ва унвонҳои шоҳони суғдӣ сикка зада мешуданд.

Тангаҳое, ки бо чунин намуд дар Афросиёб ба даст омаданд, Т. С.Ерназарова онҳоро бо чунин тартиби муайян нишон додааст:

Байни тангаҳои ёфтшуда аксарият ба давраи ҳукмронии Шишпир, Тархун ва Гургар тааллуқ доранд.

Соли 1947-1956 дар Панҷакенти бостонӣ низ дар натиҷаи ҳафтиёт 33 дона тангаи шох Тургарро ёфтанд. Чунин тангаҳоро бошад, дар Афросиёб танҳо як дона ба даст оварданд. Тангаҳои замони ҳукмронии Ғурак бошад, дар Афросиёб биёр пайдо шуданд, ки дар онҳо номи ӯ навишта шудааст.

Тангаҳои ихшидҳои Суғд, ки дар Афросиёб ёфтаанд, мутахассиссонро ба ҳулосае оварданд, ки онҳо асосан дар савдои дохилӣ истифода мешуданд.

Тангаҳои вилоятҳои аз он тарафи Сирдарёро дар Афросиёб хеле кам пайдо карданд, танҳо ду тангаи Чоч (Тошканд) дар Афросиёб ёфт шуданду ҳалос.

Бо ҳуҷуми арабҳо ба Осиёи Миёна ва барқарор шудани ҳукмронии онҳо, дар ин сарзамин тангаҳои ҳилофат бо номи дирам пайдо шуда, дар муомилоти пулӣ нақши асосиро бозӣ карданд.

Соли 1915 дар Афросиёб тангаҳои ҳилофати Аббосён ёфт шуданд.

Ҳазинаи дуҷуми тангаҳои арабиро соли 1962 дар Панҷакент ва сеюмро дар Тоҷикистони ҷанубӣ пайдо намуданд, ки аз 400 танга иборат буд [4, с.111]. Ба ғайр аз тангаҳои давраи ҳукмронии Уммавиён ва Аббосиён инчунин тангаҳои суғдӣ низ дар ин ҷойҳо ба даст омаданд, навиштаҳои болои онҳоро хондан бисёр ҳам мушқил аст.

Дар асри VIII асоси муомилоти пулиро дар Осиёи Миёна тангаҳои нуқрагӣ ташкил медоданд, ки дар намуди тангаҳои Варахрани V сикка зада мешуданд. Аммо бисёр тангаҳое, ки дар Афросиёб ва атрофи он ёфт шуданд, дирамҳои ҳилофати Аббосиён мебошад, ки бо номи халифа ал-Маҳдӣ сикка зада шуда буданд.

Дар Афросиёб шаш дирами бо чунин намуд ёфт шуданд, ки ба ҳукмронии халифа ал - Маъмун (809-813) тааллуқ дошта, вазнашон тақрибан аз 1, 36 то 2 грамм мебошад. Шояд тангаҳои арабҳо дар ҳуди Афросиёб низ сикка зада мешуданд, чунки аз рӯйи хоси замони феодалӣ, ғайр аз пойтахт баъзан вақтҳо сикказанӣ расман дар дигар шаҳрҳои бузурги давлатҳо иҷозат дода мешуд.

Тангаҳои мисинро арабҳо дар Самарқанд аз соли 760 ба сикка задан сар карданд, ки дар онҳо номи намоёнҳои ҳукмрони арабҳо дар Самарқанд сабт ёфтааст.

Тангаҳои замони ҳукмронии арабҳо, ки дар Осиёи Миёна ёфт шуданд, пур аз калимаи шаҳодат ё ояти қуръонӣ буда, дар онҳо номи ҳокимони ҳилофат низ навишта шудааст.

Умуман гирем, тангаҳои арабҳо дар муомилоти пули давраи асрҳои VII-VIII дар Афросиёб нақши асосиро бозӣ карданд, баъдтар сулолаҳои милли арзӣ хастӣ карданд, ки мавқеи тангаҳои арабиро дар муомилоти пулӣ оҳиста – оҳиста танг карданд. Инро адабиёти таърихӣ, хусусан Б. Ғафуров дар китоби «Тоҷикони» худ низ тасдиқ менамояд.

Дар Афросиёб танҳо як тангаи Тоҳириён ёфт шудааст, ки ба давраи ҳукмронии Муҳаммад ибни Тоҳир, писари Тоҳир (862-873) нисбат дода мешавад. Аммо соли сикказанӣ дар танга гумм шудааст. Дар маҷмуаи Эрмитажи двлатии Русия низ танҳо ду дона тангаи Тоҳириён нигоҳдорӣ карда мешавад.

Аммо тангаҳои Сомониёнро дар Афросиёб бисёр ёфтанд. Танҳо соли 1947 дар шаҳрак 136 тангаи мисини Сомониёнро ёфтанд.

Тангаҳои тиллоии Сомониён бо номи диноҳ сикка зада мешуданд [3, с.481]. Ба ақидаи Б. Ғафуров «сиккаҳои Осиёи Миёна бошад гоҳ-гоҳ диноҳ мебароварданд ва миқдори бештари онҳоро берун аз ҳудуди он сикка мезаданд» [4].

Аз афти кор, - менависад, Б. Ғафуров - «диноҳҳои тилло фақат василаи арзӣ буданд, яъне онҳоро ҷамъ карда, дар ҳазина нигоҳ медоштанд. Агар дараҷаи нархҳои он давра ва миқдори тичоратро ба назар гирем, ҳатто калонтарин хариду фурӯшро бо пули нуқра, бо дирамҳо анҷом додан мумкин буд» [4].

Дар асри IX-X дар замони Сомониён намудҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуданд, ки дар муомилоти молияи пули Афросиёб нақши асосиро бозӣ мекарданд.

Дар ин давра сикказании мунтазами дирамҳои умумидавлатии Сомониён аз нуқра оғоз ёфт, ки дар асри X «ин тангаҳоро аз номи Исмоили Сомонӣ тангаҳои «исмоилӣ» меномидагӣ шуданд». Аммо ин гуна тангаҳоро низ дар ҳудуди Осиёи Миёна, бахусус дар Афросиёб кам ёфтаанд. Аксарияти онҳо берун аз хоки Осиёи Миёна пайдо шуданд.

«Воситаи асосии муомилоти пулӣ, - қайд менамояд Б. Ғафуров - дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX-X дирамҳое буданд, ки дар маъхазҳо дирамҳои хоразмӣ, мусаябӣ, муҳаммадӣ, ё гитрифӣ номида шуданд» [4]. Вилоятҳо ҳақ доштанд бо кадоме аз ин тангаҳо хирочро диҳанд. Суғд ва хусусан маркази он Самарқанд хирочро бо тангаи муҳаммадӣ меод, аммо дар савдои чакана «пули сиёҳ ё худ фулус ба кор мерафт» [4].

Дар давраи Сомониён робитаҳои тиҷоратӣ бо давлатҳои Шарқ Ғарб ва бо қўчманчиёни Шимолу Шарқ хеле рушд ёфт. Хусусан Самарқанд (Афросиёб) маркази асосии муомилоти молию пулӣ ба шумор мерафт. Роҳи абрешим, ки робитаи савдои Шарқ Ғарбро бо ҳам мепайваст, маҳз аз Самарқанд мегузашт. Аз ҳар ду тараф тоҷирони зиёд бо молу пул ба андозаи калон ба Самарқанд меомаданд. Аз ин ҳулоса бароварда мешавад, ки Афросиёб як шаҳре будааст, ки дар равобити молию пулии ҷаҳони он вақта нақши муайянеро дар давлатдории Сомониён бозидааст.

Тангаҳои нуқрагӣ ва мисине, ки дар Самарқанд сикка зада, ба муомилот бароварда мешуданд, дар бисёр дафинаҳои дар қаламрави Русия, Кавказ ва Аврупои Ғарбӣ ёфт шуданд. Мисол дар ноҳияи Толчини вилояти Орлов 32-то тангаи Самарқанд ёфт шудаанд.

Соли 892 бошад, Самарқанд ҳамчун маркази Сомониён мавқеи худро аз даст дода, пойтахти давлат Бухоро эълон карда шуд ва аз ин вақт мавқеи асосиро дар муомилоти молию пулӣ Бухоро – маркази Сомониён соҳиб мешавад.

Ҳамин тавр да асоси колексияҳои ёфтшудаи нумизматикӣ аз Афросиёб, мо метавонем ҳулосаҳои дарқории зеринро оид ба муносибатҳои молию пулӣ дар Афросиёб барорем:

Тангаҳои давраи бостонӣ (то асри VI мелодӣ) хеле кам ёфт шуданд ва дар асоси онҳо муносибатҳои молию пулиро дар Афросиёби он давра муайян кардан мушқил аст. Намудҳои гуногуни онҳо бошад, фарзияро ба вучуд меорад, ки онҳо асосан дар шаҳри асосии Суғд Афросиёб сикка зада мешуданд.

Дар асри III дар Эрон сулолаи Сосониён сари қудрат омад, ки ба минтақаи Афросиёб тангаҳои онҳо дар муомилоти пулию молӣ ворид гардиданд. Маҳз аз ҳамин давра (асри V-VI) ба сикказании тангаҳои худӣ дар Суғд оғоз гардид, ки дар илми таърих ин гуна тангаҳоро тангаҳои бухорхудот номидаанд. Тангаҳои византӣ низ дар Афросиёб ёфт шуданд, аммо аз мавқеи онҳо дар муомилот пурра маълумот додан мушқил аст.

Ба давраи асри VIII рост меояд, ки шохони Самарқанд дар муомилот тангаҳои мисинро дар асоси намуди тангаҳои хитой бароварданд. Аввал онҳо ба тангаҳои сулолаи «тан» монанд буда, баъдтар унсурҳои суғдӣ гирифта, пурра унсурҳои чиниро танг карда, онҳоро иваз менамоянд. Дар натиҷа намуди нави тангаҳои шохони Самарқанд ба вучуд омаданд, ки бо ном ва унвони шохони Суғд бароварда мешуданд.

Ба давраи нимаи дуюми асри VIII сар мешавад, ки Суғд амалан ба ҳайати хилофати Араб дохил карда шуд ва Самарқанд ба маркази асосии муносибатҳои молию пулӣ табдил меёбад. Пеш аз ин бо вучуд доштани парокандагии феодалӣ дар Осиёи Миёна муносибатҳои пулию молӣ ҳам дар Самарқанд суст мегарданд.

Тангаҳои дар Самарқанд сикка задаро дар қаламрави ниҳоят васеъ, яъне аз Осиёи Миёна сар карда, то Аврупои Ғарбӣ ёфтанд. Ин бори дигар аз он шаҳодат медиҳад, ки Афросиёб на танҳо муносибатҳои молию пулии минтақа, балки ҷаҳонӣ низ нақши муҳимро бозӣ кардааст.

Адабиёт:

1. Афрасиаб. Выпуск I. – С.329.
2. Ғафуров Б. Тоҷикон. – С.481.
3. Давидович Е.А. Клады Восточных монет найденные в 1964-1965 гг. на территории Таджикистана. // ЭВ, Вып. XIX, 1964. – С.111.
4. Ерназарова Т.Е. Денежное обращение Самарканда по археолого-нумизматическим данным (до начала 9в.)// Афрасиаб. Выпуск 3. – С.156.
5. Ерназарова Т.С.О монетных находках в Афрасиабе в 1965 году // Афрасиаб выпуск 1. – С.317.
6. Массон В.М. Денежное хозяйство в древней Средней Азии, ВДИ, 1955 №2. – С.39.
7. Массон В.М. Древнесогдийская монета из собрания Музея истории Академии Наук Уз ССР //Труды Музея истории УзССР, Вып. II. – Ташкент, 1964. – С.88.
8. Массон М.Е. К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики // Труды
9. Массон М.Е. К периодизации древней истории Самарканда. // ВДИ. Вып.IV, 1950. – С.158.
10. САГУ, новая серия, Вып.XXIII, гуманитарные науки, кн.4. – Ташкент, 1951. – С.95.
11. Шишкин В.А. К истории археологического изучения Самарканда и его окрестностей // Афрасиаб. Выпуск 1.1969. – С.10.

Калидвожаҳо: *Африсиёб, Самарқанд, тангаҳо, археология, нумизматика, сугд, сосониён, арабҳо, тичорат, иқтисод.*

Аннотация

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ В ДРЕВНЕМ САМАРКАНДЕ: НА ПРИМЕРЕ АФРОСИАБА

Данное исследование посвящено анализу монет, найденных на территории древнего городища Афросиаб, расположенного вблизи современного Самарканда. На основе археологических данных прослеживается история денежного обращения в регионе с древних времен до средневековья.

В ходе раскопок различных периодов были обнаружены многочисленные монеты из золота, серебра и меди, относящиеся к разным эпохам. Особое внимание уделяется согдийским монетам, а также монетам сасанидского и арабского периодов. Анализ этих находок позволяет сделать вывод о развитых торговых и экономических связях Самарканда с другими регионами.

Автор также исследует историю изучения монетных находок в Афросиабе, начиная с первых раскопок XIX века. Особое внимание уделяется роли местных жителей и ученых в сборе и исследовании этих артефактов.

Ключевые слова: *Афросиаб, Самарканд, монеты, археология, нумизматика, Согдиана, Сасаниды, Арабы, торговля, экономика.*

Annotation

MONETARY CIRCULATION IN ANCIENT SAMARKAND: THE CASE OF AFRASIAB

This study analyzes the coins found at the ancient settlement of Afrasiab, located near modern-day Samarkand. Based on archaeological data, it traces the history of monetary circulation in the region from antiquity to the Middle Ages.

Excavations from various periods have yielded numerous gold, silver, and copper coins from different eras. Particular attention is paid to Sogdian coins, as well as coins from the Sasanian and Arab periods. An analysis of these finds suggests that Samarkand had extensive trade and economic ties with other regions.

The author also explores the history of studying coin finds in Afrasiab, beginning with the first excavations in the 19th century. Special attention is paid to the role of local residents and scholars in collecting and researching these artifacts.

Keywords: *Afrasiab, Samarkand, coins, archaeology, numismatics, Sogdiana, Sasanian, Arab, trade, economy.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Комиламоҳи Нуралишоҳ, магистранти факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 888843499

Рохбари илмӣ: Сайнаков С.

Сведения об авторе: Камиламохи Нуралишоҳ, магистрантка факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 888843499

Научный руководитель: Сайнаков С.

About the author: Komilamohi Nuralishoh, first-year graduate student of the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 888843499

Scientific supervisor: Saynakov S.

*Шарифова Санаббар Рустамовна,
сармутахассиси шуъбаи пажухиши маъхазҳои исломии
Маркази исломииносии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Ғафуров Рамазон Ҳомидҷонович,
унвонҷӯии Донишгоҳи тирочрати Тоҷикистон*

МАСЪАЛАҲОИ ТАҲҚИҚИ ОСОРИ ТАЪРИХӢ ВА ҶУГРОФИЁИ ҲАВЗАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

«Таърихи Табарӣ» ҳамчун сарчашмаи нодири таърихӣ. Муаррихони мусулмон дар таърихи башарият ҷойгоҳи махсуси худро соҳиб гаштаанд. Имрӯз қариб ҳамаи навиштаҳои муаррихону муҳаққиқони муосир дар асоси навиштаҳои таърихнигорони асримиёнагӣ бунёд ёфтаанд. Ин маъхазро сарчашмаҳои гаронбаҳое мебошанд, ки дар омӯختан ва сабт кардани таърихи инсоният саҳми аввалиндарача доранд.

Яке аз бузургтарин муаррихону мутафаккирони ислом файласуф ва факеҳи маъруфи асримиёнагӣ Муҳаммад ибни Ҷарир ибни Язид ибни Касири Табарӣ (838-922) мебошад, ки дар китоби рушду нумуи тамаддуни таърихӣ ва исломӣ саҳифаҳои махсусеро ишғол менамояд. Асари безаволи ӯ «Таъриху-р-русул в-ал-мулук», мебошад, ки навиштаҳои ӯ оид ба фикҳ ва тафсири Қуръон то имрӯз дар байни олимону зиёиён, мардуми бофарҳанги тамоми манотиқи рӯи замин мавриди таваҷҷуҳи хосса қарор гирифтаанд.

Хусусан асари машҳури ӯ, ки имрӯз бо номи «Таърихи Табарӣ» (Таърихи пайғамбарон ва шоҳон) маълум аст, намунаи чиддии асарҳои илмӣ таърихӣ асрҳои IX ва аввали асри X ба ҳисоб меравад. Ин асар дар тамоми ҷаҳони ислом ва берун аз он ҳамчун маҷмӯи бемисли маводу маълумотҳои воқеӣ истифода мешуд ва имрӯз ҳам муаррихону муҳаққиқон онро ҳамчун маъхазӣ муҳими таърихӣ ба қор мебаранд ва дар миёни қуллӣ омма бо маълумотҳои нодири худ маври таваҷҷуҳ қарор дорад.

Баъд аз вафоти муаллиф «Таърихи Табарӣ» дар шакли нисбатан мухтасар бо забони арабӣ дар Андалус ва бо забони форсӣ дар Бухоро пайдо гардид. Асари мазкур, ки бо фармони амири сомонӣ Мансур ибни Нух аз ҷониби Абуалии Балъамӣ бо форсӣ тарҷума гардида буд, маротибаҳои зиёд рӯнавис карда шуда, ба забонҳои туркӣ, ҳинду, фаронсавӣ ва ҳатто боз ба арабӣ баргардон шуд. Дастнависи аслии арабии «Таърихи Табарӣ» ба шакли комил имрӯзҳо дар ягон китобхона вуҷуд надорад. Соли 1871 барои ҷамъ овардани ҷилдҳои парокандаи ин асари безавол аз китобхонаҳои гуногун ва барқарор намудани матни комили асар кӯшише пайдо шуд. Бо саъю маблағгузориҳои созмонҳои байналхалқӣ ин кӯшиш амалӣ карда шуд ва танҳо соли 1901 интишори китоб ба охир расид. Маълум гардид, ки барқарор намудани матни комил аз қисмҳои канда-канда танҳо ба миқдори муайян муяссар гардидааст. Баъзе ҷилдҳои матни мухтасаргардидаи Табариро дар бар гирифтаанд. Муаррихони мусулмон дар баёни баъзе воқеаҳои таърихӣ аз матне истифода бурдаанд, ки нисбат ба матни наشري байналхалқӣ пуртар буд.

Ин асари гаронқадро соли 963 вазири Сомониён Балъамӣ ба забони форсии дарӣ тарҷума карда, ба он «Таърихи Табарӣ» унвон гузоштааст, ки ин асари нотақрор ба мавзӯҳои таърихӣ паёмбарон ва шоҳон бахшида шудааст. Асар чун солнома таълиф шуда, маълумотҳо дар он аз рӯи мавзӯ ва ба таври хронологӣ нигошта шудаанд. «Таърихи Табарӣ» аз муқаддима оғоз гардида, дар бораи 25-пайғамбаре ки дар Қуръон номашон омадааст ва мавзӯҳои тавсифи халқҳои қадимии Шарқи Наздик, таърихи давлати Сосониён, замони Муҳаммад (с) ва ҷаҳор халифаи баъд аз ӯ (Абубакр, Умар, Усмон, Алӣ) инчунин хилофати Уммавиён ва Аббосиёноро фаро мегирад. Яъне асар аз оғози дунё шуруъ гардида то замони ҳудӣ муаллифро пурра дар бар гирифтааст.

Абучаъфар Муҳаммад ибни Ҷарир ат-Табарӣ соли 838 мелодӣ дар шаҳри Омул воқеъ дар Эрони имрӯза таваллуд шудааст ва соли 922 мелодӣ дар шаҳри Бағдод вафот кардааст. Яке аз олимони забардасти қуръоншинос, таърихшиноси барҷастаи асри X мебошад, ки маҷмӯи муфассали таърихӣ умумӣ исломӣ ва ҷаҳониро таълиф намудааст.

Ҳудӣ муаллиф дар бобати нигориши асараш ибраз менамояд, ки онро дар 3000-саҳифа омода намудааст ва дар аввал аз 16-ҷилд иборат будааст. Боре муаллиф хангоми суҳбат бо шогирдонаш ибраз менамояд, ки меҳроҳе асаре таълиф намоям, ки ҳамаи оламо аз оғоз шарҳ диҳем ва дар 30-ҷилд ҷамъ оварем. Аммо бо ҳулосаи ҳудӣ дӯстонаш дар 30-ҷилд нею дар 16 ҷилд

омода шуд. Барои кутоҳ гардидани он, ки ба хонанда ҷолиб бошад ва боиси мушкили нагардад, 16-чилд ба 8-чилд табдил дода шуд. Ва ҳар ҷилди имрӯзаи он аз ду ҷузъ иборат аст ва ба ҳисоби миёна 400 саҳифагиро ташкил медиҳанд. Ҳангоми ба форсӣ баргардон намудан шояд дар саҳифаҳо каму беши дида шавад аммо матнҳо пурра мебошанд.

Муаллифи забардаст дар нигориши асари гаронбаҳои хеш ҷиду ҷаҳди зиёд намуда, барои нигориши ҳар боби он то 30-адад адабиёт истифода намудааст, масалан дар боби нигориши таърихи паёмбарон аз дostonҳои қуръонӣ, қисаи паёмбарон «Қасас-ул- Анбиё», ва сафарҳо анҷом дода то аз шарҳи бисёр ҳодисаҳо аз наздик ошно гардидааст. Инчунин аз китобхонаҳои маъруфи он замон дидан намуда бо бисёре аз олимону донишмандони маъруфи асри хеш аз наздик суҳбатҳо анҷом додааст.

Дар замони имрӯза 8-ҷилди он боқӣ мондааст, ки мавриди истифодаи васеи кулли муаррихону донишмандон ва дигар табақаҳои ҷомеа мебошад. Нусхаҳои он дар китобхонаҳои шаҳрҳои Москва, Ленинград, Тошканд, Техрон, Душанбе ва ғайра маҳфузанд. Соли 2007 «Тарҷумаи Тафсири Табарӣ» дар нашриёти Нури маърифат, дар шаҳри Хучанд аз ҷоп баромад, ки дар ду китоб мебошад.

Ҷойгоҳи китоби «Худуд-ул-олам» дар миёни сарчашмаҳои форсӣ. Сарчашмаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ бузургони илму хиради форсу тоҷик ки бисёр аҳамияти бузург доранд хеле зиёданд вале дар миёни онҳо асари нотақрири Ҳудуд-ул-олам ҷойгоҳи махсусро касб кардааст, ки шуҳрати ҷаҳонӣ дорад. Ин асар номи пуррааш «Ҳудуд-ул-олам мина-л-Машрик ила-л-Мағриб» аст, аз қушоиш (сарсухан) оғоз гардида, дар қисмати асосии он дар бораи ободониҳо ва вайронҳои замин, дарёҳо, ҷазираҳо, қуҳо, рудҳо, биёбонҳо-реғзорҳо ва ноҳияҳои ҷаҳон суҳан меравад ва бо охиросуҳан ба анҷом мерасад.

Ҳудуд-ул-олам китоби форсии ҷуғрофӣ буда, ба солҳои 372-ҳиҷрӣ ва 982 мелодӣ тааллуқ дорад. Ин асар аз ҷумлаи машхуртарин асарҳои ҷуғрофӣ дунёст, ки аз ҷониби муаллифи номаълуме таълиф шуда, ва то замони имрӯз дар бораи мусаннифаш маълумоти дақиқе гуфта нашудааст. Соли 1892 шарқшинос, тарҷумони ҳарбӣ, генерал-майори артиши императори рус Александр Туманский нусхаи аввали онро аз Бухоро пайдо кардааст ва аввалин хабарӣ он ҳам дар Русия, дар рӯзномаи «Окраина» нашр шудааст. Ховаршинос Александр Туманский донандаи хуби забонҳои арабӣ, туркӣ ва форсӣ буда солҳои 1891-1895 чун афсар дар Осиёи Марказӣ хизмат кардааст ва солҳои 1908-1909 бори дигар ба ин ҷо баргаштааст. Ин генерал мудати се сол асари Ҳудуд-ул-оламо омӯхтааст ва дар яке аз ҷаласаҳои бахши шарқии ҷамъияти бостоншиносони рус аз муҳтавои ин асар маълумоти аҷибе гуфтааст ва маърузаашро ҷоп низ кардааст.

Аммо Туманский марди низоми буд, фурсати инро наёфт ки асарро пура таҳия ва тарҷума кунад, ӯ соли 1920 дар сини 59-солагӣ вафот кард. Ҳамсараш ки дар Туркия сукунат мекард ва бо олим В.Ф.Минорский шиносӣ дошт, бо дархости ӯ асарро ба Порс ирсол мекунад. Метавон гуфт ки Минорский дар ҳифзи ин асари гаронмоя хидмати бузург кардааст.

Владимир Минорский сокини Фаронса буд, ва вақте ҳамсари генерал ба ӯ хабар дод, ки китоб дар дасташ аст онро ба Фаронса фирисод, сипас В.Минорский дубора онро ба Санк – Петербург баргардонд.

Ҳудуд-ул-олам соли 2014 дар нашриёти «Бухоро» дар ҳаҷми 415-саҳифа ба теъдоди маҳдуди 300 нусха ба таъъ расидааст. Ҳудуд-ул-олам дар радиҳои бузургтарин сарватҳои маънавии тоҷикон қарор дошта дар таърихи тамаддуни ҷаҳонӣ мавқеи сазовор дорад. Он барои ҷуғрофияшиносон, таърихшиносон ва бостоншиносону забоншиносон мавриди истифодаи васеъ қарор гирифтааст.

Бо ҳидоят ва дастгирии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва ташаббуси маркази «Тоҷикишиносӣ»-и Китобхонаи миллии дастраси хонандагон гардидааст.

Дар ин асар дар бораи мулкҳои Ҳисор, Фархор, Леваканд, Искандаркул, рудҳои Аму ва Панҷ инчунин дигар мулкҳо маълумот оварда шудааст.

Тоҷикон дар қатори дигар ифтихорот бар он меболаанд, ки дар тули зиёда аз ҳазор соли охир асарҳои арзишманде чун Ҳудуд-ул-олам боқӣ мондаанд. Дар ин асари машхур дар бораи минтақаҳои ҷаҳон дар бобҳои алоҳида маълумот оварда шудааст. Масалан дар боби 23-юми китоб дар бораи сарзамини Хуросон маълумот оварда шудааст, ва баъд аз он дар бораи сарзаминҳои атрофи он. Инчунин дар боби 25-ум дар бораи Мовароуннаҳр ва атрофи ҳудуди он маълумот оварда шудааст. Хонанда аз ин китоби арзишманд, ки дар он бо тартиби муайян

оиди минтақаҳо ва шаҳру кишварҳои гуногун маълумот дода шудааст, метавонад дар бораи сарзаминҳои лозимбудааш маълумот ба даст орад.

Муаллифи номаълуми ин асар бо як маҳорати баланди ҷуғрофиёшиносӣ ва таърихнигорӣ асареро омода намудааст, ки имрӯз низ аз ҷониби доираи васеи муҳакқиқони ватанию хориҷӣ ҳамчун сарчашмаи нодир мавриди истифода қарор дорад.

«Таърихи Бухоро» ҳамчун сарчашмаи муҳим ва нодири таърихӣ. Тоҷикон дар асрҳои миёна дар ҳама бахшҳои илму маърифат ба дастовардҳои бузург соҳиб гашта, мероси арзишманде боқӣ мондаанд. Яке аз онҳо илми таърихнависи тоҷикон мебошад, ки дар ҷаҳон маъруфу машҳур гардидааст. Як қисмати он таърихнигории маҳалӣ мебошад. Дар асрҳои миёна, ки роҳҳои иртиботӣ миёни марказу навоҳиҳо маҳдуд буд, инчунин гушаву канори як давлат тараққиҳои нобаробар дошта, робитаҳои сиёсӣ минтақавӣ зиёд дида мешуд, қисме аз сардорони ғамхору илмдӯсти шаҳру вилоятҳо донишмандонро дар атрофи худ ҷамъ оварда, муҳити фарҳангӣ бунёд мекарданд. Ҳамин тавр ин ҳолат боис гардид, ки дар таърихнигории миллии тоҷикон таърихнигории маҳалӣ пайдо гардид. Ин таърихнигориҳо барои шинохти ҷуғрофия, таърих, дину ойин, касбу ҳунар ва урфу одати минтақаҳо аҳамияти зиёде дорад. «Таърихи Бухоро»-и Абубакри Наршаҳӣ аз ҷумлаи чунин китобҳост.

Наршаҳ деҳае буд дар атрофи Бухоро ва Абубакр соли 899 дар он ҷо ҷашм ба олами ҳасти кушода, яке аз шахсони фозилу парвардаи замони Сомониён мебошад. Номӣ пурраи муаллиф Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар Наршаҳӣ буда, яке аз муаррихони маълуму машҳури асри X мебошад. Муаллиф асарашро, ки «Таърихи Бухоро» ном ниҳодааст байни солҳои 943-949 бо забони арабӣ навишта шуда аст ва бо номҳои «Аҳбори Бухоро», «Таҳқиқи вилояти Бухоро» ва «Таърихи Наршаҳии нав (ҷадид)» машҳур аст.

Тасвири ботафсиلى ҳодисаҳои давраи Сомониён ва воқеаҳои дигар шаҳодат медиҳанд, ки асар бо супориши махсуси Нух ибни Насри сомонӣ таълиф ёфтааст ва дар ҷои дигар гуфта мешавад, ки ҳуди муаллиф онро ба амири сомонӣ бахшидааст. «Таърихи Бухоро» асосан дар бораи Бухоро ва заминҳое, ки ба ҳайати он дохил мешуданд: ҳаволии шаҳр, бозорҳо, қозӣҳо ва дигар амалдорони давр, биноҳои муҳталиф аз ҷумла сохтмонҳои аркҳои Бухоро, манзилҳои ҳокимони Бухоро, баёни Ҷӯи Муълиён, андозу хироч, тангаю дирҳами Бухоро, ҳукмронии сарлашқари араб Қутайба ибни Муслим ва фатҳи Бухоро, тақсими Мовароуннаҳр ва ҷорӣ шудани дини ислом, дар бораи Сомониён ва хонадони онҳо бо як маҳорати баланд сухан ронда шудааст. Муаллиф дар навиштани «Таърихи Бухоро» аз асарҳои таърихии арабӣ, ки то замони мо нарасидаанд истифода кардааст. Нухаи дастхати арабии асари «Таърихи Бухоро» то замони мо нарасидааст. Асари машҳур бори аввал 1129 аз ҷониби Абунаср Аҳмад ибни Муҳаммад Кубовӣ бо забони форсӣ гардонда шуда аст, ҳамин нусха бори аввал баъди ним аср ва маротибаи дуюм 1178 аз ҷониби Муҳаммад ибни Зуфар таҳрир кардааст. Ва ғайр аз ин якчанд нафари номаълум асаро таҳрир кардаанд ки то баёни воқеаҳои оғози ҳуҷуми муғулҳо иникос ёфтааст.

Дар асоси нусхаҳои зиёди дастхати китоби «Таърихи Бухоро» соли 1892 Ҷ. Шефер дар Париж бо забони фаронсаӣ ва соли 1939 дар Техрон бо забони форсӣ нашр шуд. Инчунин асаро соли 1897 дар шаҳри Тошканд бо забони русӣ тарҷума карданд. Соли 1954 бошад аз ҷониби Р. Фрай бо эзоҳу иловаҳо дар Кембриҷ бо забони англисӣ ҷоп намуд. Соли 1966 дар шаҳри Тошканд бо забони узбекӣ низ тарҷума гардид ва соли 1980 дар шаҳри Душанбе бо забони тоҷикӣ нашр гардид. нухаи «Таърихи Бухоро» дар китобхонаҳои Ленинград, Тошканд, Машҳад, Техрон, Париж ва Душанбе маҳфуз аст.

Асари мазкур сарчашмаи беназири таърихӣ ба шумор меравад, ки чанд хусусияту бартари дорад. «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ яке аз сарчашмаҳои арзишманд дар бораи ҷуғрофия ва мавқеи ҷойгиршавии Бухорои асри миёнагӣ мебошад. Дар ин китоб номи дахҳо мавзёҳои таърихии шаҳри Бухоро аз ҷумла маҳалҳои шаҳр бо номи дарвозаҳои он оварда шудааст. Дигар муҳимияти асар дар он аст, ки дар бораи урфу одатҳои фарҳангӣ ва маърабаи мардум маълумот медиҳад. Инчунин дар бораи тасарруфи шаҳри Бухоро аз ҷониби сарлашқари араб Қутайба ибни Муслим маълумот додааст, ки аҳамияти муҳими илмӣ дорад. Яке аз маълумотҳои муҳими дигаре, ки дар «Таърихи Бухоро» оварда шудааст, он аст, ки дар бораи мусулмоншавии мардуми Бухоро ва муқовимати онҳо бо истилогарон, ва бо забони форсӣ Қуръон хондани онҳо маълумот медиҳад.

Донишмандони шинохтаи олам, ки роҷеъ ба Осиёи Миёна таҳқиқот анҷом додаанд, аз ҷумла В. Бартолд, Б. Ғафуров, Э. Босворт, Р.Фрай, Н. Неъматов ва дигарон аз ин шохқории

илмӣ истифода бурдаанд ва имрӯз низ мавриди истифодаи васеи муҳаққону донишмандон мебошад.

«Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ. Асрҳои даҳум ва ёздаҳуми милодӣ замонест, ки таърихнигории ба истилоҳ исломӣ хеле рушд кард. Ангезаи рушди ин таърихнигориро баъзе муҳаққикон дастуроти Куръон ва суннат дар амри фароғии улум ва мероси гузашта ба манзури пандпазирӣ ва ибратомӯзӣ медонанд. Бештари осори таърихӣ асрҳои аввали исломӣ «ахбор» номида мешуданд. Бо густариш ёфтани ислом дар мамлакатҳои хориҷ аз сарзамини Арабистон яъне мамлакатҳое, ки собиқаи тулонии нигориши таърихро доштанд (Эрон, Рум, Ҳинд) ин илм заминаи муносибро барои тараққиву тақомул пайдо кард. Сарфи назар аз ҳодисаҳои сиёсӣ, қавмӣ ва мазҳабии муаррихон дар ин давра осоре офарида шуд, ки бе зикри онҳо баъзе аз саҳифаҳои таърихи ҷаҳонӣ ҳам ноқис хоҳад монд.

Яке аз марҳилаҳои муҳими таърихи мардуми тоҷик аҳди ҳукумати Ғазнавиён аст, ки парварда ва гулбоғи салтанати Сомониён буданд ва пас аз пошхӯрии давлати сомонӣ бештари қаламрави онро тасарруф карда, низомии идорию девонсолории Сомониёнро ворис шуданд. Ин суннатхоро Ғазнавиён ба силсилаҳои баъдӣ интиқол доданд. Барои равшан гаштани авзои сиёсӣ сохтори идории хонадони Ғазнавиён ҳеҷ асар ба андозаи «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ судманд нест. «Таърихи Масъудӣ», ки бо номи муаллифи донишманду нуктасанҷи гаронқадраш Байҳақӣ, ба «Таърихи Байҳақӣ» шуҳрат ёфтааст, муҳимтарину дақиқтарин сарчашмаи таърихӣ ва аз осори беназири насри порсӣ мебошад. Байҳақӣ худ солҳо дар дарбори Ғазнавиён хизмат кардааст ва баъди мудате аз дарбор худро канора гирифта, бидуни амру дастури ҳоким ё фармонравое ин таърихнома ба қалам кашидааст, ки аз муҳимтарин осори таърихӣ бо забони форсӣ аст. Дар ин асар нуктаҳои фаровоне дар бораи вазъи дохилӣ, равоити хориҷӣ, русумоти дипломатӣ ва суннатҳои девонсолорӣ, артиш инчунин ситезаҳои пинҳону ошкори вазирон, амирон ва низомииён мавҷуд аст, ки бар аҳамияти китоби ӯ афзудааст.

Пас аз он ки аз ҷониби як нафар низомии таърихдӯсти англис бо номи Морлей (соли 1862) асари «Таърихи Масъудӣ» дар Ҳинд ба ҷоп расид таваҷҷуҳи олимони ба он бештар гардид. Муҳаққикон асари номбурдари беназирро натаққир ва яке аз сарчашмаҳои муҳими форсӣ ном бурдаанд. Чандин маротиба нашр гаштани ин асар шуҳрати маҳбубияти онро афзун кард. Муаррих ё муҳаққиқе дар соҳаи таърихи забону фарҳанги форсӣ зимни паҷӯиш аз асари мазкур моя нагирифта бошад, зеро дар боби ҳодисоти руҳдодҳои солҳои 1030-1041 Хуросону Мовароуннаҳр ва Эрони марказию Ҳинд бидуни ошноӣ бо ин асари пураарзиш саҳт аст ба қамол матлуб расид. Ҷои зикр аст, ки аҳбори фаровоне дар бораи сохтори идорӣ ва русумоти давлатдорӣ Ғазнавиёну силсилаҳои пеш аз онҳо (Абосиёну Сомониён) дар «Таърихи Масъудӣ» омада, бо ҷунин назокату дақиқӣ то ҳанӯз дар ҳеҷ як аз сарчашмаҳои дигар пайдо нашуда аст. Инчунин кишварҳое, ки бо Ғазнавиён муносибатҳои дипломатӣ доштанд дар бораи онҳо низ маълумот дода мешавад.

Хоча Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ ҳамчун дабири хирадманду таърихнигори варзида маъруф аст. Аммо то имрӯз дар бораи зиндагӣ рӯзгори ӯ ба мо маълумоти ночизе расидааст. Нахустин манбае, ки метавон роҷеъ ба аҳволу осори Байҳақӣ маълумоти бештар ба даст овард, таърихномаи маъруфи уст. Байҳақӣ дар ҷое, ки асараш аз аслу насаб ё рӯзгори шахсии ҳеш таваққуф ва ишорае накардааст, аммо дар ҷилдҳои охир ғоҳе нуктаҳои парокандаву фишурда дар бораи худ меорад. Танҳо дар маъхазҳои асрҳои пас аз рӯзгори вай аз зиндагӣ осораи ишораҳои кӯтоҳе дида мешавад вале ин маълумотҳо ҷунон ночизу ноқисанд, ки наметавон дар асоси онҳо шарҳи ҳоли ин донишманди мумтозро дарёфт. Аз ин рӯ, бо таҷа ба ишораҳои ҳуди Абулфазли Байҳақӣ даст ба фарзияҳо мезанем. Ягона маълумоти муҳтасар дар бораи рӯзгори Байҳақӣ навиштаҳои ҳамшахрии муаллиф – Абулҳасан Зайди Байҳақӣ мебошад, ки бештар бо номи ибни Фундуқ машҳур аст. Ибни Фундуқ навиштае дорад бо номи «Таърихи Байҳақӣ», ки он дар бораи номоварони зодгоҳаш – шаҳри Байҳақ аст. Ин асар дорои маълумотҳои нодири таърихӣ адабӣ мебошад ва аз он метавон барои равшан кардани зиндагӣномаи Хоҷа Абулфазли Байҳақӣ шарҳи ҳоли тақрибӣ тартиб дод.

Аз ишораҳои ҳуди муаллиф бар меояд, ки ӯ соли 995, яъне дар охири салтанати Сомониён ҷашм ба олами ҳастӣ кушодааст. Байҳақ дар рӯзгори Сомониёну Ғазнавиён аз шаҳрҳои маъруф буд. Ҳуди муаллиф аз мулоқоти падари худ бо яке аз ақобири давлати Ғазнавиён ҳикоят намуда, падарашро «хоҷа» меномад. Аз ин ишора бар меояд, ки ӯ аз хонаводаи соҳибному шуҳратёре будааст. Даврони ҷавонӣ ва таҳсилоти минбаъдаи Абулфазл дар шаҳри Нишопур

гузашт, ин шахр дар асрҳои IX-XI аз бузургтарин марказҳои илму адаби тамоми хилофати Аббосӣ ба шумор мерафт. Таърихи ба дарбори Ғазнавиён ворид гаштани Абулфазли Байҳақӣ равшан нест. Муаррихон дар хусуси зери роҳбарии Абунасири Мушкон фаолият намудани ӯ хабар додаанд. Дар саросари асари худ Байҳақӣ аз Абунасири Мушкон ба некӣ ёдоварӣ карда, аз ҷумла дар вақти марғи устодаш бо таассуфи зиёд иброз медорад ки: «Маро азиз дошт ва нуздаҳ сол дар пеши ӯ будам азизтар аз фарзанди вай ва навохтҳо дидам ва ному молу ҷоҳу изз ёфтам». Марғи Мушкон соли 1039 иттифок афтод. Агар Абулфазл 19-сол шогирдии устода хешро намуда бошад, пас метавон хулоса кунем, ки вай соли 1020 дар сини 26-27 солагӣ ба хидмати дарбор дохил гардидааст.

Байҳақӣ бо роҳбарии Абунасири Мушкон дар девони рисолат, ки ҳамшафат бо қасри амир буд, машғули дабири буд. Ин девон мукотиботи расмӣ давлатро роҳандозӣ мекард ва кормандони онро дабир мехонданд. Дабир то густариши ислом ва баъд аз он низ аз пешаҳои муътабар ва дабир шахсе арҷманд буд. Дар ин росто Фирдавсӣ чунин овардааст.

Дабири биёмуз фарзандро,

Чу ҳастӣ бувад хешу пайвандро.

Дабири расонад ҷавонро ба тахт,

Кунад носазоро сазовори бахт.

Дабирист аз пешаҳо арҷманд,

К-аз ӯ марди афканда гардад баланд.

Тадбири ақидаи некӯ ва қори шоиста боис гардид, ки Абулфазли Байҳақӣ дар назди устодаш Абунасири Мушкон ва аъён дарбор ба эътибору эҳтироми тамоми расад. Ва ин дар ҳоле буд ки Абунасири Мушкон дар назди султон Маҳмуд ва писараш султон Масъуд бисёр соҳибэҳтиром буд. Бо ин алоқамандӣ ӯ хазинаи ҳуҷҷатгузори Ғазнавиёно ба Абулфазли Байҳақӣ вогузор мекунад. Ба хангоми қор дар девони рисолат Байҳақӣ аз тамоми асрори давлат огоҳ мегардад. Ҳеч як аз дабирони даргоҳ дар бораи сиёсати давлат ба андозаи ӯ маълумот надоштанд. Муҳимтарин номаҳои султон низ ба дастӣ ӯ навишта мешуд. Байҳақӣ дар замони салтанати султон Маҳмуд қорро дар дарбори Ғазнавиён оғоз намуда бештар дар давраи ҳукмронии султон Масъуд фаолият намудааст ва аз ин хотир асари худро «Таърихи Масъудӣ» номгузори намудааст, ки бештар ба ҳодисаву воқеаҳои замони Масъудро (1030-1041) дар бар мегирад. Сарнавишти Байҳақӣ пас аз Масъуд норавшан бошад ҳам, бинобар навиштаҳои ибни Фундуқ, метавон хулоса кард, ки ӯ дар аҳди ҳукумати писарони Масъуд – Мавдуд (1041-1050) ва Фарухзод (1050-1059) низ дар девони рисолат машғули қор будааст.

«Таърихи Масъудӣ» ҳодисаву воқеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, ва фарҳангии замони ҳукумати Масъуди Ғазнавиро фаро мегирад. Чунон ки зикр шуд, то замони мо ҷилдҳои панҷум, шашум, ҳафтум, ҳаштум. Нухум ва баҳше аз ҷилди даҳум расидааст. «Таърихи Масъудӣ» бо фуру гирифтани писари хурдии Маҳмуд - Муҳаммад аз тахти шохӣ ва ба подшоҳӣ расидани писари бузурги ӯ – Масъуд оғоз мешавад. Пас аз ошноӣ бо муҳтавои асари Байҳақӣ, метавон номгӯи пурраи мавзӯҳои муаллиф баён фармударо дарёфт. Лозим ба ёдоварист, ки «Таърихи Масъудӣ» дар боби салтанати Масъуд ҳикоят кунад ҳам, пиромони таърихи гузаштаи мардумони Шарқи исломӣ ва рӯзгори шахсиятҳои номиву даврони рӯзгори Аббосиён, Тоҳириён, Сафориён, Сомониён ва Қарахониён маълумоти ҷолиб медиҳад. Чун аз муҳтавои «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ бар меояд, ки муаллиф ба ғайр аз баёни таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ ва низомии замони ҳукумати Масъуди Ғазнавӣ аз суннатҳои ойину русуми роҷи дарбор ҳикоят мекунад. Дар «Таърихи Масъудӣ» маълумоте фаровон пиромони дигар бахшҳои рӯзгори он давра низ гирд омадааст. Байҳақӣ дар таълифи асари хеш аз манбаҳои дақиқ истифода намудааст: нахуст ӯ дидаҳои мушоҳидаҳои худро овардааст ва манбаи дигар ахборест, ки аз ростгӯён шунидааст. Инчунин манбаи сеюм ин аст, ки аз китобҳои пешин ба қор бурдааст.

«Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ аз ҷониби бузургони илму адаб ва ҳам аз ҷониби пажӯҳишгарони арсаи дониш ҳамчун як шохкорӣ нотақдор эътироф ва баҳогузорӣ шуааст. Академик Бартолд навиштаҳои Байҳақиро «хотирот» ва ҷойгоҳи онро дар миёни адабиёти исломӣ беназир меномад. Доктор Ғуломхусайн Юсуфӣ Байҳақиро «гузоришгари ҳақиқат» хонда асари ӯро аз лиҳози диққату амонат «беҳтарин ва саҳеҳтарин таърихи форсӣ» меҳисобад.

Аҳамияти омӯзиши таърихи ниёгон. Аҷдодони тоҷикон аз қадимулайём дар сарзамини ҳозираи Тоҷикистон ва Ўзбекистонро як қисмати Афғонистон зиндагӣ карда, халқи қадимтарини

Осиёи Марказӣ мебошанд. Дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза қадимтарин осори ҳаёти инсон ба давраи палеолити миёна рост меояд. Ниёғони тоҷиконро Ориёӣ меғуфтанд. Ориёӣ аз калимаи авестоии “*Agia*” гирифта шуда, маънояш тоза, асилзода, донишманд, тоҷдор, муътабар мебошад. Таърихи қадимтарини ориёӣҳо дар китоби Авесто ва дар китоби Ведҳо инчунин дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ аз қабилҳои “Таърихи Табарӣ”, “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, “Форснома”-и ибни Балхӣ ва ғайра сабт гардидааст. Дар қадим аҷдоди ориёӣҳо ҷамъияти ягонаи этниро ташкил мекарданд яъне як халқ буданд ва бо як забон зап мезаданду дар як кишвар зиндагӣ мекарданд. Тақрибан дар асрҳои XX-XV пеш аз мелод онҳо ба ду шоха тақсим шуданд, ки яке онҳо ба Ҳиндустон кучида дар он ҷо Ведҳоро таълиф карданд. Гуруҳи дуюм ки дар Осиёи Марказӣ ва Эронӣ шарқӣ зиндагӣ мекарданд Авесторо офариданд. Мутобиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳатти дар асрҳои IX-VII то мелод тоифаи ориёӣҳо тақрибан дар нисфи китбаи Осиё ба Байнаннаҳрайн ва Аврупои шарқию Сибири ҷанубӣ зиндагӣ мекарданд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ омадааст, ки мардуми Ориёно дар давлатҳои Пешдодиён, Каёниён, подшоҳии Бохтари қадим, Суғди қадим, Хоразми бузург, Порту Мод ва Хуросон аҷдодони ориёӣ зиндагӣ кардаанд.

Ба қавли Пешвои муаззами Миллат “Таърихи пурифтихори халқи тоҷик мактаби бузурги худшиносӣ мебошад ва мо вазифа дорем, ки ба он арҷ гузорем. Саҳифаи дурахшони қаҳрамониву диловарии гузаштагони худро омӯзем ва онро ҳамчун асоси ғояи ватандӯстиву садоқат ба Ватан ташвиқ намоем”. Бахусус дар шароити имрӯзаи рушди босуръати технологияи иттилоотии муосир, ки воридшавии фарҳангу анъанаҳои бегонаро ба маданияти миллии зиёд намудааст, ба омӯхтани таърих зарурати бештар ба вуҷуд омадааст. Донишони таърих, урфу одат ва расму русум яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи насли наврас ва ҳар як фарди ватандӯст мебошад.

Бо фармони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз ҳисоби фонди Президент аз нав нашр намуда, дастраси ҳар як оилаи кишвар намудани китоби “Тоҷикон”-и Бобочон Ғафуров доир ба зарурати омӯхтани таърихи пурифтихори миллат гувоҳӣ медиҳад. Инчунин озмунӣ ҷумҳуриявии «Тоҷикон оинаи таърихи миллат» барои аз худ намудани донишҳои таърихӣ миёни наврасонут ҷавонон ва ҳар ак шахраванди кишвари азизамон бисёр аҳамиятнок мебошад. Дар ин замина муҳтарам Пешвои миллат дар Паёми гузаштаи худ 26-уми декабри соли 2019 қайд намуда буданд ки “Олимону донишмандони моро зарур аст, ки ба шинохти дурусти таърих, тарғиби мероси маънавӣ ва суннату оинҳои мардумӣ, ки тайи асрҳо дар хотираи таърихӣ миллат нақш бастаанд, таваҷҷуҳи ҷидди зоҳир намоянд” ва супориш доданд, ки осори ҳатти забонҳои гуногунро ба забони тоҷикӣ тарҷума намуда, дастраси хонандагон намоянд то ҳама тавонанд аз таърихи гузашта огоҳ шаванд.

Дар замони Истиқлолият бо ташаббуси Пешвои миллат ташкил намудани конференсияю сипмозиумҳо ва чорабиниҳои сатҳи байналмилалӣ, эҳёи фарҳанги миллий ва гиромидошти таъриху фарҳанги миллат, инчунин бузургдошти адибону донишмандон ва таҷлили Наврӯзи байналмилалӣ ва ғайра ба роҳ монда шуд, як қатор асарҳои илмӣ омавӣ нашр гардид. Нуктаи дигарро бояд қайд намуд ки Сарвари давлат шахси фарҳангдӯсту илмдӯст буда, дар эҳё намудани ҳунарҳои мардумӣ ба монанди кулолгарӣ, заргарӣ, қолинбофӣ, косаю қошуктарошӣ, қандакорӣ, ҷакандӯзӣ, Гулдузӣ, атласбофӣ ва дигар суннатҳои миллий нақши калон бозид. Инчунин зимни сафарҳои худ ба шаҳру ноҳияҳо аз намоишу ҳунарҳои мардумӣ дидан мекунанд. Бо дастгирию ташаббуси худӣ Пешвои миллат таъмиру азнавбарқароркунии ёдгориҳои таърихӣ, эҳё намудани расму ойин ва суннатҳои миллий вусъати нав пайдо намуд ва дар паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон гуфта шуд, ки Агентии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ташкил карда шавад, ки ин ҳама диққати ҷидди ба омӯхтани таърихи ниёгон мебошад.

Дар замони имрӯза таълиму тарбияи наврасону ҷавонон бисёр масъалаи муҳим буда, яке аз масъалаҳои муҳими ҳаёти доништа мешавад, ки ҳалли дурусти он асоси пешрафти тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ мебошад. Консепсияи миллии тарбия барои наврасон ва ҳамкориҳои волидон бо муассисаҳои таълимӣ бисёр ба маврид мебошад. Тарбияи наврасону ҷавонон вазифаи ҳар як фарди ҷомеа ва муассисаву ниҳодҳои иҷтимоӣ мебошад. Барои он ки қонуни тартиботи ҷамъиятии мо меъёри муайян риоя карда шавад, бояд робитаи падару модарон ба он ниҳодҳои ҷамъиятӣ, ки фарзандонашон дар онҳо таҳсил

доранд, мустаҳкам карда шавад. Ин амал метавонад ба кам шудани сатҳи ҷиноят дар байни наврастону ҷавонон мусоидат намояд.

Имрӯз, ки мо зери парчами Ватан ва давлати соҳибистиклол қарор дорем, бояд пеш аз ҳама мо ҷавонон мазмуну моҳияти арзишҳои миллиамонро, истиклолият, худшиносӣ, ифтихори миллий ва ваҳдати ягонагии миллатро аз худ намоем. Асри XXI ки асри илму техникаи навин мебошад мо ҷавонон бояд аввал забондон бошем то тавонем таъриху фарҳанги бою қадимаи хешро ба ҷаҳониён ошно кунем ва аз илму технологияи замонавӣ огоҳ бошем. Бо дуруст аз худ намудани таълиму тарбия миёни наврастону ҷавонон метавонад одоби муошират миёни онҳо дуруст ба роҳ монда шавад, чунки одоби сухан яке аз масъалаҳои муҳим буда, мутаассифона имрӯзҳо гоҳе ба назар мерасад ки баъзе аз ҷавонони мо бо овози баланд, суханони қабех якдигаро меранҷонанду дигаронро нороҳат месозанд. Дар таълиму тарбия на танҳо волидону муассисаҳои таълимӣ, балки муҳит, донишгоҳ, Ҳукуматҳои маҳалӣ ва мутахассисон дар ин самт бояд бетарафӣ зоҳир наkunанд.

Адабиёт:

1. Захириддин Бабур. Бабур-наме. Перевод М. Салье. Тошкент: Госиздат Уз ССР, 1948. -528 с.
2. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома Воқеияти Кобул. – Кобул, 1389. – 351 с.
3. Изучение жизни и наследия Захириддина Мухаммада Бабура в мировой интерпретации. Сборник международной-практической конференции 12 февраля 2021. – Тошкент, 2021. – 446 с.
4. Камолов. Ҳ, Ғуломшоев. С, Бобурнома // Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе 2013. – 630 с.
5. Наршаҳӣ Абӯбакр. Таърихи Бухоро / Абӯбакри Наршаҳӣ. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ Сафорати Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Тоҷикистон, 2012. – 179 с.
6. Пуҳанд Абдуллоҳи Ҳабибӣ. Захируддин Мухаммад Бобуршоҳ. Кобул-1972. -174 с.
7. Устод Азизуддин Вақилӣ. Девони Захируддин Мухаммад Бобур. Кобул-1324/1982. – 323 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифова Санавбар Рустамовна, сармутахассиси шуъбаи пажӯҳиши маъхазҳои исломии Маркази исломшиносии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Телефон: +992 918560575

Ғафуров Рамазон Ҳомидҷонович, унвонҷӯи Донишгоҳи тирочрати Тоҷикистон. Телефон: +992 918560575

Сведения об авторах: Шарифова Санавбар Рустамовна, главный специалист отдела исследования исламских источников Центра исламских исследований при Президенте Республики Таджикистан. Телефон: +992 918560575

Ғафуров Рамазон Ҳамидҷонович, соискатель Торгового университета Таджикистана. Телефон: +992 918560575

About the authors: Sharifova Sanavbar Rustamovna, Chief Specialist of the Department of Islamic Sources Research of the Center for Islamic Studies under the President of the Republic of Tajikistan. Phone: +992 918560575

Gafurov Ramazon Khomidjonovich, PhD candidate of the Tajik State University of Economics. Phone: +992 918560575

ИПМ ВА ФАНОВАРӢ

УДК 541.49: (546.74.2+548.736)

*Кабиров Нурмаҳмад Гулович,
номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи органикӣ ва биологӣ
Ҷалилова Нозофарин,
магистрантка кафедраи химияи органикӣ ва биологӣ*

ТАЪСИРИ 2-ЭТИЛ-1, 3, 4-ТИАДИАЗОЛ ВА КОМПЛЕКСИ ОКСОХЛОРО-2-ЭТИЛ-1, 3, 4-ТИАДИАЗОЛИИ РЕНИЙ (V) БА УСТУВОРИИ ДИАТСЕТАТИ СЕЛЛЮЛОЗА НИСБАТ БА РУШНОЙ ВА ЗАРЯДНОКШАВӢ

Рушди босуръати технологии соҳаҳои гуногуни ҷаҳолияти инсон талаботхоро ба миён меорад, ки бояд пайвастаҳои ҳетеросиклии нави аз ҷиҳати биологӣ ҷаҳол ва комплексҳои онҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт истифода бурда шаванд. Дар асоси ин талаботҳо омӯзиши хосиятҳои биологӣ ҳосилаҳои тиадиазол яке аз мавқеъҳои муҳимро ишғол менамояд ва коркарди истифодаи амалии онҳо тавассути илова намудан ба таркиби маводи композитсионии моддаҳои дигар, яке аз мақсадҳои муҳими соҳаи химияи органикӣ мебошад. Олимони соҳаи химия кӯшиш намуда истодаанд, ки аз моддаҳои дастрас бо ёрии илова намудани пайвастҳои комплекси дорои ҳетеросиклҳои гуногун маводи устувор ва барои истифода дар соҳаҳои гуногуни саноат манфиатоварро ҳосил намоянд.

Аз сарчашмаҳо маълум мегардад, ки он лигандҳои органикӣ, ки то як дараҷа раванди комплексҳосилкунии онҳо бо металлҳо омӯхта шудааст, ин ҳосилаҳои тиомочевин ва ҳамчунин 1, 2, 4-триазол ва баъзе ҳосилаҳои он мебошанд, ки дар таркиби молекулашон якҷанд атомҳои донорӣ доранд. Дар адабиёт оид ба хосиятҳои химиявӣ ва биологӣ лиганди органикӣ 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол ва пайвастаҳои комплекси рения (V) бо он маълумотҳо кам мавҷуд аст. Бинобар ин дар раванди таҳқиқот мақсад гузоштем, ҳамчунин хосиятҳои химиявӣ ва таъсири эффектҳои биологӣ 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол ва комплекси рения (V)-ро бо он мавриди омӯзиш қарор диҳем.

ҚИСМИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛӢ. Пайвастҳои ибтидоии 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол (ЭТД) ва $\text{H}_2[\text{ReOCl}_3]$ мувофиқи методикаи [4, 5] ва комплекси $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3]$ аз $\text{H}_2[\text{ReOCl}_3]$ ва 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол дар таносуби 1:2 ва муҳити 6 мол/л HCl ҳосил карда шуданд. Барои омода намудани лавҳачаи таҳқиқотии диатсетати селлюлоза (ДАС) аз пахтаи тиббӣ, ба сифати ҳалкунанда диметилформамид истифода карда шуд. Бақайдгирии афтиши заряд бо истифода аз вольтметри рақамӣ бо дақиқии $\pm 2\text{ мВ}$ сабт карда шуд.

МУҲОКИМАИ НАТИҶАҲО. Омӯзиши таъсири пайвастагии комплекси оксохлориди рений (V) бо 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол ба устувории диатсетати селлюлоза нисбат ба рӯшноӣ.

Дар ҷадвал маълумотҳои эксперименталӣ оид ба таҳқиқи устувории механикӣ лавҳачаи диатсетати селлюлоза ҳангоми шуоъафкании УБ бо дарозии мавҷи $\lambda=254\text{ нм}$ вобаста аз вақт, ки ба таркиби он микдорҳои муайяни пайвасти комплекси $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3]\cdot\text{H}_2\text{O}$, ки дар он L–2-этил-1, 3, 4-тиадиазол мебошад оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Вобастагии σ_p ва ДАС аз консентратсияи $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3]\cdot\text{H}_2\text{O}$ (L–2-этил-1, 3, 4-тиадиазол) ва вақти шуоъафканиши УБ ($\lambda=254\text{ нм}$, $J=0,040\text{ кал/см}^2\cdot\text{мин}$).

Консентратсияи $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3]\cdot\text{H}_2\text{O}$, %	Қувваи устувории лавҳача аз ДАС, кг/мм^2						
	Вақти афканиши шуоъҳои УБ, соат						
	0	2	5	10	15	20	25
0	10,5	9,2	7,1	6,8	6,1	4,4	1,8
0,001	10,3	10,6	11,0	10,2	5,1	4,0	3,4
0,05	10,5	11,0	11,9	10,0	6,9	4,6	3,6
0,1	10,8	10,9	11,9	10,8	7,1	4,9	3,8
0,5	10,9	11,2	12,1	11,8	7,4	5,1	3,9
1,0	10,8	11,4	12,0	11,9	7,5	5,1	3,8
2,0	10,6	11,6	12,1	12,0	8,0	5,2	3,9
3,0	10,9	11,9	12,3	11,8	7,9	5,1	3,9
5,0	10,5	11,8	12,2	11,9	7,8	5,0	3,8

Аз маълумотҳои ҷадвал дида мешавад, ки қимати қувваи устувории аввалаи лавҳачаи ДАС новобаста аз консентратсияи комплекси иловашаванда на он қадар тағйир меёбад. Дар ҳама гуна микдорҳои иловашудаи комплекс дар давраи аввали таъсири шуоъҳои УБ афзоиши қимати бузургии σ_p -и лавҳача мушоҳида мегардад. Чунин афзоиш барои лавҳаи ДАС, ки таркибаш комплекс надорад мушоҳида намешавад. Масалан, ҳангоми ба таркиби ДАС ворид намудани 1% микдори комплекс аз ҳиссаи массаи лавҳа дар давраи шуоъафкании УБ дар муддати ду соат қимати қувваи устувории механикии лавҳа аз 10, 8 до 11, 6 кг/мм² меафзояд.

Вобастагии максималии $\sigma_p = f(\tau)$ барои ҳамаи консентрасияҳои вориднамудаи комплекс ба 5 соати шуоъафкании нурҳои УБ рост меояд ва давом додани шуоъафкании то муддати 10 соат қувваи устувории механикии лавҳаи ДАС, ки ба он 1% комплекс аз ҳиссаи массаи лавҳаи ДАС илова шудааст, то 12 кг/мм² афзоиш меёбад.

Муқаррар карда шуд, ки дар таркиби ДАС зиёд намудани консентратсияи 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол ва комплекси $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3]$, ки дар он L-2-этил-1, 3, 4-тиадиазол мебошад, устувории механикии онро нисбат ба рӯшноӣ зиёд мекунад.

Омӯзиши таъсири пайваستاгии комплекси оксохлориди рений (V) бо 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол ба устувории диатсетати целлюлоза нисбат ба заряднокшавӣ.

Дар ҷадвали 2 маълумот оид ба таъсири консентратсияҳои гуногуни комплекси оксохлориди 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол рений (V) оид ба заряднокшавии лавҳачаи диатсетати целлюлоза оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Вобастагии заряди статикӣ ДАС аз вақт ва консентратсияи иловашудаи комплекси $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3] \cdot \text{H}_2\text{O}$ ба таркиби он.

Вақт (τ , дақ.)	Консентратсия $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3] \cdot \text{H}_2\text{O}$, %					
	0	0, 01	0, 05	0, 1	1, 0	3, 0
0	47, 0	45, 8	43, 2	31, 2	27, 5	12, 8
0, 5	36, 5	34, 9	34, 1	20, 7	19, 9	8, 1
1, 0	33, 2	34, 2	32, 3	19, 1	17, 8	7, 3
1, 5	29, 8	32, 4	31, 0	18, 8	17, 2	7, 0
2, 0	29, 5	30, 7	31, 1	18, 4	17, 0	6, 5
3, 0	29, 0	30, 1	30, 6	17, 6	16, 9	5, 9
3, 5	28, 8	29, 8	29, 0	17, 1	16, 4	5, 2
4, 0	27, 7	27, 9	27, 7	16, 7	16, 0	4, 7
5, 0	28, 6	27, 2	27, 0	16, 3	15, 9	4, 6
5, 5	28, 5	27, 0	26, 9	16, 2	15, 8	4, 5
6, 0	28, 4	26, 8	26, 7	15, 7	15, 7	4, 4
6, 5	28, 0	26, 7	26, 6	15, 7	15, 5	4, 3
7, 0	27, 9	26, 6	26, 3	15, 5	15, 2	4, 1
8, 0	27, 8	26, 5	26, 0	15, 4	15, 0	4, 0
9, 0	27, 6	26, 3	25, 8	15, 3	14, 9	3, 9
10, 0	27, 4	26, 0	25, 2	15, 0	14, 2	3, 8

Аз маълумоти дар ҷадвал овардашуда дида мешавад, ки ҳангоми ба таркиби ДАС ворид шудани консентратсияҳои гуногуни комплекси таркиби $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3] \cdot \text{H}_2\text{O}$, камшавии заряди ибтидоии ДАС мушоҳида мешавад, ки ҳангоми илова намудани консентратсияи 3, 0% ҳадди аққалро ташкил медиҳад. Дар ин маврид заряди ибтидоии ДАС аз 47 то 12, 8 в.ш., яъне 3, 7 маротиба кам мешавад. Пастшавии заряд аз сатҳи лавҳачаи ДАС бидуни илова дар тӯли 10 дақиқа аз 47 то 27, 4 в.ш., яъне 1, 7 маротиба ва барои лавҳачаҳое, ки 3% консентратсияи комплекс илова карда шудааст, аз 12, 8 то 3, 8 в.ш., яъне 3, 4 маротиба мушоҳида мегардад. Пас аз 10 дақиқаи таъсиррасонӣ, заряди лавҳачаҳои ДАС бидуни иловаҳо аз заряди лавҳачаҳои ДАС, ки дар таркибашон 3% комплекс доранд, 7, 2 маротиба зиёдтар аст.

Ҳамин тариқ, таҳқиқотҳои гузаронидашуда нишон доданд, ки ба таркиби ДАС ворид намудани пайваستاгии комплекси таркиби $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3] \cdot \text{H}_2\text{O}$ устувории механикиашро ду маротиба зиёд ва заряднокшавии онро 7, 2 маротиба кам мекунад.

Хулоса, раванди таҳқиқотҳо нишон дод, ки вобаста аз ҳосиятҳои химиявӣ ва таъсири эффектҳои биологии 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол ва комплекси рений (V) бо он чунин хулоса кардан мумкин аст.

1. Муқаррар карда шуд, ки дар таркиби ДАС зиёд намудани концентратсияи 2-этил-1, 3, 4-тиадиазол ва комплекси $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3]$, ки дар он L-2-этил-1, 3, 4-тиадиазол мебошад, ҳосиятҳои физикавии маводи композитсиониро нисбат ба таъсири нурҳои УБ ва заряднокшавӣ тағйир медиҳад.

2. Ба таркиби ДАС ворид намудани пайвастагии комплекси таркиби $[\text{ReOL}_2\text{Cl}_3] \cdot \text{H}_2\text{O}$ устувории механикаишро ду маротиба зиёд ва заряднокшавии онро 7, 2 маротиба кам мекунад.

Адабиёт:

1. Азизов М.А. О комплексных соединениях некоторых микроэлементов с биоактивными веществами. – Ташкент: Медицина, 1969. – 97 с.
2. Аминджанов А.А., Каримова М.Х., Везен А.Е. Исследование биологической активности комплексных соединений рения (V) с производными имидазола // Координационные соединения в аспекты их применения: Сб. научных трудов. – Душанбе, 1991. Ч.2. – С.46.
3. Аминджанов А.А., Каримова М.Х., Хайдаров К.Х., Везен А.Е., Исмоилова М.Б. Исследование желчегонного действия комплексных соединений рения (V) с тиосемикарбазидом // Координационные соединения и аспекты их применения: Сб. научных трудов. – Душанбе, 1991. Ч.2. – С.55-53.
4. Ежовска-Тщебятowska, Б. Структура и свойства соединения технеция и рения типа $[\text{MeOX}_5]^{2-}$ /Б. Ежовска-Тщебятowska, С.Вайда, М. Балука. // Журн. структ. химии. 1967. Т.8. вып.3. – С.519-523.
5. Рахимова М.М., Нурматов Т.М., Кондрашина Т.Ф. Юсупов З.Н. Использование координационных соединений с биоактивными лигандами в различных областях сельского хозяйства // Тез. докл. XXV междунар. Чугаевской конф. по координационной химии и II молодежной конференции-школы «Физико-химические методы в химии координационных соединений». – Суздаль, 6-11 июня 2011 г. – С.501.
6. Физер Л. Реагенты для органического синтеза. т.III. / Л. Физер, М. Физер. – М.: Мир, 1970. – 278 с.
7. Хакимов Х.Х. Реакционная способность координационных соединений. – М.: Наука, 1976. – 155 с.

Калидвожахо: *датсетати селлюлоза, заряднокшавӣ, фаъолнокии биологӣ, усувориҳои механикӣ, устуворӣ нисбати нурҳои ултрабунафш.*

Аннотация

ВЛИЯНИЕ 2-ЭТИЛ-1, 3, 4-ТИАДИАЗОЛА И ОКСОХЛОР-2-ЭТИЛ-1, 3, 4-ТИАДИАЗОЛЬНОГО КОМПЛЕКСА РЕНИЯ (V) НА СТАБИЛЬНОСТЬ ДИАЦЕТАТА ЦЕЛЛЮЛОЗЫ ПО ОТНОШЕНИЮ К СВЕТУ И ЗАРЯДУ

Изучение биологических свойств производных тиadiaзола занимает одну из важных позиций, а развитие их практического использования путем добавления других веществ в состав композиционных материалов является одной из важных задач области органической химии. Ученые в области химии пытаются из доступных веществ с помощью добавления комплексных соединений, содержащих различные гетероциклы, получить стабильные и полезные материалы для использования в различных областях промышленности.

Ключевые слова: *диацетат целлюлозы, электризуемость, биологическая активность, механическая прочность, устойчивость к УФ-излучению.*

Annotation

EFFECT OF 2-ETHYL-1, 3, 4-THIADIAZOLE AND OXOCHLORO-2-ETHYL-1, 3, 4-THIADIAZOLE COMPLEX OF RHENIUM(V) ON THE STABILITY OF CELLULOSE DIACETATE WITH RESPECT TO LIGHT AND CHARGE

The study of the biological properties of thiadiazoле derivatives occupies one of the important positions, and the development of their practical use by adding other substances to the composition of composite materials is one of the important tasks in the field of organic chemistry. Scientists in the

field of chemistry are trying to obtain stable and useful materials from available substances by adding complex compounds containing various heterocycles for use in various fields of industry.

Keywords: *cellulose diacetate, electrification, biological activity, mechanical strength, resistance to UV radiation.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Кабиров Нурмахмад Гулович, номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи органикӣ ва биологии факултети химияи ДДОТ ба номи С. Айнӣ. Телефон: +992 935806903. Почтаи электронӣ: kabir69@mail.ru

Чалилова Нозофарин, магистрантка кафедраи химияи органикӣ ва биологии факултети химияи ДДОТ ба номи С. Айнӣ. Телефон: +992 559832121. Почтаи электронӣ: nozamahmadalieva@gmail.com

Сведения об авторах: Кабиров Нурмахмад Гулович, кандидат химических наук, доцент кафедры органической и биологической химии ТГПУ им. Садриддина Айни. Телефон: +992 935806903. Электронная почта: kabir69@mail.ru

Джалилова Нозофарин, магистрантка кафедры органической и биологической химии ТГПУ им. Садриддина Айни. Телефон: +992 559832121. Электронная почта: nozamahmadalieva@gmail.com

About the authors: Kabirov Nurmakhmad Gulovich, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Organic and Biological Chemistry, TSPU named after. Sadriddin Aini. Phone: +992 935806903. Email: kabir69@mail.ru

Jalilova Nozofarin, Master of the Department of Organic and Biological Chemistry, TSPU named after. Sadriddin Aini. Phone: +992 559832121. Email: nozamahmadalieva@gmail.com

Табаров М.Н.,
магистранти соли дуҷуми факултети математика ва информатика

РУШДИ ЧАДВАЛҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ВА МАРҲАЛҲОИ ОҶОЗИ КОР ДАР ОНҲО

Имрӯз фаъолияти кории одамонро бе истифодаи компютер тасаввур кардан мумкин нест. Бинобар ин аз тарақиёти ҳаррӯзаи технологияи иттилоотӣ вобастагӣ дорад. Қайд кардан зарур аст, ки чадвалҳои электронӣ системае мебошад, ки барои дилхоҳ ҳисобкуниҳои ҳаррӯза истифода мешавад. Дар бисёр мавридҳо ба мо зарур меояд, ки барои ҳалли масъалаҳо мо метавонем аз чадвали электронӣ (Microsoft Excel) истифода барем. Имкониятҳои технологияҳои компютерӣ самаранокии истифодабарии чадвалҳоро якҷанд маротиба зиёд менамояд. Зеро қиматҳо дар чадвалҳои электронӣ на танҳо нигоҳ дошта мешавад, балки имконияти коркарди онро низ пешбини шудааст.

Барномаҳое, ки барои чунин амалиётҳо истифода мешаванд-протсессорҳои чадвалӣ ё чадвалҳои электронӣ номида мешаванд.

Хусусияти протсессорҳои чадвалӣ дар он аст, ки тавассути онҳо на танҳо дохилнамоии қиматҳо ба катакчаҳои чадвал ва форматиронии онҳо имконпазир аст, балки истифодабарии формулаҳо низ мумкин аст. Истифодабарии формулаҳо ва ба таври автоматӣ ба дигар катакчаҳо татбиқ шудани онҳо яке аз афзалиятҳои асосии барномаи мазкурро ташкил медиҳанд. Тағйирёбии қиматҳои ҳар як катакча ба таври автоматикӣ ислоҳ мешаванд.

Барои нигоҳ доштани қиматҳо одатан чадвалҳо истифода мешаванд. Имкониятҳои технологияҳои компютерӣ самаранокии истифодабарии чадвалҳоро якҷанд маротиба зиёд менамоянд. Зеро қиматҳо дар чадвалҳои электронӣ на танҳо нигоҳ дошта мешаванд, балки имконияти коркарди онҳо низ пешбинӣ шудааст. Барномаҳое, ки барои чунин амалиётҳо истифода мешаванд – протсессорҳои чадвалӣ ё чадвалҳои электронӣ номида мешаванд. Протсессори чадвалии Microsoft Excel (дар оянда Ms Excel ё Excel) ба оилаи бастаҳои Microsoft Office дохил мешавад. Ҳоло, асосан навъҳои зиёди он аз қабилҳои Ms Excel 97, Ms Excel 2000, Ms Excel 2002 Ms Excel 2003, Excel 2007, Excel 2010, Excel 2013 Excel 2016 ва айни ҳол Excel 2019 истифода шуда истодаанд, ки ба бастаҳои Ms Office 97- Ms Office 2019 тааллуқ доранд.

Хусусияти протсессорҳои чадвалӣ дар он аст, ки тавассути онҳо на танҳо дохилнамоии қиматҳо ба катакчаҳои чадвал ва форматиронии онҳо имконпазир аст, балки истифодабарии формулаҳо низ мумкин аст. Истифодабарии формулаҳо ва ба таври автоматикӣ ба дигар катакчаҳо татбиқ шудани онҳо яке аз афзалиятҳои асосии барномаи мазкурро ташкил медиҳанд. Тағйирёбии қиматҳои ҳар як катакча ба таври автоматикӣ дар формулаҳо инъикос ёфта, натиҷаҳо низ ба таври автоматикӣ ислоҳ мешаванд. Барномаи Ms Excel – воситаи тавоно ва дар истифодабарӣ оддӣ коркарди чадвалҳои электронӣ мебошад. Протсессори чадвалӣ барои ҳалли доираи васеи масъалаҳои иқтисодӣ, муҳосиботӣ, илмӣ-техникӣ, ҳисобгирӣ-оморӣ ва дигар масъалаҳо, ки дар онҳо иттилооти ададӣ, матнӣ ё графикӣ бо тартиби такроршавандаи муайян дар чадвал инъикос ёфтаанд, пешбинӣ шудааст. Бо ёрии протсессори чадвалии Ms Excel автоматикунонии коркарди чунин масъалаҳои мушаххас имконпазир аст:

- коркарди автоматикӣ қиматҳои алоқаманд;
- коркарди базаи қиматҳои оддӣ;
- тартибдиҳии диаграммаҳо ва графикҳо;
- автоматикунонии ҳисобкуниҳои натиҷавӣ;
- тавассути истифодабарии функцияҳои мувофиқ автоматикунонии амалиётҳои математикӣ, оморӣ, мантиқӣ, молиявӣ ва матнӣ;
- омода намудани ҳуҷҷатҳои чадвалӣ.

Истифодабарии протсессори чадвалӣ коркарди маълумотҳои чадвалиро осон намуда, ҳосилнамоии натиҷаҳоро бе ҳисобкуниҳои дастӣ ё барноманависӣ имконпазир мегардонад.

Идеяи сохтани чадвали электронӣ соли 1979 дар донишҷӯи Донишгоҳи Гарварди ШМА Дэн Брикли пайдо шуда буд. Вай пас аз иҷро намудани ҳисоботҳои дурударози пурмашағрати бухгалтерӣ ба ин ағида омадааст. Аз ин рӯ, ӯ бо рафиғи худ Боб Франкстон чадвали электрониро тартиб доданд, ки он VisiCalc ном дошт. Ин чадвал барои компютерҳои Apple-2 пешбинӣ шуда буд. Истифодаи ин барнома бозори компютерҳоро тасфонида ва баъдан барномаи имконияташ нисбатан васеътар, ки SUPERCALC ном дошт, пайдо шуд.

Дар соли 1982 чадвали электронии Lotus 1-2-3 сохта ба истифода дода шуд. Ин чадвали электронӣ барои компютерҳои ширкати IBM пешбинӣ шуда буд. Дар ин барнома имкониятҳои мавҷудаи чадвалҳои электронӣ мукамал гардониди шуда, графика низ амалӣ шудааст.

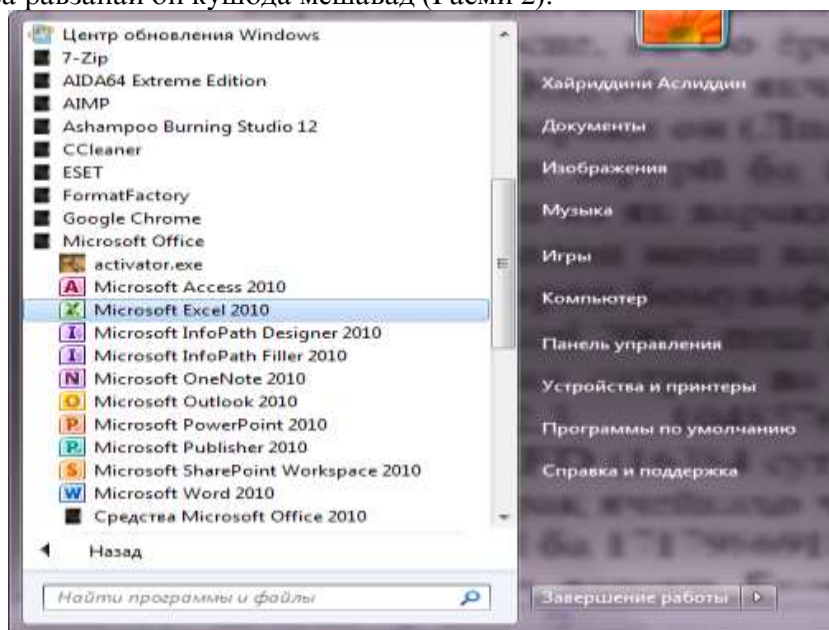
Ин имкониятҳо боиси васеъ паҳн гардидани чадвалҳои электронӣ шуда ба ширкати Lotus даромади хеле калон оварданд. Дар соли аввали ба фурӯш баровардани барнома ширкат зиёда аз 50 млн. доллар даромад ба даст овард. Дар соли 1987 фирмаи Microsoft чадвали электронии Excel-ро ба истифода дод. Дар ин чадвал имкониятҳои мавҷуда мукамал ва тарзи истифодабарии онҳо ниҳоят гулай гардониди шудаанд. Аз ин рӯ, чадвали электронии Excel дар байни истифодабарандагон ниҳоят васеъ паҳн шуда, бозори чадвалҳои электронии дигар ширкатҳоро хеле танг кард [1].

Барномаи Microsoft Excel барои сохтани чадвалҳои электронӣ яке аз воситаҳои пуриқтидор ва хеле машҳур бахисоб меравад. Он низ ба мисли барномаи Microsoft Word бағурӯхи барномаҳои дастаи Microsoft Office дохил мешавад. Ин барнома барои иҷрокунии ҳисоббарориҳои гуногун, ба амсоли ҳисобкуниҳои муҳосибӣ, молиявӣ, риёзӣ ва ғайра истифодабурда мешавад. Барномаи Excel - ро барои он чадвали электронӣ мегӯянд, ки объекти асосии он чадвали махсус мебошад. Ин чадвал ҳамаи амалиёти заруриро ба таври автоматӣ иҷро менамояд.

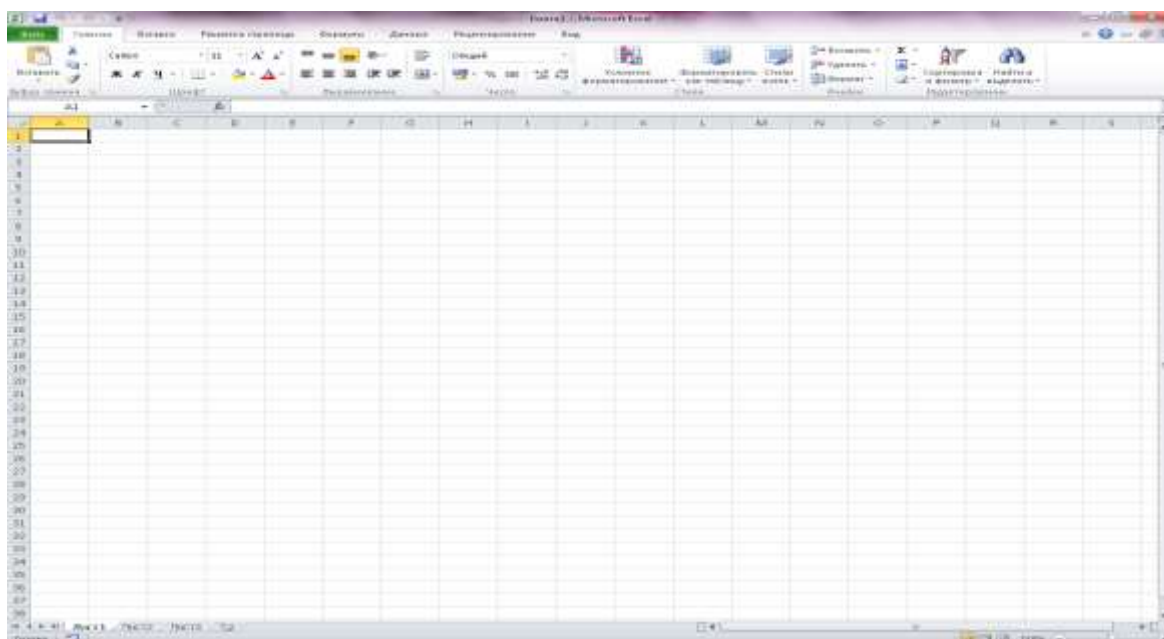
Барои ба кор даровардани барномаи Excel, дар мизи корӣ тугмаи -ро паҳш намуда, ба менюи асосии системаворид мегардем. Пас аз он нишондиҳандаи мушро ба банди гузошта каме интизор мешавем. Дар экранрӯйхати барномаҳое, ки дар система ба қайд гирифта шудаанд, пайдо мегардад. Нишондиҳандаи мушро ба банди гузошта, каме интизор мешавем дар экран рӯйхати барномаҳои Office - и пайдо мешавад, пас аз онмушро ба болои банди Microsoft Office Excel гузошта тугмаи чапи онро паҳш менамоем (Расми 1). Ба таври схематикӣ пайдарпайии ин фармонҳоро ба чунин шакл навиштан мумкин аст:

Пуск → Все программы → Microsoft Office → Microsoft Office Excel

Дарнатича, прорамаи Microsoft Excel ба кор омода мегардад ва равзанаи он кушода мешавад (Расми 2).

Расми 1.

Расми 2.Равзанаи MSeXcel 2010

Чӣ тавре, ки аз расм дида мешавад, дар унвонии равзанаи барнома номи барнома Microsoft Excel ва номи китоб Книга 1 навишта шудааст. Ҳуччати асосие, ки бо ёрии ин барнома сохта мешавад, китоб (Книга) ном дорад. Китоб аз якчанд варақҳо иборат аст. Бе зикр дар равзанаи барнома се варақи он (Лист 1, Лист 2, Лист 3) нишон дода мешавад.

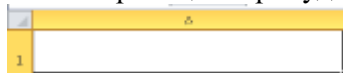

Дар мавриди зарурӣ ба китоб варақҳои навро илова намудан имкон дорад. Барои аз як варақи китоб ба дигараш гузаштан, нишондиҳандаи мушро ба болои номи варақ гузошта тугмаи чапи онро пахш намудан зарур аст. Барои бомуваффақият истифода карда тавонистани барномаи Microsoft Excel 2007, пеш аз ҳама шакли варақи китобродонистан зарур аст. Варақ аз сатрҳо ва сутунҳо иборат мебошад. Сатрҳо тавассути рақамҳои 1, 2, 3,..., 1048576, сутунҳотавассути ҳарфҳои латинии A, B, C,...Z, AA, AB,..., XFD (16384 сутун) номгузорӣ шудаанд. Дар буриши сатрҳо ва сутунҳои варақҷеякаҳо ҷойгиранд. Ҳамин тавр, миқдори ячейкаҳои як китоби Excel ба 17179869184 (қариб 17, 18 млрд) баробар мебошад.

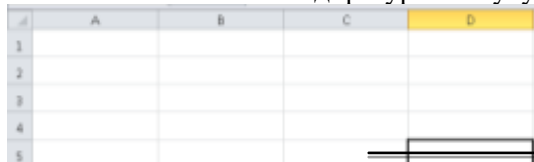
Дар ячейкаи варақи Excel 2007 яке аз се намуди итилоотро ҷойгир намудан мумкин мебошад: ададӣ, матнӣ, формулавӣ. Нишонии ячейка.

Ҳар як ячейкаи ҷадвал нишонии ба худхос дорад. Нишонии ячейка тавассути комбинатсияи номи сутун ва рақами сатре, ки дар буриши онҳо ин ячейка ҷойгир шудааст, муайян карда мешавад. Дар аввали номи нишони ҳарфҳо (номи сутун), дар охири ном рақамҳо (рақами тартибии сатр) меистанд.

Масалан A1 - нишонии ячейкаест, ки дар буриши сутуни A ва сатри 1 ҷойгир шудааст.

D5 - нишонии ячейкаи дар буриши сутуни D ва сатри 5 буда аст.

Барои навиштани формулаҳои дар ячейкаҳои ҷадвал навишташаванда рақамҳо, нишонии ячейкаҳо, номҳои функсияҳои стандартӣ ва аломатҳои амалҳои зеринро истифода менамоянд:

- ^ - бадараҷабардорӣ
- * - зарб
- / - тақсим
- +- ҷамъ
- тарҳ

Муҳаккиқ

% - фоиз

Мисолҳо:

1. $=F2+100$ - бақиматиячейкаи D2 адади 100 чамъкардашуда, натиҷааш дар ячейкае нишон дода мешавад, ки дар он (F3) ин формула ҷойгир карда шудааст (Расми 3).

Расми 3

2. $=B3+D2/A2$ - қимати ячейкаи D2 ба қимати ячейкаи A2 тақсим карда шуда, натиҷа ба қимати ячейкаи B3 чамъ карда мешавад. Қиматҳои ҳосилшудаи формула (602) дар ячейкае нишон дода мешавад, ки дар он (D4) ин формула ҷойгир карда шудааст (Расми 4). Гуфтан ҷои аст, ки натиҷаи ҳисоб аз рӯи формула баъд аз пахш кардани тугмаи Enter пайдо мегардад.

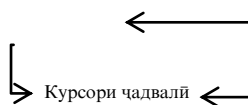
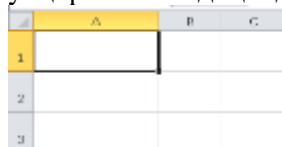
Расми 4

3. $=A1*B2/A4+C3$ – аввал қимати ячейкаи A1 ба қимати ячейкаи B2 зарб карда шуда, натиҷаи ҳисоб ба қимати ячейкаи A4 тақсим мешавад ва дар ниҳоят қимати ҳосилшуда ба қимати ячейкаи C3 чамъ карда мешавад. Натиҷа дар ячейкаи Ҷаъол (ячейкае, ки курсор дар болои он мебошад) ҳосил мешавад (Расми 5).

Расми 5

Дар расми 6 росткунҷае намоён аст, ки он атрофи ячейкаи A1 - ро ихота намудааст. Ин росткунҷаро нишондиҳандаи ячейкаҳо ё ин ки курсори ҷадвали меноманд.

Расми 6

Бо ёрии нишондиҳандаи муш мо метавонем аз як ячейкаи варақ бадигараш гузарем. Бо ёрии нишондиҳандаи мушро ба ячейкаи зарурӣ гузошта, тугмаи чапи онро пахш намудан кифоя мебошад. Барои аз як ячейкаи варақи Excel 2007 ба дигараш гузаштан аз тугмаҳои идоракунии курсор низ истифода бурдан мумкин аст.

Хулоса мухтавои асосии самти омӯзиши ҷадвалҳои электронӣ ин ба технологияи коркарди иттилооти рақамӣ ва матнии дар шакли ҷадвал додашуда бахшида шудааст. Дар натиҷаи татқиқоти гузаронида аз ҷониби олимони соҳа маълум гашт, ки ҷадвалҳои электрони қариб дар ҳама ҷабҳаҳои хоҷагии халқ ба таври васеъ истифода мешаванд. Албатта пеш аз ҳама ҳуди ҷадвалҳоро сохта тавонистан лозим аст ва барои ин функсияҳо ва шаклҳои формулаҳоро бояд донист. Ғайр аз ин мо функсияҳои асосие, ки дар ҷадвали электрони MS Excel истифода мешаванд дида баромадем ва онҳоро гуруҳбандӣ намудем.

Адабиёт:

1. Азимбоев А., Исаев Р.С., Шамсов Ф. Куртакова Г. Excel -2010. – Душанбе, 2013.
2. Азимбоев А., Мирзоев С.Х., Исаев Р.С., Информатика. – Душанбе, 2008.
3. Комилов Ф.С., Тоиров Ш.М. Информатика. – Душанбе: Эрграф, 2002.
4. Комилов Ф.С., Ҳомидов Б., Алиев Б., Ашуров А. Стандарти таълимии маълумот аз фанни «Технологияи информатсионӣ» барои таҳсилоти мактабҳои умумӣ. – Душанбе, 2006.
5. Комилов Ф.С., Шарипов Д.С. Информатика. Китоби дарсӣ барои синфи 9. – Душанбе, 2013.
6. Комилов Ф.С., Шарпов Д.С. Информатикаи татбиқӣ. – Душанбе, 2009.
7. Қосимов И. Корҳои лабораторӣ аз MS Excel. – Душанбе, 2010.
8. Равшанов Ч.Б., Ҳомидов Б., Ғафуров М.Ҳ., Соҳибов А.Б., Ёрова К.М., Нарқулов Х.О., Мирҳасанов М.Л., Бозоров Ш.А., Шодиев К.Ҷ., Юсупов Р.С. Информатика. – Душанбе, 2012.
9. Шокиров Ф., Қурбоналиев А. Microsoft Excel (машғулиятҳои амалӣ). – Хучанд, 2006.
10. Шокиров Ф., Шамсиев А., Самеев М. Асосҳои технологияҳои иттилооти муосир. – Хучанд, 2005.

Калидвожаҳо: *технологияҳои компютерӣ, ҷадвал, ячейка, суроға, формула, иқтисодӣ, муҳосибӣ, система, барнома, стандартӣ, электронӣ, функсия.*

Аннотация

РАЗРАБОТКА ЭЛЕКТРОННЫХ ТАБЛИЦ И ЭТАПЫ НАЧАЛА РАБОТЫ В НИХ

Возможности компьютерных технологий повышают эффективность использования таблиц несколькими способами. Ведь значения не только хранятся в электронных таблицах, но и предусмотрена возможность их обработки. Необходимо отметить, что электронные таблицы – это система, которая используется для свободных расчетов. Во многих случаях нам необходимо использовать электронную таблицу (Microsoft Excel) для решения примеров и задач.

Ключевые слова: *компьютерная технология, таблица, ячейка, адрес, формула, экономический, учет, система, программа, стандарт, электронная, функция.*

Annotation

DEVELOPMENT OF ELECTRONIC TABLES AND STAGES OF THE START OF WORK IN THEM

The possibilities of computer technologies increase the efficiency of using tables in several ways. Because the values are not only stored in the electronic tables, but the possibility of its processing is also provided. It is necessary to note that the electronic tables are a system that is used for free calculations. In many cases, we need to use an electronic table (Microsoft Excel) to solve examples and problems.

Keywords: *computer technology, table, cell, address, formula, economic, accounting, system, program, standard, electronic, function.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Табаров М.Н., магистранти соли дуюми ихтисоси информатикаи факултети математика ва информатикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведение об авторе: Табаров М.Н., магистрант второго курса по специальности информатике, факультета математики и информатики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Tabarov M.N., second-year master's degree in informatics of the Faculty of Mathematics and Informatics of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy.

ФАЪОЛИЯТИ ДИЛ ВА ФИШОРИ ШАРАЁНӢ ДАР ҲОЛАТИ ОРОМӢ ВА САРБОРИИ ЧИСМОНӢ ДАР БАЙНИ ДОНИШЧӢӢН

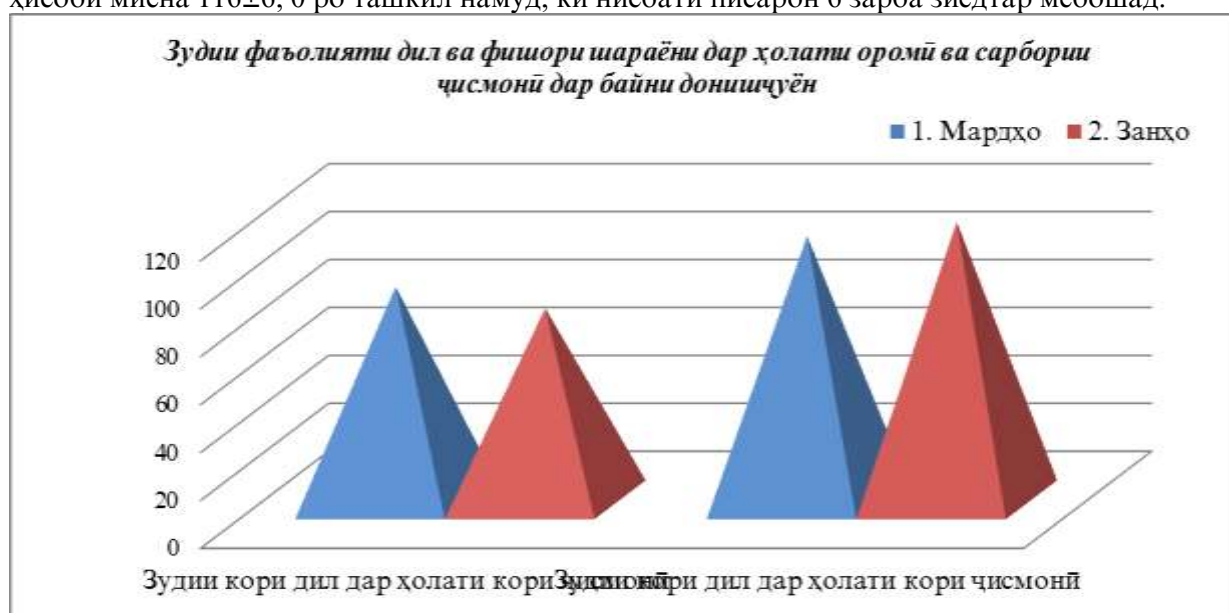
Дил яке аз узви муҳимтарини организм буда, аз мушакҳои кундаланграх иборат мебошад. Ин узв ҳамчун насос насос фаъолият намуда ҳаракати хунро ба таври доимӣ дар дохили рағҳои хунгард таъмин мекунад. Аз нишондодҳои омории солҳои охир маълум мегардад, ки бо ифлосшавии муҳити атроф, баландшавии ҳарорати миёнаи кураи замин ва пешравии илмӣ-техникии солҳои охир бемориҳои дил ва гардиши хун, ҷойи аввалро гирифта, одамон дар давраи ҷавонияшон ба марг дучор мегарданд. Сабаби асосии инкишофи бемориҳои дилва рағҳо ин камҳаракатӣ ва истеъмоли зиёди ғизо ва ҳолатҳои гуногуни стресс ба ҳисоб мераванд.

Чи хеле, ки аз натиҷаҳои таҳқиқоти гузаронидаи мо дар байни донишчӯён маълум гардид, зудии фаъолияти кашишхӯрии дил дар давоми 1 дақиқа байни духтарон ва писарон аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ба ҳисоби миёна зудии кори дили писарон дар давоми 1 дақиқа $80 \pm 3, 0$ мартибаро ташкил намуд. Ин нишондод дар байни духтарон ба ҳисоби миёна ба $89 \pm 3, 0$ маротиба баробар буд, ки нисбати мардҳо 9 зарба зиёдтар мебошад. Ин ҳам бошад, аз инкишофи сусти ҷисмонии ҷавондухтарон шаҳодат медиҳад.

Ҷадвали 1. Зудии фаъолияти дил ва фишори шараёнӣ дар ҳолати оромӣ ва сарбории ҷисмонӣ дар байни донишчӯён.

Р/Т	Ҷинс	Зудии кори дил дар ҳолати оромӣ	Зудии кори дил дар ҳолати кори ҷисмонӣ
1.	Мардҳо	$80 \pm 3, 0$	$110 \pm 5, 0$
2.	Занҳо	$89 \pm 3, 0$	$116 \pm 6, 0$

Дар тибби амалӣ дар аксарияти ҳолатҳо барои ба фаъолияти мушакҳои дил баҳо додан, сарбории ҷисмониро истифода мебаранд. Пеш аз додани сарборӣ сабти кори дилро дар электрокардиограф амалӣ гардониди, баъди додани сарбории ҷисмонӣ фаъолияти кори дилро аз сари нав сабт мекунанд. Дар гуруҳи донишчӯёни дар зеро омӯзиш қарор гирифта баъди 5 дақиқа додани сарбории ҷисмонӣ, мо фаъолияти кашишхӯрии дилро муайян намудем. Кашишхӯрии дили писарон баъди сарбории ҷисмонӣ ба ҳисоби миёна дар давоми 1 дақиқа $110 \pm 5, 0$ зарбро ташкил намуд. Ин нишондод баъди сарбории ҷисмонӣ дар байни духтарон ба ҳисоби миёна $116 \pm 6, 0$ ро ташкил намуд, ки нисбати писарон 6 зарба зиёдтар мебошад.

Зудии кори дил дар ҳолати оромӣ аз якчанд омилҳо вобастагӣ дорад, ки пеш аз ҳама, аз ҳолати эмотсионалии донишҷӯён вобастагӣ дорад. Чӣ хеле, ки ба ҳамагон маълум аст, ҳангоми ҳолатҳои стресс таҳдиди ҳама гуна хатар, ҳосилшавии пуршиддати ҳормонҳои стресс адреналин ва кортизол ба амал омада, таъсири пурқуввати худро ба мушакҳои дил ва мушакҳои кундаланграхи скелети мерасонанд. Ин раванди физиологӣ организмро маҷбур мекунад, ки дар ҳолати ногувор бе талафоти зиёди энергетика худро наҷот диҳад. Дар ин ҳолат фаъолияти кори дил бечуну чаро пуршиддат гардида, бо хун таъминкунии узвҳо беҳтар мегардад.

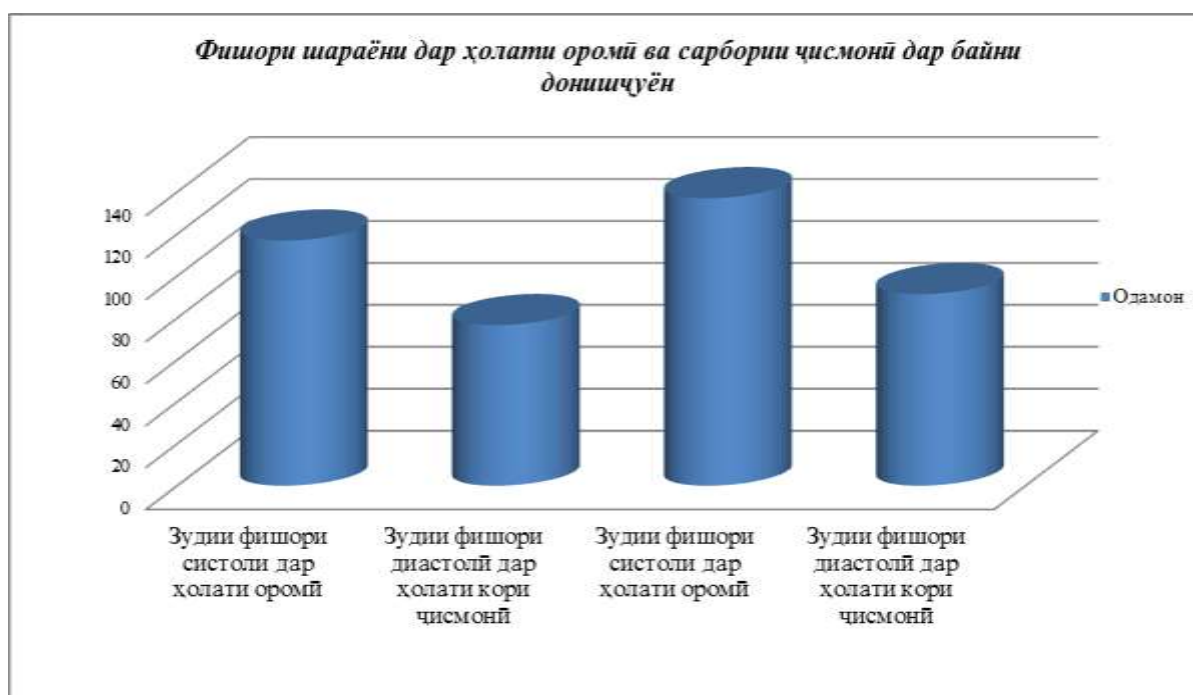
Аз натиҷаҳои дар ҷадвали 2 ва диаграммаи 2 дарҷгардида бар меояд, дар ҳолати ороми фишори систоликӣ дар гуруҳҳои санҷидашаванда ба ҳисоби миёна ба $116, 8 \pm 2, 2$ мм.ст. сим. баробар мебошад. Фишори диастоликӣ бошад, дар ҳолати оромӣ $76, 5 \pm 2, 5$ -ро ташкил намуд. Аз таҳлили адабиёт маълум гардид, ки фишори шараёни дар байни ҷавонони 18 – 25-сола одатан 120 мм.ст. сим-ро ташкил медиҳад. Вобаста ба синну сол ва таъсири гармонҳои ҷинсӣ бо мурури замон мутаносибан фишори шараёни ҳам баланд мегардад. Ин баландшавиро мо одатан дар одамони синнашон аз 50 сола боло бештар мушоҳида мекунем. Дар гуруҳи ҷавонони мавриди санҷиш қарордодашуда фишори шараёни андаке аз меъёри муқарраргардида пасттар мебошад.

Ҷадвали 2. Фишори шараёни дар ҳолати оромӣ ва сарбории ҷисмонӣ дар байни донишҷӯён.

Р/Т	Ҷинс	Зудии фишори систоликӣ дар ҳолати оромӣ	Зудии фишори диастоликӣ дар ҳолати оромӣ	Зудии фишори систоликӣ дар ҳолати сарбории ҷисмонӣ	Зудии фишори диастоликӣ дар ҳолати кори ҷисмонӣ
1.	Одамон	$116, 8 \pm 2, 2$	$76, 5 \pm 2, 5$	$137 \pm 5, 0$	$91, 3 \pm 5, 8$

Баъди додани сарбории ҷисмонӣ дар муддати 5-дақиқа мо бо суръати зиёд баландшавии фишори систоликӣ ва диастоликиро мушоҳида намудем. Баъди додани сарбории ҷисмонӣ ба ҳисоби миёна фишори систоликӣ $137 \pm 5, 0$ мм.ст.сим.-ро ташкил намуд, ки нисбати ҳолати оромӣ 20.2 мм.ст.сим. зиёдтар гардидааст. Баъди додани сарбории ҷисмони фишори диастолики бошад, ба ҳисоби миёна $91, 3 \pm 5, 8$ мм.ст.сим.-ро ташкил намуд, ки нисбати ҳолати оромӣ 14, 8 мм.ст. сим. зиёдтар мебошад.

Ҳамин тариқ, аз натиҷаи таҷрибаи гузаронидашуда маълум гардид, ки ҳангоми додани сарбории ҷисмонӣ дар баробари зиёдшавии кори дил мутаносибан зиёдшавии фишори систоликӣ ва диастоликӣ ба амал меояд, ва ин ҷавоб ба ҷуброни норасоии оксиген ҳангоми сарбории ҷисмонӣ амалӣ мегардад.

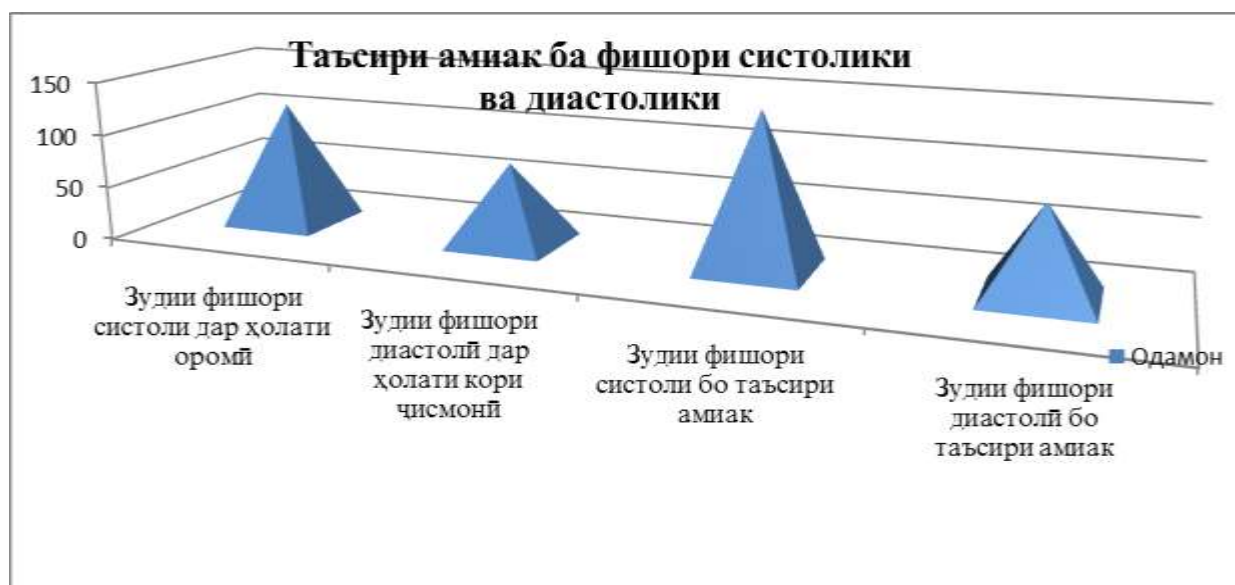

Дар тибби амалӣ амиаки 10 %-ро бо номи «Спирти навшодир» ҳангоми беҳушшавии одамон ҳамчун ангезанонадаи пуркуvvати маркази нафаскашӣ васеъ истифода мебаранд. Аз сабаби он ки ин моддаи химиявӣ дар байни халқ хеле машҳур буда, он васеъ истифода мегардад, мо мақсад гузоштем, ки таъсири ин моддаи химиявиро ба фишори шараёни зери санчиши худ қарор диҳем. Чӣ хеле, ки аз натиҷаҳои дар ҷадвали 3 дарҷгардида маълум гардид, баъди таъсири амиаки 10%-а яку яқбора баландшавии фишори шараёни мушоҳида гардид. Ин нишондод ба ҳисоби миёна $144 \pm 2, 0$ мм. сут.сим.-ро ташкил намуд. Фишори диастолики бошад, баъди таъсири ангезандаи химиявӣ ба ҳисоби миёна $82, 8 \pm 2, 0$ -ро ташкил намуд.

Ҷадвали 3. Таъсири амиак ба фишори систолики ва диастолики.

Р/Т	Чинс	Зудии фишори систолики дар ҳолати оромӣ	Зудии фишори диастолики дар ҳолати кори ҷисмонӣ	Зудии фишори ситолики бо таъсири амиак	Зудии фишори диастолики бо таъсири амиак
1.	Одамон	$116, 8 \pm 2, 2$	$76, 5 \pm 2, 5$	$144 \pm 2, 0$	$82, 8 \pm 2, 0$

Аз муқоисаи натиҷаҳо маълум гардид, ки баъди ангезиши амиак фишори систолики 27.2 мм.ст.сим., фишори диастолики бошад $6, 3$ мм.сут. сим. зиёдтар гардидааст. Ҳамин тариқ, аз таҷрибаи гузаронидашуда ва аз натиҷаҳои бадастомада хулосае бармеояд, ки ҳангоми истифодаи амиак, хусусан дар одамони фарбеҳ ва одамони калонсол бо эҳтиёткорона амал карданашон зарур аст, чун ки дар як муддати кӯтоҳ фишори хун баланд мегардад, ки табибон ба он на он қадар ҷиддӣ диққат медиҳанд. Зеро дар ин одамон бе истифодаи амиак ҳам фишорашон баланд аст ва ҳангоми истифодаи ин модда фишорбаландӣ ба амаломеда хатари ҷиддиро ба амал меорад. Дар ғуруҳи донишҷуёни дар зери омӯзиш қарор гирифта, баъди дар давоми 5 дақиқа додани сарбории ҷисмонӣ мо фаъолияти кашшигхӯрии дилро муайян намудем. Кашишхӯрии дили писарон баъди сарбории ҷисмонӣ ба ҳисоби миёна дар давоми 1 дақиқа $110 \pm 5, 0$ зарбро ташкил намуд. Ин нишондод баъди сарбории ҷисмонӣ дар байни духтарон ба ҳисоби миёна $116 \pm 6, 0$ -ро ташкил намуд, ки нисбати писарон 6 зарба зиёдтар мебошад.

Аз натиҷаҳои бадастомада маълум гардид, ки ба қоидаҳои гигиенӣ ва пешгирӣ аз бемориҳо риоя накардан, боиси фаъолияти нодурусти кори узви нафаскашӣ ва кори дилу рағҳои хунгард мегардад. Натиҷаҳои бадастомада ва нишондодҳои асосии қор дар он мебошад, ки дар раванди фаъолияти асоси мо яқчанд нишондиҳандаҳоро гузаронида, бо ҷадвалу диаграммаҳо ҷойгир кардем, ки фарқи марду зан ва амалияи онҳо нишон дода шудааст. Ҳангоми сарбории ҷисмонӣ, ки 5 дақиқа давом ёфта буд, талаботи организм ба оксиген зиёдтар мегардад. Бинобар ин зудии нафаскашӣ дар байни писарон баъди сарбории ҷисмонӣ $20 \pm 4, 0$ маротиба дар 1 дақиқаро ташкил намуд, ки нисбати ҳолати оромӣ 33 % зиёдтар гардидааст. Бинобар ин аз ин ҳисоб дараҷаи сершавии хун бо оксиген паст мефарояд. Ин норасоӣ аз ҳисоби зиёдшавии зудии нафаскашӣ, кашшишхӯрии пуршиддати мушакҳои дил ва фишорбаландии шараёни ҷуброн қарда мешавад.

Дар таҷрибаҳои гузаронида барои муайян кардани фаъолияти нафаскашӣ, кори дилу рағҳои хунгард ва таъсири амиак ба ҳолати оромӣ ва фаъолияти сарбории ҷисмонӣ муайян карда шуд. Аломатҳои ҳоси муайянкунӣ дар байни донишҷӯён гузаронида шудааст.

Чи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст, ҳангоми ҳолатҳои стресс таҳдиди ҳама гуна хатар, ҳосилшавии пуршиддати ҳормонҳои стресс адреналин ва кортизол ба амал омада, таъсири пурқуввати ҳудро ба мушакҳои дил ва мушакҳои кундаланграхи скелетӣ мерасонанд. Ин раванди физиологӣ организмро маҷбур мекунад, ки дар ҳолати ногувор бе талафоти зиёди қувва ҳудро начот диҳад. Дар ин ҳолат фаъолияти кори дил бечуну чаро пуршиддат гардида, бо хун таъминкунии узвҳо беҳтар мегардад.

Адабиёт:

1. Авилов О.В. Оценка воздействия ароматов на физиологические показатели школьников, находящиеся в состоянии стресса // Алманах новые исследования. 2004. №1-2. – С.48-49.
2. Андрианов В.В. Вариабельность сердечного ритма при выполнении различных результативных задач // Физиология человека. 2001. Т.27. №4. – С.50.
3. Медведев М.А. Значимость сердечных особенностей при интерпретации показателей спектральных составляющих сердечного ритма // Физиология человека. 2002. 28. №23. – С.54-60.
4. Литвинова Н.А. Адаптация студентов к учебной деятельности // Российский физиологический журнал им. И.М. Сеченова. 2004. Т.90. №8. – С.206.
5. Зафаров Х.А. Омӯзиши фарқияти ҳолати функционалии донишҷӯёни тамриннадида аз варзишгарон // Нақш ва мавқеи технологияҳои инноватсионӣ дар тибби муосир том – II. – Душанбе, 2018. – С.124-125.
6. Устоев М.Б. Изучение эмоционального стресса и изменений вегетативных систем у студентов в зависимости от формы обучения // Материалы международной научно – теоретической конференции на тему «Современная наука и образование: проблемы и перспективы». – Данғара, 2015. – С.55-56.
7. Устоев М.Б. Психо-эмоциональное воздействие на деятельности головного мозга студентов при различных формах обучения // Вестник Таджикского национального университета №1/3. – Душанбе: Сино, 2017. ISSN 2413-452X. – С.255-257.
8. Устоев М.Б. Влияние формы обучения на адаптивные возможности студентов при обучении в ВУЗЕ // Эколого – физиологические проблемы адаптации. // Материалы XVII всероссийского симпозиума. Рязань 23-26 мая 2017г. Москва Российский университет дружбы народов – 2017г. – С.225-226.
9. Устоев Б.Р. Изменение частоты сердечно – сосудистой у студентов в процессе обучение в вузе / Б.Р. Устоев, А.М. Собиров, М.Т. Алиева // Вестник нац. Университет естественные науки. – Душанбе – 2016г. №1/2 (196). – С.273-278. ISSN 2413-452X.

Калидвожаҳо: *натича, нафаскаши, ҷисмонӣ, фишрор, диастоликӣ, систоликӣ, стресс, ҳуҷайраҳои хун.*

Аннотация

СЕРДЕЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И АРТЕРИАЛЬНОЕ ДАВЛЕНИЕ В СОСТОЯНИИ ПОКОЯ И ФИЗИЧЕСКАЯ НАГРУЗКА СРЕДИ СТУДЕНТОВ

Были проведены эксперименты для определения дыхательной активности, работы сердечно-сосудистой системы и влияния амака на состояние покоя и активность физической нагрузки. Среди студентов были проведены специфические идентификационные тесты.

Хорошо известно, что во время стрессовых ситуаций под угрозой любой опасности происходит повышенная выработка стрессовых гормонов адреналина и кортизола, оказывающих мощное воздействие на сердечную мышцу и поперечно-полосатую мышцу скелета. Это физиологический процесс, который заставляет организм спасаться в неприятной ситуации без значительных потерь сил. В этом случае функция сердечной деятельности без проблем усиливается и улучшается кровоснабжение органов.

Ключевые слова: *результат, дыхание, физическое, давление, диастолическое, систолическое, стресс, клетки крови.*

Annotation

**CARDIAC ACTIVITY AND RESTING BLOOD PRESSURE AND
PHYSICAL ACTIVITY AMONG STUDENTS**

Experiments were conducted to determine respiratory activity, the work of the cardiovascular system and the effect of ammonia on rest and physical activity. The characteristic signs of identification were carried out among the students.

As is well known, when stressful situations of any danger occur, the stress hormones adrenaline and cortisol are intensively produced, which have a powerful effect on the heart muscle and striated skeletal muscle. This physiological process forces the body to escape in an unpleasant situation without significant loss of strength. In this case, the work of the heart is unmistakably enhanced and the blood supply to the organs improves.

Keywords: *outcome, breathing, physical, pressure, diastolic, systolic, stress, blood cells.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Олимов Акбар Анварович, магистранти соли дуюми факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, бо ихтисоси биология 1-020401. Суроға: н. Исмоили Сомонӣ, хиёбони Рӯдаки 125. Тел.: +992 911119066

Рохбари илмӣ: Иронова С.Ш.

Сведения об автора: Олимов Акбар Анварович, магистрант второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни по специальности «биология» 1-020401. Адрес: Исмоили Сомони район проспект Рудаки 125. Тел.: +992 911119066

Научный руководитель: Иронова С.Ш.

About the author: Olimov Akbar Anvarovich, 2st year master of the biological faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, specialty «Biology» 1-020401. Address: Ismoil Somoni district Rudaki avenue 125. Tel.: +992 911119066

Scientific adviser: Ironova S.Sh.

*Давлатзода Заррина Раҳматулло,
магистранти соли аввали факултети биология*

ТАЪСИРИ СТРЕСС БА КОРИ ДИЛ ВА РАҒҲОИ ХУНГАРД

Ба ритмҳои дохили организм ритми нафаскашӣ ва кашишхӯрии дил тааллуқ доранд. Ритмҳои беруна ба ҳолати сайёра дар кайҳон вобастагӣ доранд. Масалан, ба таври даври фаъолшавии системаи офтобӣ, солона, моҳона, шабонарӯзӣ ва равандҳои кӯтоҳмуддат дар табиат вобастагӣ дорад.

Авлодони гузаштаи мо қатъиян вобаста ба талаботи ритмҳои биологӣ зиндагӣ намуда, на танҳо вақтро аз рӯйи офтоб муайян мекарданд, балки аз таҷрибаи худ медонистанд, ки аз ҳама меҳнати вазнинро бояд пагоҳӣ ба анҷом расонанд. Бинобар ин, дар онҳо чунин шиор: «Касе, ки пагоҳӣ барвақт меҳзад, ба он Худо медеҳад» амал мекард. Ин одамон барвақт хоб рафта, на барои сарфа намудани қувва, балки барои хуб хоб рафтан, ин вақтро истифода менамуданд. Баъди хӯроки нисфирӯзӣ каме хоб рафтан ҳеч зараре надошт, чунки бо меъдаи пур кори зиёдро ба анҷом расонида наметавонистанд, аммо қувва то охири рӯзи кори метавонад нарасад. Ин гуна амалҳоро табиат талаб намуда, барои организм зарурати меҳнатӣ зиёди ҷисмониро талаб мекард. Дар рӯзҳои мо бисёр тағйиротҳо ба амал омад: тарзи зиндагӣ ва характери меҳнат. Вале ритмҳои биологӣ табиӣ мисли пештара боқӣ монданд, чунки тағйиротҳои эволюсионӣ аз прогресси илмӣ ва иҷтимоӣ қафо мемонад. Масалан, одати васеъ пахншудаи баъзе одамон, ки дер хоб мераванд ва дер меҳзанд муқобили талаботҳои табиӣ мебошанд. Дар натиҷаи ин равандҳо вайроншавии механизмҳои мутобиқшавӣ бениҳоят хатарнок буда, сабаби вайроншавии системаи асаб мегардад. Одами солимро дар чараёни таҳавуллот танҳо як биоритми ягона, ки бо табиат ҳамради аст ва ҳар гуна истироҳатҳои бардавом барои он зараровар мебошад. Таҳқиқотҳои зиёди илмӣ шаҳодат аз он медеҳанд, ки мунтазам корҳои шабона сабаби тағйирот дар ритмҳои биологӣ гардида, системаи симпатикoadреналиниро фаъол гардониди, барқароршавии он то меёр ду шабонарӯзро талаб мекунад. Кодекси меҳнат ин ҳолатро ба назар гирифта, одамонро, ки як ҳафта шабона кор мекунанд, ҳафтаи минбаъда бошад ба кори рӯзона машғул мегарданд.

Босуръат тағйирёбии ритмҳои биологӣ организмро мо ҳангоми афтидани одам дар дигар минтақаи замин, ки вақташ дигар аст, мушоҳида мекунем. Чараёнҳои ҳаёти дар ин ҳолат ба шароити нав яку якбора мутобиқ нагардида, вақти муайяно талаб мекунад. Ҳангоми фарқият 12-соатро ташкил додан, барои мутобиқшавии организм 10-15 рӯз зарур мегардад. Ҳангоми сафар ба қутби шимол ва антрактида барои мутобиқ шудани ритмҳои биологӣ аз 1, 5 моҳ то ним солро талаб мекунанд. Дар ҳолати номувофиқии ритмҳои биологӣ дар одамон қобилияти коршоямиашон паст мегардад. Дар алоқа бо ин варзишгаронро маслиҳат медеҳанд, ки ба ҷой мусобиқа барвақтар ҳозир гардида, фурсат барои мутобиқшавӣ ёбанд [1, 3, 7].

Проблемаи мутобиқшавии ритмҳои биологӣ барои лётчикҳо бениҳоят муҳим мебошад. Масалан, кормандони бетачриба, хусусан ҷавонон, ҳангоми ба шароити нав афтидан кӯшиш менамоянд, ки ба речаи нав мутобиқ гарданд, вале баъди 2-3 рӯз баргаштан ба ҳона, аз сари нав ритмҳои биологӣ тағйир меёбанд. Кормандони пуртаҷрибаи собиқадор ритмҳои биологӣ пештараи худро нигоҳ дошта, речаи хоб ва бедориро риоя мекунанд. Ба ғайр аз он, кӯшиш мекунанд, ки ҳар чӣ бештар аз радромҳои мобайниро тарк кунанд. Ин имконият медеҳад, ки фаъолияти меҳнатияшон тулонӣ бошад [2, 5, 10].

Хело пеш маълум буд, ки ивазшавии шабонарӯзии хоб ва бедорӣ ҳам натиҷаи таҳаввулоти тулонӣ мебошад. Олимон доимо ин чараёнҳои ритмикиро омӯхтаанд, вале то ҳоло паҳлуҳои зиёди он маълум нест. Хоб раванди муҳимтарин дар ҳаёти одамизод ба ҳисоб меравад. Дар соли 1953 дар натиҷаи фаъолияти як ғуруҳи олимони Амрико маълум гашт, ки хоб сохтори мураккаб дорад. Ин чараёни физиологӣ аз давраҳои сул ва хоби тез, ки бисёрқарата якдигарро иваз мекунанд, иборат мебошад. Дар 50-соли охир таҳқиқоти аксарияти олимони дунё собит сохт, ки хоб на ин ки оромии майна, балки фаъолияти махсуси он ба ҳисоб меравад. Хоби сул дар навбати худ ба якҷанд зинаҳо ҷудо мегардад. Якум хоболудӣ, 2-хоби рӯякӣ, 3-4 зинаҳои хоби ҷуқур. Аломатҳои хоби рӯякӣ паст шудани тонуси мушакҳо, паст шудани зудии нафаскашӣ ва набз, қатъ гардидани ҳаракати чашм, паст гардидани миқдори адреналин ва норадреналин дар таркиби пешоб ва зиёдшавии миқдори гормони сабзиш ба амал меояд. Бедоршавӣ дар зинаи хоби сул, одам одатан хобҳои дидаи худро ба хотир оварда метавонад. Хоби тез аз рӯйи хусусиятҳои худ ба ҳолати хушҳолии фаъол монанд мебошад. Дар ин вақт бо хунтаъминшавии майнаи сар пурқувват гардида, ҳаракати тези ғузаи чашм, ҳангоми пӯшида будани пилк,

кашишхурии гуруҳи ҷудогонаи мушакҳо, тайғирёбии зудии тапиши дил ва нафаскашӣ, баландшавӣ ва пастшавии фишори хун ва ғайра мушоҳида мегардад. Ҳангоми бедоршавӣ дар зинаи хоби тез, одам оиди ҳолатҳои гуногуни хобҳои дидаи худ бо ҳиссиёт нақл мекунад. Ҳамаи хоби шабона аз 4-5 давра иборат буда, ҳар кадоми он зинаи хоби тез ва сустро дар бар мегирад. Дар адабиётҳои илмӣ баъзе вақтҳо ақидае мавҷуд буд, ки дар давраи хоб фаъолияти системаи симпатикoadреналини ба дигар системаҳо (серотонин гистоминовӣ, кортикостероиди ва ғайра) интиқол дода мешавад. Таҳқиқотҳои навтарин нишон доданд, ки системаи симпатикoadреналини дар давраи хоб дар ҳолати фаъол қарор дорад. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки каме зиёдшавии ихроҷи адреналин дар зинаи хоби тез, инчунин шабҳои ноором, ки баъди он шикоятҳои оиди хоби бад ва хобҳои нохуш ва дарди сар натиҷаи санҷидаанд, баландшавии миқдори катехоламинҳо мебошад. Бо миқдори зиёд хориҷ кардани адреналин мувофиқ аст: хобҳои ташвишовар бо хавотир аз хатар, тарс, даҳшат, вақтеки ҳаёт дар сари мӯй қарор дорад, қувват онро тарк мекунад ва ғайра мувофиқ аст. Дар ин ҳолат одам бо арақи хунук ва зиёдшавии таппиши дил аз хоб меҳезад. Баландшавии ихроҷи норадреналин ҳам ба хобҳои нохуш ва такроршаванда, ки сабаби истиробанд, ба мушоҳида мерасад. Баъзан одамон худро баъди хоб ҳамчун шахси истироҳатнамуда ҳис намеkunанд. Ҷавоб ба ин ҳолат он аст, ки аз рӯйи таълимоти ахборӣ одам дар давраи хоб маълумотҳои мавҷудаи дар давраи хушёрӣ баамаломадаро қоркард менамояд. Бинобар ин, хоб на танҳо раванди нофаъоли барқароршавӣ, балки раванди фаъоли азхудкуни низ ҳисобида мешавад. Одамони ба меҳнати фикрӣ, қорҳои эҷодқорӣ машғулбуда имконият надоранд, ки механизми қоркард ва азхуднамоии маълумотро шаб ба қор андозанд. Олимон, роҳбарон, нависандагон ба ҷои 8 соат 12 соат дар як шабонарӯз ба қор машғул мебошанд [2, 5, 10].

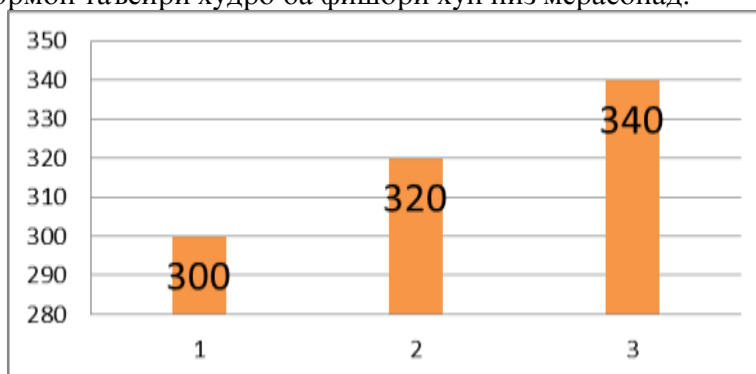
Ба ҳамагон маълум аст, ки бастакорон баъзан мусиқиро дар шаби хобашон эҷод меkunанд. Олимон кашфиёт меkunанд, муҳандисон вазифаҳои истеҳсолиро бомуваффақият ҳал меkunанд. Дар ҳамаи ин гуна ҳолатҳо одамон дар давраи хоб маълумотҳои мавҷудбударо қоркард менамоянд, ки дар давоми рӯз онҳоро ба ташвиш оварда буд. Агар ин гуна хоҳишҳо дар одам набошад, бо ин мақсад як таҳқиқотро дар одамоне, ки дар шароити бениҳоят хуб бе стресс ва маълумоти зиёдатӣ ҷой намудем. Ҷунин менамуд, ки ин одамон танҳо хобҳои бехтаринро мебинанд, вале хобҳои дидаи ин шахсҳо ҳам изтиробовар буданл. Аз рӯйи назарияи ахбороти дар ин ҳолат одам аз норасоии маълумоти тоза маълумотҳои пештара, ки дар хотир мавҷуд буданд, аз сари нав қоркард гардиданд [4, 6, 11].

Дар ҳайвонҳо ин гуна фаъолнокӣ ҳангоми баромадан аз хатар алоқаманд мебошад ё гурезад, ё бо душман як ба як дар муҳориба қарор гирад, ё пинҳон гардад. Одам бошад барои ҳалли масъалаҳои ҳаётан муҳим ҳалли онро меҷӯяд. Ҷӣ қадар он кунҷков бошад, ҳамон қадар бехтар ба шароити мавҷуда мутобиқ мегардад. Даст кашидан аз фаъолияти ҷустуҷӯи сабаби қандашавии механизмҳои мутобиқат бо вайроншавии вазнини ҷараёнҳои асабӣ мерасонанд. Агар одам дар ҳолатҳои вазнин афтад, роҳи аз ин ҳолат баромаданро меҷӯяд ва саломатии худро нигоҳ медорад. Ҳар он кас, ки дасти худро поён намуд, аз кофтукови фаъол даст кашид, ҳолати вазнини паҳши фаъолияти руҳии он ба амал меояд. Ҳолати монанд дар одамоне, ки ба меҳнати пуршиддати ҳаётӣ машғул буда, қарори дахлдор қабул меkunанд, баъди ба нафақа баромадан истифодаи қувваи худро намеёбанд. Дар натиҷа рӯзи дароз байни ошхона ва телевизор қадам зада, суръати пуршиддати пештараи худро гум мекунад. Дар таҷрибаи тиббӣ ин гуна одамонро мимоза меноманд, ҷун ки онҳо аз қамтарин душворӣ меҳаросанд.

Ҷӣ хеле, ки ба ҳамагон маълум аст, адреналин ҳамчун як моддаи фаъоли биологӣ дар навбати аввал ба фаъолияти кашишхӯрии дил ва фишори хун таъсири худро мерасонад. Бинобар ин, мо мақсад гузоштем, ки таъсири адреналинро ба зудии кашишхӯрии дил, фишори шараёнӣ ва зудии нафаскашӣ дар қалламушҳои сафеди озмоишгоҳӣ зерӣ санҷиши худ қарор диҳем.

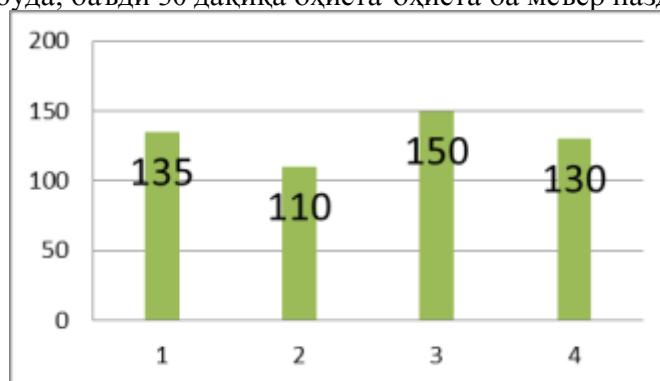
Ҷӣ хеле, ки аз натиҷаҳои дар расми 10 дарҷгардида маълум мегардад, адреналин ба таври боварибахш ба зудии кашишхӯрии дил таъсир мерасонад. Агар дар қалламушҳои сафеди гуруҳи якум, ки ҳамчун намуна хизмат менамуданд, зудии кашишхӯрии дил 300 ± 10 маротибаро дар як дақиқа ташкил диҳад, дар гуруҳи дуюм қалламушҳо, ки адреналинро бо миқдори 1 мг/кг қабул намуданд, зудии кашишхӯрии дил баъди 30 дақиқа ба 320 ± 12 ва баъди 60 дақиқа бошад ба 340 ± 15 маротибаро дар 1 дақиқа ташкил намуд. Аз натиҷаҳои таҷриба маълум гашт, ки таъсири адреналин на он қадар тулонӣ буда, вобаста ба усули ворид кардани ин моддаи фаъоли биологӣ ба организми қалламушҳои сафед то 1 соат идома ёфта, охишта-охишта таъсири он бартараф мегардад.

Дар баробари таъсири максималӣ ба зудии кашишхӯрии дил дар зери таъсири адреналин баамаломата, ин гормон таъсири худро ба фишори хун низ мерасонад.

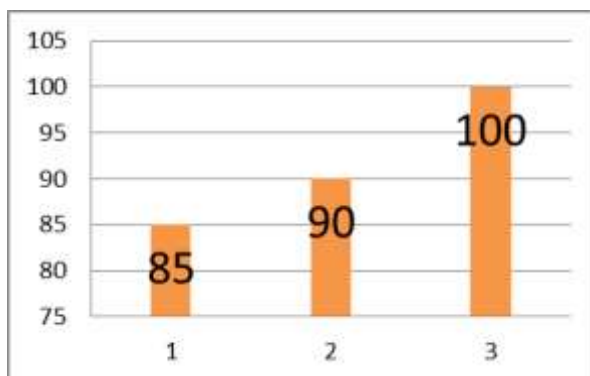
Расми 1. Таъсири адреналин ба зудии кашишхӯрии дил калламушҳои сафеди таҷрибавӣ. 1-ҳайвонҳои намунавӣ. 2-баъди 30-дақиқаи гузаронидани адреналин. 3-баъди 60 дақиқаи гузаронидани адреналин.

Дар расми 2 таъсири гормони адреналин ба фишори хун дарҷ ёфтааст. Фишори максималӣ дар гуруҳи ҳайвонҳои намунавӣ ба 135 ± 8 мм.с.ут.сим баробар аст. Фишори минималӣ бошад ба 110 ± 5 мм.с.ут.сим. мерасад. Дар гуруҳи ҳайвонҳои дуюм, ки гормони адреналинро бо миқдори 1мг/кг қабул намуда буданд, баландшавии фишори максималӣ баъди 30 дақиқа ба мушоҳида расид, ки ба ҳисоби миёна ин нишондод ба 150 ± 10 мм.с.ут.сим. баробар буд. Фишори минималӣ бошад ба 130 ± 8 мм.с.ут.сим расида буд. Таъсири адреналин ба фишори хун хело кӯтоҳмуддат буда, баъди 30 дақиқа оҳиста-оҳиста ба меъёр наздик мегардад.

Расми 2. Таъсири адреналин ба фишори хун дар калламушҳои сафеди таҷрибавӣ. 1-ҳайвонҳои намунавӣ, фишори максималӣ. 2- ҳайвонҳои намунавӣ, фишори минималӣ. 3-ҳайвонҳои таҷрибавӣ, фишори максималӣ, 4-ҳайвонҳои таҷрибавӣ, фишори минималӣ.

Чи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст, баландшавии фишор ба зудии нафаскашӣ низ таъсири худро мерасонад. Бинобар ин, мо дар пеши худ вазифа гузоштем, ки таъсири гормони адреналинро ба зудии нафаскашӣ дар калламушҳои сафеди таҷрибавӣ зери санчиши худ қарор диҳем.

Расми 3. Таъсири адреналин ба зудии нафаскашӣ дар калламушҳои сафеди таҷрибавӣ. 1-ҳайвонҳои намунавӣ. 2- баъди 20 дақиқаи гузаронидани адреналин. 3- баъди 30 дақиқаи гузаронидани адреналин.

Чи хеле, ки аз натиҷаҳои бадастомада бар меояд, зудии нафаскашӣ дар калламушҳои сафеди намунавӣ ба 85 ± 8 маротиба дар 1 дақиқа баробар буд. Дар гуруҳи дуюм калламушҳои сафед, ки адреналинро бо микдори 1 мг/кг қабул намуданд баъди 20 дақиқа зудии нафаскашӣ каме баландтар гардида, ба ҳисоби миёна 90 ± 9 маротибаро дар 1 дақиқа ташкил намуд. Ба таври максималӣ зиёдшавии зудии нафаскашӣ дар дақиқаи 30-юм баъди гузаронидани адреналин мушоҳида гардид, ки он ба ҳисоби миёна 100 ± 9 маротибаро дар 1 дақиқа ташкил намуд. Зудии нафаскашӣ низ дар як муддати кӯтоҳ ба нишондоди пештараи худ баргардид.

Бинобар натиҷаҳои бадастомада маълум гардид, ки нақши гормони адреналин дар раванди амалӣ гаштани стресс бениҳоят муҳим мебошад. Аз зери таъсири ин моддаи фаъоли биологӣ дар навбати аввал концентратсияи глюкоза ва сафедаҳо баланд гардида, узувҳои асосии организмро ҳангоми ҷавобгардонӣ бо энергия таъмин мешаванд. Дар навбати дуюм, бошад микдори эритроцитҳо, концентратсияи гемоглобин ва лейкоцитҳо зиёд гардида, боз ҳам тайёрии организм барои ҳар чӣ бештар қабул намудани таъсири ангезандаҳои стрессовар бехтар мегардонад. Ҳангоми баландшавии нишондодҳои биохимиявии таркиби хун инчунин бехтаршавии кашишхӯрии дил, зудии нафаскашӣ ва фишори хун низ ба амал меояд.

Адабиёт:

1. Авилов О.В. Оценка воздействия ароматов на физиологические показатели школьников, находящиеся в состоянии стресса // Алманах новые исследования. 2004. №1-2. – С.48-49.
2. Андрианов В.В. Вариабельность сердечного ритма при выполнении различных результативных задач // Физиология человека. 2001. Т.27. №4. – С.50.
3. Биктемирова Р.Г. Состояние здоровья студентов Казанского педагогического университета // Физиология развития человека. Материалы международной конференции посвящённой 55-летию Института возрастной физиологии 27-30 ноября, 2000. – Москва, 2000. – С.102-103.
4. Исаев А.П. Учение о здоровье и пути разрешения проблемы здравоохранения в России XXI века / А.П. Исаев, Р.У. Гатаров, С.А. Кабанов // Проблемы и перспективы здравоохранения: сб. науч. работ; под ред. А.П. Исаева и др. - Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, -2000г. - Вып. II. - С.5-14.
5. Зафаров Х.А. Омӯзиши фарқияти ҳолати функционалии донишҷӯёни тамирнадида аз варзишгарон / Х.А. Зафаров, М.Ё. Холбеков, М.Б. Устоев, // Нақш ва мавқеи технологияҳои инноватсионӣ дар тибби муосир том – II. Душанбе – 2018г. -С.124-125.
6. Устоев М.Б. Изучение эмоционального стресса и изменений вегетативных систем у студентов в зависимости от формы обучения / М.Б. Устоев, Б.Р. Устоев, М.Т. Алиева // Материалы международной научно – теоретической конференции на тему «Современная наука и образование: проблемы и перспективы» Данғара -2015г. - С.55-56.
7. Устоев М.Б. Психо-эмоциональное воздействие на деятельности головного мозга студентов при различных формах обучения / М.Б. Устоев, Б.Р. Устоев, М.Т. Алиева // Вестник Таджикского национального университета №1/3 Душанбе «Сино» - 2017г. ISSN 2413-452X. - С.255-257.
8. Устоев М.Б. Влияние формы обучения на адаптивные возможности студентов при обучении в ВУЗЕ / М.Б. Устоев, М.Т. Алиева // Эколого – физиологические проблемы адаптации. //Материалы XVII всероссийского симпозиума. Рязань 23-26 мая 2017г. Москва Российский университет дружбы народов – 2017г. -С.225-226.
9. Устоев М.Б. Влияние экзаменационного стресса на здоровье студентов/ М.Б. Устоев, М.Т. Алиева // Материалы II Всероссийской научно – практической конференции Агаджанянские чтения Москва – 2018г. - С.265-266.
10. Устоев Б.Р. Изменение частоты сердечно – сосудистой у студентов в процессе обучение в вузе / Б.Р. Устоев, А.М. Собиров, М.Т. Алиева // Вестник нац. Университет естественные науки. Душанбе – 2016г. -№1/2 (196). -С.273-278. ISSN 2413-452X.

Калидвожаҳо: *фишор, адреналин, гормон, ҳуҷайраҳои хун, системаҳои нафаскашӣ, калламушҳои сафед, фишори шараёнӣ, таҷриба.*

Аннотация

ВЛИЯНИЕ СТРЕССА НА РАБОТУ СЕРДЦА И КРОВЕНОСНЫХ СОСУДОВ

В результате полученных данных выяснилось, что роль гормона адреналина в процессе осуществления стресса чрезвычайно важна. Под воздействием этого биологически активного вещества в первую очередь повышается концентрация глюкозы и белков, и основные органы организма при ответе снабжаются энергией. Во-вторых, повышается количество эритроцитов, концентрация гемоглобина и лейкоцитов, что еще больше повышает готовность организма к большему воздействию стрессоров. При повышении биохимических показателей состава крови также происходит улучшение сокращения сердца, частоты дыхания и артериального давления.

Ключевые слова: *давление, адреналин, гормон, клетки крови, дыхательная система, белые крысы, артериальное давление, опыт.*

Annotation

THE EFFECT OF STRESS ON THE FUNCTIONING OF THE HEART AND BLOOD VESSELS

As a result of the data obtained, it turned out that the role of the hormone adrenaline in the process of stress is extremely important. Under the influence of this biologically active substance, the concentration of glucose and proteins increases first of all, and the main organs of the body are supplied with energy in response. Secondly, the number of red blood cells, the concentration of hemoglobin and leukocytes increases, which further increases the body's readiness for greater exposure to stressors. With an increase in the biochemical parameters of the blood composition, there is also an improvement in heart contraction, respiratory rate and blood pressure.

Keywords: *blood pressure, adrenaline, hormone, blood cells, respiratory system, white rats, blood pressure, experience.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатзода Заррина Раҳматулло, магистранти соли аввали факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, бо ихтисоси биология 1-020401. Суроға: н. Исмоили Сомонӣ Рудаки 125. Тел.: +992 782986363

Рохбари илмӣ: Иронова С.Ш.

Сведения об авторе: Давлатзода Заррина Раҳматулло, магистрантка первого курса биологического факультета ТГПУ им. Садриддина Айни, по специальности биология 1 – 02 04 01 нет. Н.В. Путина. Исмаил Сомони Рудаки 125. Тел.: +992 782986363

Научный руководитель: Иронова С.Ш.

About the author: Davlatzoda Zarrina Rahmatullo, first-year Master of the Faculty of Biology, TSPU named after Sadriddin Aini, majored in biology 1-020401. no. N.V. Putin. Ismail Somoni Rudaki 125. Tel.: +992 782986363

Scientific supervisor: Ironova S.Sh.

ОМУҶИШИ ТАРКИБИ ХУН ҲАНГОМИ СТРЕСС

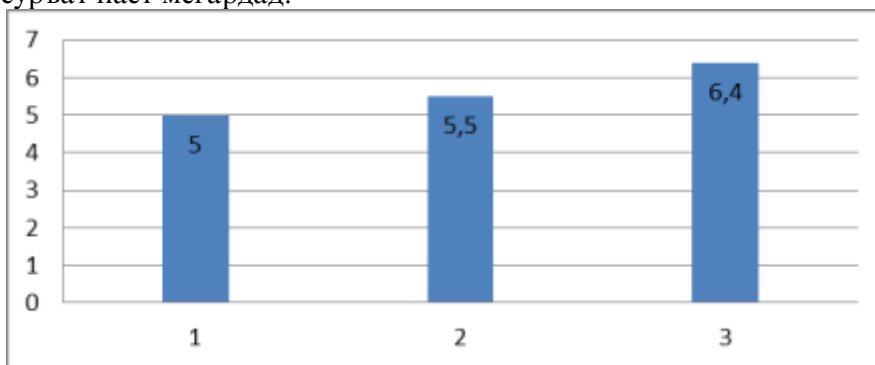
Аз рӯи муқаррароти ташкилоти умумичаҳони тандурустӣ (ТУТ), саломатии одам-ин ҳолати солимии ҷисмонӣ, руҳӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Аз нуқтаи назари фалсафӣ саломатиро нисбат ба категория ҳам сифатӣ ва ҳам миқдорӣ ҳисобидан мумкин аст. Аз нуқтаи назари ҳуқуқ саломатӣ ин имконияти дар амал татбиқ намудани ҳуқуқи шахсӣ ва ҷамъиятӣ барои соҳиб будан ва идоракунии он мебошад. Аз нуқтаи назари иҷтимоию-иқтисодӣ «саломатии одам», «саломатии аҳоли» ҳамчун критерияи ҷисмонӣ ва тавоноии ақлонии ҷамъият барои сохтани арзишҳои моддӣ ва руҳӣ баҳо дода мешавад. Мафҳуми алоҳидаи саломатӣ аз нуқтаи назари руҳӣ-физиологӣ, ин дараҷаи қобилияти кори ҷисмонӣ ва ақлонӣ дар вақти амалӣ шудани намуди корҳои гуногун мебошад [1, 7, 10].

Барои баҳо додан ба саломатӣ дар тадқиқотҳои тиббӣ-биологӣ нишондодҳои инкишофи ҷисмонӣ истифода мешаванд. Функсияи организм аз рӯи нишондодҳои қобилияти кори ақлонӣ ва ҷисмонӣ, захираҳои мутобикшавӣ бошад, аз рӯи нишондодҳои биокимиявӣ, гормоналӣ ва ҳолати иммунӣ баҳо дода мешавад. Нишондиҳандаҳои ранҷурӣ, паҳншавии бемориро инъикос мекунад, ки таносуби миқдори бемориҳоро дар як сол, ба 1000 зарб зада, ба ҳисоби миёнаи аҳоли мансуб доништа мешавад, ки омили санитарии критерияи сифатии саломатӣ ҳисоб мешавад. Омилҳои антропогенӣ, ки дар рафти фаъолияти хоҷагидорӣ одамон ба амал меоянд, дар бисёр ҳолатҳо ба ҳуди одамон, ба ҳаёт ва саломатиаш таъсири манфӣ мерасонанд [2, 5, 8].

Ҳамаи ин ба ҳаҷҷони иҷтимоӣ ва шиддат гирифтани ҳолати руҳии қисми зиёди одамон таъсир карда, суръати ҳаёти ва тағйиротҳои иҷтимоиро метезонад. Имрӯз таъсири ин тағйирёбиҳои муҳити атроф ба ҳаёти иҷтимоии шахрвандон дар давраи ҷавонӣ, бемории СПИД, суисид (худкушӣ), норасоии пурраи маводҳои ғизӣ, бемориҳои сирояткунанда, офатҳои табиӣ (аз қобили заминларза, сунамӣ, обҳезӣ, сӯхторҳои ҷангалҳо ва даштҳо) ва ғ. шуда метавонанд [3, 4, 9].

Дар баробари ин таъсири фаъолияти одамон ба муҳити атроф сол аз сол зиёд шуда истодааст, ки ин ба зиёдшавии як қатор офатҳои табиӣ оварда мерасонад.

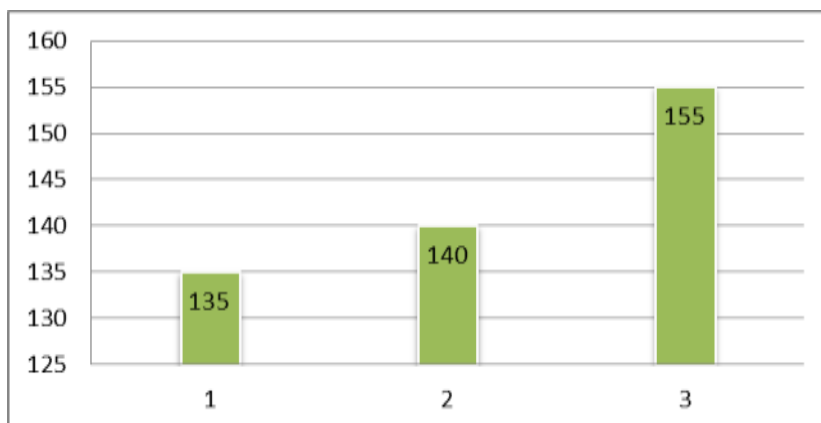
Фаъолияти ҳаётии организм дар бисёри ҳолатҳо аз ритмҳои биологӣ, болои ҳам ҳобида ба ҳолати одам ва имкониятҳои меҳнатӣ ақлии он вобастааст. Маркази асабие, ки биоритмҳоро танзим мекунад гипоталамус буда, аксарияти ҷараёнҳои гуморалӣ аз тарафи ин марказ идора карда мешавад. Дар замони ҳозира ба таври мушаххас тағйирёбии ритмҳои биологӣ дар давоми 1 шабонарӯз дар системаи симпатикoadреналинӣ омӯхта шудааст. Аз ҳама нақшаи кӯтоҳкардашуда, аз рӯи натиҷаи корҳои мо чунин аст: фаъолнокии максималӣ (ихроҷи максималии адреналин) пагоҳӣ соати 8-12, минималии бошад, дар байни рӯз соати 12-16, максимуми 2-юм бошад соати 16-22. Аз ҳама пуршиддат ҳангоми шаб соати 22-8 мушоҳида мегардад. Вобаста ба ин, сатҳи ҷараёнҳои ҳаёти тағйир меёбанд: мо аз ҳама фаъолтар ва коршоямтар пагоҳӣ, баъдан дар нимаи дуҷуми рӯз пастшавии қор, бегоҳӣ каме баландшавӣ ва шаб бошад, босуръат паст мегардад.

Расми 1. Таъсири адреналин ба миқдори эритроцитҳои таркиби хуни калламушҳои сафеди таҷрибавӣ. 1-ҳайвонҳои намунавӣ. 2-баъди 30-дақиқаи гузаронидани адреналин. 3-баъди 60 дақиқаи гузаронидани адреналин.

Барои боз ҳам чуқуртар омӯхтани нақши адреналин дар чараёни стресс мо таъсири ин моддаи фаъоли биологиро ба нишондодҳои физиологии хун дар калламушҳои сафедӣ таҷрибавӣ зери санҷиши худ қарор додем.

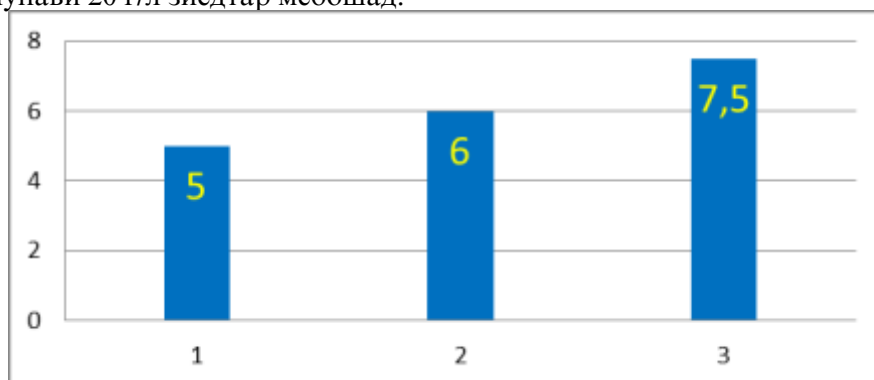
Чӣ хеле ки аз натиҷаҳои дар расми 1 дарҷ гардида бармеоёд, дар таркиби хуни калламушҳои гуруҳи якум, ки ҳамчун намуна хизмат менамуданд, миқдори эритроцитҳо $5,0 \pm 0,4 \times 10^{12}/\text{л}$ -ро ташкил намуд. дар гуруҳи ҳайвонҳои дуюм, ки гормони адреналинро бо вояи 1 мг/кг қабул намуданд, баъди 30 дақиқаи ворид кардани ин гормон миқдори эритроцитҳо ба $5,5 \pm 0,4 \times 10^{12}/\text{л}$, баъди 60 дақиқа бошад ба $6,4 \pm 0,5 \times 10^{12}/\text{л}$ -ро ташкил намуд, ки ин нишондод нисбати ҳайвонҳои намунавӣ 22% зиёд мебошад. аз натиҷаҳои бадастомада маълум мегардад, ки дар зери таъсири гормони адреналин аз ҳисоби хуни захиравӣ, ки дар узувҳои гуногуни ҳайвонҳои таҷрибавӣ нигоҳ дошта мешаванд, зиёдшавии миқдори эритроцитҳо ба амал омадааст.

Расми 2. Таъсири адреналин ба консентратсияи гемоглобин таркиби хуни калламушҳои сафедӣ таҷрибавӣ. 1-ҳайвонҳои намунавӣ. 2-баъди 30-дақиқаи гузаронидани адреналин. 3-баъди 60 дақиқаи гузаронидани адреналин.

Зиёдшавии эритроцитҳо ҳангоми стресс имконият медиҳад, ки ҳар чӣ бештар талаботи бофта ва узувҳо бо оксиген хубтар таъмин гардида, қувваи ҳосилшуда барои бартараф кардани стресс равона карда мешавад. Бо ин мақсад мо, инчунин таъсири гормони адреналинро ба консентратсияи гемоглобин зери санҷиши худ қарор додем.

Дар баробари зиёдшавии миқдори эритроцитҳо дар зери таъсири гормони адреналин, зиёдшавии консентратсияи гемоглобин низ дар таркиби хуни ҳайвонҳои таҷрибавӣ ба амал омадааст. Чӣ хеле ки аз натиҷаҳои дар расми 2 дарҷ гардида бармеоёд, миқдори гемоглобин дар таркиби хуни ҳайвонҳои намунавӣ $135 \pm 7,0 \text{ г/л}$ баробар аст. Дар гуруҳи калламушҳои сафед, ки адреналинро бо миқдори 1 мг/кг қабул намуданд баъди 30 дақиқаи ворид кардани ин гормон ба $140 \pm 8,0 \text{ г/л}$, баъди 60 дақиқа бошад ба $155 \pm 9 \text{ г/л}$ расидааст. Ин нишондод нисбати ҳайвонҳои намунавӣ 20 г/л зиёдтар мебошад.

Расми 3. Таъсири адреналин ба миқдори лейкоцитҳои таркиби хуни калламушҳои сафедӣ таҷрибавӣ. 1-ҳайвонҳои намунавӣ. 2-баъди 30-дақиқаи гузаронидани адреналин. 3-баъди 60 дақиқаи гузаронидани адреналин.

Дар расми 3 миқдори лейкоцитҳои таркиби хуни калламушҳои таҷрибавӣ дарҷ гардидааст. Аз натиҷаҳои бадастомада маълум гардид, ки дар таркиби хуни ҳайвонҳои

намунавӣ миқдори лейкоцитҳо $5, 0 \pm 0, 25 \times 10^9$ л ташкил намуд. Дар таркиби хуни калламушҳои гуруҳи дуюм, ки адреналинро бо миқдори 1 мг/кг қабул намуданд баъди 30 дақиқа миқдори лейкоцитҳо $6, 0 \pm 0, 30 \times 10^9$ л, баъди 60 дақиқа бошад $7, 5 \pm 0, 40 \times 10^9$ л баробар шуд. Дар натиҷа маълум гардид, ки дар баробари зиёдшавии миқдори хучайраҳои сурхи хун ва баландшавии консентратсияи гемоглобин дар зери таъсири гормони адреналин инчунин зиёдшавии миқдори лейкоцитҳо низ ба амал меояд.

Стресс як ҳолати физиологист, ки дар зери таъсири омилҳои гуногуни дохили ва берунӣ ба амал омада, организмро водор мекунад, ки тамоми механизмҳои физиологии худро барои бартараф кардани он равона кунад. Ба ибораи дигар, стресс организмро водор месозад, ки ҳама вақт дар омодабошӣ қарор гирад ва омодаи қабули ангезанда бошад.

Аз натиҷаҳои бадастомада маълум гардид, ки нақши гормони адреналин дар раванди амалӣ гаштани стресс бениҳоят бузург мебошад. Дар зери таъсири ин моддаи фаъоли биологӣ дар навбати аввал консентратсияи глюкоза ва сафедаҳо баланд гардида, узувҳои асосии организмро хангоми ҷавобгардонӣ бо энергия таъмин мекунанд. Дар навбати дуюм бошад, миқдори эритроцитҳо, консентратсияи гемоглобин ва лейкоцитҳо зиёд гардида, боз ҳам тайёрии организмро барои ҳар чӣ бештар қабул намудани таъсири ангезандаҳои стрессоварро хубтар мегардонад. Дар баробари баландшавии нишондодҳои биохимиявии таркиби хун инчунин бештаршавии кашишхурии дил, зудии нафаскашӣ ва фишори хун низ ба амал меояд.

Адабиёт:

1. Биктемирова Р.Г. Состояние здоровья студентов Казанского педагогического университета // Физиология развития человека. Материалы международной конференции посвящённой 55-летию Института возрастной физиологии 27-30 ноября, 2000. – Москва, 2000. – С.102-103.
2. Исаев А.П. Учение о здоровье и пути разрешения проблемы здравоохранения в России XXI века // Проблемы и перспективы здравоохранения: сб. науч. работ; под ред. А.П. Исаева и др. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. Вып. II. – С.5-14.
3. Курыгин Г.А. Дистресс и эустресс: роль в развитии ревматоидного артрита в эксперименте // Экология человека. 2006. №4. – С.37-40.
4. Медведев М.А. Значимость сердечных особенностей при интерпретации показателей спектральных составляющих сердечного ритма. 2002. 28. №23. – С.54-60.
5. Меерсон Ф.З. Патогенез и предупреждение стрессорных и ишемических повреждений сердца. – Медицина, 1984. – 272 с.
6. Литвинова Н.А. Адаптация студентов к учебной деятельности // Российский физиологический журнал им. И.М. Сеченова. 2004. Т.90. №8. – С.206.
7. Зафаров Х.А. Омӯзиши фарқияти ҳолати функционалии донишҷӯёни тамриннадида аз варзишгарон // Нақш ва мавқеи технологияҳои инноватсионӣ дар тибби муосир том – II. – Душанбе, 2018. – С.124-125.
8. Устоев М.Б. Психо-эмоциональное воздействие на деятельности головного мозга студентов при различных формах обучения // Вестник Таджикского национального университета №1/3. – Душанбе: Сино, 2017. ISSN 2413-452X. – С.255-257.
9. Устоев М.Б. Влияние экзаменационного стресса на здоровье студентов // Материалы II Всероссийской научно – практической конференции Агаджаньяновские чтения. – Москва, 2018. – С.265-266.
10. Устоев Б.Р. Изменение частоты сердечно – сосудистой у студентов в процессе обучение в вузе // Вестник нац. Университет естественные науки. – Душанбе, 2016. №1/2 (196). – С.273-278. ISSN 2413-452X.

Калидвожаҳо: моддаи фаъоли биологӣ, фаъолият, зудии нафаскашӣ, фишори хун, глюкоза, сафедаҳо, нишондодҳои биохимиявӣ, равонӣ, ҳайвонҳои таҷрибавӣ, реҷа, таҳсил, тадқиқот.

Аннотация

ИЗУЧЕНИЕ СОСТАВА КРОВИ ПРИ СТРЕССЕ

Таким образом, из анализа литературы и проведенных экспериментов было установлено, что стресс-это физиологическое состояние, возникающее под воздействием различных внутренних и внешних факторов, заставляющих организм задействовать все свои

физиологические механизмы для его преодоления. Другими словами, стресс заставляет организм всегда быть готовым и готовым принять стимул.

Из полученных результатов стало ясно, что роль гормона адреналина в процессе снятия стресса чрезвычайно велика. Под воздействием этого биологически активного вещества, в первую очередь, повышается концентрация глюкозы и белков, обеспечивая основные органы организма энергией при ответе. Во-вторых, повышается количество эритроцитов, концентрация гемоглобина и лейкоцитов, что еще больше повышает готовность организма к большему воздействию стрессоров. Наряду с повышением биохимических показателей состава крови также происходит улучшение сокращения сердца, частоты дыхания и артериального давления.

Ключевые слова: биологически активное вещество, активность, частота дыхания, артериальное давление, глюкоза, белки, биохимические показатели, психические, экспериментальные животные, рутина, учеба, исследования.

Annotation

STUDYING THE COMPOSITION OF BLOOD UNDER STRESS

Thus, from the analysis of the literature and conducted experiments, it was found that stress is a physiological condition that occurs under the influence of various internal and external factors that force the body to use all its physiological mechanisms to overcome it. In other words, stress forces the body to always be ready and willing to accept a stimulus.

From the results obtained, it became clear that the role of the hormone adrenaline in the stress relief process is extremely important. Under the influence of this biologically active substance, first of all, the concentration of glucose and proteins increases, providing the main organs of the body with energy in response. Secondly, the number of red blood cells, the concentration of hemoglobin and leukocytes increases, which further increases the body's readiness for greater exposure to stressors. Along with an increase in biochemical parameters of blood composition, there is also an improvement in heart contraction, respiratory rate and blood pressure.

Keywords: *biologically active substance, activity, respiratory rate, blood pressure, glucose, proteins, biochemical parameters, mental, experimental animals, routine, study, research.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатзода Заррина Раҳматулло, магистранти соли аввали факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, бо ихтисоси биология 1-020401. Суроға: н. Исмоили Сомони Рудакӣ 125. Тел.: +992 782986363

Рохбари илмӣ: Иронова С.Ш.

Сведения об авторе: Давлатзода Заррина Раҳматулло, магистрантка первого курса биологического факультета ТГПУ им. Садриддина Айни, по специальности биология 1 – 02 04 01 нет. Н.В. Путина. Исмаил Сомони Рудаки 125. Тел.: +992 782986363

Научный руководитель: Иронова С.Ш.

About the author: Davlatzoda Zarrina Rahmatullo first-year Master of the Faculty of Biology, TSPU named after Sadriddin Aini, majored in biology 1-020401. no. N.V. Putin. Ismail Somoni Rudaki 125. Tel.: +992 782986363

Scientific supervisor: Ironova S.Sh.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ СИГОР ВА ЗАРАРИ ОН

Дар таърихи тамокукашӣ чунин санадҳо ва рузҳои фаромушнаванданда мавҷуданд, ки муносибати тамокукаширо тағйир доданд ба монандӣ:

♣ 15 ноябри соли 1492 - Колумбус бори аввал дар дафтари хотирааш оиди тамоку қайд кардааст.

♣ Дар соли 1496, тамоку аввалин маротиба ба қитъаи Аврупои қадима оварда шудааст.

♣ Аз соли 1560 –пахншавии тамоку дар Аврупо мушоҳида гардид.

♣ Соли 1636 - аввалин ширкати тамоку «Табакалера» таъсис дода шуд.

♣ Соли 1760 - аввалин ширкати хусусии истеҳсоли сигаретҳо ва сигараҳо «Р. Лориллард» пайдо шудааст.

♣ Мағозаи аввалин дар Англия, ки бо номи бренд «Филипп Моррис» дар соли 1847 пайдо шудааст.

♣ Баъд аз 2 сол, дигар бренди калон, пайдо мешавад, ки то имрӯз бо номи - Л & М маълум аст.

♣ Алақай аз соли 1854, Филипп Моррис мустақил ба истеҳсоли сигарет шурӯъ кардааст.

♣ Соли 1864 - аввалин заводи истеҳсоли маҳсулоти тамоку дар Иёлоти Муттаҳида пайдо шудааст.

♣ Соли 1881 санаи оғози истеҳсолкунандагони сигоркашӣ ҳисобида мешавад.

♣ Соли 1902 ширкати Филипп Моррис рушди худро дар ИМА идома медиҳад.

Мардумони маҳаллии қитъаи Амрико аз замони қадим, ба ҳосияти гиёҳи «Танбоку» ошноӣ доштанд. Соли 1492 мелодӣ Христафор Колумб ва ҳамроҳонаш ба қазирае дар миёни Амрикои шимолӣ ва ҷанубӣ расиданд. Онҳо диданд, мардуми бумии «маҳаллии» он ҷо гиёҳи аҷибро ба рӯи оташ рехта ва дудро ба даруни шуши худ фуру мебаранд. Христафор Колумб нахуст тасаввур кард, ки минтақаи ҷодугаронро кашф кардааст [1 ва 2]. Вақте аз наздик ошно шуд дид, ки он чизи дигаре будааст, ки ҳатто тасаввурро ҳам накарда буд ва ҳангоми бозгашт миқдоре аз баргҳо ва донаҳои он гиёҳро бо худ ба Испониё овард ва ба ин тартиб он ба Аврупо роҳ ёфт. Мардуми Аврупо нахуст номи онро «Тубоку» ва мо дар Осиё онро «Танбоку» меномем ва дар забони форсӣ «Тутун» низ меномандаш ва дар байни мардуми тоҷик бо номи «Тамоку» шӯҳрат дорад. Умуман агар ба ривож ва густариши тамоку дар таърих бингарем мебинем, ки фотехин ва ё кишваркушоёни испонӣ Амрико, аз бумиёни он сарзамин ин гиёҳро омӯхтанд ва худ лафз ё калмаи сигор аз забони испонӣ буда аз танбокуи бумиёни он марзубум гирифта шудааст ва эҳтимолан аз забони молиёӣ бошад. Тамоку тавассути португалҳо вориди Осиё гардид ва аз он ҷо ба Ирон ва пас аз Ирон ба минтақаҳои мо расид, ки тақрибан ба солҳои 1590 то 1605 мелодӣ рост меояд. Дар Ирон ривож ва густариши он тавассути Шох Аббоси Сафавӣ ба авҷи аълои худ расид ва то кунун ба ҳамон шакл дар ҳоли густариш аст.

Сигор ва тамоку ё танбоку инсонро ба бемориҳои гуногун мубтало менамояд.

Дар сигор тақрибан 4000 моддаи кимиёвӣ ҳамаҷумла ҳамчун омунӣ «ammoniaque» (газе аст беранг, ки бӯи тунд ва ашқовар дорад) ва сурб ва орсинк мавҷуд аст. Аммо моддаи коҳ сабаб мегардад, то истеъмолкунандаҳояш ба он ҷалб шаванд. Никотин аз баргҳои гиёҳи тамоку ба даст меояд. Никотин як моддаи заҳрогин буда, рағванмонанд мебошад ва ҳеле таъсири зиёд дар таҳрик ва саркубии бадан дорад. Як дона сигор дарбаргирандаи 8 то 20 миллиграмм никотин аст, ки танҳо якмилиграмми он ҳангоми кашидани сигор дар бадан ҷазб мегардад. Никотин пас аз ворид шудан ба ҷараёни хун мустақиман ва сарё ба мағз мерасад ва сипас дар тамоми бадан мунташир мегардад. Пас аз 10-15 сонияи фуру бурдани дуди сигор ба дарун, моддаи никотин ба мағзи сар мерасад ва нахуст мағзро қарахт карда, оромиш мебахшад ва онро ба ин мавод мӯътоҷ менамояд дар ҳолати идома пайдо кардани ин раванд мағзро қарахт намуда ва қувваи ҳофизаро суст ва фаромӯшхотирро ба бор меорад [5, 6 ва 7]. Никотин сабаби дар хун зиёд шудани одриналин гашта таралоти қалбро зиёда мегардонад ва инчунин сабаби коҳиши инсулини қанди хун мегардад. Никотин сабаб мешавад, глюкозай беш аз маъмул дар хун вучуд дошта бошад, бинобар ин, боиси он мегардад, ки шахс камтар эҳсоси гуруснагиро ҳис мекунад. Маводи никотин дар хун ҷунон таъсири манфӣ дорад, ки калорияи

бадани шахси солимро беш аз маъмул хоҳад сӯзонд ва шахси сигорӣ бинобар истеъмоли давомноки он вазнашро кам менамояд. Тибқи тадқиқот ва пажӯҳиши табибони аврупой дар Лондон, истифодаи рӯзмарраи сигор шахси сигориро мубтало ба бемориҳои зерин дучор мекунад.

1. *Фишори хуни боло.*
2. *Масдудшавии рағҳои хунгард ва гализии хун, ки ба сактаи қалбӣ оварда мерасонад.*
3. *Камшавии витамини С дар бадан.*
4. *Камшавии системаи эминии бадан.*
5. *Саратони гулӯ (ҳанҷара) ва даҳон.*
6. *Бранхит ва омфезим.*
7. *Заҳми меъда.*
8. *Камшавии вазн.*
9. *Камшавии ҳиссиёти бӯёӣ ва таъми хӯрок.*
10. *Бемориҳои гуногуни пуст.*
11. *Безурриётӣ дар мардон.*
12. *Оби марворидаи чашмро афзоиш медиҳад.*
13. *Биноиро заиф месозад.*
14. *Харобшавии дандон ва лисаи он.*
15. *Пук шавии устухонҳои ҷисм.*
16. *Камшавии рағбати ҷинсӣ дар мардон.*
17. *Резиши мӯй.*

Хотирнишон мекунам, ки таҳқиқотҳои охири табибон муайян намудааст, ки агар дар хона зани ҳомила бошад ва ҳамеша дуди сигорро нафас гирад, шояд ҳамин кор имконияти 56 фисад сабаби марги тифлро дар батни модар муҳайё мекунад ва агар он тифл зинда таваллуд шавад ҳам, солим набуда ҳатман, ба бемориҳои гуногун мубтало аст. Тадқиқоти дигари табибон нишон додааст, ки марду зани сигоркашро хатари аз байн рафтани чанини писар мавҷуд буда, эҳтимоли духтардоршавии он зан бештар аст. Пас аз таваллуд ду маротиба бештар дар маърази бемориҳои гуногуни саратон қарор гирифтани тифл аз эҳтимол дур нест. Ин тадқиқот аз сӯи доктор Дилитлигроф дар давоми солҳои 1998 то 2003 дар мавриди 9000 зани ҳомила суръат гирифтааст. Дар идомаи тадқиқоташ доктор чунин меоварад, ки модарони дар даврони ҳомиладорӣ сигоркашанда ва ё ба дуди сигор наздик, нисбат ба модарони аз ин мараз дар амон монда, 90 фисад аз писардор шудан маҳрум мемонанд. Дар хусуси мардони сигорӣ доктор меафзояд, ки чун чанини писар ба маводи никотин тобовар нест, 50 фисади камтари чунин мардон нисбат ба мардоне, ки сигор намекашанд, эҳтимоли писардор шуданро доранд ва агар писардор шаванд ҳам, дар даврони ҳомилагии зан хатари сикти чанин (бачапартоӣ) зиёдтар мешавад.

Ҷомеаи ҷаҳонӣ ва башарият аз бемории табобатнашавандаи саратон дар изтиробанд, зеро гирифтори ин беморӣ роҳе ҷуз марг надорад, магар касеро ки Худованд раҳм намояд ва ё сабаберо барои сарватманде, ки молу дороияшро дарёғ намедорад, барои бақои каме ҳам бошад, аз тариқи дармонҳои кимиётеропея ва дигар роҳу усулҳои табобатӣ кӯмак намояд, ки он ҳам бошад ба бақои ӯ кам кӯмак менамояд ва на ҳамаи ин дармонҳо комёбанд ва инро қариб, ки ҳама медонанд.

Омори афроди мубтало ба сигорро дар ҷаҳон ба 1миллиарду 200 миллион нафар тахмин мезананд [3, 5 ва 8]. Аз инмиқдор 800 миллион нафари сигориҳо шахрвандони кишварҳои ақибмондаи рӯ ба инкишофанд. Дар қарни гузашта, яъне асри 10 сол пеш аз имрӯзи мову шумо, ки аксаран мо онро дирӯз меҳисобем, сигор ё тамоку чони 100 миллион нафарро гирифт. Дар ҳоли ҳозир 94% ҷамъияти ҷаҳон дар коми ин заҳри қотил, ҷӣ мустақим ва ҷӣ ғайримустақим, қарор доранд.

Сигор яке аз пурфӯруштарин моли дунё баҳисоб меравад ва ҳар рӯз ба ҳисоби миёна 15 миллиард адад ба фурӯш меравад. Масалан агар се кишвари бузурги истеҳсолкунандаи сигори дунёро бингарем, мебинем, ки дар соли 2008, Чин ду триллион, Амрико аз 400 миллиард зиёдтар, Русия танҳо барои истифодабарандагони дохилии худаш 50 миллиард сигарет истеҳсол намудааст, ба изофаи сигори қочоқие, ки воридаи кишвар шудааст ва аз ин адад ягон қуттӣ экспорт накарда ба ягон хориҷ фурухта нашудааст.

Бар асоси гузоришҳои Созмони Бехдошти ҷаҳонӣ (WHO), танҳо дар 10 кишвар, ҳудуди ду сеюми сигориҳои ҷаҳон зиндагӣ мекунад. Масалан дар Чин - 30%, Ҳинд - 10%, Индонезия, Русия, Амрико, Чопон,

Бразилия, Бангладеш, Олмон ва Туркия-10% бештар аз дигар кишварҳои масрафкунандаи сигор дар дунё башумор мераванд. Созмони Бехдошти ҷаҳонӣ (WHO) дар мавриди баъзе аз кишварҳое, ки сигоркашӣ дар ҳоли интишор ва густариш аст, чунин гузориш ва бонги хатар мезанад. Инро мо дар мисоли Русия мебинем.

Аҳолии кулли Русия то якуми март соли 2009, тақрибан ҳудуди 41 миллиону 867 ҳазору 540 нафарро ташкил мекард. Аз ин аҳолии кишвар 37 фоизаш, ки 48 миллион нафар аҳолиро дар бар мегирад, муътоҷ ба сигоранд. Тибқи омили Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии он, хонум Татьяна Голыковой, дар соли 2008 шаҳрвандони ин кишвар 423 миллиард сигор қашидаанд. Боз дар ин ақидаанд, ки ин шумора шояд то 1-1, 5% афзоиш меёбад.

Рӯзона дар Русия тақрибан 1000 одам, аз асари сигор ва бемориҳои, ки аз таъсири сигор ба вучуд меоянд, мемиранд. Дар умум 25% онҳое, ки сигор мекашанд, фавташон бештар аз онҳое аст, ки сигор намекашанд.

Агар ба дарозумрии шаҳрвандони Русия диққат шавад, мушоҳида мегардад, ки 10 -15 сол сигориҳо камтар аз онҳое, ки сигор намекашанд умр доранд. Умри миёнаи мардон дар Русия 59, 9 сол ва аз занҳо бошад 72 солро ташкил менамояд.

Дар Русия онҳое ки ба сигоркашӣ оғоз мекунад синнашон ба шарҳи зер аст [8]:

10 11 солаҳо 1%

12 сола 1, 4%

13 сола 3.2%

14 сола 7, 5%

15 сола 12, 5%

16 сола 19, 3%

17 сола 30%

Тибқи омили соли 2000, синни миёнаи мардон 57 сол, занон - 72 сола. Фарқияти калон дар интиҳоби давомнокӣ аз якҷанд сабаб вобаста аст. Муҳимтар аз ҳама ин муносибати беғаразонаи аксарияти одамон ба саломатии онҳо мебошад. Аз ин рӯ, мастӣ ва тамокукушӣ.

Қариб 300 компонентҳои гуногун аз дуди тамоку чудо карда мешаванд. Аксари онҳо, таъсири ҳудро мерасонанд дар системаи бадан: никотин, катрон тамоку (ки он дорои resins гуногун ва унсурҳои радиоактивӣ), оксиди карбон, рағани асосӣ ва ғайраҳо. Ва ин дуруст аст, зеро ҳоло беш аз нисфи мардон ва тақрибан чоряк ҳиссаи занҷири сайти мо тамоку тамокук доранд.

Маҳбӯсият ва тамоси шадид дар тамоку дар баъзе кишварҳои пешрафта дар давоми панҷ сол инкишоф меёбад. Одатан, одатан, одатан одатан одати бадро тарк кардан мумкин аст. Қойгир кардани тамокукашӣ ба сабаби таъсири тамоку дар никотин аст. Сигоркаши одатӣ раванди тамокукашӣ ва хусусиятҳои алоқаманди дорад.

Хусусан хатарноктарин пахншавии тамокукашӣ дар байни кӯдакон ва занон мебошад. Дар ангеа асоси оғоз ба сигоркашӣ кунҷковӣ, таъсири дӯстон, пайравӣ намуда, фалокатҳои шахси калонсолон аст, хоҳиши нигоҳ то бо мӯд, хоҳиши ба даст вазни. Дар оянда, никотин - маводи муҳаддир кори ҳудро анҷом хоҳад дод.

Таъсири манфии тамоку дар бадани инсон гуногун аст. Тамоку мусоидат ба рушди як қатор бемориҳо, инҳо асосии: бронхит музмин, emphysema, бемории ишемиявии дил, саратони шуш. Оқибатҳои тамокукашӣ баъд аз солҳо зоҳир мешаванд, бинобар ин робитаи онҳо бо ин одати тамоман равшан намебошад.

Ҷавонони азиз, бародарон ва хоҳароне, ки ба бемориҳои сигор ё тамокукаши гирифта ҳастанд, оё боре ба навиштаҷоти болои қуттии он, ки бо ҳарфҳои хоно **«Қашидани сигор сабабгори бемории саратон аст»** навишта шудааст, диққат намудед? Ин таъкиди вазорати тандурустии кишвари содиқкунандаи ин захри қотил аст. Дар қуттии сигор, ба мисли навиштаҷоти болои чизҳои ҳалол ва муфид, ки дар тавсиф ва нафърасониашон ишораҳо мавҷуд аст, зикр нашудааст ва қабл аз кушодани он туро оғоз карда истодааст, ки истифодаи ин мавод истеъмолкунандаро ба бемориҳои гуногун, аз ҷумла саратон, бурда мерасонад.

Адабиёт:

1. Бадалов О.Ю., Козловский И.З., Бахтинов О.П., Стефаниди Н.С. «О ситуации с табакокурением в Ставропольском крае». «За свободную от табачного дыма Россию». Информационный бюллетень. Вып. 3-4.- 2003
2. Гурова О.А., Самбунова И.П., Соколов Е.В. Влияние курения табака на организм подростков. //Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. 1991.- №2.- С.110-112.
3. Дедух Е.Л, Лузанова Г.С., Ручкина Н.А. Роль гигиенического образования школьников, подростков и молодежи в профилактике табакокурения. В материалах Вс.научно- практ. Конф. с международным участием «Профессиональное гигиеническое обучение. Формирование здорового образа жизни детей, подростков и молодежи» 15-17 мая 2006 г. Москва. С.49.
4. Журавлёва И.В. Здоровье подростков: социологический анализ. Москва. Институт социологии РАН. 2002.- 240с.
5. Журавлева М.С., Сетко Н.П.. распространенность вредных привычек среди подростков как медико-социальная проблема современного общества. Материалы Вс.научно- практ. Конф. с международным участием «Профессиональное гигиеническое обучение. Формирование здорового образа жизни детей, подростков и молодежи» 15-17 мая 2006 г. Москва С.53-54.
6. Левшин В.Ф. Методология и формы организации помощи в отказе от курения. -»За свободную от табачного дыма Россию». Информационный бюллетень. Вып. 3-4, 2003.
7. Сапунова Н.О. «Гигиеническое обоснование программы профилактики и охраны здоровья школьников в рамках проекта «Здоровые города». Автореф. дисс.канд.мед. наук., Москва-2005.
8. Формирование здорового образа жизни российских подростков. Учебно- методическое пособие. Под ред.Л.В. Баль, С.В. Барканова. Москва, 2002 С.191.

Калидвожахо: *таърих, зарар, сигор, саломатӣ, тамоку, истеҳсол, тамокукашӣ.*

Аннотация

ИСТОРИЯ ПОЯВЛЕНИЯ И ВРЕД СИГАРЕТ

В данной статье рассматривается история появления и вред сигарет. Автор отмечает, что история табака возможно была бы совсем другой, если европейские ученые не считали ее целительным зельем от многих недугов. Именно благодаря такому мифу сушеные листья обрели столь большую популярность. Даже в королевских палацах табак использовали как средство против головной боли, мигрени, зубной боли, расстройств желудка и ломоты в костях.

Ключевые слова: *история, вредит, сигарет, здоровью, табака, производств, курение.*

Annotation

THE HISTORY OF THE APPEARANCE AND THE DAMAGE OF CIGARETTES

This article examines the history of the appearance and harm of cigarettes. The author notes that the history of tobacco might have been quite different, if European scientists did not consider it a healing potion from many ailments. It is because of this myth that dried leaves have become so popular. Even in the royal palaces, tobacco was used as a remedy against headache, migraine, toothache, stomach disorders and aches in bones.

Keywords: *history, harm, cigarettes, health, tobacco, production, smoking.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бадалова Солеҳа, омӯзгори Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №53-и ноҳияи Исмоили Сомонии шаҳри Душанбе.

Сведения об авторе: Бадалова Солеҳа, учитель общеобразовательного учреждения № 53 Исмаильского Сомони района города Душанбе.

About the author: Badalova Soleha, a teacher at General Secondary Education Institution No. 53 of Ismail Somoni district of Dushanbe city.

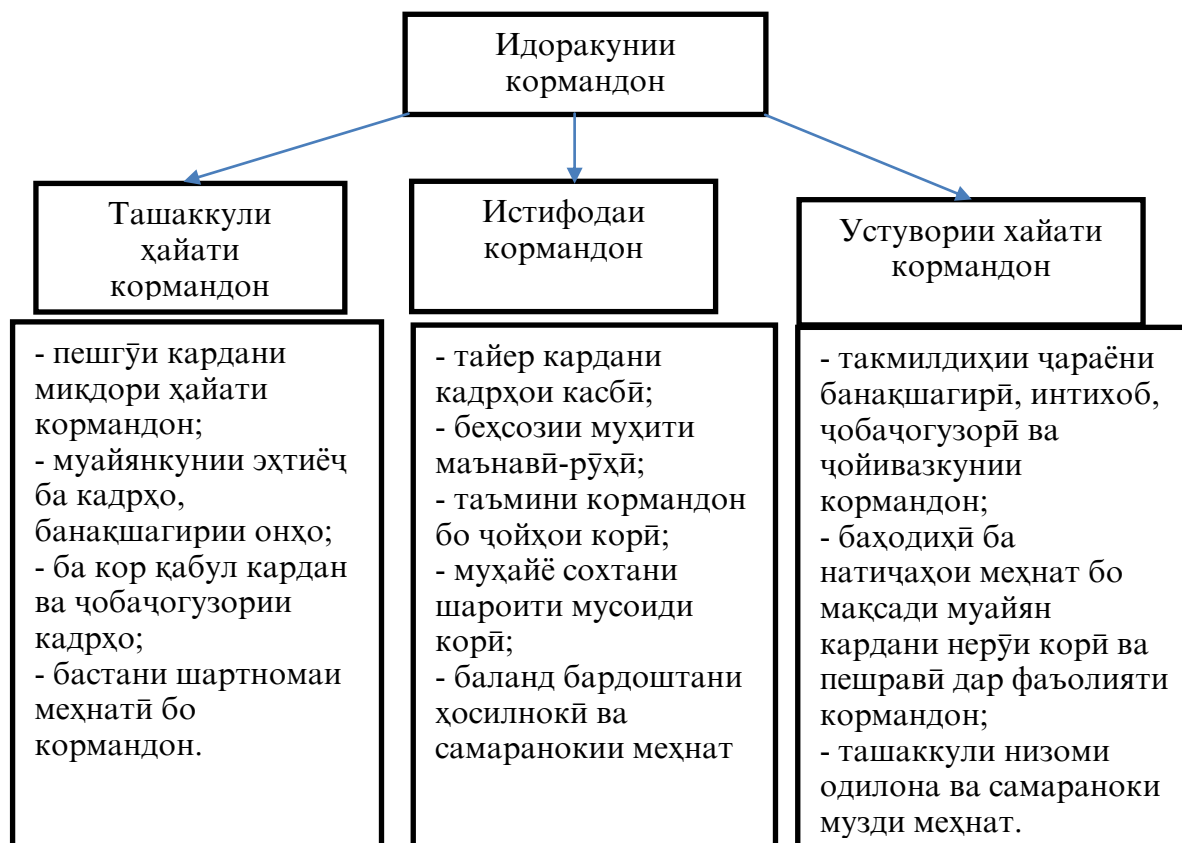
*Чонакова Гулҷаҳон Абдуманоновна,
номзади илмҳои иқтисодӣ, ходими пешбари илмӣ
Институту иқтисодиёт ва демографияи АМИТ
Ҳусайнов Саидаҳтам, Самадзода Бунафша,
магистрантони соли дуюми
Институту иқтисодиёт ва демографияи АМИТ*

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚИ МЕНЕҶМЕНТИ КАДРӢ

Менеҷменти кадрӣ - яке аз намудҳои идоракунии кор бо кадрҳои мақомоти давлатӣ буда, механизм, принцип ва технологияи кадрӣ дар шароити иқтисоди бозоргонӣ истифодашударо дарбар мегирад [1].

Кадрҳо-ҳайати кормандоне, ки бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ, идоракунии, худидоракунии маҳаллӣ ва субъектҳои хоҷагидорӣ муносибатҳои меҳнатӣ доранд. Мақсади идоракунии кадрҳо, инчунин таъмини мувозинати муносиби равандҳои азнавсозӣ ва нигоҳдошти ҳайати микдорию сифатии кадрҳо дар рушди он бо дарназардошти эҳтиёҷоти ҷумҳурӣ, талаботи қонунгузорӣ ва ҳолати бозори меҳнат аст. Идоракунии кадрӣ яке аз бахшҳои таркибии низоми идоракунии буда, маҷмӯи шарту усулҳо ва тарзу воситаҳои таъсиррасонӣ ба рафтор ва фаъолияти кормандон самарабахш истифода бурдани нерӯи корӣ ва қобилияти зехнии онҳоро дарбар мегирад.

Идоракунии кадрҳо-ин маҷмӯи усулҳои бо ҳам алоқаманди иқтисодӣ, ташкилӣ ва иҷтимоӣ мебошанд ки самаранокии меҳнат ва қобилияти рақобатпазирии корхонаро пурмазмун ва мақсаднок мегардонанд [2]. Кадрҳо омили асосӣ ва басо тақдирсози фаъолияти корхона ба ҳисоб мераванд ва сифати меҳнату қобилияти кордонии онҳоро баъзан андозагирӣ кардан хеле душвор аст. Аз ин рӯ банақшагирӣ ва қонеъ намудани эҳтиёҷоти корхона бо кадрҳо ва ҳайати онҳо вазифаи хеле масъулиятнок ба шумор рафта, эҳтимолияти дар ин роҳ иштибоҳ кардан зиёд мебошад. Низоми идоракунии кормандон аз се қисмати таркибӣ: ташаккул, истифода ва устувории ҳайати кормандон иборат аст. Ҷуночи аз нақша бармеояд ташаккули ҳайати кормандон яке аз бахшҳои асосии идоракунии кормандон ба шумор меравад (ниг. ба расми 1.).

Кадрҳо ба қор қабул кардан, ҷобачогузорӣ бастанӣ шартномаҳо ва ғ. ифода меёбад. Истифодабарии кормандон мунтазам тайёр кардани кадрҳои касбӣ беҳсозии муҳити маънавӣ-рӯхӣ ва таъмини кормандонро бо ҷои қор ва шароити меҳнат муттаҳид месозад. Устувории кадрҳо бештар ба масъалаҳои такмил додани ҷараёни идоракунии ва баҳоидиҳӣ ба натиҷаҳои меҳнати онҳо алоқаманд мебошад.

Мақсади менеҷменти кадрӣ-ин амали намудани иқтидори муътадилнамоии иқтидори кадрӣ барои қонеъ намудани эҳтиёҷот тавассути қабул ва ҷобачокунии кормандон, мутобиқшавӣ, ташкил намудани усули дурусти роҳбарӣ ва ғ. мебошад.

Дар низоми идоракунии ҳамавақт субъект ва объектҳои идоракунии вучуд дорад. Ба объектҳои идоракунии кадрҳо ҳамчун гурӯҳи муттаҳидшуда, коллективи меҳнатӣ ва фард, ки барои ба даст даровардани мақсадҳои гузашташуда пайваста саъю кӯшиш мекунад. Ба субъектҳои идоракунии кадрҳо—менеҷерон, роҳбарияти гуногуни зинаҳои идоракунии, ки дар ташкилот вазифаи қабул намудани қарорҳои идоракунии дар соҳаи муайяни идоракунии доранд дохил мешаванд.

Усулҳои идоракунии кадрҳо. Маҷмӯи тарзу воситаҳои таъсиррасонии субъектҳои идоракунида ба объектҳои идоракунида барои расидан ба мақсадҳои дар пеш гузашташуда усули идоракунии менаманд. Мафҳуми усули идоракунии тарҷумаи калимаи юнонии «methodos» буда, воситаи ноил гаштан ба ягон ҳадафи фаъолияти хоҷагӣ мебошад[3]. Дар шароити кунунии хоҷагидорӣ истифодаи тарзу усулҳои идоракунии бояд барои ташкили фаъолияти самарабахши истеҳсолот ва кормандон нигаронида шаванд. Дар низоми идоракунии муосир чунин усулҳои идоракунии кадрҳо истифода бурда мешавад: иқтисодӣ, маъмурӣ, иҷтимоӣ-рӯхӣ, ҳавасмандкунии ва ғ.

Усулҳои иқтисодии идоракунии. Зери мафҳуми тарзу усулҳои иқтисодии идоракунии истифодаи мақсадноки категория ва фишангҳои иқтисодӣ барои фароҳам овардани шароитҳои мусоиди хоҷагидорӣ ва рушду такомули иқтисодӣ фаҳмида мешавад. Усулҳои асосӣ ва фишангу нишондиҳандаҳои иқтисодӣ дар амал моҳият ва мазмуни қонунҳои иқтисодиро инъикос намуда, ба эътибор гирифтани хусусият ва таъсири судманди онҳоро ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагӣ ва раванди идоракунии тақозо менамоянд. Дар шароити гузаштан ба иқтисоди бозорӣ истифодаи афзалиятноки усулҳои иқтисодӣ ва такомули муносибатҳои пулию молӣ аҳамияти қалон доранд. Фарқи қуллии усулҳои пешгӯи кардани ҳолати иқтисоди ва нақшагирии фаъолияти қорхона дар шароити амали муносибатҳои бозорӣ аз усулҳои маъмурӣ-фармонфармой дар он аст, ки онҳо кормандонро ҳубтар барои ноил шудан ба сатҳи баланди самаранокии истеҳсолот, ҳосилнокии меҳнат ва ба даст овардани ғоида ҳавасманд мегардонанд. Яке аз унсурҳои асосии усулҳои иқтисодии идоракунии нақшагирии фаъолияти хоҷагии қорхона аст. Нақшагирӣ фаъолияти пешакӣ дуруст муайян намудани мақсади ниҳони қорхона ва стратегияи асосноки расидан ба онро дар назар дорад. Ин усул барои муайян кардани мазмун ва самтҳои асосии фаъолият дар давраи оянда шароити муҳайё месозад. Нақшагирии рушди иқтисодию иҷтимоии қорхона бо роҳи тартиб додани нақшаи соҳибқорӣ ё бизнес-нақша сурат мегирад. Барои дуруст ва асоснок намудани қисматҳои таркибӣ ва нишондиҳандаҳои иқтисодӣ нақши қорхона дар шароити бозор боз ҳам мақсаднок ва мушаххас мегардад. Вале нақшагирӣ чун функцияи асосии идоракунии бояд ҳатман ба таҳлил ва пешгӯии иқтисодӣ таъя кунад. Дар байни усулҳои иқтисодии идоракунии ҳисоби тичоратӣ, аз ҷумла ҳисоби хоҷагӣ, ҳудкифой ва ҳудмаблаггузорӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Мазмуни асосии ин усули пешбурди фаъолият дар муқоиса намудани даромади қорхона бо хароҷоти истеҳсолот ва бар замми ин, ба даст овардани ғоидаи қифоя иборат мебошад. Бо ибораи дигар маблағи даромадҳо бояд аз хароҷоти истеҳсолот зиёд бошанд ва қорхона ҳатман ғоида гирад. Унсури дигари усулҳои иқтисодии идоракунии нарх ва низоми нархгузорӣ мебошад. Нарх ифодаи пулии арзиши мол аст ва нархи маҳсулот инъикосгари таъсири ҳамаи ҷабҳаҳои фаъолияти иқтисодии қорхона аст. Сиёсати нарху нархгузорӣ ба молу ҳадамот дар алоқамандӣ бо сатҳи харчи муътадили истеҳсол ва фурӯши онҳо, меъёри зарурии ғоида, андозҳо бо назардошти таносуби арза ва тақозо дар бозор, вазъи иҷтимоии аҳоли ва даромадҳои бучети давлатию маҳаллӣ ва дигар омилҳои аҳамияти дохилию берунӣ тарҳрезӣ мешавад. Яке аз усули иқтисодии идоракунии, ки ба таври васеъ эътироф шудааст, ҳавасмандкунии иқтисодӣ мебошад. Истифодаи ин усули иқтисодии идоракунии бо мақсади баланд бардоштани самаранокии фаъолияти меҳнатии кормандон дар ташкили низоми музди меҳнат ва муқофоти

пулию маънавӣ зоҳир мегардад. Ҳавасмандкунии кормандон танҳо дар ҳолате самара мебахшад, ки агар роҳбарияти корхона меҳнати пурмахсули кормандони алоҳидаро дар асоси механизми асоснокгардида қадридонӣ намояд. Яке аз шартҳои амалӣ шудани ҳавасмандкунии иқтисодӣ дар корхона пардохти саривактии музди меҳнат мебошад. Музди меҳнати кифоя ва мукофотпулӣ дар яқоягӣ бо ҳавасмандгардони маънавӣ фишанги муҳими таъсиррасонӣ барои баланд бардоштани самаранокии меҳнати кормандон мебошад. Бояд кайд намуд, ки аз назари моддию маънавӣ ба таври далелнок ва одилона ҳавасмандгардони кормандон аз рӯи натиҷаҳои қорашон яке аз талаботи муҳими иқтисоди бозорӣ аст. Аз ин рӯ, пурра қонеъ намудани ниҳзу дархостҳои кормандон имконият медиҳад, ки самарайи меҳнати инфиродӣ торафт афзун гардида, ба фаъолияти соҳибқорӣ дар мамлакат заминаи бозғатимод гузошта шавад.

Усулҳои маъмурии идоракунии. Усулҳои маъмурии идоракунии истифодаи маҷмӯи роҳу воситаҳои таъсиррасонии роҳбарону менеҷерон ба объекти идорашаванда мебошанд, ки фаъолияти мақсаднок ва мурағбатии низомии идоракунии корхонаро танзим месозанд. Хусусияти ҳоси усулҳои маъмурий ва фарқи асосии онҳо аз усулҳои иқтисодии идоракунии дар он зоҳир мегардад, ки тавассути онҳо роҳбарон ба объекти идорашаванда ва рағфтори иҷроқунандагон бевосита таъсир мерасонанд. Усулҳои маъмурий асосан ба зарурати истифодаи ҳоқимият ва ҳуқуқи роҳбар таъя намуда, дар намуди фармон, қарор, супориши мақоми идоракунии ва назорати иҷроии онҳо зоҳир мегарданд. Дар доираи ин усулҳо ҳуқуқ, ўҳдадорихо ва масъулияти роҳбарону тобеон саҳеҳ муайян гардида, дар низомнома ва ҳуҷҷатҳои расмий корхона сабт меҳбанд. Усулҳои маъмуриро таъсири ду омили бо ҳам алоқаманд ифода меқунанд:

- соҳтори ташкилот ва ба низом даровардани низомии идоракунии;
- таҳия, қабул ва ташкили назорати иҷроии қарорҳои идоракунии.

Одатан панҷ унсур таъсиррасонии маъмурий: ташкилӣ, фармоишӣ, ҷавобғарии моддӣ ва ҷаримаситонӣ, интизому танбеҳдихӣ ва ҷавобғарии маъмурий вучуд доранд. Таъсиррасоти ташкилӣ таҳия ва тасдиқ намудани ҳуҷҷатҳои меъёрии доҳилиро дарбар меғирад, ки фаъолияти кормандони корхонаро танзим месозад. Ба қатори ин санадҳои меъёрий: низомномаи корхона, шартномаи байни маъмурияти кормандон, тартиби фаъолияти меҳнатӣ дар доҳили корхона, соҳтори ташкилии идоракунии, ҷадвали мансабҳо, муқаррарот оид ба соҳтори корхона, дастурамали вазифаҳои кормандон ва ташкили ҷойҳои қорӣ шомиланд. Риоия шарту нуқтаҳои ин ҳуҷҷатҳо барои ҳамаи кормандони корхона ҳатмӣ мебошанд. Кормандоне, ки шартҳои ин санадҳои расмиро воқеан риоия намеқунанд ва бо ҳар баҳона аз иҷроии онҳо сарқашӣ меқунанд, аз қониби роҳбарият ба қазои маъмурий қашида мешаванд. Таъсиррасонии фармоишӣ барои ба даст овардани мақсадҳои идоракунии, татбиқи амалии санадҳои меъхрии доҳилӣ ва дастғирии низомии идоракунии бо воситаи танзими мустиками маъмурий ба роҳ монда мешавад. Унсурҳои маъмули таъсиррасонии фармоишӣ: фармонҳо, қарорҳо, нишондодҳо, дастурамалҳо, санадҳои нақшағирии мақсаднок, ба меъёр даровардани меҳнат, ҳамоҳанғсозии фаъолият ва назорати иҷроии қарорҳо мебошанд. Дар ҳолати вайрон қардани қонунғузорӣ доир ба меҳнат ва ё гуноҳ содир намудани кормандон механизми ҷавобғарии интизомӣ ва танбеҳдихӣ истифода мешавад. Сабаби гуноҳ содир намудан, пеш аз ҳама аз сари вақт иҷро нақардани супориш ва ё бо нуқсон иҷроқардани ўҳдадорихои меҳнатӣ аз қониби тобеон аст. Кормандон дар ҳамон ҳолат гунаҳқор шуморида мешаванд, ки амалиёти нодурусташон бо далелҳои ғараздор исбот гардад. Агар қорманд ўҳдадорихои меҳнати худро бо сабабҳои аз худӣ ў новобаста (набудани шароити мусоиди қорӣ, мувофиқ наомадани ихтисоси ў ба қорҳои супоридашуда ва ғ.) иҷро нақунад, пас ўро қазо додан аз рӯи адлу инсоғи инсонӣ нест. Барои ба ҷавобғарии интизомӣ қалб намудани қормандон мавҷудияти се шарт зарур аст: иҷро нақардан ва ё бесифат иҷро қардани ўҳдадорихои меҳнатӣ; амалҳои барқасдона ва ё бефаъолиятии қормандон; вайрон намудани меъхрҳои ҳуқуқӣ бо айби худӣ қормандон.

Ҷавобғарии моддӣ ва ҷаримаситонӣ. Агар амалҳои қорманд ба фаъолияти қорхона ҳисорот ё зарари моддӣ расонад, он гоҳ ў ба қазои маъмурий ва бо мавҷудияти далелҳои раднашаванда ҳатто ба ҷавобғарии судӣ қашида мешавад. Одатан ба намудҳои асосии зихни иқтисодӣ несту нобуд қардани молу амвол ё дуздии онҳо ба манғиатҳои шахсӣ бо гуноҳи қорманд, бо мақсадҳои ғаразнок гум қардани ҳуҷҷатҳо ва таҷғизот ва ғ. доҳил мешаванд. Ҷавобғарии маъмурий ва ҷаримаситонӣ танҳо дар ҳолати аз қониби қорманд риоия нақардани талаботи қоидаҳои ҳуқуқии расман қоришудаи маъмурий мавриди истифода қарор меғирад. Дар

Азбаски равандҳо ва муносибатҳои кадрӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёт фаро гирифта шудаанд, сиёсати кадрӣ чузъи асосии сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Муваффақият ва неқўаҳволии як давлати соҳибистиклол дар ҳамагуна соҳа танҳо ба одамоне вобаста аст, ки кордонӣ ва таҷриба доранд. Ин самт бештар ба муносибати давлатӣ ба кор бо кадрҳо вобаста аст. Дар раванди таҳаввулоти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии Тоҷикистон дар соҳаи истиқлолият самаранокии истифодаи неруи инсонӣ аҳаммияти хоса пайдо кардааст. Сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолтар ва мақсадноктар гардид. Ҳангоми интиҳоб ва ҷобачогузории кадрҳо сатҳи касбӣ, дониши васеъ, донишани мукаммали забони давлатӣ, забонҳои хориҷӣ ва технологияҳои муосир, сатҳи баланди масъулият ва ватандӯстӣ, поквичдонӣ ва оштинопазирӣ нисбат ба коррупсия меъёрҳои асосӣ мебошанд. Таҳлили илмӣ нишон дод, ки барои оқилонатар идора кардани неруи инсонӣ омӯхтани механизмҳои баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ зарур аст.

Масъалаи кор карда баромадани механизми ягонаи идораи захираҳои меҳнатӣ, мутобик намудани мақсаду вазифаҳои давлат бо манфиатҳои ҳуди коркун актуалӣ мемонад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои сиёсати давлатии кадрӣ ва тақмили расмиёти идоракунӣ захираҳои инсонӣ ҷиҳати таҳияи равиши муосир мақсаднок саъй мекунад. Ин талошҳо ба фароҳам овардани шароити ҷолиби корӣ ва ҳавасмандгардонӣ дар бахши давлатӣ, таъмини нигоҳ доштани кормандони ҷавони ояндадор дар хизмати давлатӣ нигаронида шудааст.

Ташаккул ва татбиқи сиёсати кадрӣ раванди мураккаб, зиддиятнок ва бисёрҷанбаест, ки имкон медиҳад, ки ҳадафҳо, вазифаҳо, принципҳо ва афзалиятҳо дуруст муайян карда, низоми таъминоти кадрӣ мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ, хусусӣ, механизмҳо ва технологияи татбиқи ин сиёсат ошкор карда шаванд.

Адабиёт:

1. Бозоров Ш.Ш. Менечмент. Китоби дарсӣ. – Душанбе: Ирфон, 2015.
2. Вожаҷӯ / جوآژه - Фарҳанги форсии тоҷикӣ. <https://vazhaju.tj/search>
3. Маҳзани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. <https://mmk.tj/legislation>
4. Рушди инсонӣ. Курси лексияҳо. / Ҳайати муаллифон // Таҳти таҳрири умумии Бобочонов Р.М. – Душанбе: ООО «Фарзин», 2012. – 200 с.
5. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030.

Калидвожаҳо: *менечменти кадрӣ, мақсади идоракунӣ, қобилияти меҳнат, усулҳои идоракунӣ, кадрҳои ҷавон, низоми идоракунӣ, сифатҳои шахсӣ.*

Аннотация

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ

В данной статье рассмотрены вопросы финансового менеджмента и научной деятельности отечественных и зарубежных экономистов. Также рассматриваются методы управления персоналом, социально-духовные методы управления, экономические методы управления. Система управления персоналом состоит из трех компонентов: формирование, использование и стабильность кадров, причем при подборе и расстановке кадров приоритет отдается накопленному опыту, навыкам, организаторским способностям, знанию иностранных языков, добросовестной и безупречной службе в предыдущем приведены должности и другие личностные качества молодых кадров.

Ключевые слова: *управление персоналом, цель управления, трудоспособность, методы управления персоналом, молодые кадры, система управления, личностные качества.*

Annotation

THEORETICAL ASPECTS OF PERSONNEL MANAGEMENT

This article discusses issues of financial management and scientific activities of domestic and foreign economists. Personnel management methods, socio-spiritual management methods, and economic management methods are also discussed. The personnel management system consists of three components: the formation, use and stability of personnel, and in the selection and placement of personnel, priority is given to the accumulated experience, skills, organizational abilities, knowledge of foreign languages, conscientious and impeccable service; the previous positions and other personal qualities of young personnel are given.

Keywords: *personnel management, management goal, ability to work, personnel management methods, young personnel, management system, personal qualities.*

Маълумот оиди муаллифон: Чонакова Гулҷаҳон Абдуманоновна, номзади илмҳои иқтисодӣ, ходими пешбари илмӣ Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ.

Хусайнов Саидахтам, Самадзода Бунафша, магистрантони соли дуюми Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ.

Сведения об авторах: Джонакова Гулджахан Абдуманоновна, кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии АМИТ.

Хусайнов Саидахтам, Самадзода Бунафша, магистранты второго курса Института экономики и демографии АМИТ.

About the authors: Jonakova Guljahan Abdumanonovna, candidate of economic sciences, leading researcher of the Institute of Economics and Demography of AMIT.

Husaynov Saidaham, Samadzoda Bunafsha, second-year master's degree, Department of the Institute of Economics and Demography of AMIT.

ХОНИШИ МАТН ВА ДАРКИ МАЪНОИ ОН АЗ ҶОНИБИ ХОНАНДАГОНИ ХҶРДСОЛ

Дар таълими хониш ё худ забони модарӣ масъалаи мавзӯ ва интихоби ҷобачогузори он хеле муҳим аст. Аз ин ҷост, ки оид ба ин масъала солҳои тӯлонӣ дар байни методистон баҳсу мунозира ҷараён мегирифт. Яъне кадом мавзӯро бояд ҷой дод, тартиби ҷой додану омӯхтани мавзӯҳо чи гуна ва ҷӣ қисм бояд бошанд ва ғайра. Хушбахтона, солҳои охир ба ин фикрҳо хотима дода шуд. Олими шинохта М. Лутфуллоев дар китобҳои забони модарии синфҳои ибтидоӣ, ки ба таври муштарак навишта, мавзӯҳои навро, ки хусусияти маърифатӣ-тарбиявӣ доранд, ин тавр пешниҳод кардаанд: 1. Ахлоқи одоби ҳамида. 2. Азизу мукаррам доштани ҷор унсурӣ зиндагӣ: об, хок, оташ, ҳаво. 3. Ҳурмати падару модар ва дигар ашхоси калонсол. 4. Дӯст доштани Ватану ватанҳои. 5. Хештаншиносӣ. 6. Забони мо - ҷаҳони мо. 7. Сулҳу дӯстӣ, рафӣқӣ ва бародарӣ. 8. Муомила, муросо ва муносибат бо ҳамдигар, бо дигарон, бо халқҳо ва миллатҳои гуногуни ҷаҳон. 9. Нон ва ҳурмати он. 10. Муҳити зист, табиат ва одоби рафтори мо. 11. Муҳофизати хоки муқаддас. Озодӣ ва озодиҳои. 12. Қадру қимати инсон ва бузургӣ он. 13. Шарафу номус. 14. Намояндагонӣ бузургии миллат. Поси хотир. 15. Идҳо ва ҷашнҳои мардуми мо. 16. Анъана ва ҳунариҳои миллий. 17. Одобӣ салом. 18. Рафтор ва одоби мо дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, меҳмонӣ меҳмондорӣ. 19. Азизу муътабар донишҷони хонандагон, омӯзгор ва китоб. 20. Дӯст доштани меҳнат ва аҳли он. 21. Тозагӣ ва беҳдошти фард [4]. Мурод аз овардани номгӯӣ мавзӯҳои дар боло зикршуда ин аст, ки минбаъд дар синфҳои ибтидоӣ як ҷанни яклухти «забони модарӣ» омӯзонда мешавад, ки онҳо танҳо шомили мавзӯҳои хонишанд ва ба ҳамаи синфҳои поёни тавҳам мансубанд. Вале мавзӯҳои имло ва инкишофи нутқ дар ҳар синф ба тарзи гуногун оварда шудаанд. Мавзӯҳои мансуби забони модарӣ аз мазмуни матнҳои хониш бармеоянд. Матнҳо бошанд дар навбати худ кулли мавзӯҳоро ифода менамоянд. Инак, ин тавр ҷобачогузори мавзӯҳои хониш ба он ҳама баҳсҳои методистон, ки даъво доштанд, дар ҳар синф мавзӯҳои алоҳида-алоҳида додашуда омӯзонда шаванд, хотима гузошт. Дар «Ёддоштҳо»-С.Айнӣ мебинем, ки фақат бо саъю кӯшиш ва зиракии худ, инчунин дар натиҷаи он ки падари ӯ шахси то як андоза маълумотнок буда, ҳудаш ба таълими фарзандаш машғул мешуд, саводнок шуд ва маъноӣ ҷизи хондагиашро мефаҳмид. «Ман меҳостам, - меғӯяд С.Айнӣ, ки маънии пурраи ҳамаи байтҳои, ки меҳонистам, ё меҳонидам фаҳмида гирам. Дар ин бора ягона ёрирасони ман падарам буд, падарам дар ин ҳусус ба саволҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб меод» [5]. Аз гуфтаҳои зикршуда маълум мешавад, ки масъалаи хондану мазмуни матни хондашударо нақл кардан ё худ аз бар кардан ҳамеша мавриди диққати мардум будааст. Аксар маводи дар китоби хониш ҷой додашуда аз мисолҳои ҳаёти гирифта шуда буданд. С.Айнӣ ба воситаи хонандагон тарбия кардани ватандӯстӣ ва соҳиби маълумоти кофӣ гаштани шогирдонро дар назар дошт. Масалан, дар «Тазҳиб-ус-Сибён» ҳикояте оварда мешавад, ки ба Муҳаммадшариф ном ҷавоне, ки дар шахр таҳсил мекард, ба модараш навишта ҷунин менигорад: «Нури дидаи ман! Аз ту танҳо як хоҳиш дорам, ки ин аст: дар роҳи хондан саъй кун, ғайрат кун! Одам шав! Баъд аз он ба қадре, ки метавонӣ, ба Ватан ва аҳли ватани худ ва миллати худ хизмат намо! Ба ман ҳамон шараф бас аст, ки дар дунё як ходими Ватан, донишманд ёдгор гузорам» [5]. Яъне С.Айнӣ маводи дорой хонишро ба ҳаёт, ба манфиати халқ ва ҷамъият наздик кунонида буд, ки ин хеле муҳим аст. Хулоса, гуфтаҳои боло моро водор месозад, ки оид ба мавзӯи таҳқиқот баъзе масъалаҳои ҳалталаби дарки маъноӣ матн ва хониши бошууронаро мавриди таҳқиқ қарор диҳем ва роҳҳои умдатарин ҳалли мавзӯро аз нуқтаи назари илмӣ, педагогӣ, равшаншиносӣ ва методӣ муайян созем. Қабл аз он ки ба ҷа мазмуни ҷизи хондашро дарк кунанд, аввал меҳру муҳаббати ӯро нисбат ба китоб овардан лозим аст, то ҳадде, ки бе ягон талабу супориш ӯ худ китобро мустақилона мутолиа намояд. Ба тарзи дигар хондани китоб ба вай ҷун ғизои маънавӣ то дараҷае зарур шуда монад, ки бе он худро ноҳинҷор ҳис кунанд, ҷи тавре ки бе ҳӯрок зиста наметавонад. Аз ин рӯ, агар дар оила ғойдаи китобро падару модар таъкид кунанд, дар хонандагон низ омӯзгор тарғибу ташвиқи шавқи китобу китобхонию дар шуур ва дили кӯдак ҷой менамояд. Мақсад аз овардани гуфтаҳои боло ин аст, ки дарки маънӣ ё худ хониши бошуурина алҳол дар синфҳои ибтидоӣ ба таври бояду шояд ҳалли худро пурра наёфтааст. Фаҳмида хондан яке аз талабот асосӣ ва муҳими дарси имрӯза аст. Ба тарзи дигар фаҳмида хондан ба монанди ниҳолро шинонидан, онро парвариш кардан ва ниҳоят ҳосилашро ҷамъоварӣ кардан аст. Бошуурина будани хониш, яъне фаҳмида хондан

сифати асосӣ ва муҳими хониш буда, дигар корхое, ки оид ба ҳосил кардани малакаи хониш татбиқ мегарданд, барои ба он муваффақ шудан воситае мебошанд. Масалан барои фаҳмондани калимаи «истилогар» аввал маънои решаи он «истило» (забт кардан, зер карда гирифтан) шарҳ дода мешавад ва аз ин ҷо хулоса бароварда мешавад, ки истилогар яъне, истилокунанда, забткунанда зеркардагиранда аст. Пешпазак, яъне, меваҳои пеш аз дигар меваҳо мепухтагӣ, чингилапо - бузе ки пояш чингила дорад. Баъзан барои фаҳмондани маънои калимаҳои номафҳум (абстракт) мисол оварда мешавад: барои фаҳмондани калимаи «қахрамон» ё «қахрамонӣ» дар бораи ягон қахрамони Чанги Бузурги Ватанӣ (Сафар Амиршоев, Саидкул Турдиев, Неймат Қарабоев) нақл карда мешавад. Паҳлуи дигар монанд кардани ашё ба ашёи дигар. Паланг- ҳайвони дарандаест, паланг ба гурба монанд аст, вале калон аст. Ҳамаи ифодаҳои образнок ва маҷозӣ (истиора, ташбеҳ, киноя, муболиға...) низ эзоҳ дода мешаванд.

Хуллас, барои хонандаи синфҳои ибтидоӣ роҳи усулҳои дурустро нишон дода, баҳри фаҳмидани маънои калима ва дарки умумии матн пешниҳоди муҳим кардан мешояд. Ба назари мо, пешниҳоди М. Шакурӣ боз истифодаи калимаҳои муқобилмаъно (аз қабилӣ доно - нодон, боло - поён, паст - баланд, сиёҳ – сафед ва ғ.) илова мекарданд, беҳтар мешуд ва ба дарки маънофаҳмӣ мусоидат мекард. Истифодаи усули дурусти хониш ва сифтҳои он барои инкишофи нутқи хонандагони синфҳои ибтидоӣ хеле муфид аст.

Адабиёт:

1. Абдуллоев И., Икромов Ф. Забони модарӣ, синфи 2. – Душанбе: Сарпараст, 2004. – 231 с.
2. Абидова Н.Г. О развитии письменной речи, 1996, №11. – С.35-37.
3. Белинский В.Г. Основания русской грамматики для первоначального обучения: Ч.1 // Белинский В.Г. – М.: тип. Н Степанова, 1987. – 128 с.
4. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников // Крутецкий В.А. / [Электронный ресурс]. – М.: Просвещение, 1976. <http://detskiysad.ru/ped/shkolnik.html>
5. Лутфуллоев М. Табассуми омӯзгор. – Душанбе, 2005. – 5с.
6. Лутфуллоев М., Курбонов Р., Боев Б. Услуби таълими муштарак дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 1995. – 134 с.
7. Садриддин Айни «Ёддоштҳо» Қисми сеюми «Ёддоштҳо» аввал дар журнали «Шарки Сурх», соли 1949, № 11-12; соли 1950, №2-5, 7-10
8. Ушинский К.Д. Родное слово. Книга для учащихся. Т.6. – М.: АПН РСФСР, 1949. – 338 с.
9. Ушинский К.Д. Руководство к преподаванию по «Родному языку», изд. 18, ч. 1. – М.: Просвещение, 1983. – 252 с.
10. Эшонҷонов А. Баъзе масъалаҳои методи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 1958. – 184 с.

Калидвожаҳо: хониши бошуурона, шуур, метод, забони модарӣ, усул, синфҳои ибтидоӣ, имло, инкишофи нутқ, маъно ва мавзӯ.

Аннотация

ЧТЕНИЕ ТЕКСТА И ПОНИМАНИЕ ЕГО СМЫСЛА ЮНЫМИ УЧЕНИКАМИ

Короче говоря, важно показать учащимся начальных классов правильные пути и приемы, помочь им понять значение слова и общее понимание текста. На наш взгляд, предложение М. Шакури добавил употребление противоположных слов (таких как умный-невежественный, верх-низ, низкий-высокий, черный-белый и т. д.), это улучшило и помогло понять смысл. Использование правильного способа чтения и его качеств очень полезно для развития речи учащихся младших классов.

Ключевые слова: осознанное чтение, сознание, метод, родной язык, метод, начальные классы, правописание, развитие речи, смысл и тема.

Annotation

READING A TEXT AND UNDERSTANDING ITS MEANING BY YOUNG STUDENTS

In short, it is important to show primary school students the correct ways and techniques, help them understand the meaning of the word and the overall understanding of the text. In our opinion, M. Shakuri's proposal added the use of opposite words (such as smart-ignorant, top-bottom, low-high, black-white, etc.), this improved and helped to understand the meaning. Using the correct way of reading and its qualities is very useful for the development of speech of primary school students.

Keywords: *conscious reading, consciousness, method, native language, method, primary grades, spelling, speech development, meaning and theme.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Салимова Ганчина, магистранти соли аввали факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведение об авторе: Салимова Ганджина, магистрантка первого курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна.

About the author: Salimova Ganjina, 1st year master of the pedagogical faculty of Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy.

РУШДИ МАЪРИФАТИИ КӮДАКONI СИННИ ТОМАКТАБӢ

Синни кӯдакони томактабӣ бо фаъолиятҳои гуногуни васеъ кардани доираи муносибатҳои худ бо калонсолон ва ҳамсолон ба рушди босуръат ва тақмили бисёр равандҳои маърифатии равонӣ мусоидат мекунад, ки ин ба рушди сенсорӣ, яъне рушди ҳиссиёт, дарк ва тасаввуроти тасвирӣ дахл дорад [Асеев, с.68].

Рушди сенсории кӯдакони синни томактабӣ ду тарафи ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад:

1) азхудкунии тасаввурот дар бораи ҳосиятҳо ва муносибатҳои гуногуни ашё ва зухурот.

2) азхудкунии амалҳои нави дарк, эҳсосоте, ки имкон медиҳанд, ҷаҳонро пурратар ва ҷудогона дарк кунанд.

Ҳангоми ошкор намудани моҳияти тарафи аввали рушди эмотсионалиро бояд дарк кард, ки дар синни томактабӣ гузариш аз истифодаи таҷрибаи сенсории худ кӯдак (ин рақам ҳамчун «хона») ба истифодаи стандартҳои қабулшудаи сенсорӣ сурат мегирад - ин тасаввуроти инсоният дар бораи навъҳои асосии ҳар як намуди ҳосиятҳо ва муносибатҳо, - рангҳо, шаклҳо (ин рақам секунча аст ва қаблан «хона» буд), бузургии ашё, мавқеи онҳо дар фазо, баландии садоҳо, давомнокии фосилаи вақт ва ғайра.

Дар нимаи аввали давра кӯдак ба азхудкунии воситаҳои умумиқабулшудаи иҷроӣ амалҳои дарк ва тафаккури визуалӣ-тасвирӣ эталонҳои сенсорӣ ва моделҳои визуалӣ (таъкид ва тасвир дар шакли визуалии робитаҳо ва муносибатҳои байни ашё ва зухурот) шурӯъ мекунад.

Ҳамин тавр, дар синни 3-солагӣ кӯдак медонад, ки «ранг» чист, баландӣ ва дарозии садоҳоро аҳамият медиҳад:

- дар синни 4 солагӣ шаклро мефаҳмад;

- дар синни 5 солагӣ шакли ашёро ба қисмҳои додашуда ба таври визуалӣ ҷудо мекунад (ба ин аппликатсия ва конструиратсия аз кубикҳо мусоидат мекунад); дар синни 5 солагӣ кӯдак дар бораи рангҳо, шаклҳои геометрӣ, муносибатҳои 3-4 бузургӣ (бузург, хурд, калонтарин, хурдтарин) хуб медонанд.

Аммо, барои кӯдак азхудкунии меъёрҳои бузургӣ душвор аст, зеро онҳо системаи андозагирӣро хуб намедонанд. Дар баробари ин, дарк кардан дар ин синну сол нокомилӣ низ дорад:

1) кӯдак як қатор ҳосиятҳои ашро ба назар намегиранд ӯ онҳоро нодуруст ба назар мегиранд. Ин аз он сабаб аст, ки тасаввуроти возеҳ танҳо дар бораи намудҳои асосии ҳосиятҳо ташаккул меёбад, ки аз ин рӯ ҳосиятҳои кам шинохта аз ҷониби кӯдак ба ҳосиятҳои маълум баробар карда мешаванд. Масалан, бо тасаввуроти квадрат, кӯдак шаклҳои ба ӯ номаълумро дорад, онҳо ромбҳоро ҳамчун квадратҳо қабул мекунанд;

2) кӯдак пай дар пай тафтиш кардани (масалан, тафтиш кардани) ашёро душвор мекунад ва аз як фигура ба фигураи дигар бетартиб ҷаҳида мераванд.

Аммо дар синни 6-солагӣ, кӯдак аллақай қодир аст, ки объектҳои мунтазам ва пай дар пай назора мекунад, метавонад ҳосиятҳои онҳоро бо истифода аз меъёрҳои сенсорӣ тасвир кунад, дар ҳоле ки танҳо як тасаввуроти визуалиро истифода барад. Ҳамин тавр, азхудкунии нишондиҳандаҳои ҳассос танҳо яке аз ҷанбаҳои рушди самти кӯдак дар ҳосиятҳои ашё мебошад. Тарафи дуюм, ки бо яқин пайваст аст, ин азхудкунии амалҳои нави ва тақмили амалҳои мавҷудаи дарккунанда мебошад.

Рушди амалҳои дарккунанда дар 3 марҳила сурат мегирад:

Марҳилаи 1, вақте ки раванди ташаккули онҳо аз амалҳои амалӣ ва моддӣ бо ашёи ношинос оғоз меёбад. Барои муваффақтар ва зудтар гузаштан аз ин марҳила, барои муқоиса меъёрҳои сенсориро пешниҳод кардан мувофиқи мақсад аст. Ин марҳилаи амалҳои дарки беруна мебошад;

Марҳилаи 2, худ равандҳои сенсорӣ, ки таҳти таъсири фаъолияти амалӣ аз нави сохта шудаанд, амали перцептивӣ мешаванд. Ин амалҳо акнун бо ёрии ҳаракатҳои мувофиқи дастгоҳҳои ресепторӣ амалӣ карда мешаванд ва иҷроӣ амалҳои амалиро бо ашёҳои даркшаванда пешгӯӣ мекунанд;

Марҳилаи 3, вақте ба амал меояд, ки амалҳои персептивӣ боз ҳам пинҳонтар, печидатар, кӯтохтар мешаванд, пайвандҳои берунии онҳо аз байн мераванд ва дарк аз берун ҳамчун раванди пасив ба назар мерасад. Дар асл, ин раванд ғаёло аст ва ба шуури кӯдак мегузарад. Дар натиҷа, амали дарки беруна ба амали зехнии дохилии табдил меёбад.

Азҳудкунии амалҳои дарккунанда боиси рушди қобилиятҳои дигар мегардад. Ҳамин тариқ, амалҳои дохилии дарк ба амал меоянд, аммо агар вазифаҳои пайдо шаванд, ки кӯдак онҳоро танҳо тавассути амалҳои дохилии дарк ҳал карда наметавонад, пас кӯдак ба амалҳои беруна бармегардад.

Дар синни калони томактабии ориентировка дар фазо ва вақт инкишоф меёбад ва дар тӯли тамоми синни томактабӣ дар ин ҷо қонуниятҳои умумӣ амал мекунад: тасаввурот дар бораи ашё ва ҳосиятҳои онҳо пеш аз тасаввуроти фазо ташаккул меёбад ва ориентировка дар фазо пеш аз ориентировкаи вақт (ва ба кӯдак осонтар дода мешавад). Бо роҳбарии калонсолон, синни томактабӣ мафҳумҳои зеринро ташкил медиҳад: - чап/рост-дар дасти рости худ кӯдак ҷойгиршавии дигар объектҳоро муайян мекунад: масалан, донишҷӯ он ки чашми рост дар қучаст, кӯдак метавонад ба дасти рости худ нишон диҳад; - мобайни -, - пеш -, - наздик -, - боло, зеро, дарун, тақрибан-ва ғайра.

Муҳим он аст, ки муносибатҳои ҳуфти (масалан, - боло/поён -) ҳамзамон азҳуд карда шаванд, зеро ин барои кӯдак осонтар аст. Мушкilotи муайян дар азҳудкунии ин муносибатҳо бо мавқеи эгосентрикии томактабӣ алоқаманд аст.

Дикқат, дар давраи томактабӣ тавачҷӯҳо бо мураккаб шудани ғаёлоии кӯдакон ва пешрафти онҳо дар рушди умумии ақли дикқати бештар ва устувортар пайдо мекунад.

Тағйироти асосии дикқат дар синни томактабӣ дар он аст, ки кӯдакон бори аввал дикқати худро идора мекунанд ва бошуурона онро равона мекунанд, яъне дикқат ихтиёри мегардад. Донишҷӯ он муҳим аст, ки тавачҷӯҳои ихтиёронӣ худ аз худ рушд карда наметавонад, балки он ба шарофати шомил шудани кӯдак аз ҷониби калонсолон ба ғаёлоии наф (расмкашӣ, конструкция, хондан ба кӯдак) ташаккул меёбад.

Адабиёт:

1. Выготский Л.С. Психология. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2010. – 379 с.
2. Коменский Я.А. Ян Коменский: Учитель учителей. Избранное. – М.: Карапуз, 2008. – 288 с.
3. Педагогическая энциклопедия: актуальные понятия современной педагогики / под ред. Н. Н. Тулькибаевой, Л. В. Трубайчук. – М.: Издательский Дом «Восток», 2003. – 274 с.
4. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
5. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования Приказ министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 17. Октября 2013 г. № 1155 г. Москва.

Калимавожаҳо: *эталонҳои сенсорӣ, визуалӣ-тасвирӣ, робитаҳо, тавачҷӯҳо, моделҳои визуалӣ, дар фазо ва вақт инкишоф меёбад.*

Аннотация

КОГНИТИВНОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В данной статье автор описывает возраст дошкольников различными видами деятельности по расширению круга их взаимоотношений со взрослыми и сверстниками, способствующими стремительному развитию и совершенствованию многих познавательных психических процессов, что относится к сенсорному развитию, то есть развитию чувств, восприятия и образного восприятия.

Основываясь на материалах, автор статьи отметил, что существует множество факторов, затрудняющих освоение детьми критериев величины, поскольку они плохо знают систему измерений.

Следует подчеркнуть, что к примеру данного материала как к образцу направляющей деятельности детей дошкольного возраста в первой половине периода ребенок начинает осваивать общепринятые средства выполнения действий восприятия и визуально-образного

мышления сенсорные эталоны и визуальные модели (выделение и изображение в наглядной форме связей и отношений между объектами и явлениями).

В старшем дошкольном возрасте развивается ориентация в пространстве и времени, и на протяжении всего дошкольного возраста здесь действует общая легитимность.

Ключевые слова: сенсорные эталоны, визуально-образные, связи, внимание, визуальные модели, пространство и время развиваются.

Annotation

COGNITIVE DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

In this article, the author describes the age of preschoolers by various types of activities to expand the range of their relationships with adults and peers, contributing to the rapid development and improvement of many cognitive mental processes, which refers to sensory development, that is, the development of feelings, perception and imaginative perception.

Based on the materials, the author of the article noted that there are many factors that make it difficult for children to master the criteria of magnitude, since they do not know the measurement system well. It should be emphasized that, for example, this material as a model of the guiding activity of preschool children in the first half of the period, the child begins to master the generally accepted means of performing actions of perception and visual-imaginative thinking, sensory standards and visual models (highlighting and visualizing connections and relationships between objects and phenomena).

In the older preschool age, orientation in space and time develops, and throughout the preschool age there is a general legitimacy.

Keywords: *sensory standards, visual-figurative, connections, attention, visual models, space and time are developing.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Назирзода Махноза, магистранти соли аввали факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Тел.: +992 930304850

Рохбари илмӣ: профессор Мачидова Б.

Сведения об авторе: Назирзода Махноза, магистрантка первого курса факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Тел.: +992 930304850

Научный руководитель: профессор Маджидова Б.

About the author: Nazirzoda Makhnoza, 1st year master's student of the Faculty of Psychology of State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Tel.: +992 930304850

Scientific supervisor: Professor Majidova B.

ТАЪСИРИ МАШВАРАТИ КАСБӢ БА ИНТИХОБИ КАСБ ДАР НАВРАСОН

*Ҳар касеро баҳри коре сохтанд,
Меҳри онро дар дилаш андохтанд.*

Чалолиддини Балхӣ

Фаъолияти касбинтиҳобкунӣ, ки ҳангоми илмандузӣ дар мактаб ва берун аз он ба сомон мсрасад, бояд инкишофи хусусиятҳои инфиродӣ (шахсӣ) қобилияти эҷодкорӣ ҳар як хонандаро таъмин намуда, самти касбии ӯро бо ягонагии манфиати шахсию давлатӣ пайваста созад. Лекин, муносибати имрӯзаи насли наврас ва ҷавонон нишон мсдиҳад, ки дар соҳаи касбинтиҳобкунӣ онҳо камбудию норасоӣҳо зиёданд ва он ба соҳаи илми психология вобаста мсбошад. Аз ҳамин лиҳоз кулли хонандагон аз ӯҳдаи интиҳобӣ касби ояндаи худ намебароянд ва бештар вақт ин масъала аз тарафи волидайн ҳал карда мсшавад.

Дар Қарорҳои Ҳукумат ва суҳанронӣҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳури Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба тезонидан ва тақмил додани интиҳоби бошууронаи касб дар ҷавонон эътибори махсус дода шуда, мактабҳои маълумоти умумӣ ҳамчун ҷузъи муҳим дар ҳалли ин масъала доништа мсшавад. Интиҳоби касб як қадамест, ки ҳаёти минъбадаи ҳар як шахсро муайян мекунад. Кадом касбро интиҳоб кардан лозим аст, ки оянда дар бозори меҳнат талабгор дошта бошад? Кадом касб ҳам лаззат ва ҳам некӯаҳволии молиявӣ меорад? Барои наврас ба ин саволҳо посух додан душвор аст, зеро ӯ бо олами касбу корҳо ошно нест ва дар ҳаёташ шояд кор накарда бошад. Агар интиҳоби ихтисос дар наврасӣ бемуваффақият гузарад, пас дар калонӣ пайдо кардани ҷойи кори мувофиқ, ба кулӣ тағйир додани ҳаёти худ боз ҳам душвортар аст. Ҳар кас аз хурдӣ дар дил орзуе дорад ва ҳарчи зудтар меҳнад ба мақсадаш расаду орзуаш ҷомаи амал пӯшад. Роҳи комёбиву музаффарият, бурду бохт ва пешравии кори инсон маҳз дар дасти ҳуди ӯст.

Муҳитеро бояд интиҳоб кард, ки дар он мақсадҳои ҳадафнок гузошта шуда бошад, чунки кори бемақсад самарае ба бор намеорад. Аз ин рӯ, интиҳоби дурусти касб, соҳиб шудан ба ҳунаре маҳз аз ҳуди инсон вобаста аст. Ҳар яки мо дар интиҳоби касб озод ҳастем ва кадом пешаеро, ки хоҳем ҳамонро интиҳоб мекунем ва касе ба мо таҳдид намекунад, ки ин ҷодаро интиҳоб кунему инашро не. 3-инрӯ ҳар як шахс касберо интиҳоб мекунад ва дурахшон будани ояндаи ҳешро маҳз дар ҳамин мебинад. Бинобар ин ҳуб мешуд бошуурона амал намуда, дар интиҳоби касб ба ҳатогӣ роҳ надихем.

Дар тадқиқотҳо ва коркардҳои амалии машварати касбӣ аз миёнаҳои асри гузашта то имрӯз ҳислатҳои шахс дар асоси талаботи касб тавсиф карда шудаанд, на аз рӯи хусусияти фардӣ: оё шахс тафаккур, диққат, хотира, малакаи ҳаракат, суръат ва ғ, ки касб ба он ниёз дорад мавҷуд аст. Яъне муносибати «шахс-касб» танҳо дар самти аз касб ба шахс таҳлил карда шудааст.

Дар шароити имрӯзаи ноустувории иқтисодию сиёсии ҷамъият инсон маҷбур аст, ки ба ҳуд така кунад, характери умумии ҳар як ихтисосро зуд ва дуруст пай бурда, мувофиқ будани ҳудро ба он муайян намояд. Надониستاني мазмуни фаъолияти касбӣ ва мутаносибан норозӣ будан аз ихтисоси гирифтааш, дар навбати ҳуд, яке аз сабабҳои ҷойивазкунии кадрҳо, паст будани ҳосилнокии меҳнат, тағйир ёфтани фаъолияти меҳнатӣ мебошад.

Интиҳоби бошууронаи касб ба ҳаёти оянда таъсир мерасонад, муваффақияти ҳудшиносӣ, иҷтимоӣ, касб пешрафти касбро муайян мекунад. Зарурати ташкили машварати самарабахши касбӣ, ки ба наврасон дар интиҳоби бошууронаи касб, ки ба талаботи иҷтимоӣ ва шахсӣ мувофиқ аст, ин масъаларо муҳим мегардонад.

Тазоди асосӣ дар он аст, ки бо вучуди он, ки масъалаи роҳнамоии касбӣ ба таври кофӣ омӯхта шуда бошад ҳам, усулҳои зиёди муайян кардани қобилият барои як касби муайян мавҷуд аст, аксаран кори роҳнамоии касбӣ ва машваратии касбӣ дар ҳудо аз эҳтиёҷоти воқеӣ сурат мегирад. барои қувваи коргарӣ ва ба инкишоф додани маҳорати интиҳоби касб мустақилона ёрӣ намерасонад. Ин зиддият дар натиҷаи нокифоя таъмин намудани амалии педагогӣ: ҳуҷҷатҳои нормативӣ; адабиёти методӣ; мубодилаи таҷрибаи конкретии кори роҳнамоии касбӣ дида мешавад.

Ба масъалаи худмуайянкунии касбии хонандагон бисёр таҳқиқотҳо баҳшида шудаанд. Аммо, сарфи назар аз таваччуи ошкори олимон, машварати касбӣ дар шароити муосир ба ҳадафҳои асосии худ – ташаккули худмуайянкунии касбӣ дар хонандагон, ки ба хусусиятҳои фардии ҳар як шахс ва талаботи ҷомеа ба кадрҳои аз ҷиҳати касбӣ омодашуда мувофиқ буда, пурра амалӣ намешавад.

Вобаста ба ин, зарурати омӯзиши хусусиятҳои психологӣ худмуайянкунии касбӣ дар давраи наврасӣ ба миён омадааст ва муайян кардани хусусиятҳои психологӣ худмуайянкунии касбӣ дар давраи наврасӣ мақсади асосӣ ба шумор меравад.

Машварати касбӣ ҳадафи тарбиявӣ дорад ва ба наврасон имкон медиҳад, ки моҳияти касбҳои гуногун, мазмунӣ раванди меҳнат, талабот ба кормандон, дурнамои рушди соҳа, дар маҷмӯъ вазъи касб ва механизми гирифтани маълумотро дар доираи фаъолияти корӣ муайян созад.

Дар замони муосир машварати касбӣ на танҳо барои ҷавонон, балки барои одамоне, ки ҷои кори худро аз даст додаанд, зарур аст. Тағйир додани самти бекорон як ҷанбаи муҳими машварати касбӣ мебошад, зеро он имкон медиҳад, ки шахс ба ҷомеаи касбӣ дубора ворид шавад.

Се вазифаи асосии машварати касбӣ вучуд дорад: ташҳис, иттилоотӣ, ва ислоҳкунанда (коррексионӣ).

Функсияи ташҳисӣ барои омӯхтани ҳолати хусусиятҳои психологӣ, ки бояд ба талаботи касбӣ мувофиқат кунад, пешбинӣ шудааст. Функсияи иттилоотӣ барои маълумот додани мактаббачагон дар бораи касбҳои мушаххас, хусусиятҳои ин ё он касб ва роҳҳои татбиқи нақшаҳои касбиро пешниҳод мекунад. Функсияи ислоҳкунанда аз он иборат аст, ки вай ба мизоч оид ба соҳаи дахлдори фаъолияти касбӣ ва касбҳои мушаххаси он тавсияҳо медиҳад ва агар талаботи касбӣ ба сифатҳои шахсӣ мувофиқ набошанд, нақшаҳои касбиро ислоҳ мекунад.

Машварати касбӣ дар якҷанд марҳила гузаронида мешавад:

1. Марҳилаи коммуникативӣ ба барқарор кардани робита бо мизоч ва ташаккули эҳсосоти мусбати ӯ нисбат ба машварат асос ёфтааст. Самаранокии ин марҳала аз малака ва маҳорати муошират, инчунин дараҷаи тактикаи психологӣ машваратчӣ вобаста аст.

2. Марҳилаи психодиагностикии машварати касбӣ аз он иборат аст, ки диққати асосӣ ба омӯзиш ва арзёбии дараҷаи вазнинии хусусиятҳои психологӣ ва психофизиологӣ мизоч (соҳаи ҳавасмандии шахсият, қобилият ва хусусиятҳо, худбаҳодиҳӣ) дода шуда, омодагии шахс омӯхта мешавад;

3. Марҳилаи ислоҳӣ(коррексионӣ) кор бо тадқиқшаванда (мизоч) ва вобаста кардани ӯ ба соҳаи мушаххаси касбӣ, ки барояш бештар мувофиқ, ба қобилият ва манфиатҳои шахсии ӯ, сифатҳои ӯ мувофиқ аст, дар бар мегирад. Самаранокии машварати касбӣ аз риояи як қатор принципҳои ахлоқии машваратчи ва сатҳи омодагии касбии ӯ вобаста аст.

Бояд донист, ки интиҳоби дурусти касб роҳи минбаъдаи зиндагии шахсро муайян мекунад. Интиҳоби дуруст ва бошууронаи касб барои ҳар як инсон ва хусусан ҷавонон хеле муҳим аст. Ҷавонон бояд донанд, ки дар интиҳоби касб роҳҳои гуногун истифода бурда мешавад ва маъмултарин роҳи интиҳоби касб усули санҷиш мебошад, яъне шахс худро дар соҳаҳои гуногун месанҷад, то он даме дарк кунад, ки кадом ихтисос ба ӯ мувофиқ аст ва аз ҷараёни иҷрои кори муайян қаноатмандӣ ҳосил мекунад. Роҳи дигар шиносӣ бо олами касбҳо мебошад, ки дар ин самт майлу рағбат, шавқу ҳавасу лаёқат ва дигар хусусиятҳои рӯҳии инсон ба касби интиҳобкардашуда бояд мувофиқ ояд. Шахс бояд пешакӣ донанд, ки бо интиҳоби касби муайян кадом фаъолиятро иҷро мекунад, дар ин намуди кор чӣ гуна талабот ва меъёрҳои корӣ мавҷуд аст ва кадом хислатҳои инсонӣ ба касби интиҳобшуда бояд мувофиқ ояд. Баҳисобгирии ҷунин имкониятҳо ва хусусиятҳои психикӣ имкон медиҳад, ки интиҳоби касб дуруст ва бошуурона ба роҳ монда шавад. Интиҳоби касб аз омилҳои зерин вобаста аст, ки ба ҳисоб гирифтани онҳо дар ҳаёт муҳим мебошад шавқу ҳавас, майлу рағбат ва хоҳиш дар интиҳоби касб.

Мушоҳидаҳои психологҳои амалӣ нишон медиҳанд, ки хонандагон маҳорати интиҳоби касбро надоранд. Онҳо гумон мекунанд, ки ба ҳеҷ як касб қобилият надоранду оиди ин масъала аз ёрии дигарон истифода баранд, ҳубтар мешавад. Бо забони дигар гӯем, хонандагон дар ҳалли ин масъала ба қувваи худ боварӣ надораду худфаъолӣ нишон намедиҳанд.

Қисме аз хонандагон ҳангоми интиҳоби касб дудилагиро ҳис мекунанд. Намедонанд, ки шавқу ҳаваси онҳо бисёртар ба кадом равияи фанҳои омӯхташаванда наздиктар аст. Масалан, ба

хонанда фанни химия, математика, таърих ва адабиёт писанд аст ва ӯ намедонад, ки шавку хаваси худро муайян намояд. Кадоме аз равияҳо: табиӣ ё гуманитариро интихоб намояд. Хонандаи дигар нисбат ба касби муайяне шавку завқашро додан ҳам аз имконият ва қобилиятҳои худ боварӣ надорад. Гумон мекунад, ки қобилиятҳои доштааш кофӣ нестанд ва аз иҷрои чунин ғайолияти душвор намебарояд. Сабаби пайдошавии ин ҳолатҳои ногувор дар он аст, ки хонандагон, муаллимон ва падару модарон оиди дуруст интихоб намудани касб донишҳои кофӣ надоранд. Онҳо оиди мафҳуми коршоямӣ ва роҳҳои ташаккули он тасаввурот надоранд. Намедонанд, ки чӣ тавр имконияту қобилиятҳои худро чен намуда, онҳоро бо ҷаҳони касбҳо мувофиқ гузоранд. Ҳатто хонандагон намедонанд, ки кадоме аз қобилиятҳоро доро мебошанд. Барои соҳиб шудани касби муайяни ба онҳо писанд, кадом ҳислатҳояшон мувофиқ несту кадом ҳислатҳои навро дар шахсияти худ бояд ташаккул диҳанд.

Надоштани донишҳои психологӣ ва надонистани нозуқиҳои касбҳои мавҷуда сабаби асосии ин душвориҳо мебошанд. Аз ин рӯ, барои он ки хонандагон дар интиҳоби касб ба ҳатогӣ роҳ надиханд, бояд ба психолог муроҷиат намоянд. Дар рафти гузаронидани машварати касбинтиҳобнамоӣ мутахассисони ин соҳа (психологҳо), хонандагон метавонанд шавку завқ, қобилият ва хусусиятҳои дигари худро ошкор намуда, касби барои худ мувофиқро интихоб намоянд.

Барои гирифтани маълумотҳои зарурӣ оиди интиҳоби касб хонандагон метавонанд бо психологи мактабашон, ё ин ки ба марказҳои интиҳоби касб муроҷиат намоянд. Марказҳои интиҳоби касб дар ҳар як ноҳия мавҷуд буда, дар ин марказҳо психологҳо ғайолият мекунанд.

Хулоса, масъалаи интиҳоби касб барои насли наврас ниҳоят муҳим аст, зеро онҳо метавонанд, ки тақдири ояндаи худро ҳал намоянд. Касби интиҳобкардашуда бояд хусусиятҳои индивидуалӣ-психологӣ шаҳс мувофиқ бошад. Дар ҳолати баръакс, яъне агар шаҳс касби ба хусусиятҳои психологӣ худ номувофиқро интихоб намоянд, вай ҳеҷ гоҳ худро хушбахт ҳисобида наметавонад. Умраш бо ғаму андӯх мегузарад, чунки тахминан 40 соли ҳаёти шаҳс бо касби интиҳобкардааш алоқаманд мебошад. Умуман, бо ёрии психолог тавонанд, ки ғайолана нақшаҳои ояндаи касби худро тартиб дода, аз паси амалигардонии онҳо шавад. Худ соҳиби тақдири ояндаашон гарданд.

Адабиёт:

1. Барномаи корӣ ва маводи таълимиву методӣ. – Х.: Ношир, 2002. – 203 с.
2. Бороздина Л.В. Исследование уровня притязаний. – МГУ, 1985.
3. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – Москва: Просвещение, 1986.
4. Давлатов М. Психология. – Душанбе: Собириён, 2010. – 235 с.
5. Дубровина И.В. и другие. Рабочая книга школьного психолога. – М., 1991.
6. Климов Е. А. Как выбрать профессию. – М.: Просвещение, 1984.
7. Шюрер М., Смекал В. Диагностика воспитательных учебных затруднений в педагогическом и психологическом консультационном деле. – Прага, 1978.

Калидвожаҳо: *наврасӣ, ҷавонӣ, касб, худмуайянкунӣ, машварат, шавқ, ҳавас, мактаб, интихоб, таҳхис, қобилият, меҳнат, талабот.*

Аннотация

ВЛИЯНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ НА ВЫБОР ПРОФЕССИИ ПОДРОСТКАМИ

Необходимо знать, что правильный выбор профессии определяет дальнейший жизненный путь человека. Правильный и осознанный выбор карьеры очень важен для каждого человека, особенно молодежи. Молодые люди должны знать, что существуют разные способы выбора карьеры, и наиболее распространенным способом выбора карьеры является тестовый метод, то есть человек проверяет себя в разных областях до тех пор, пока не поймет, какая специальность ему подходит, и удовлетворенность процессом. выполнения определенной работы производит. Другой путь – знакомство с миром профессий, в этом направлении увлечения, увлеченность, талант и другие психические характеристики человека должны соответствовать выбранной профессии. Человек должен заранее знать, какую деятельность он будет осуществлять, выбрав ту или иную профессию, каковы требования и стандарты работы в этом виде работы и какие человеческие качества должны подходить выбранной профессии. Учет таких возможностей и

психологических особенностей позволяет сделать правильный и осознанный выбор профессии. Выбор профессии зависит от следующих факторов, которые важно учитывать в жизни: увлеченность, интерес и желание в выборе профессии. Поэтому, чтобы получить необходимую информацию о выборе карьеры, ученики могут обратиться к своему школьному психологу или обратиться в центры карьеры.

Ключевые слова: *подростковый возраст, молодость, карьера, самоопределение, консультирование, интерес, увлечение, школа, выбор, диагноз, способности, работа, востребованность.*

Annotation

THE INFLUENCE OF VOCATIONAL GUIDANCE ON THE CHOICE OF PROFESSION BY ADOLESCENTS

You need to know that the right choice of profession determines a person's future life path. The correct and conscious choice of career is very important for every person, especially young people. Young people should know that there are different ways to choose a career and the most common way to choose a career is the test method, that is, a person tests himself in different fields until he understands which specialty is suitable for him and his satisfaction with the process. performs certain work. Another way is to get acquainted with the world of professions; in this direction, a person's hobbies, passion, talent and other mental characteristics must correspond to the chosen profession. A person must know in advance what kind of activity he will carry out by choosing this or that profession, what are the requirements and standards of work in this type of work, and what human qualities should be suitable for the chosen profession. Taking into account such opportunities and psychological characteristics allows you to make the right and informed choice of profession. The choice of profession depends on the following factors that are important to consider in life: passion, interest and desire in choosing a profession. Therefore, to obtain necessary information about career choices, students can contact their school counselor or visit career centers.

Keywords: *adolescence, youth, career, self-determination, counseling, interest, hobby, school, choice, diagnosis, abilities, work, demand.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Дадоҷонова Гулноза, магистранти соли аввали факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 009114422

Рохбари илмӣ: н.и.п. Чалолова Г.

Сведение об авторе: Дадоджонова Гулноза, магистрантка первого курса факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 009114422

Научный руководитель: к.п.н. Джалолова Г.

About the author: Dadojonova Gulnoza, 1st year master's student of the Faculty of Psychology of State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Tel.: +992 009114422

Scientific supervisor: Ph.D. Jalolova G.

**КОР БО ЛУҒАТ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАШАККУЛИ МАЛАКАҲОИ НУТҚИ
МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ**

Аҳаммияти тарбиявии кори луғавиро ҳам методистҳо ва ҳам омӯзгорон эътироф мекунанд, зеро яке аз вазифаҳои муҳими таълими муосири забони модарӣ дар муассисаи таълимӣ ташаккули нутқи мураттаби хонандагон мебошад. Кори луғавӣ ба ғайи гардонидани захираи луғавии хонандагон ва тоза кардани он аз лексикаи ғайриоддӣ (жаргонӣ, диалектизмҳо ва ғ.), ташаккули нутқи мураттаб ва тафаккури мантиқии онҳо мусоидат мекунанд. Тавассути кор бо навъҳои гуногуни луғатҳо хонандагон ғайи, зебо ва гуногунии шаклҳои забони модарии худро дарк мекунанд.

Имрӯз методологияи ягонаи кор бо навъҳои гуногуни луғатҳо вучуд надорад. Дар муассисаҳои таълимӣ ин намуди кор пай дар пай, босистема сурат мегирад, ки ин ба сатҳи саводнокии хонандагон таъсир накарда наметавонад.

Малакаҳои кор бо луғатро ба шарте бомуваффақият инкишоф додан мумкин аст, ки кори луғавӣ дар вақти дарси забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ дуруст ва мунтазам ба роҳ монда шавад.

Барои самаранок инкишоф додани малакаҳои муошират дар хонандагон дар чараёни таълим чунин шаклу намудҳои ҳамкорӣ бояд ҳамчун ташкили фаъолияти муштаракӣ хонандагон дар синф (масалан, кор дар гурӯҳ), мувоҳидаҳои гуногун, чорабиниҳои лоиҳавӣ истифода шаванд.

Дар байни фаъолиятҳои маърифатии хонандагон маҳорати таҳқиқотӣ нақши муҳим мебозад (ин малакаҳоро метавон дар натиҷаи фаъолияти лоиҳавии хонандагон самараноктар инкишоф дод). Аммо дар баробари ин, зарур аст, ки фаъолияти таҳқиқотии хонандагон аз таҳқиқоти илмӣ мукамал фарқ кунад. Дар сурати охирин натиҷаҳои кор бо навигарии кашфиёти илмӣ хос аст. Хонандагон дар натиҷаи фаъолияти худ бояд ба донишҳои барои онҳо нав, ки шояд дар доираҳои илмӣ қайҳо боз маълум бошад, пайдо кунанд.

Сарфи назар аз намудҳои гуногуни корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, ки хонандагон дар давоми таълим анҷом дода метавонанд, сохтори онҳо ҳамеша як хел аст. Дар натиҷаи кор бо нақшаи барои ҳамаи корҳо умумӣ, як қатор малакаҳои зерин ташаккул меёбанд:

- қобилияти дидани мушкилот;
- қобилияти савол додан;
- қобилияти таҳияи гипотеза;
- малакаи кор бо матн, дарёфти маълумоти зарурӣ аз он;
- қобилияти муайян кардани мафҳумҳо;
- қобилияти банақшагирии фаъолияти худ;
- қобилияти гузаронидани таҷрибаҳо;
- қобилияти баровардани хулоса ва хулосабарорӣ;
- қобилияти тасниф кардан;
- қобилияти баҳодиҳии натиҷаҳои бадастомада.

Қисми ҷудонашавандаи фаъолияти маърифатӣ ин қобилияти кор бо матн дар хонандагон мебошад. Маҳорати хониши дуруст, раво, шуурона ва ифоданок бояд дар сатҳи баланд инкишоф дода шавад. Зеро талабот ба китобхонӣ дар замони муосир хеле баланд аст. Дарачаи саводнокии хонишро бо истифода аз таърифи зерин муайян кардан мумкин аст: «хондан ин қобилияти шахс дар фаҳмидани матнҳои хаттӣ ва мулоҳиза кардан дар бораи онҳо, истифода бурдани мундариҷаи онҳо барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ, ташаккули дониш, қобилият ва иштироки фаъолони дар ҳаёти ҷомеа мебошад [4, с.105]. Маҳорати хониши ташаккулёфтаре малакаҳои зерини дар хонандагон ташаккулёфта тасдиқ мекунанд: тамоюли умумӣ ба мундариҷаи матн ва дарк намудани маънои он дар маҷмӯъ, ҷустуҷӯ ва дарёфти маълумоти зарурӣ дар матн, тафсири матн, инъикоси шакл ва мундариҷа аз матн.

Дар фаъолияти таълимӣ гузоштани ҳадафҳо нақши муҳим мебозад. Қомолияти ин маҳорат бо чунин меъёрҳо, аз қабилӣ шумораи ҳадафҳо барои ҳар як соҳаи ҳаёт, мундариҷа ва мушаххасии ҳадаф, фосилаи вақт, ки ҳадафҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддатро муайян мекунанд, дарачаи фаъолияти талабагон дар ноил шудан ба мақсад нишон дода мешавад.

Маҳорати худтанзимкунӣ низ яке аз фаъолиятҳои муҳими таълимӣ мебошад, ки қобилияти идора кардани амалҳо ва эҳсосоти худ, танзими амалҳои худро вобаста ба шароити тағйирёбанда, инчунин баҳодихии дурустии амали худро дар бар мегирад.

Дар натиҷаи ба таври муназзам ба роҳ мондани корҳои луғавӣ хонандагон ин маҳорати маърифатӣ ташаккул меёбад, яъне хонандагон фаъолияти маърифатии худро мустақилона инкишоф медиҳанд. Маҳорати кор бо матн, муайян кардани мафҳумҳо, баҳодихии натиҷаҳои бадастомада, ҳулоса баровардан ва гузаронидани таҷрибаҳо ташаккул меёбанд;

- қобилияти мустақилона банақшагирии роҳҳои ноил шудан ба ҳадафҳо, аз ҷумла алтернативӣ, бошуурона интиҳоб кардани роҳҳои самарабахши ҳалли масъалаҳои тарбиявӣ ва маърифатӣ.

Хонанда бо дониستاني намуд ва мақсадҳои асосии луғатҳои забоншиносӣ, инчунин хусусиятҳои воридшавии луғатҳои онҳо, мустақилона роҳҳои самарабахши ҳалли вазифаҳо ва машқҳоеро, ки дар раванди таълим иҷро мекунад, муайян карда метавонад;

- қобилияти муайян кардани усулҳои амал дар доираи шароит ва талаботи пешниҳодшуда, мутобиқ кардани амалҳои худ мутобиқи вазъияти тағйирёбанда.

Муаллим ба талабагон барои кори амалӣ луғатҳо пешниҳод карда, шартҳоеро муайян мекунад, ки дар он хонандагон вазифаҳои таълимии дар наздашон гузошташударо бомуваффақият ҳал карда метавонанд. Хонандагон бо дониستاني хусусиятҳои луғатномаҳо ҳангоми ҳалли масъала ва машқҳо ҳамеша метавонанд ба ёрии онҳо муроҷиат кунанд ва бо ҳамин ҳангоми душвориҳо амали худро ислоҳ намоянд;

- қобилияти баҳодихии дурустии иҷрои вазифаи таълимӣ, имкониятҳои ҳуди шахс барои ҳалли он аст [3, с.6].

Дар сурати ба миён омадани мушкилот дар раванди таълим хонандагон ҳамеша метавонанд ба луғатҳо муроҷиат намуда, дурустии ҳалли онҳоро тафтиш кунанд. Хонандагон бо истифода аз навъҳои гуногуни луғатҳои забоншиносӣ роҳи имкони ҳалли масъалаҳои дар наздашон гузошташударо пайдо карда метавонанд, ба монандӣ:

- қобилияти муайян кардани мафҳумҳо, эҷоди умумиятҳо, тасниф кардан, мустақилона интиҳоб кардани асосҳо ва меъёрҳои таснифкунӣ, муқаррар кардани робитаҳои сабабу натиҷа, бунёди тафаккури мантиқӣ, ҳулосабарорӣ (индуктивӣ, дедуктивӣ) ва ҳулосабарорӣ;

- кор бо сохтори вуруди луғат ба рушди тафаккури мантиқии хонандагон ва ташаккули амалҳои гуногуни мантиқии равонӣ (қобилияти барпо кардани робитаҳои сабабу натиҷа, таҳияи ҳулоса ва ҳулосаҳо) мусоидат мекунад;

- қобилияти эҷод, татбиқ ва табдил додани аломатҳо, моделҳо ва диаграммаҳо барои ҳалли масъалаҳои таълимӣ ва маърифатӣ;

- хониши маъноӣ [3, с.7].

Кори луғавӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки тарзи дарёфти маълумоти заруриро омӯзанд ва онро барои расидан ба ҳадафҳои худ истифода баранд;

- қобилияти бошуурона истифода бурдани нутқ мувофиқи вазифаи муошират барои ифодаи эҳсосот, фикрҳо ва ниёзҳои худ; барномасозии маҳорати нутқи дахонӣ ва хаттӣ, нутқи монологӣ ва ғайраҳо [3, с.8].

Дар синфҳои ибтидоӣ кори луғавӣ ба таври амалӣ ба роҳ монда шуда, дар натиҷаи кор бо луғатҳо хонандагон калимаҳои нав ва маъноҳои онҳо, тобиши ин маъноҳо, соҳаҳои истифодабарии онҳо, маъноҳои гуногуни калимаҳо ва маънои маҷозии онҳоро меомӯзанд. Хонандагон аз мафҳумҳо ба монанди синонимҳо, антонимҳо ва омонимҳо огоҳ мешаванд. Илова бар ин, захираи луғавӣ кӯдакон фаъол мегардад, яъне: хонандагон калимаҳои нави омӯхташударо дар баёнияҳои худ, аз ҷумла онҳоро дар байни калимаҳои доимо истифодашаванда истифода мебаранд. Ҳангоми таълими забони модарӣ ташкил ва гузаронидани машқҳои луғавӣ дар мустаҳкам намудани донишҳои назариявии хонандагон омили асосӣ маҳсуб меёбад. Бехуда нест, ки академик М. Лутфуллозода машқро яке аз усулҳои серистифодаи таълим ба қалам додааст [2]. Иҷрои ин ё он машқ оид ба воҳидҳои гуногуни забон имкон медиҳад, ки талабагон зарурияти истифодаи онҳоро дар нутқашон дарк карда, захираи луғавӣ худро ғанӣ сохта, меъёрҳои забони модариро ба таври амалӣ аз худ намоянд. Ҳар як машғулияти мустақилона ё амалӣ дар сурате натиҷа дода метавонад, ки агар таълимдиҳанда дар вақташ онро ҷамъбаст намояд ва аз меъёри баҳодихӣ самаранок истифода карда тавонад. а) Кор бо ашъҳои дидактикӣ: дар кори рӯ ба рӯӣ ҳамаи синф талабагон аз лавҳа аввал номҳои ашъҳои дар варақаҳо бо суратҳои гуногун тасвиршударо интиҳоб мекунанд ва баъд онҳоро ба гуруҳҳо ҷудо мекунанд: ба монанди бойчечак, бунафша, лола, лаклак, гунчишк, булбул-

паранда. Дар дарси оянда ҳар як талаба мустакилона барои худ лифофа мегирад, ки дар он сурати мазмундор ва дар варақчаҳои алоҳида матнҳо ҳастанд. Онҳо матнҳоро меҳонанд суратҳоро бо мазмуни матн муқоиса мекунанд ва муносибаташонро бо симоҳои матн муайян менамоянд. Ҷоидаи ин навъи машғулият аён аст. Талабагон ба мазмуни суратҳо калима интихоб мекунанд ва дар айнаи ҳол мазмуни калимаҳоро аниқ менамоянд, ки ин ба хониш ва дарки маъно кӯмак мерасонад. б) Интихоби якчанд калимаҳои синонимӣ: Машғулияти ин намуди машқҳои мантиқӣ ба таври зерин аст: -Талабаро боз чӣ хел номидан мумкин аст? (мактаббача, хонанда, толибилмон, бачаҳо). Талабагон чӣ корҳо мекунанд? (меҳонанд, менависанд, бозӣ мекунанд, дӯстӣ менамоянд, суруд месароянд, меҳнатро дӯст медоранд). в) Ёфтани ашё ё калимаи зиёдатӣ: Дар тахтаи синф суратҳое, ки дар онҳо ҳайвоноти хонагӣ тасвир шудааст, намоиш дода мешаванд: гӯсфанд, буз, паланг, асп, шер, рӯбоҳ, гов ва монанди инҳо.

Дар раванди кор бо луғат хонандагон бо рангкунии услубии калимаҳо, лексикаи маъмул ва ғайриоддӣ шинос мешаванд. Ин дониш ба онҳо имкон медиҳад, ки вобаста ба муҳити зист ва шароити муошират бо одамони гирду атроф, фикру ҳиссиёт, эҳтиёҷоти худро (ҳам дар шакли хаттӣ ва ҳам шифоҳӣ) моҳирона ва равшан баён кунанд.

Ҳамин тариқ, мо метавонем ба хулосае оем, ки таълими луғат бо истифода аз усулҳои тадрис имкон фароҳам меоварад, ки шогирдон оид ба маънои луғавии калима, калимаҳои якмаъно ва сермаъно, маънои асли ва маҷозии калима, муродифот, ҳамгунаҳо, мутақодд ва монанди инҳо дониши муайяни назариявӣ ва амалӣ ҳосил намоянд. Талабагон тавассути аз худ намудани қисмати луғатшиносӣ ба мавқеъ ва дараҷаи истеъмоли калима, бо сарчашмаҳои асосии бойшавии таркиби луғати забони модарӣ шинос шуда, ба ин восита дар онҳо нисбат ба забон чун ҳодисаи иҷтимоии мудом рушдкунанда фаҳмишу донишҳои нав ташаққул меёбад.

Адабиёт:

1. Лутфуллоев М. Дарс. – Душанбе: Маориф, 1995. – 192 с.
2. Лутфуллоев М. Осор, ҷилди 4. – Душанбе: Собириён, 2013. – 512 с.
3. Современный русский язык: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2004. – 304 с.
4. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеол. выражений. – М.: ЛД ИНВЕСТ: Азбуковник, 2003. – 939 с.
5. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. – Москва, Т.2. – 468 с.

Калидвожаҳо: *луғат, талабагон, калимаҳои якмаъно ва сермаъно, таркиби луғавӣ, муродифот, ҳамгунаҳо, мутақодд.*

Аннотация

РАБОТА СО СЛОВАРЕМ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Таким образом, можно прийти к выводу, что обучение лексике с использованием методов обучения позволяет учащимся иметь определенные знания о словарном значении слова, однозначных и многозначных словах, прямом и переносном значении слова, синонимах, синонимах, противопоставлениях. и тому подобное, производят теоретические и практические. Освоив часть лексикографии с позиции и уровня словоупотребления, учащиеся знакомятся с основными источниками пополнения словарного запаса родного языка и тем самым формируют новые представления и знания о языке как постоянно развивающемся социальном явлении. явление.

Ключевые слова: *словарный запас, учащиеся, однозначные и многозначные слова, словарный запас, синонимы, похожие, разные.*

Annotation

WORKING WITH A DICTIONARY AS A MEANS OF DEVELOPING SPEECH SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Thus, it can be concluded that teaching vocabulary using teaching methods allows students to have certain knowledge about the dictionary meaning of a word, unambiguous and polysemantic words, direct and figurative meaning of a word, synonyms, antonyms, oppositions, and the like, produce theoretical and practical. Having mastered part of the lexicography from the position and level of word usage, students become familiar with the main sources of replenishment of the vocabulary of their native language and thereby form new ideas and knowledge about language as a constantly developing social phenomenon. phenomenon.

Keywords: *vocabulary, students, unambiguous and polysemantic words, vocabulary, synonyms, similar, different.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Атахонзода Лайли Бахром, магистранти соли аввали факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведение об авторе: Атахонзода Лайли Бахром, магистрантка первого курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Atakhonzoda Laili Bakhrom, 1st year master of the pedagogical faculty of Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini.

МАВҶЕИ ТЕХНОЛОГИЯИ БОЗӢ ДАР ЗАМИНАИ ПСИХОЛОГИЮ ПЕДАГОГИИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Муносибати технологӣ дар таълими муосир таҷрибаи муқарраршудаи навоариҳои педагогиро инъикос мекунад, натиҷаҳои таҳқиқоти психологию педагогӣ, инкишофи чараёни таълимиро, ки умумиятҳои асосӣ ва ба низом даровардани маводҳоро оид ба таҳия, татбиқи технологияҳои педагогӣ, технологияҳои муосири таълимӣ ва ғайра ташкил медиҳад, нав мекунад. Идеи равиши технологӣ пеш аз ҳама дар Англия, ИМА ва Чопон таҳия шудааст. Омӯзиши барномарезишуда ба паҳн шудани равиши технологӣ ба раванди таълим мусоидат кард. Муносибати технологияи таълим дар солҳои 60-70-уми асри 20 сабт ва мураттаб шудааст (Ю.К.Бабанский, В.П.Беспалько, П.Я.Гальперин, Л.Я.Зорина, М.В.Кларин, М.И.Махмутов, П. Митчелл, И.П.Раченко, А.Г.Ривин, Н.Ф. Шаталов, П.М.Эрдниев ва ғайра).

Дар ибтидои технологияи педагогика А.С.Макаренко соли 1933 кайд карда буд: «...истеҳсолоти педагогии мо ҳеҷ гоҳ аз рӯйи мантики технологӣ, балки ҳамеша аз рӯйи мантики тарғиботи ахлоқӣ сохта нашудааст. Барои ҳамин ҳам мо на фақат ҳамаи мавзёҳои муҳимми истеҳсолот: раванди технологӣ, баҳисобирии амалиёт, қори лоиҳакашӣ, истифодаи конструкторҳо ва дастгоҳҳо, меёр, назорат, таҳаммул ва радқунӣ» [4, 211].

Технологияҳои муосири таълимӣ воситаи муҳимтарини омӯзгори мактаб мебошанд. Тараққиёти онҳо дар аз худ намудани асосҳои фаъолияти касбии педагогӣ вазифаи аввалиндарача мебошад. Навсозии таъминоти технологияи раванди таълим дар асоси аз нав дида баромадани технологияҳои анъанавии истифодашаванда, таъя ба равишҳои муосири технологияи кунонии таълим, заминаи васеи фарҳангӣ вазифаи муҳими оморасозии хатмкунандагони донишгоҳҳо мебошад. Дар китоби дарсӣ маводҳо аз ҷанни «Технологияҳои муосири таҳсилоти ибтидоӣ», ки дар доираи Модули «Таъсилоти ибтидоӣ» амалӣ карда мешавад, қисми аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои таълимии Барномаи асосии таълимии касбӣ дар ин самт ташкил карда шудааст. Муаллифони дастурамал равиши технологӣ дар таълими муосирро тавсиф ва навосӣ намуда, роҳҳои татбиқи онро дар таҳсилоти ибтидоии умумӣ тавсиф намуда, гурӯҳҳои асосии технологияҳои педагогиро анъанавӣ ва муосир: инноватсиониро, ки дар раванди таълими мактаб истифода мебаранд, баррасӣ намудаанд.

Бозихоро дар марҳилаҳои гуногуни дарс истифода бурдан мумкин аст: ҳангоми пурсиш ё тафтиши вазифаи ҳонагӣ, ҳангоми мустақилона омӯхтани маводи нав ва ҳангоми мустаҳкам кардани он.

Истифодаи технологияи компютерӣ дар таълим имкон медиҳад, ки фаъолияти таълимӣ дар дарс фарқ карда, шавқи маърифатии ҳонандагонро фаъол гардонад, қобилиятҳои эҷодии онҳоро инкишоф дода, фаъолияти равониро ҳавасманд гардонад. Омӯзгорон ва волидон бояд мундариҷаи бозихо ва вақти дар компютер сарфшударо назорат кунанд [5, 240].

Арзиши барномаҳои махсуси таълими забони модарӣ, табиатшиносӣ ва математика дар он аст, ки онҳо мазмунӣ ин ҷанҳоро дар шакли аёни пешкаш мекунанд, ки ба кӯдакон имкон медиҳад, ки ин маводро осон ва зуд аз худ кунанд. Ҳамин тавр, амалҳои арифметикӣ дар назди кӯдакон дар шакли гурӯҳҳои объектҳои аз рӯйи миқдор ва андозаашон гуногун, мафҳуми муайян ё синфи объектҳо дар шакли диаграмма пайдо мешаванд. Аммо арзиши аксари барномаҳои ин намуд на танҳо дар аёният, балки дар қобилияти тағйир додани дараҷаи ин аёният вобаста ба сатҳи инкишофи кӯдак низ мебошад.

Дар дарсҳо ман аз бозихои дидактикӣ ва нақшбозӣ, кроссвордҳо, муаммоҳо истифода мебарам, кӯшиш мекунам, ки маводро дар шакли ғайриоддӣ пешниҳод кунам: дарси афсонавӣ, дарси сайёҳӣ, дарси таҳқиқотӣ ва ғайра.

Дарсҳои истифодаи ТИК махсусан дар синфҳои ибтидоӣ муҳиманд. Ҳонандагони синфҳои 1-4 дорои тафаккури визуалӣ-маҷозӣ мебошанд, аз ин рӯ ҳеле муҳим аст, ки таълими онҳо бо истифода аз маводи тасвирии баландсифат, на танҳо биниш, балки шунавоӣ, эҳсосот ва тасаввуротро дар раванди дарс ҷалб кунанд. Дар ин ҷо равшанӣ ва фароғатии слайдҳо ва аниматсияҳои компютерӣ кӯмак мекунанд. Дарсҳо бо истифода аз технологияҳои компютерӣ онҳоро ҷолибтар, андешамандона ва мобилӣ мегардонанд [6, 345].

Доираи истифодаи имкониятҳои ТИК ҳеле васеъ аст. Аммо ҳангоми кор бо баҷагони синни томактабӣ амри «Зарар нарасон!»-ро ба хотир овардан лозим аст. Ташкили раванди

таълим дар мактаби ибтидоӣ, пеш аз ҳама, бояд ба ғаъол шудани доираи маърифатии хонандагон, бомуваффақият аз худ намудани маводи таълимӣ мусоидат намуда, ба инкишофи равонии кӯдак мусоидат намояд. Аз ин рӯ, ТИК бояд вазифаи муайяни тарбиявиرو иҷро кунад, ба кӯдак дар фаҳмидани чараёни иттилоот, дарк кардани он, дар хотир нигоҳ доштани он кӯмак расонад ва ба ҳеҷ вачҳ саломатии онҳоро ҳалалдор накунад. ТИК бояд ҳамчун унсури ёрирасони раванди таълим амал кунад, на унсури асосӣ. Истифодаи ТИК дар дарсҳо бояд нарм бошад. Ҳангоми ба нақша гирифтани дарс дар синфҳои ибтидоӣ омӯзгор бояд ҳадаф, ҷой ва усули истифодаи ТИК-ро бодикқат ба назар гирад.

Хулоса, дар педагогикаи муосир шумораи хеле зиёди мафҳумҳои нав пайдо шуданд, ки онҳоро як консепсияи умумӣ - бозии тичоратии таълимӣ муттаҳид кардан мумкин аст. Бозӣ ҳамеша интерактивиро пешбинӣ мекунад (бинобар ин, ҳама гуна технологияи интерактивӣ бозӣ хоҳад буд), тақсимои нақшҳо, моделсозии ҳолатҳо (таълимӣ, касбӣ, тақлид кардани қори ҳама муассисаҳо, ташкилотҳо, дар асоси барномаҳои телевизионӣ ва ғайра). Инчунин бозӣ шароити оптималии омӯзишро барои ҳалли мушкилот ва татбиқи донишҳои бадастоварда фароҳам оварда, ҳавасмандии маърифатии хонандагонро зиёд мекунад.

Адабиёт:

1. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М., 1989. – 284 с.
2. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. – Санкт-Петербург: КАРО, 2005. – 368 с.
3. Коломенских Я.Л. Детская психология. – Минск: Университетское, 1988. – 223 с.
4. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. – Москва: Учпедгиз, 1948. – 211 с.
5. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. Книга для учителей. – Москва: Просвещение, 2007. – 240 с.
6. Митчелл П. Энциклопедия педагогических средств, коммуникаций и технологий. – Лондон, 1978. – 345 с.
7. Никитин Б.П. Ступеньки творчества, или Развивающие игры. – Москва: Просвещение, 1990. – 160 с.
8. Образовательная система «Школа 2100»: сб. программ. Дошкольное образование. Начальная школа / Под науч. ред. Д.И. Фельдштейна. – Москва: Баласс, 2008. – 336 с.
9. Педагогика начального образования / Под ред. С.А. Котовой. Учебник для вузов. – Санкт-Петербург: Питер, 2019. – 336 с.

Калидвожаҳо: *барнома, муассисаи таълимӣ, бозӣ, синфҳои ибтидоӣ, технологияи муосир, ғаъолият, амалиёт, раванди таълим, педагогика, технологияи интерактивӣ ва таҳқиқот.*

Аннотация

ПОЗИЦИЯ ИГРОВОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Короче говоря, в современной педагогике появилось очень большое количество новых понятий, которые можно объединить в одно общее понятие – учебная деловая игра. Игра всегда предполагает интерактивность (поэтому любая интерактивная технология будет игрой), распределение ролей, моделирование ситуаций (учебных, профессиональных, моделирующих работу всех учреждений, организаций, на основе телепрограмм и т.п.). Также игра обеспечивает оптимальные условия обучения для решения задач и применения полученных знаний, повышая познавательную мотивацию учащихся.

Ключевые слова: *программа, образовательное учреждение, игра, начальные классы, современные технологии, деятельность, эксплуатация, образовательный процесс, педагогика, интерактивные технологии и исследования.*

Annotation

**THE POSITION OF GAME TECHNOLOGY IN THE PSYCHOLOGICAL AND
PEDAGOGICAL CONTEXT OF PRIMARY SCHOOL**

In short, a very large number of new concepts have appeared in modern pedagogy, which can be combined into one general concept - an educational business game. The game always involves interactivity (therefore, any interactive technology will be a game), distribution of roles, modeling of situations (educational, professional, simulating the work of all institutions, organizations, based on television programs, etc.). The game also provides optimal learning conditions for solving problems and applying the acquired knowledge, increasing the cognitive motivation of students.

Keywords: *program, educational institution, game, primary school, modern technologies, activity, operation, educational process, pedagogy, interactive technologies and research.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Асоева Сураё Зайнидиновна, магистранти соли аввали факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведение об авторе: Асоева Сураё Зайнидиновна, магистрантка первого курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Asoeva Surayo Zainidinovna, 1st year master of the pedagogical faculty of Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy.

РАВИШИ ТАДРИС

*Аҳмадзода Комрон,
магистранти соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ*

**ТАЪЛИМИ ГРАММАТИКА ЧУН РУКНИ АСОСИИ ОМЎЗИШИ
ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР МТМУ**

Пайдост, ки ҳар як забон вижагиҳои хоси фонетикӣ, лексикӣ инчунин грамматикаи худро дорост. Ҳамин аст, ки дар МТМУ аз худ намудани баъзе ҳодисаҳои грамматикӣ барои хонандагон мушкилоти гуногунро пеш меоварад. Барои бартараф намудани ин мушкилот омӯзгор бояд сабаб ва манбаи ба миён омадани он мушкилотро донад. Ин, пеш аз ҳама ба вижагиҳои сохти грамматикӣ забони омӯхташаванда алоқаманд аст.

Аз ин муқоиса бармеояд, ки дар таълими исми забони англисӣ барои хонандагони тоҷик ҳодисаҳои зерин метавонанд боиси баъзе мушкилоти азбаркунӣ гарданд:

1. Нишондиҳандаи шакли падежи соҳибии исм, ки муродифи тоҷикияш бандаки изофии «-и» аст: Sister's room – хучраи хоҳар, cat's eyes – чашмони гурба

2. Исми шахси чинси мардона бо ҷонишини «he» ва чинси занона бо ҷонишини «she» иваз мешавад, ки ин барои забони тоҷикӣ бегона аст: A girl(she) – духтар (ӯ, вай), a boy (he) – писарбача (ӯ, вай).

3. Инчунин бо ҷонишини «it» иваз карда шудани кулли исми ғайришахси англисӣ ва ҷонишини «вай» ё «он» ишора шудани исми ғайришахси тоҷикӣ: a cat (it), a table (it), a town (it) – гурба (вай, он), миз (вай, он), шаҳр (вай, он).

4. Бо нишондиҳандаҳои грамматикӣ сурат ёфтани маънои муайянӣ (the) ва номуайянии исми англисӣ (a, an) ва бо воситаҳои грамматикӣ ва лексикӣ ифода шудани ин маъноҳо дар тоҷикӣ: а, як, ягон, кадом як (номуайянӣ); - the, ин, он, ҳамин, ҳамон, -ро (муайянӣ).

5. Маънои ҷамъро ифода кардани шакли танҳои исми тоҷикӣ (ҷамроҳи шумора ва ё бе он) ва чунин хосиятро доро набудани исми англисӣ: Дар бозор чор деҳқон харбуза мефурӯхтанд – Four farmers were selling melons in the market place.

Аз ин бар меояд, ки таълими сифат дар синфҳои тоҷикӣ қариб мушкилоте ба миён намеорад, ба истиснои воситаҳои гуногуни шаклсоз доштани категорияи дараҷаи аломат дар забони англисӣ.

Ду шакли падеж доштани баъзе ҷонишинҳои забони англисӣ ва набудани падеж дар системаи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ, дорои ду шакл доштани ҷонишинҳои соҳибии забони англисӣ ва набудани ҷонишинҳои соҳибии алоҳида дар забони тоҷикӣ боиси мушкилоти таълими ин ҳиссаи нутқи забони англисӣ мегардад.

Ба истиснои феъл дигар ҳиссаи нутқи забони англисӣ категорияҳои грамматикӣ надоранд. Аз ин рӯ онҳо чун воҳидҳои луғавӣ таълим дода мешаванд. Бинобар он муҳтасар ба таҳлили муқоисавии категорияҳои грамматикаи феъли забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мепардозем.

Аз ин муқоиса бар меояд, ки дар таълими исми забони англисӣ барои хонандагони тоҷик ҳодисаҳои зерин метавонанд боиси баъзе мушкилоти азбаркунӣ гарданд:

1. Нишондиҳандаи шакли падежи соҳибии исм, ки муродифи тоҷикияш бандаки изофии «-и» аст: Sister's room – хучраи хоҳар, cat's eyes – чашмони гурба.

2. Исми шахсии чинси мардона бо ҷонишини «he» ва чинси занона бо ҷонишини «she» иваз мешавад, ки ин барои забони тоҷикӣ бегона аст:

A girl (she) – духтар (ӯ, вай), a boy (he) – писарбача (ӯ, вай).

Инчунин бо ҷонишини «it» ивазкардашудани кулли исми ғайри шахси англисӣ ва бо ҷонишини «вай» ё «он» ишора шудани исми ғайри шахси тоҷикӣ: a cat (it), a table (it), a town (it) – гурба (вай, он), шаҳр (вай, он)

3. Бо нишондиҳандаҳои грамматикӣ сурат ёфтани маънои муайянӣ (the) ва номуайянии исми англисӣ (a, an) ва бо воситаҳои грамматикӣ ва лексикӣ ифода шудани ин маъноҳо дар тоҷикӣ: е 1, як, ягон, кадом як (номуайянӣ); - е 2, ин, он, ҳамин, ҳамон, -ро (муайянӣ).

4. Маънои ҷамъро ифода кардани шакли танҳои исми тоҷикӣ (ҷамроҳи шумора ва ё бе он) ва чунин хосиятро доро набудани исми англисӣ: Дар бозор чор деҳқон харбуза мефурӯхтанд – Four farmers were selling melons in the market place.

Ду шакли падеж доштани баъзе ҷонишинҳои забони англисӣ ва набудани падеж дар системаи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ, дорои ду шакл доштани ҷонишинҳои соҳибии забони англисӣ ва набудани ҷонишинҳои соҳибии алоҳида дар забони тоҷикӣ боиси мушкилоти таълими ин ҳиссаи нутқи забони англисӣ мегардад.

Ба истиснои феъл дар ҳиссаи нутқи забони англисӣ категорияҳои грамматикӣ надоранд. Аз ин рӯ онҳо чун воҳидҳои луғавӣ таълим дода мешаванд. Бинобар он мухтасар ба таҳлили муқоисавии категорияҳои грамматикӣ феъли забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мепардозем.

Чунон ки маълум аст, ба тавассути курси мактабии забони англисӣ дар синфҳои 5-11 аз соҳаҳои забоншиносии англисӣ ба ҷуз грамматика, фонетика, луғат ва услубҳои нутқ (дар дарсҳои инкишофи нутқи мураттаб) таълим дода мешавад. Аммо грамматика дар байни қисматҳои дигари дар мактаб омӯхташавандаи забони англисӣ қисмати басо муҳимтарини он доништа мешавад. Зеро ба андешаи Г.В.Рогова, «курси мактабии грамматика ба хонандагон имкон медиҳад, ки (дар асоси донишҳои назариявии аз курси грамматика омӯхташон.) малакаҳои нутқи шифоҳиву хатти, хониши ифоданок, имло, пунктуатсия ва малакаҳои услубиро амалан аз худ намоёнд». Ҳамзамон, бояд таъкид намуд, ки аз ҷиҳати назариявӣ амали дақиқ дониستاني ҳодисаҳои забон, дониستاني асли баромад ва сарфаҳм рафтан ба маънои луғавӣ истилоот, инчунин, фонетикаю луғат ва дар баробари ин марбут ба ҳар як таърифу қоида, ин ё он истилоҳ далел оварда методи аёниятро дар дарсҳои забони англисӣ ҳарчи бештар истифода кардани воситаҳои аёни яке аз усулҳои самарабахши таълими грамматика, луғат ва фонетика доништа шудааст, ки принсипи умумидидактики аёният низ маҳз ҳамин нуқтаро тақозо мекунад.

Аз воситаҳои аёни, пеш аз ҳама дар дарс додани дониши нав ҳангоми баёни мавзӯи нав ва сониян дар дарсҳои такрору мустаҳкам намудани дониши хонандагон истифода бурда мешавад, хусусан ҳангоми баёни мавзӯ «бо ҳам пайвастанӣ нақли муаллим ва ё сӯҳбат маълумотдианда, ба воситаҳои аёни яке аз роҳҳои эътироф шудаву бо урона аз худ кардани маводи назариявӣ маҳсуб меёбад.» Ҳамчунин дар дарсҳои забони англисӣ аз расмҳои гуногуни сюжетнок бештар барои инкишофи нутқ ва баъзан дар таълими грамматика истифода мебаранд. Барои ҳаминҳам воситаи аёнии таълимиро ба се гуруҳ – бинои шунавоӣ ва биноии шунавоӣ ҷудо мекунанд, ба гуруҳи аввал таълими гуногуни расмҳо ва варақчаҳо ба гуруҳи кадетив тақсим намуда аз рӯи онҳо хонандагон барои худ вазъиятҳои нутқи дар шакли на он қадар калон тартиб медиҳанд. Хонандагон бояд мисоли дар доска навишташонро аввал буро хонда ва сипас онро дар шакли гуфтугуӣ ки ин барои инкишофи нутқи шифоҳӣ онҳо аҳамияти калом дорад. Ҳамчунин тахтаи синф имконият медиҳад ки нутқашонро ислоҳ намуда, муаллим фикри худро барои ҳар яке онҳо иброз намояд.

Аз ин рӯ, вобаста ба услубҳои нутқ аз синфи 5 сар карда таълим додани хусусиятҳои матн ва ба матнсози ҳидоят намудани хонандагонро тарафдори намудан аз лиҳози мантиқ мебуд. Ба тарзи ташкилу гузаронидани дарсҳои инкишофи нутқ ҳам эътибори ҷидди бояд дод.

Чунон ки ба назар мерасад, системаи замон ва намуди феъл дар забони англисӣ куллан аз забони тоҷикӣ фарқ мекунад. Ягона мувофиқати нисбатан комил ин аст, ки дар ҳар ду забон шаклҳои давомдори феъл мавҷуд аст. I am going – манн рафта истодаам. I was going – манн рафта меистодам. Гузашта аз ин, маънои шакли ҳозираи намуди умумии забони англисӣ бо андозае ба шакли замони ҳозира – ояндаи намуди номуайяни забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад: I go – манн меравам. Шаклҳои замони гузаштаи мутлақ ва номуайяни забони тоҷикӣ фарогири маъноҳои замони гузаштаи намуди умумии забони англисӣ мебошад: I went – манрафтам, мерафтам. Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи маънои замони оянда шакли маҳсуси феъли мавҷуд нест, ҳолоонки дар забони ҷунин шакл шаклмекунад. Замони гузаштаи дури забони тоҷикӣ ба андозаи бо шакли Past Perfect – и забони англисӣ монанди дорад. Дигар шаклҳои феълии забони англисӣ дар забони тоҷикӣ муродифи бевоситаи худро надоранд. Ин вазъият таълими шаклҳои замонию намудии феъли забони англисиро барои хонандагони тоҷик мушкул мегардонад. Омӯзгорро лозим аст, ки маънои каму беш монанди замону намуди ин ду забонро ба инобат гирифта, малакаи забони тоҷикии онҳоро дар ин ҷабҳа дар таълими шаклҳои замону намудии феъли забони англисӣ тибқи қоида – нишондод ё қоидаҳои маҳсуси гуфтор диҳад.

Грамматика яке аз ҷиҳатҳои муҳими забон ба шумор рафта, дар аз худ кардани забон мавқеи муҳимро мебозад. Бе грамматика шахс фикри худро баён карда наметавонад. Бинобар ин ҳар як омӯзгор грамматикаи забони модарии худро низ хеле хуб аз худ карда бошад, аз ин лиҳоз грамматика бе муқоисаи ду забон вучуд дошта наметавонад. Ҳар як забон аз он ҷумла забони англисӣ дорои қоидаву қонуниятҳои грамматикӣ худ буда, ба талабагон як қатор душворихоро мебиёрад ва ҳангоми аз худ кардани забони англисӣ таъсири мутақобилаи хеш баланд мебошад. Равияҳои грамматикӣ низ дар забони англисӣ 5-то мебошад, ки ҳар як омӯзгор бояд онҳоро нағз аз худ кунад, чунки дар мактаби миёна ҳамаи мавзӯҳои грамматикиро як гузаштан номункин аст.

Хулоса, мавзӯҳое, ки дар синфҳои поении гузаронида мешаванд бо иҷрои машқҳои даҳони гузаронида мешавад ва мавзӯҳое, ки дар синфҳои болоӣ гузаронида мешавад дар просеси хониш ва иҷрои машқҳо мустақкам карда мешавад.

Рогова Г.В. чунин мегӯяд: «Бо бовари гуфта метавонем, ки грамматика – ин як воситаи омӯзиши дарккунӣ, гуфтор, хониш ва хат мебошад». Бояд гуфт, ки назария дар ҳамаи соҳаҳо қисми муҳими омӯзиш ба ҳисоб меравад. Дар қори омӯзгори ҳам маълумоти назариявӣ надошта қор қардан номункин аст. Манн ҳам дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №36-и н. Рудақӣ қору фаъолият қорам қарсӣ худ бо истифодаи таълими грамматика, аз усулҳои беҳтарини олимон мунтазам истифода менамоем.

Адабиёт:

1. Алиев С.Н. Барномаи таълимӣ аз фанни «Методикаи таълими забонҳои хориҷӣ». – Душанбе: ДДОТ, 2006. – 45 с.
2. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Высшая школа, 1982.
3. Масъалаҳои муҳими методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар замони ҳозира // Маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ // Таҳти таҳрири проф. Алиев С.Н.. – Душанбе, 2010.
4. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях: Пособие для учителей и студентов педвузов. – М.: Просвещение, 2000.
5. Усмонов К., Бойматов А. Методикаи таълими забони англисӣ. – Хучанд, 2009.
6. Ҷамшедов П.Ҷ., Сатская П.Н. Барномаи омӯзиши забони англисӣ. – Душанбе: Сарпараст, 2003.

Қалидвожаҳо: МТМУ (муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ), лексия, грамматика, забон, нутқ, забони хориҷӣ, равияҳои грамматикӣ, психология.

Аннотация

ПРЕПОДАВАНИЕ ГРАММАТИКИ КАК ОСНОВНОЙ ФОРМЫ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Грамматика, фонетика и лексика также имеют свои особенности. Именно поэтому изучение некоторых грамматических явлений в школе ставит перед студентами различные проблемы. Поэтому учитель должен не только знать особенности этого языка, но и уметь находить сходства и то есть спрогнозировать интерференцию грамматических навыков родного языка с иностранным и найти необходимые меры по устранению проблемы. Поэтому мы считаем полезным кратко остановиться на сравнительном анализе английского языка с таджикским языком. различия в иностранном и родном языке учащихся и применять эту силу на благо учебного процесса.

Ключевые слова: Школа (среднее общее образование), лекция, грамматика, язык, речь, иностранный язык, грамматические направления, психология.

Annotation

TEACHING GRAMMAR AS THE MAIN FORM OF ENGLISH LANGUAGE LEARNING IN SECONDARY SCHOOL

Grammar, phonetics and vocabulary also have their own characteristics. That is why studying some grammatical phenomena at school poses various problems for students. Therefore, the teacher must not only know the features of this language, but also be able to find similarities and, that is, predict the interference of the grammatical skills of the native language with the foreign one and find the necessary measures to eliminate the problem. That's why we consider it useful to briefly dwell on a comparative analysis of the English language with the Tajik language. differences in the foreign and native languages of students and use this power for the benefit of the educational process.

Keywords: School (secondary general education), lecture, grammar, language, speech, foreign language, grammatical areas, psychology.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳмадзода Қомрон, магистранти соли дуюми кафедраи методикаи таълими забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 888352626

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои педагогӣ, дотсент Ҳалимова Зарина

Сведение об авторе: Аҳмадзода Қомрон, магистрант второго курса кафедры методики преподавания английского языка Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 888352626

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Халимова З.

About the author: Ahmadzoda Komron, 2nd year master of the department of English language teaching methodology of Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Phone: +992 888352626

Scientific advisor: candidate of pedagogical sciences, docent Halimova Z.

ХАТ ВА БАРТАРИЯТҲОИ ОН ДАР ОМУЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ БО ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ НАВИН

Муқаддима. Омӯзиши забони англисӣ, ҳамчун забони глобалӣ, дар замони муосир аҳамияти махсусе дорад. Яке аз рукнҳои асосии ин раванди омӯзиш — таълими хат мебошад. Технологияҳои навин дар ин раванд на танҳо кӯмак мерасонанд, балки имкониятҳои навро ба инноватсионӣ пешниҳод мекунанд. Дар ин мақола, мо таъсири таълими хатро дар омӯзиши забони англисӣ ва бартариятҳои истифодаи технологияи навин таҳлил мекунем.

Маълум аст, ки хат яке аз 4 рукни фаъолияти муоширатӣ бахисоб меравад. Мувофиқи талаботи барномаи таълими забони англисӣ хат ва нутқи хаттӣ асосан чун воситаи азбаркунии маводи забонӣ ва инкишофи нутқи шифоҳӣ бояд омӯзонида шавад. Мутаассифона, имрӯзҳо мушоҳида карда мешавад, ки аксарияти омӯзгорони мо бо хонандагон диктанти имловӣ мегузaronанд ё малакаи нутқи хаттиро объекти назорат қарор медиҳанд, ки ин муҳолифи талаботи барномаи таълими забони англисӣ дар мактаби миёна аст.

Ба назари мо, корҳои хаттӣ на чун мақсади таълим, балки чун воситаи ташаккул ва мустаҳкам намудани техникаи хат ва инкишофи малакаҳои муошират бояд гузаронида шавад. Хат - ин ҳузи нутқи репродуктивӣ буда, чун воситаи хаттӣ ифода кардани фикри инсон хизмат мекунад.

Хат тавассути аломатҳои графӣки сураи мегирад. Натиҷаи ин фаъолият (навишт) матни хаттӣ аст, ки он ба дигарон барои маърифатгирӣ равона карда шудааст. Аз сабаби кам будани миқдори соатҳои (ҳамагӣ 612 соат барои синфҳои III-XI) таълимии забони англисӣ ва мураккаб будани қоидаҳои имлои ин забон ба дарааи зарурӣ ҳосил намудани малакаи хат аз имкон берун аст. Бинобар он ташаккули малакаи хат бо забони англисӣ, билхосса дар шакли нақлӣ-хаттӣ, иншо, реферат, анотатсия, тақриз ва ғайра ба мундариҷаи таълими ин фан дохил намешавад. Хат мисли ҳарфзани 3 ҷанба дорад:

- а) барангезандагиву мотиватсионӣ (ваҷдӣ).
- б) аналитикиву синтетикӣ.
- в) амалиётӣ.

Ҷанбаи барангезандагиву мотиватсионии хат он аст, ки кас навиштаҷотеро меҳонад, ки он ваҷҳи ангезиши. фикри ӯ меғардад ва ин ангезиш асоси ҳарфзании минбаъдаи ӯ мешавад.

Ҷанбаи аналитикиву синтетикӣ хат ҳаминро дар назар дорад, ки барои изҳори фикри ҳосилшуда нотиқ аломатҳои заруриро ҳустуҷӯ ва интиҳоб намуда, онҳоро ба танзим меғарорад ва ба навиштан тайёр мешавад.

Ҷанбаи амалиётӣ хат - ин ҷараёни рӯи қоғаз ё чизи дигар овардани фикри ҳосилшударо дар назар дорад, яъне гӯянда образҳои акустиқиро тавассути ҳарфҳо менависад.

Таълими хат ҳамчун рукни асосии таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ нақши муҳими ҳудро бозӣ мекунад. Ин намуди таълим на танҳо барои рушди қобилиятҳои нависандагӣ ва фикрию истодагӣ, балки барои мустаҳкам намудани дониши назариявӣ ва амалии хонандагон низ зарур мебошад. Вобаста ба ин, дар ин ҷо баъзе аспектҳои муҳими таълими хат оварда шудаанд:

1. Таҳлили текстҳо

- Фаҳмиши матн: Хонандагон бояд омӯзанд, ки матнҳоро таҳлил ва фаҳманд. Ин ба онҳо кӯмак мекунад, ки бо идеяҳои мураккаб ва муҳтавои текст шинос шаванд.

- Критикаи текст: Таҳлили аргументация ва бо кӯмакҳои текстӣ, хонандагон метавонанд ба фикри ҳудро бештар равона кунанд.

2. Навигандагии эҷодӣ

- Рамзсозӣ ва инноватсия: Хонандагон бо нависандагии эҷодӣ, хусусан, навиштани ҳикояҳо, шеърҳо наср, метавонанд ҳисси эҷодӣти ҳудро баён кунанд.

- Устувории забон: Ин раванд имкон медиҳад, ки хонандагон фаҳманд, ҷӣ гуна забон ҳамчун воситаи ифодаи фикрҳо ва эҳсосот истифода мешавад.

3. Раванди омӯзиш

- Танзими қори хати: Озмунҳо ва проектҳо, ки хониш ва навиштанро дастгирӣ мекунанд, метавонанд ҳамчун манбаи мотивация ва тақмили малакаҳо хизмат кунанд.

- Писандозии фикрҳо: Навиштан бо мақсади самаранок гузаронидани фикрҳо, пинҳонӣ ва осон навиштани матнҳо.

4. Калидҳо ва асосҳои забон

- Грамматика ва луғат: Такмил додани дониш дар бораи грамматика, синтаксис ва луғати забон, ки барои нависандагӣ муҳим мебошанд.

- Систематизатсия: Хонандагон метавонанд бо омӯзиши систематикӣ ва пайваста, қабл аз навиштан, фикрҳоро ба назар гиранд.

- Мӯҳтавои интиқодӣ: Хонандагон метавонанд бо навиштани текстҳои интиқодӣ, кӯмак кунанд, ки фикру мулоҳизаҳои худро дар муҳитҳои гуногун баён намојанд.

- Ҳамкории: Омӯзиши гурӯҳӣ ва мубодилаи фикрҳо, ки ба донишҷӯён кӯмак мекунад, ки бо идеяҳо ва навиштаҳои ҳамдигар шинос шаванд.

Омӯзишӣ хат тавассути технологияи навин.

Таълими хат дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ на танҳо барои рушди қобилиятҳои хатӣ, балки барои рушди умумии шахсият ва тафаккури интиқодӣ низ муҳим аст. Ин раванд бо истифодаи методҳои муосир ва технологӣ метавонад таҷрибаи таълимиро беҳтар ва ҷолибтар кунад.

Таърифи таълими хат. *Таълими хат ин раванди омӯзиши навиштани матнҳо, ки дар он хонандагон ба фаҳмидани грамматика, лексика, ва сохти ҷумлаҳо машғул мешаванд. Ин раванд на танҳо барои навиштани дуруст, балки барои шенасоии фикрҳо ва идеяҳо низ аҳамият дорад.*

Бартариятҳои технологияи навин.

Технологияи навин таъсири назаррас ба таълими хат, махсусан дар омӯзиши забонҳо, дорад. Таълими хат дар омӯзиши забони англисӣ, бо истифодаи технологияи навин, на танҳо ба рушди қобилиятҳои забонӣ, балки ба беҳтар шудани ҳислатҳои шиносии хонандагон кумак мекунад. Истифодаи воситаҳои интерактивӣ, барномаҳои грамматикӣ, ва платформаҳои видеои таълимӣ имконият медиҳад, ки раванди таълим самаранок ва шавқовар шавад. Ин бартариятҳо метавонанд кӯмак кунанд, ки хонандагон навиштани матнҳоро самараноктар, шавқовар ва осонтар омӯзанд. Дар ин ҷо баъзе аз бартариятҳои асосии технологияи навин дар таълими хат оварда мешаванд:

1. Дастрасӣ ба воситаҳои интерфейси онлайн.

Технологияҳои навин, ба монанди Google Docs ва Microsoft Word Online, имконият медиҳанд, ки хонандагон дар речаи воқеӣ бо ҳамдигар ҳамкорӣ кунанд. Ин воситаҳо:

- **Шариксозии Онлайнӣ:** Хонандагон метавонанд дар як матн кор кунанд, фикрҳои худро мубодила кунанд ва яқдигарро дастгирӣ кунанд.

- **Виджетҳо:** Мисли коментарҳо ва пешниҳодҳо, ки имкон медиҳанд омӯзгорон ва ҳамсинфони фикрҳои худро баён кунанд.

2. Барномаҳои грамматикӣ ва лексикӣ.

Истифодаи барномаҳо ба монанди Grammarly ва Hemingway кӯмак мекунад, ки хонандагон:

- Шенасоии Хатогиҳо: Хатогиҳои грамматикӣ ва услубиро шеносо кунанд, ки ин ба такмили навиштан кумак мекунад.

- Таърифҳои Лексикӣ: Ба хонандагон кӯмак мекунад, ки калимоти нав ва маънӣҳои онҳоро омӯзанд.

3. Маводҳои визуалӣ ва видеои таълимӣ.

Платформаҳои видеои таълимӣ, ба монанди YouTube, манбаъҳои муфид барои:

- Визуализатсия: Кӯмак мекунад, ки хонандагон беҳтар фаҳманд, ки чӣ гуна навиштан ва структураи матнҳоро ба таври визуалӣ шеносо кунанд.

- усули Интерактивӣ: Видеоҳо метавонанд воситаи интерактивӣ ва шавқовар барои омӯзиши грамматика ва техникаи навиштани хат бошанд.

4. Равандҳои интерактивӣ.

Технология имкон медиҳад, ки раванди таълим интерактивӣ шавад:

- Курсҳои Интерактивӣ: Хонандагон метавонанд бо воситаҳои интерактивӣ, ба монанди кураторҳои виртуалӣ ва симуляторҳо, таҷриба кунанд.

- Фидбек Форас: Имконият барои гирифтани фидбек зуд ва осон, ки ин ба такмили қобилиятҳои навиштан кӯмак мекунад.

5. Созмон ва идоракунии вақт.

Технология имкон медиҳад, ки хонандагон:

- Барномаи Зуд: Барои идора кардани вақти худ дар навиштани матнҳо, ки ин ба такмили қобилияти идоракунии кумак мекунад.

- Гузориши Фикрҳо: Осонӣ дар навиштани фикрҳои муфассал ва организатсияшуда.

Таъсири эҷодкорӣ.

Технологияҳои навин ба такмили ҳислатҳои иҷодкорӣ кумак мерасонанд:

- Воситаҳои Графики: Хонандагон метавонанд барои таҳияи графикҳо, диаграммаҳо ва тасвирҳо дар навиштани матнҳои худ истифода кунанд.

- Эҷоди Форматҳои Гуногун: Имконият барои истифодаи форматҳои гуногун, масалан, блоги онлайн, эссеҳо, гузоришҳо ва ғайра.

Адабиёт:

1. Алиев С.Н. Барномаи таълимӣ аз ҷанбаи «Методикаи таълими забонҳои хориҷӣ». – Душанбе: ДДОТ, 2006. – 45 с.
2. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Мирослобов А.А. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Высшая школа, 1982.
3. Масъалаҳои муҳими методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар замони ҳозира // Маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ // Таҳти таҳрири проф. Алиев С.Н.. – Душанбе, 2010.
4. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях: Пособие для учителей и студентов педвузов. – М.: Просвещение, 2000.
5. Усмонов К., Бойматов А. Методикаи таълими забони англисӣ. – Хучанд, 2009.
6. Ҷамшедов П.Ҷ., Сатская П.Н. Барномаи омӯзиши забони англисӣ. – Душанбе: Сарпараст, 2003.

Калидвожаҳо: таълими хат, таълими грамматика, лексика, технологияи нав, платформаҳо, стратегия

Аннотация

ПОЧЕРК И ЕЕ ПРЕИМУЩЕСТВА В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Обучение письма и ее преимуществам при изучении английского языка с использованием новых технологий имеет особое значение. Этот процесс помогает не только совершенствовать язык, но и развивать личность и познавательные способности учащихся. Технологии позволяют процессу обучения стать более эффективным и интерактивным, что способствует вовлечению учащихся. Преимущества новых технологий в обучении каллиграфии не только помогают улучшить навыки письма учащихся, но и делают процесс интерактивным, увлекательным и эффективным. Использование этих технологий позволяет студентам ознакомиться с современной средой и выучить английский язык на более высоком уровне.

Ключевые слова: обучение каллиграфии, обучение грамматике, словарный запас, новые технологии, платформы, стратегия.

Annotation

HANDWRITING AND ITS ADVANTAGES IN LEARNING ENGLISH BY USING NEW TECHNOLOGY

Teaching writing and its benefits when learning English using new technologies is of particular importance. This process not only helps to improve the language but also develops the personality and cognitive abilities of the students. Technology allows the learning process to become more efficient and interactive, which promotes student engagement. The benefits of new technologies in teaching calligraphy not only help improve students' writing skills, but also make the process interactive, fun and effective. The use of these technologies allows students to become familiar with the modern environment and learn English at a higher level.

Keywords: teaching calligraphy, teaching grammar, vocabulary, new technologies, platforms, strategy.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳмадзода Комрон, магистранти соли дуҷуми кафедраи методикаи таълими забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 888352626

Рохбари илмӣ: номзади илмҳои педагогӣ, дотсент Ҳалимова Зарина

Сведения об авторе: Аҳмадзода Комрон, магистрант второго курса кафедры методики преподавания английского языка Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 888352626

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Ҳалимова З.

About the author: Ahmadzoda Komron, 2nd year master of the department of English language teaching methodology of Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Phone: +992 888352626

Scientific advisor: candidate of pedagogical sciences, docent Halimova Z.

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ ХОНИШИ ХОНАНДАГОНИ СИНҲОИ ИБТИДОӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ТАФРИҚАВИИ ДОХИЛИСИНФӢ

Инкишофи бомуваффақияти фаъолияти маърифатӣ ва мустақилияти хонандагон дар ҳолате имконпазир аст, ки раванди таълим ҳамчун фаъолияти пуршиддати зеҳнии ҳар як кӯдак бо назардошти хусусиятҳо ва имкониятҳои ӯ ташкил карда шавад, зеро ҳар як хонанда вобаста ба шароити инкишофи ба ӯ хос, ҳам берунӣ ва ҳам дохилӣ, дорои хусусиятҳои фард аст. Танҳо бо донишмандии ин хусусиятҳои маърифатӣ, шавқу завқ, сатҳи омодагӣ барои аз худ намудани дониш, маҳорат ва малакаи шароити мусоид фароҳам овардан мумкин аст.

Чун қоида, суръати миёнаи хониш дар дарси интиҳобкардаи омӯзгор танҳо барои як қисми муайяни хонандагон муқаррарӣ мегардад, барои баъзеҳо суръати хеле тез, барои дигарон хеле суст аст. Табиист, ки омӯзгоронро ин масъала ба ташвиш овардааст, ки раванди таълимиро барои ҳар як хонанда чӣ гуна дастрас ва шавқовар гардонанд, ба ҳар як кӯдак чӣ гуна имконият диҳанд, ки қомеъии худро эҳсос кунад? Бинобар ин дар назди омӯзгорон доимо вазифаи меистад, ки чунин шароит муҳайё карда шавад, ки дар шакли низомии таълими дохилисинфӣ қобилиятҳои воқеӣ ва потенсиалии (иқтидорӣ) ҳар як бачаро истифода бурдан мумкин бошад. Омӯзгорон ҳалли ин масъаларо дар татбиқи муносибати тафриқавӣ ва инфиродии таълим мебинанд [3, 7].

Ру овардани муассисаҳои таълимӣ ба хонанда шавқу ҳаваси беандозаи аҳли ҷомеаи педагогиро ба идеяҳои таълимии нигарон ба хонанда ба вуҷуд овард, ки ҳоло самти навоҷариро муайян мекунад. Принсипи раванди тафриқавии таълим воситаи беҳтарини мусоидат ба рушди шахсии хонандагон буда, моҳияту ҳадафҳои таҳсилоти умумии миёнаро тасдиқ мекунад. Раванди тафриқавии таълим истифодаи васеи шаклҳо, усулҳои таълим ва ташкили фаъолияти таълимӣ дар асоси натиҷаҳои таҳлили равонии педагогии имкониятҳои дарсӣ, майл ва қобилияти хонандагон мебошад. Истифодаи ин шаклу усулҳо, ки яке аз онҳо тафриқавӣ дохилисинфӣ дар асоси хусусиятҳои фардӣ хонандагон мебошад ва барои ташаккули шахсият дар раванди таълим шароити мусоид фароҳам меорад, ки ба хонанда нигаронида шудааст.

Вазифаи асосии ташкили тафриқавии фаъолияти тарбиявӣ аз ошкор намудани шахсият, кӯмак расонидан ба ташаккул, инкишоф, ҷойгиршавӣ, имкони интиҳоб ва муқовимат ба таъсири иҷтимоӣ мебошад. Дар тамоми давраҳои раванди таълим мунтазам ҷорӣ намудани «талаботи ягона» нисбат ба ҳамаи хонандагон бе ба эътибор гирифтани хусусиятҳои инкишофи индивидуалии равонии онҳо ба азхудкунии муътадили дарс аз ҷониби онҳо ҳалал мерасонад ва сабаби кам шудани шавқу ҳаваси тарбиявӣ мегардад. Ташкили тафриқавии фаъолияти таълимӣ, аз як тараф, дараҷаи инкишофи равонӣ, хусусиятҳои равонии хонандагон, типҳои абстрактӣ-мантиқии тафаккурро ба назар мегирад. Аз тарафи дигар, талаботи инфиродии шахс, қобилиятҳо ва манфиатҳои ӯ дар соҳаи муайяни таълим ба назар гирифта мешаванд. Бо ташкили тафриқавии фаъолияти таълимӣ ин ду тараф ба ҳам мепайванданд.

Татбиқи он дар таълими инфиродӣ нигаронидашуда талаб мекунад:

- омӯзиши ҳислатҳои инфиродӣ ва имкониятҳои омӯзиши хонандагон муайян кардани меъёрҳои ба гурӯҳҳо тақсим кардани онҳо;
- маҳорати тақдир додани қобилият ва малакаи хонандагон бо роҳнамоии инфиродӣ;
- қобилияти таҳлили қори худ, мушоҳида кардани қомеъиҳо ва душворӣҳо;
- банақшагирии фаъолияти дарозмуддати хонандагон (инфиродӣ ва гурӯҳӣ), ки ба идоракунии раванди таълим нигаронида шудаанд;
- қобилияти иваз кардани усулҳои камсамари тафриқавӣ роҳбарии таълимиро бо усулҳои оқилона иваз кардан [5, с.69].

Муносибати ба хонанда нигаронидашуда ғояи асосии барномаи инсонпарваронаи таҳсилоти муосир мебошад. Ҷанбаи муҳими татбиқи стратегияи мазкур дар раванди қори педагогӣ татбиқи муносибати фардӣ тафриқавӣ ба хонандагон мебошад, зеро он барвақт ошкор намудани майлу қобилиятҳои кӯдакон, фароҳам овардани шароит барои рушди шахсиятро дар бар мегирад. Татбиқи моҳиронаи услуби усулҳои тафриқавӣ дохилӣ раванди қори педагогиро воқеӣ мегардонад - то ба андозаи ниҳой ба хусусияти фардӣ шахсияти хонанда мувофиқ буда, ба ташаккули ҳислатҳои ба худ хоси ӯ мусоидат мекунад.

Мафҳумҳои муосири таҳсилоти ибтидоӣ аз афзалияти мақсади тарбия ва ташаккули шахсияти хонандаи хурдсол дар асоси ташаккули фаъолияти таълимӣ бармеояд. Шароит фароҳам овардан лозим аст, ки ҳар як хонанда субъекти ҳақиқии таълим гардад. Таълим, ба ибораи Ш.А.Амонашвили, бояд «ба ҳислатҳои фардии муассисаи таълимӣ-бачагон тағйирёбанда» бошад. Тафрикаи таълим яке аз воситаҳои татбиқи муносибати инфиродӣ ба кӯдакон мебошад. Раванди тафрикавии таълим ин равандест, ки фарқияти хоси инфиродии хонандагонро ба назар мегирад [7, с.4].

Тафовут дар таълим тақсмоти хонандагонро ба гурӯҳҳо аз рӯйи баъзе хусусиятҳо дар бар мегирад, ки барои гурӯҳбандии минбаъда амалӣ карда мешавад, яъне дар тафрика, ҳатман ҳамгирӣ вучуд дорад, ки дар муттаҳидшавӣ ифода меёбад. Ҷанбаи дигари муҳим ин сохти гуногуни раванди таълим дар гурӯҳҳо мебошад [1, с.36].

Ҳамин тавр, ҳангоми тафрикаи омӯзиш хусусиятҳои инфиродии типологии шахсият дар шакли гурӯҳбандии хонандагон ва сохти гуногуни раванди таълим дар гурӯҳҳои интихобшуда ба назар гирифта мешаванд.

Ташкили тафрикаи дохилисинфӣ аз ҷониби омӯзгор аз якҷанд марҳила иборат аст:

1. Муайян намудани меъёри муайяне, ки дар асоси кадом гурӯҳҳои хонандагон барои кори тафрика ҷудо карда мешаванд.

2. Гузаронидани ташҳис тибқӣ меъёри таҳияшуда.

3. Ба гурӯҳҳо тақсим кардани кӯдакон бо назардошти натиҷаҳои ташҳис.

4. Интихоби усулҳои тафрика, таҳияи супоришҳои бисёрсатҳӣ барои гурӯҳҳои хонандагон.

5. Татбиқи муносибати тафрикавӣ ба хонандагон дар марҳилаҳои гуногуни дарс.

6. Назорати санҷишӣ аз болои натиҷаҳои кори хонандагон, ки мувофиқи он ҳайати гурӯҳҳо ва хусусияти вазифаҳои тафрикавӣ метавонад тағйир ёбад.

Солҳо боз баҳри татбиқи таълими тафрикавӣ дар машғулиятҳо аз шакли гурӯҳӣ истифода мебаранд. Ҳамзамон, мувофиқ ба усули таълим, инчунин аз рӯйи ҳислатҳои фардӣ, маҳорат, шавқу завқ хонандагон ба гурӯҳҳо тақсим карда мешаванд [6, с.54].

Кор бо гурӯҳҳои хонандагон бояд дар ду самти асосӣ анҷом дода шавад:

1. Баланд бардоштани шавқу рағбати муассир ба омӯзиш, ба фаъолияти мустақилонаомӯзӣ.

2. Ба хонандагон барои азхуд намудани дониш ва усулҳои оқилонаи таълим кӯмак кунед.

Намудҳои вазифаҳои фарқкунанда:

1. Вазифаҳои пешакӣ аз рӯйи сатҳи душворнокии он:

- сабук, яъне иҷрои он ба хонанда мушкул нест;

- миёна, яъне иҷрои он ба хонанда осон ба даст намеояд;

- баланд, яъне иҷрои он қобилият ва дониши хонандаро талаб мекунад.

2. Вазифаи умумӣ барои тамоми синф бо пешниҳоди низоми машқҳои иловагии душвориҳои зиёд.

3. Вазифаҳои фарқкунандаи инфиродӣ.

4. Бо назардошти омодагии гуногуни хонандагон вазифаҳои гуногунро гурӯҳбандӣ кунед.

5. Вазифаҳои тағйирёбанда бо илова кардани вазифаҳои иловагии душвории афзоянда ба ҳар як варианти низом.

6. Машқҳое, ки ҳадди ақал ва ҳадди аксарро барои иҷрои ҳатмӣ нишон медиҳанд.

7. Вазифаҳои инфиродӣ-гурӯҳӣ дар шакли корт пешниҳод карда мешаванд.

8. Вазифаҳои фарқкунанда бо дараҷаҳои гуногуни кӯмак [2, с.356].

Кори тафрикавӣ бо усулҳои гуногун ташкил карда мешавад. Аксар вақт ба хонандагони суствон супоришҳои самаранок ва ба хонандагони дорои сатҳи миёна ва баланд супоришҳои эҷодӣ пешниҳод карда мешаванд. Мо метавонем ба ҳамаи хонандагон вазифаҳои самаранок пешниҳод кунем. Аммо дар баробари ин ба кӯдакони суствон супоришҳои дорои унсурҳои эҷодкорӣ дода мешаванд, ки дар он ҳама бояд донишро дар вазъияти тағйирёфта татбиқ кунанд ва ба дигарон барои татбиқи дониш дар вазъияти нав супоришҳои эҷодӣ дода мешаванд. Масалан, дар сатҳи соддатарин пешниҳод мешавад, ки фасли китоби дарсӣ мутолиа карда, онро такроран баён намуда, фикрҳои асосиро нишон диҳед, дар сатҳи мураккабтар - фаслро хонед, нақша ва саволхоро ба он тартиб диҳед, дар сатҳи душвортарин - фаслро хонед, эзоҳ диҳед ва онро баррасӣ кунед.

Яке аз воситаҳои кори тафриқавӣ кортҳое мебошад, ки дараҷаҳои гуногуни мураккабии вазифаҳо доранд.

Рафти таълими забони модарӣ дар лаҳзаҳои хониш вазифаҳои фарқкунанда метавонанд чунин бошанд:

- дар сатҳи пасттарин гурӯҳи хонандагон хондани ифоданоки асарро тайёр мекунад;
- дар сатҳи баландтар, нақшаи такрорӣ;
- дар баландтарин - гурӯҳ ҳамчун таҷассумкунанда кор мекунад ё як порчаро омода мекунад.

Хулоса, омӯзгор бо истифода аз кори тафриқавӣ дар хонандагон чунин хусусиятҳоро ташаккул медиҳад:

- мустақилона ҳустуҷӯ ва санҷидани донишҳои навро аз рӯи мавзӯ ёд мегиранд;
- малакаи таҳлилу муқоисакунӣ, ҷамъбастаномӣ ва хулосабарорӣ;
- захираи луғавии кӯдакон ғайи гашта, воситаҳои ифодаи забон риоя мешавад;
- дар ҷавобҳои шифоҳӣ самаранок истифода бурдани донишҳои қаблан андӯхтаи усулҳои баёни бадеӣ, маҳорати гуногуни нутқ нишон доданд;
- тарбия намудани хонандагон дар рӯҳи боварӣ ба худ, эҳтиром ва муҳаббат ба эҷодиёти даҳони халқ.

Хулоса, муносибати ба хонанда нигаронидашуда ғояи асосии барномаи инсонпарваронаи таҳсилоти муосир мебошад. Ҷанбаи муҳими татбиқи стратегияи мазкур дар раванди кори педагогӣ татбиқи муносибати фардии тафриқавӣ ба хонандагон мебошад, зеро он барвақт ошкор намудани майлу қобилиятҳои кӯдакон, фароҳам овардани шароит барои рушди шахсиятро дар бар мегирад. Татбиқи мохиронаи услуби усулҳои тафриқавӣ дохилӣ раванди кори педагогиро воқеӣ мегардонад - то ба андозаи ниҳой ба хусусияти фардии шахсияти хонанда мувофиқ буда, ба ташаккули ҳислатҳои ба худ ҳосилӣ мусоидат мекунад.

Адабиёт:

1. Боразнова Г.Д. Техника обучения чтению // «Печатковая школа». 2014. №10. с.36-38.
2. Выготский, Л.С. Педагогическая психология. М.: Издательство АПН РСФСР 1991. 476 с.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М.: Изд-во Московского университета, 1981. 584 с.
4. Лутфуллоев М. Осор, ҷилди 4. - Душанбе: «Собириён», 2013.-512с.
5. Лыкова, И. А. Талантливые дети: индивидуальный подход в художественном развитии / И.А. Лыкова, А. И. Буренина. - М.: Цветной мир, 2012, -144с.
6. Климанова Л.Ф. Литературное чтение 1-4 класс / Л. Ф. Климанова, В.Г. Горещкий, Л.А. Виноградская. М.: Просвещение, 2012. с.53-67.
7. Педагогика: педагогические теории, системы технологии. 4-е изд., испр. М.: Академия, 2013. с.245-262.

Калидвожа: ташаккул, салоҳият, хониш, хонандагони синфҳои ибтидоӣ, таълими тафриқавии дохилисинфӣ, нутқ, малака.

Аннотация

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ПРОЦЕССЕ ВНУТРИКЛАССНОГО ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ

Короче говоря, личностно-ориентированный подход – основная идея гуманистической программы современного образования. Важным аспектом реализации данной стратегии в процессе педагогической работы является реализация дифференцированного индивидуального подхода к учащимся, поскольку он включает раннее выявление склонностей и способностей детей, создание условий для развития личности. Умелое применение приемов и приемов внутренней дифференциации делает процесс педагогической работы реалистичным - в последней степени он соответствует индивидуальным особенностям личности ученика и способствует формированию его уникальных качеств.

Ключевые слова: формирование, компетентность, чтение, младшие школьники, дифференцированное обучение в классе, речь, умения.

Annotation

**DEVELOPMENT OF READING SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE
PROCESS OF INTRA-CLASS DIFFERENTIATED TEACHING**

In short, the personality-oriented approach is the main idea of the humanistic program of modern education. An important aspect of the implementation of this strategy in the process of pedagogical work is the implementation of a differentiated individual approach to students, since it includes early identification of children's inclinations and abilities, creating conditions for personality development. Skillful use of techniques and methods of internal differentiation makes the process of pedagogical work realistic - to the last degree it corresponds to the individual characteristics of the student's personality and contributes to the formation of his unique qualities.

Keywords: *formation, competence, reading, primary school students, differentiated teaching in the classroom, speech, skills.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобочонова Точинисо Ахроровна, магистранти соли аввали факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведение об авторе: Бободжонова Тоджинисо Ахроровна, магистрантка первого курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Bobojonjva Tojiniso Ahrorovna, 1st year master of the pedagogical faculty of Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy.

МЕТОДИКАИ ТАШАККУЛИ МАЛАКА ВА МАҲОРАТҲОИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАТНӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ МАТЕМАТИКАИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Яке аз масъалаҳои муҳими методикаи таълими математика – ин масъалаи дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ ташаккул додани малака ва маҳорати ҳалли масъалаҳои матнӣ мебошад.

Масъалаҳои матнӣ маводест, ки хонандагонро ба мафҳумҳои нав ба нав шинос намуда, барои инкишофи таффаури мантиқӣ ва барқарор намудани робитаи байнифаннӣ шароити мувофиқ фароҳам меоварад [7].

Масъалаҳо имкон медиҳанд, ки донишҳои ҳангоми омӯзиши математика андӯхташуда дар ҳалли масъалаҳое, ки ба ҳаёти рӯзмарра пайдо мешаванд, татбиқ карда шаванд. Бо ибораи дигар, марҳилаҳои ҳалли масъалаҳо намудҳои гуногуни ташаккули фаъолияти фикрии хонандагони синфҳои ибтидоӣ мебошад.

Асосан мавриди ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди дарси математикаи аз се методи асосӣ истифода бурда мешавад: методҳои арифметикӣ, алгебравӣ ва комбиниронидашуда [11].

➤ Методи арифметикӣ - марҳилаи якум ин метод аз таҳлили шартӣ масъала ва тартиб додани нақшаи ҳалли он иборат буда, он фаъолияти пурзӯри муҳокимарониро талаб мекунад [11].

Марҳилаи дуюми ин метод – ҳалли масъала аз рӯи нақшаи тартиб додашуда мебошад. Ин марҳила он қадар душвор нест, чунки нақшаи ҳал алақай дар марҳилаи якум тартиб дода шудааст.

Марҳилаи сеюми ин метод - санҷиши ҳалли масъала мебошад. Вай мувофиқи шартӣ масъала гузаронида мешавад. ҳангоми бо методи арифметикӣ ҳал кардани масъалаҳои матнӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ қобилият ва малакаи муайян пайдо мешавад, ки он бояд дар омӯзиши минбаъда сайқал додашуда, мустаҳкам карда мешавад.

➤ Методи алгебравӣ - моҳият ва хусусияти ин метод аз он иборат аст, ки бузургҳои номаълум дар натиҷаи ҳалли муодила ё системаи муодилаҳо, нобаробарӣ ва системаи нобаробариҳои мувофиқи шартӣ масъала тартиб додашуда ёфта мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо татбиқи ин метод дар назди хонандагон душвории зиёд меорад. ҳангоми татбиқи ин метод фаъолияти асосии муҳокимаронӣ ва донишу малакаҳо ва маҳоратҳои хонандагон ба марҳилаи якуми ҳалли масъала, яъне ба таҳлили шартӣ масъала ва аз рӯи он тартиб додани муодилаҳо ё нобаробариҳо равона карда мешавад. Марҳилаи минбаъдаи ҳал ба методи арифметикӣ монанданд [11].

➤ Методи комбиниронидашуда - мазмун ва моҳияти ин метод аз он иборат аст, ки дар он як чӯзи бузургҳои номаълум бо ёрии ҳалли муодилаҳою нобаробариҳо ва системаи онҳо муайян карда шуда, чӯзи дигарашон бо методи арифметикӣ ёфта мешавад ва дар ин маврид ҳалли масъалаҳои матнӣ хеле сода мешаванд [11].

Хонандагони синфҳои ибтидоӣ муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, литсейҳо ва гимназияҳо медонанд, ки алоқамандии байни бузургҳои асосии тавсифшудаи шарҳдиҳанда бо формулаи $S = vt$ муайян карда мешавад. Дар ин формула S -масофаи тайкардашуда, v – суръати ҳаракат, t -вақти сарф кардашуда мебошад. Аз формулаҳои ҳосил карда шуда бевосита ду формулаи асосиро пайдо кардан мумкин аст, ки онҳо ҳангоми ҳалли масъалаҳо оид ба мафҳуми «ҳаракат» заруранд: $v = S:t$ ва $t = S:v$.

Дар масъалаҳо оид ба мафҳуми «ҳаракат» бузургии муҳимтарин суръат мебошад. Маҳз суръат барои ёфтани ҳалли масъалаи дода шуда роҳи нишон медиҳад. Роҳи тайкардашуда ва вақти ба он сарф кардашуда бо ченакҳои барои хонандагон муқаррарӣ ҳисоб карда мешаванд. Яъне онҳо фақат ба самти афзоиш ва камшавӣ тағйир ёфта метавонанд. Барои суръат низ афзоиш ва камшавии бузургҳои имконпазир аст, аммо вай инчунин бо шартҳои ҳосил ҳаракат муайян карда мешавад. ҳангоми дар дарё ҳаракат кардани суръат чунин муайян карда мешавад:

$$\begin{aligned} v_{\text{ба самти ҷараёни об}} &= v_m + v_p; v_{\text{ба муқобили ҷараёни об}} = v_m - v_p, \\ v_m &= (v_{\text{ба самти ҷараёни об}} + v_{\text{ба муқобили ҷараёни об}}):2; \\ v_p &= (v_{\text{ба самти ҷараёни об}} - v_{\text{ба муқобили ҷараёни об}}):2. \end{aligned}$$

Дар ин ҷо v_m – суръати хоси ҷисми ҳаракаткунанда, v_p – суръати ҷараёни оби дарё мебошад.

Ҳангоми ба як самт паси ҳам (вакте, ки объекти дуҷуми ҳаракаткунанда ба якҷум омада мерасад) ҳаракат намудан ва дуршавӣ (вакте, ки объекти дуҷум аз якҷум қафо мемонад) мафҳумҳои суръати наздикшавӣ ва суръати дуршавӣ) низ хеле муфид мебошанд: $v_n = v_2 - v_1$ ва $v_d = v_1 - v_2$, ки дар ин ҷо v_2 -суръати ҳаракати ҷисми дуҷум, v_1 -суръати ҳаракати ҷисми якҷум, v_n -суръати наздикшави ҷисмҳои ҳаракаткунанда, $v_{\text{дуршавӣ}}$ -суръати дуршави ҷисмҳои ҳаракаткунанда мебошанд. Ҳангоми ҳаракат ба самтҳои муқибил: ба пешвози ҳамдигар ё аз ҳамдигар дур шудан суръатҳои наздикшавӣ ва дуршавӣ бо формулаҳои $v_{\text{наздикшавӣ}} = v_1 + v_2$ ва $v_{\text{дуршавӣ}} = v_1 - v_2$ чен карда мешаванд.

Чӣ хеле, ки медонем, ҷустуҷӯи ҳалли масъалаи лаҳзагӣ аз тартибдиҳии масъалаҳои элементарӣ, гузаронидани муносибатҳои табиӣ ва вобастагии байни бузургҳои дар шартӣ додашуда бо забони математикӣ ва ба даст овардани навъи математикии масъала иборат мебошад.

Ҳамаи ин амалиётҳо маънои таҳлили мантикии ҳолати масъаларо дорад. Муносибатҳои байни бузургҳои ба забони математикӣ: баробарӣ, нобаробарӣ, муодила, системаи муодилаҳо ва нобаробариҳо ва ғайра истифода кардан ба маврид аст. Аз рӯи баробарии додашуда муносибати байни бузургҳои барқарор кардан мумкин аст.

Ба гуфтаҳои болоӣ таъна намуда ва аз таҷрибаи ҳалли масъалаҳо истифода бурда истода, намудҳои асосии муносибатҳои байни бузургҳои ба забони математикӣ гузаронидани онҳоро дар ҷадвали зерин нишон медиҳем (ҷадвали 1).

Намудҳои асосии муносибати байни бузургҳои масъалаҳои лаҳзагӣ ва ба забони математикӣ гузаронидани онҳо.

Ҷадвали 1.

№ т/р	Намудҳои асосии муносибатҳо	Гузориш		
1	Суммаи муносибатҳои а ва ӣ муносибати с-ро ташкил медиҳад.	$a = c - ӣ$	$ӣ = c - a$	$c = a + ӣ$
2	а аз ӣ ба с калон аст.	$a = ӣ + c$	$ӣ = a - c$	$c = a - ӣ$
3	а аз ӣ ба с хурд аст.	$a = ӣ - c$	$ӣ = a + c$	$c = ӣ - a$
4	а аз ӣ ба с маротиба калон аст.	$a = ӣ \cdot c$	$ӣ = a : c$	$c = ӣ : a$
5	а аз ӣ ба с маротиба хурд аст.	$a = ӣ : c$	$ӣ = a \cdot c$	$c = a : ӣ$
6	$a \frac{m}{n}$ – ҳисса.	$a = \frac{m}{n} \cdot b$	$ӣ = a : \frac{m}{n}$	$\frac{m}{n} = a : ӣ$

Таҷриба нишон медиҳад, ки масъалаҳои матнро ба гурӯҳҳои асосии зерин ҷудо кардан мумкин аст:

✓ **Масъалаҳои оид ба ҳаракат:** ҳаракати ростхатта (ба пешвози ҳамдигар, паси ҳам); аз рӯи роҳи сарбаст; ҳаракат бо суръати миёна; ҳаракати ҷисмҳои тӯлкашида.

✓ Масъалаҳо оид ба масулнокӣ: масъалаҳо оид ба қор; масъалаҳо оид ба хавз ва қубурҳо.

✓ **Алгоритми ҳалли масъалаҳои матнӣ:** дохил намудани тағйирёбандаҳо, яъне бо ҳарфҳои х, у, з, ... ишорат кардани бузургҳои, ки мувофиқи шартӣ масъала ёфтани онҳо талаб карда мешавад. Ба забони математикӣ гузаронидани шартӣ масъала бо ибораи дигар тартиб додани муодилаҳо, нобаробариҳо, дохил намудани маҳдудиятҳо. ҳалли муодила ва нобаробариҳо; санҷиши ҳалҳои ба даст овардашуда.

Барои ҳал кардани масъалаҳои матнӣ тайёр шудан, ҳал кардани занҷири масъалаҳои содаю таркибӣ ёри мерасонад. Занҷири масъалаҳои содаю таркибӣ гурӯҳи масъалаҳои интиҳоб кардашудае мебошанд, ки ҳар як масъалаи пасоянди гурӯҳ давоми масъалаи аввала мебошад. Занҷири масъалаҳои содаю таркибиро ҳангоми омӯзиши амалҳои ҷамъ, тарҳ, зарб ва тақсим дар ҳудудҳои гуногун дида мебароянд ва он барои ҳал кардани масъалаҳои матнии мувофиқ тайёр шудан – ин воситаи хубе мебошад. Аммо занҷири масъалаҳои содаю таркибӣ ба намудҳои гуногун дода мешаванд.

Мавриди хусусиятҳои методикаи ташаккули малака ва маҳоратҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди таълими математикаи бояд ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ аз омӯзгор мақсади омӯзиши онро фаҳмида гиранд. Омӯзиши ҳалли масъалаҳои матнӣ барои ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ мушкул буда, ба омӯзиши он диққати ҷиддӣ бояд дод. ҳангоми таълимдиҳӣ омӯзгори синфҳои ибтидоӣ аз усулҳои гуногуни масъалаҳалкунӣ истифода менамояд. Истифодаи маводҳои масъалаҳои матнӣ барои мукамал гардидани савияи дониш, равшан

будани маводи таълимӣ, баланд гардидани ҷаҳонбинӣ, мустаҳкам кардани дониш, малака ва маҳоратҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ дар ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ хизмат мерасонад.

Чӣ тавре, ки ба мо маълум аст, намудҳои гуногуни ҳалли масъалаҳои матнӣ мавҷуд аст. Маводҳои масъалаҳои матнӣ дар раванди таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ мисли дигар ҷанҳо бо тарзу усулҳо ва методикаи гуногун истифода бурда, ҳал намудан мумкин аст.

Ба ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ масъалаҳои матнӣ ҳангоми ҳал кардан бо ёрии расмҳо, нақшаҳо, ҷадвалҳо, схемаҳо, формулаҳо нишон додан ба маврид аст.

Масъалаҳои матнӣ асосан дар фанни математикаи синфҳои ибтидоӣ ба синфҳои сеюм ва чорум таълим дода мешавад. Онҳо бештар ба амалҳои арифметикии ҷамъ, тарҳ, зарб ва тақсим алоқаманд мебошанд. Барои он ки ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ масъалаҳоро ҳал карда тавонанд, зарур аст, ки ба онҳо навъи масъалаҳои матнӣ ва роҳи усулҳои ҳалли онро омӯзонем.

Ҳалли масъалаҳои матнӣ асоси фаъолияти таълими ҳонандагонро дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ ташкил медиҳад ва барои азбаркунии донишу татбиқи он, тақвият додани тафаккури фикрӣ ва инкишофи маҳорату малакаи амалии ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ мусоидат менамояд.

Ҳамин тариқ, ҳалли масъалаҳои матнӣ барои инкишофи зеҳнӣ дар таълим ва тарбияи ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ дар ҷараёни таълими математика мавқеи асосиро мебозад ва тадриҷан ба ҳонандагони хурдсол шавку ҳавас ба омӯзиши фанни математика пайдо мешавад.

Адабиёт:

1. Атаханов Р. Ҳалли масъалаҳо бо ёрии муодилаҳо. – Душанбе: Ирфон. 1969. – 152 с.
2. Бегимов Ҳ.Ҳ., Разоқов А., Акбаров Д. Ҳалли масъалаҳои математикӣ дар синфҳои ибтидоӣ. // Маърифати омӯзгор, 2007, № 10. – С.45-49.
3. Бегимов Ҳ.Ҳ., Рабиев С., Раҷабов Т.Б., Файзуллоев А.М. Методикаи таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2023. – 375 с.
4. Иззатуллоев К., Пирназаров А., Давлатов Т., Муродова Д. Таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе. 2016. – 176 с.
5. Осимов Қ.У., Фридман Л.М. Методҳои ҳалли масъалаҳои математикӣ. – Душанбе: 1987. – 207 с.
6. Маҳкамов М., Бойматов К., Нуралиев Ё.Г., Қодиров Н. Методҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ. Дастури методӣ барои донишҷӯён ва оmezгорон. – Душанбе: 2016. – 128 с.
7. Маҳмудов Т., Давлатов Т. Методҳои ҳалли машқ ва масъалаҳои математикӣ синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2013. – 136 с.
8. Маҳкамов М., Раҷабов Т., Бойматов К., Норов Қ., Бегимов Ҳ. Математика. Супоришҳои тестӣ барои снфи 4. – Душанбе: 2020. – 127 с.
9. Методика обучения математике в начальных классах: Курс лекций. Байрамукова П.У., Уртенова А.У. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2009. – 299 с.
10. Осимов Қ.У., Фридман Л.М. Методҳои ҳалли масъалаҳои математикӣ: Дастур барои муаллим. – Душанбе: 1987. – 207 с.
11. Рогановский Н.М., Рогановская Е.Н. Методика преподавания математики в средней школе. Часть 1: Общие основы методики преподавания математики (общая методика). – Могилев: МГУ им. А.Л. Кулешова, 2010. – 312 с.

Калидвожаҳо: таҳсилот, таълим, тарбия, дониш, малака, маҳорат, масъала, навъи масъала, масъалаи матнӣ, ҳалли масъалаи матнӣ, метод, алоқамандии байни бузургӣҳо, математикаи синфҳои ибтидоӣ, ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ, омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ, муассисаҳои таҳсилоти таълимӣ.

Аннотация

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ И РЕШЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье автор акцентирует внимание на повышении математических знаний учащихся младших классов при решении текстовых задач.

В статье анализируются несколько основных методов обучения математике, которые используются для решения текстовых задач в процессе обучения математике в начальных классах.

Отмечается, что для эффективного осуществления процесса обучения математике при решении текстовой задачи она составляет основу деятельности учащихся при обучении математике начальных классов и имеет большое значение для приобретения знаний и их применения, укрепление мышления и развитие практических навыков учащихся начальных классов. Чтобы учащиеся начальных классов эффективно осваивали математические понятия при решении текстовых задач, учителю необходимо реализовать правильный процесс формирования...

Таким образом, научные исследования показали, что одним из способов повышения качества и эффективности математических знаний учащихся начальных классов является метод развития умений и навыков решения текстовых задач в процессе обучения математике.

Ключевые слова: образование, воспитание, обучение, знание, умение, навыки, задача, тип задачи, текстовая задача, решение текстовой задачи, метод, соотношение величин, начальная школьная математика, младшие школьники, учителя начальных классов, образовательные учреждения.

Annotation

METHODS OF DEVELOPING COMPETENCIES AND SOLVING TEXT PROBLEMS IN THE PROCESS OF TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY CLASSES

In this article, the author focuses on increasing the mathematical knowledge of primary school students when solving word problems.

The article analyzes several basic methods of teaching mathematics, which are used to solve word problems in the process of teaching mathematics in primary school.

It is noted that for the effective implementation of the process of teaching mathematics when solving a word problem, it forms the basis of students' activities when teaching mathematics in primary grades and is of great importance for the acquisition of knowledge and its application, strengthening the thinking and development of practical skills of primary school students. In order for elementary school students to effectively master mathematical concepts when solving word problems, the teacher needs to implement the correct process of forming...

Thus, scientific research has shown that one of the ways to improve the quality and efficiency of mathematical knowledge of primary school students is the method of developing skills in solving word problems in the process of teaching mathematics.

Keywords: education, upbringing, training, knowledge, skill, skills, task, type of task, word problem, solution of a word problem, method, ratio of quantities, primary school mathematics, primary school students, primary school teachers, educational institutions.

Маълумот дар бораи муаллиф: Кенчаева Саида Махмадзарифовна, магистранти соли аввали факултети педагогика, ихтисоси таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 917885550

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент Бегимов Ҳусен Худоярович

Сведения об автор: Кенджаева Саида Махмадзарифовна, магистрантка первого курса педагогического факультета, специальность начального образование Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 917885550

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Бегимов Ҳусен Худояроич

About the author: Kenjaeva Saida Mahmadzarifovna, first year masters of the faculty pedagogical and law specialty primary education, Tajik Pedagogical University name after Sadrididin Aini. Phone number: +992 917885550

Scientific director: ccandidate of ppedagogical sciences, associate professor Begimov Husen Khudoyarovich

НАҚШИ КИШВАРШИНОСӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ХОРИЧӢ

Хусусияти чомеаи муосир дар марҳилаи рушд аз он иборат аст, ки шумораи алоқаҳои байналхалқӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти инсон рӯз то рӯз меафзояд. Муоширати байналхалқӣ дар сиёсат, фарҳанг, иқтисод ва бисёр дигар соҳаҳо талаб мекунад, ки методологияи таълими забони хориҷӣ ба шароити муоширати воқеӣ нигаронида шавад.

«Мақсади ниҳони таълими забони хориҷӣ ташаккули салоҳияти кавии коммуникативӣ мебошад, ин маънои онро дорад, ки на танҳо салоҳияти забонии хонандагон, балки салоҳияти ғайризабонии онҳо низ рушд ёфта бошад, бидуни он муоширати мувофиқ ва ҳамдигарфаҳмӣ имконнопазир аст, зеро барои раванди муоширати бомуваффақият намоёндагии баробарии аъзоёни муошират дар бораи воқеияти атроф зарур аст» [2, с.61]. Аввалан, биёед ба мафҳумҳои асосии мавзӯи тадқиқот-минтақашиносӣ ва забоншиносии кишваршиносӣ назар андозем.

«Дар раванди омӯзиши забони хориҷӣ мактаббачагон на танҳо маълумот аз соҳаи грамматика, лексика, услубшиносӣ ва фонетика мегиранд, балки инчунин бо фактҳои марбут ба соҳаҳои гуногуни ҳаёт, пеш аз ҳама, бо ҳаёти иҷтимоӣ, таърихӣ ва рӯзмарра шинос мешаванд. Барои дуруст истифода бурдани калимаю ибораҳои зиёди забони хориҷӣ, фаҳмидани маънои онҳо, донишҷӯи ҳолатҳои истифода ва баъзан маълумот аз воқеияти сиёсии кишвари омӯхташаванда, таърих, фарҳанги он ва ғайра зарур аст» [1, с.72].

«Шароити гуногуни мавҷудияти кишварҳо ва миллатҳо, вижагиҳои фарҳанг, таърих ва низомҳои сиёсӣ фарқияти ҷашмраси ин навъи иттилоотро дар байни ғӯяндагони забонҳои гуногун муайян мекунад. Аз ин рӯ, касе ба зарурати омӯзиши вижагиҳои кишвари таҳқиқшаванда бо роҳи ҳамгирии равиши кишваршиносӣ дар таълими забони хориҷӣ ҳамчун яке аз ҷанбаҳои муҳимтарини таълими забон шубҳа намекунад» [4, с.15].

Раванди таълими забони хориҷӣ дар сурати мавҷуд набудани шарҳу эзоҳҳои фарҳангӣ ғайриимкон аст, мувофиқан дар баробари амалияи суҳанронии шифоҳӣ таълими воқеияти кишвари забони омӯхташаванда ба мадди аввал меояд. Дар методологияи ватанӣ таълими маълумот дар бораи ин ё он кишвар ба таври анъанавӣ минтақашиносӣ номида мешавад; муассисаҳои таълимии Фаронса курсҳои «забон ва кишваршиносӣ» - ро истифода мебаранд.

Стандарти давлатии таълим ба номгӯи мақсадҳои таълими забони хориҷӣ дар мактаби миёна ташаккул додани «муносибати мусбат ба забони хориҷӣ ва маданияти одамони ин забонро дар мактаббачагон пешбинӣ менамояд. Таълим тавассути забони хориҷӣ донишҷӯи фарҳанг, таърих, воқеият ва анъанаҳои кишвари забони омӯхташавандаро (забоншиносӣ ва минтақашиносӣ)-ро дар назар дорад. «Мактаббачагонро дар диалектикаи фарҳангҳо, дар рушди фарҳанги умумибашарӣ, дарк кардани нақши забон ва фарҳанги гуфтор дар оинаи фарҳанги халқи дигар фаро мегирад» [3, с.32].

«Мақсади асосии ҷанбаи кишваршиносӣ инкишоф додани салоҳияти коммуникатсионии хонандагон дар раванди муоширати байналмилалӣ, пеш аз ҳама тавассути дарки дурусти нутқи ҳамсӯҳбат, инчунин матн ва дигар иттилооте, ки барои забони хориҷӣ пешбинӣ шудааст, мебошад» [9, с.82].

Дар заминаи таълими забони хориҷӣ, забоншиносӣ ва минтақашиносӣ метавонанд бисёр мушкилот, аз ҷумла масъалаи дурусти дарки матни забони хориҷиро ҳал кунанд. Ин масъала яке аз проблемаҳои асосии филологӣ ба шумор меравад, зеро ба таври кофӣ дарки матни забони хориҷӣ бо тамоми тобишҳои маъно, нозуқиҳо, инчунин интиҳоби муодили мувофиқи забони модарӣ ишораҳо, зерматн ва ғайраро, бахусус аз нигоҳи тарҷума, на танҳо фаҳмидани он муҳим инчунин ниҳоят душвор ба назар мерасад.

Мутаносибан, надонишҷӯи ҳамаи ин нозуқиҳо дар муоширати забони хориҷӣ ба таври қобили мулоҳиза мушкилот эҷод мекунад ва дар ниҳоят салоҳияти коммуникатсионии мактаббачагонро коҳиш медиҳад. Яке аз вазифаҳои асосии забоншиносӣ ба низом даровардани воситаҳои забон ва нутқ, омӯзиш ва дар шакли оптималӣ пешкаши хонандагон мегардад, то ки онҳо то ҳадди имкон самаранок аз худ карда шаванд. Дар робита ба ин метавон гуфт, ки «ҷанбаи кишваршиносӣ дар таълими забони хориҷӣ дар баробари дигар илмҳо ба монанди педагогика, психология ва ғайра низ заминаи забонӣ дорад» [10, с.56].

Дар баробари ин метавон гуфт, ки заминаи лингвистии равиши минтақавии методологияи таълими забони хориҷӣ ба доираи таҳқиқоти забоншиносии кишваршиносӣ дохил шудааст. Дар ин ҷо талаботи муоширати байналмилалӣ нақши хоса дошта, эҳтиёҷоти амалии равшан намудани ҷанбаи амалии таҳқиқот дар соҳаи забоншиносиро ба вучуд меорад. Ҳамин тавр, дар амалии таълими забони хориҷӣ асоси забоншиносии кишваршиносӣ муқоисаи фразеология ва лексикологияи ду забони омӯзишшаванда мебошад.

«Равиши социолингвистӣ бо материали забонӣ дар ин ҷо характери иҷтимоӣ лингвистӣ дошта, на танҳо ба омӯзиши шаклҳои забонӣ пеш аз ҳама ба шароити иҷтимоии тафовутҳои забонӣ таъсир мерасонад» [7, с.20]. Дар бораи вазифаҳои забоншиносӣ, ки ба ҷузъи минтақавии таълим нигаронида шудааст, суҳан ронда, дар бораи муайян кардан ва дарки иттилооти забони хориҷӣ, ки барои забони таҳқиқшаванда ягона ва ҷудо аст, зикр кардан лозим аст.

Ҳамчун предмети забоншиносӣ ва минтақашиносӣ маводи мушаххаси забоншиносӣ ба таври анъанавӣ фарҳанг ва хусусиятҳои миллии кишвари забони омӯхташавандаро инъикос мекунанд. Дар баробари ин барои тасниф намудани воҳиди луғавӣ ба сифати маводи забонӣ ва фарҳангӣ меъёрҳои муайян вучуд доранд.

Одатан, ҳангоми интиҳоби маводи забоншиносии кишваршиносӣ ба назар мерасанд, ки оё он дорои майдонҳои маъноӣ, ки хоси фарҳанги муайян буда, дар дигарон вучуд надорад, ба ибораи дигар, ҷузъи миллии дар он то кадом андоза равшан ифода ёфтааст» [6, с.22].

Вазифаи асосии забоншиносӣ-кишваршиносӣ ҳамчун илм интиҳоб ва омӯзиши чунин воҳидҳои забонӣ мебошад, ки хусусияти миллии кишвар ва миллатро ҳамчун муҳити мавҷудияти забон ба ҳадди аксар ифода кунанд. Ба сифати воҳидҳои забонӣ инҳо ҷудо карда мешаванд:

- воқеияти забонӣ (яъне воҳидҳои забонӣ, ки предмету ҳодисаҳоро ифода мекунанд, ки дар як забон мавҷуд буда, дар забони дигар муодил надорад);

- луғати коннотатсионӣ (воҳидҳои забонӣ, ки майдонҳои семантикиашон аз рӯи маънои бевоситаашон мувофиқат мекунанд, вале метавонанд дар забонҳои гуногун дар ассотсиатсияҳое, ки онҳо ба вучуд меоранд, фарқ кунанд);

- луғати заминавӣ (воҳидҳои лексикӣ, ки предмету ҳодисаҳоро ифода мекунанд, ки дар забонҳои гуногун ба ҳам монанданд, вале аз ҷиҳати хусусиятҳои миллии фарқ мекунанд);

«Фразеологизмҳо ва ибораҳои маҷмӯъ барои минтақашиносӣ низ таваҷҷӯҳи хонандагонро низ ба худ ҷалб мекунанд, зеро ин ҳодисаҳои забоншиносӣ махсусан хусусиятҳои миллии забон, хусусиятҳои таърихӣ фарҳангии кишвари таҳқиқшаванда, расму оин ва тарзи зиндагии мардумро равшан инъикос мекунанд» [8, с.37].

«Фарҳанги миллии дар баъзе падидаҳои забонӣ хеле равшан зухур мекунанд ва аксар вақт имконнопазир аст, ки омӯзандаи як забони хориҷӣ воҳидҳои забониро ҳамон тавре, ки бо забони модарӣ худ мефаҳмад, забони хориҷиро ҳамон тавр фаҳмад.

Ин мушкилот дар муоширати байналхалқӣ, инчунин ҳангоми мутолиаи адабиёти забонҳои хориҷӣ ва матбуот эҳсос мешавад ва мувофиқан зарурати интиҳоби дақиқ ва омӯзиши воҳидҳои забонии кишваршиносӣ дар заминаи омӯзиши забони хориҷӣ зери шубҳа гузошта намешавад» [5, с.127].

Ҳангоми ворид намудани ҷанбаи миллии-фарҳангӣ ба раванди таълим дар дарси забони хориҷӣ омӯзгор, пеш аз ҳама, бояд ба захираҳои аслии таваҷҷӯҳ зоҳир намояд, дар дарс муҳити забонӣ фароҳам овардан муҳим аст, то хонандагон ҳудро ба фарҳанги ин кишвар наздиктар ҳис кунанд. Дар ин бобат асарҳои адабӣ ва предметҳои рангаи миллии ёрии калон расонда метавонанд. Илова бар ин, аз як тараф мавод бояд барои хонандагон ҷолиб бошад, аз тарафи дигар ба процесси таълим ғоидаи муайян оварад ва муаллим ба мақсаду вазифаҳои муайяни тарбиявӣ ноил шавад.

Ҳамин тавр, маълумот дар бораи системаи таълимии кишвари таҳқиқшаванда, далелҳои таърихӣ, хусусиятҳои одоб ва ғайра ба хонандагон кӯмаки хуб шуда метавонад. Умуман, дар заминаи омӯзиши забони хориҷӣ ошноии хонандагон бо фарҳангу анъанаҳои кишвари омӯхташаванда ва таъриху воқеияти муосири он хеле муҳим аст.

Тавре олимони соҳа қайд мекунанд, салоҳияти коммуникатсиониро бидуни дониши устувори тамоюли иҷтимоӣ-фарҳангӣ, маълумот дар бораи кишвари забони омӯхташаванда ва менталитети мардуми сокини он ташаккул додан мумкин нест. Чунин мафҳуми васеъ ва умумичаҳонӣ, ба монанди фарҳанг дар маҷмӯъ як воситаи тавоноии ташаккули шахсияти хонанда мебошад. Бо дарки аҳамияти омӯзиши заминаҳои иҷтимоӣ фарҳангии кишвари забони мавриди ҳадаф, таҳқиқоти муосир дар соҳаи методикаи таълими забони хориҷӣ, тавре

ки дар боло зикр гардид, аҳамияти омӯзиши луғате, ки хусусиятҳои миллий ва менталитети кишвари таҳқиқшавандаро инъикос мекунад, инчунин воҳидҳои забонӣ, ки дониши иттилооти ҷуғрофии минтақавиро дар назар доранд, таъкид таъкид мекунад. Гузашта аз ин, чунин маълумот метавонад ба тамоми соҳаҳои имконпазири ҷомеа: илм, санъат, таърих, адабиёт, урфу одат ва анъанаҳои халқҳои сокини кишвар ва ғайра таъсир расонад.

Мутаносибан, чунин равиш ба пур қардани мундариҷа ва ғайи гардонидани дарси забони хориҷӣ, зиёд шудани таваҷҷӯҳи хонандагон ба ин фан мусоидат мекунад ва ҳавасмандии азхудкунии малакаҳои коммуникатсионии ин забонро зиёд мекунад, аз ин рӯ, зарур аст, ки ба ҷорӣ намудани маводҳои кишваршиносӣ барои омӯзиши забони фаронсавӣ аз марҳилаҳои ибтидоии таълим оғоз карда шавад.

Чун қоида, таҳсил дар мактаби миёна дар зодгоҳи хонанда сураат мегирад ва ҳангоми омӯзиши забони хориҷӣ ӯ бо забони модарӣ робитаи мустақим надорад. Мутаносибан сатҳи дониши кишваршиносӣ, донишҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, тарзи тафаккур ва менталитети марбут ба кишвари забони омӯхташаванда дар ибтидо дар байни хонандагон паст аст.

Дар натиҷа рафтори гуяндаи забони омӯхташаванда аз нуқтаи назари фарҳанги модарии хонандагон, меъёрҳои муоширати дар кишвар қабулшуда, одоби муошират ва ғайра шарҳ дода мешавад.

Чунин сценария, мутаассифона, дар айни замон камназир нест, аммо барои пешгирии ин ҳодиса бояд ҳадди ақалли чораҳо андешида шаванд, зеро ин гуна ҳолатҳо боиси нофаҳмии забони модарӣ ва ҳалалдор шудани иртиботи байналмилалӣ мегардад. Забони хориҷиро танҳо дар заминаи тамаддуне, ки бо он сӯҳан мегуянд, омӯختан лозим аст. Ва ҷузъи минтақашиносии таълим ба ин талабот пурра ҷавобгӯ аст.

Омӯзиши ҷузъи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ошноии хонандагонро бо маълумоти марбут ба фарҳанг, таърих, анъанаҳо, низомии иҷтимоӣ, одоб ва меъёрҳои рафтори иҷтимоии кишвари забони омӯхташавандаро дар бар мегирад. Бинобар ин, тамоми иттилооти забони хориҷие, ки хонанда гирифтааст, бояд аз ҷониби ӯ дар заминаи муоширати байнифарҳангӣ тафсир карда шавад, ки ин бидуни дониши ибтидоӣ дар бораи хусусияти иҷтимоӣ фарҳангӣ ва минтақашиносӣ ғайриимкон аст.

Махсусан таъкид қардан лозим аст, ки «иттилооти дорой хусусияти кишваршиносӣ бо назардошти ҳавасмандгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон, шавқу завқ ва фаъолияти онҳо ба дарс ба ташаккули малакаҳои муошират, баҳусус, қобилияти нутқи онҳо таъсири назаррас мерасонад».

Омӯзгор аз марҳилаҳои аввали омӯзиши забони хориҷӣ сар карда хонандагонро, бояд ҳадди ақал дар сатҳи ибтидоӣ дар раванди муошират ҳавасманд намояд.

Дар ин ҷо чизи муҳим, пеш аз ҳама, қобилияти дарк қардан ва мутобиқ қардани нутқи хориҷӣ бо гӯш қарда фаҳмидан мебошад, зеро бе ин дар раванди муоширати забони хориҷӣ иштирок қардан ва малакаҳои нутқи шифохиро азхуд қардан ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, вазифаи аввалиндарача дар марҳилаи ибтидоии таълими забони хориҷӣ ташаккул додани маҳорати гӯш қарда фаҳмидан аст ва баъдан суҳан гуфтан.

Мактаббачагон дар навбати аввал бояд маводи забониро барои барои муошират ҷамъ оваранд ва онро дар муошират дар дарси забони хориҷӣ истифода баранд, ки ин барои онҳо ниҳоят ҷолиб ва завқангез мебошад.

Азхудкунии муоширати шифохии хонандагон, тавре ки дар боло қайд гардид, аз гӯш қардан оғоз мешавад, ки асоси муоширати забони хориҷиро ташкил медиҳад.

Дар баробари ин, раванди шундан на танҳо далели дарки паёми аудиоӣ, балки ҳамчун воситаи омода қардани посух ба ин паём, ташаккул додани андешаи шахс тавассути имкониятҳои забони омӯхташаванда хизмат мекунад.

Хулоса бо ҷамъбасти ҳамаи маълумоти боло, бояд қайд намуд, ки маводҳои кишваршиносӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии забони хориҷӣ ба ташаккули салоҳиятҳои нутқӣ, забоншиносӣ ва фарҳангии хонандагон, ки ҷузъи ҷудонашаванда мебошанд, таъсири калон мерасонад. Маводҳои минтақашиносӣ ба омӯзиши забони хориҷӣ ба заминаҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, ки раванди муошират бо забони хориҷӣ ҳамроҳӣ мекунад, афзалият медиҳад. Мо қайд мекунем, ки омӯзиши гӯш қардан хонандагонро ба раванди гуфтор бо забони хориҷӣ омода месозад ва ҳуди суҳан маҳорати дарки нутқи забони хориҷиро ташаккул медиҳад, ки аз ҷудонапазирии мавҷудияти ин ду падида ва зарурати омӯзиши онҳо дарак медиҳад.

Адабиёт:

1. Андреевская Л.А. Методика обучения французскому в средней школе. – М.: 1983. – 219 с.
2. Астапова Н.О. Лингвистические аспекты межкультурной коммуникации. – Барнаул, 2012. – 274 с.
3. Бобкова Л.В. Страноведение как форма привития интереса к изучению иностранного языка // Иностранные языки в школе. 2004. №5. – С.32.
4. Гальскова Н.Д. Межкультурное обучение: проблема целей и содержания обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. 2014. №1. – С.15-18
5. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. – СПб.: 2015. – 351 с.
6. Мелехина Е.В. Инициирование общения на занятиях по немецкому языку посредством работы с иноязычным текстом// ИЯШ. 2013. №1. – С.44-46.
7. Миньяр-Белоручев Р.К., Оберемко О.Г. Лингвострановедение или «иноязычная культура» // Иностранные языки в школе. 2013 №4. – С.20-23.
8. Райхштейн А.Д. Лингвистика и страноведческий аспект в преподавании иностранных языков. // Иностранные языки в школе. 2013. №6. – С.37.
9. Реализация лингвострановедческого подхода на уроках иностранных языков // Иностранные языки в школе. 1996. №6. – С.56.
10. Шамов А.Н. Реализация лингвострановедческого подхода на уроках иностранных языков // Иностранные языки в школе. 2011. №6. – С.56.

Калидвожаҳо: *кииварииносӣ, фарҳанг, забон, хориҷӣ, таҷриба, муошират.*

Аннотация

РОЛЬ СТРАНОВЕДЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В данной статье говорится о роли страноведения в процессе обучения иностранному языку. Следует отметить, что страноведение и социокультурные материалы иностранного языка оказывают большое влияние на развитие речевых, языковых и культурных навыков учащихся, которые являются его неотъемлемой частью. На материале страноведения отдается приоритет изучения иностранного языка социокультурному фону, сопровождающему процесс общения на иностранном языке. Опыт показывает, что усиление страноведческого и социокультурного аспекта в процессе обучения иностранному языку повышает культуру общения и социального поведения в целом, приводит студентов к реальному общению на иностранном языке и тем самым развивает их коммуникативные навыки.

Ключевые слова: *страноведение, культура, язык, зарубежный, опыт, общение.*

Annotation

THE ROLE OF REGIONAL STUDIES IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

This article discusses the role of regional studies in the process of teaching a foreign language. It should be noted that regional studies and socio-cultural materials of a foreign language have a great influence on the development of students' speech, language and cultural skills, which are an integral part of it. Based on the material of regional studies, priority is given to the study of a foreign language to the socio-cultural background that accompanies the process of communication in a foreign language. Experience shows that strengthening the regional and socio-cultural aspects in the process of teaching a foreign language improves the culture of communication and social behavior in general, leads students to real communication in a foreign language and thereby develops their communication skills.

Keywords: *regional studies, culture, language, foreign, experience, communication.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Рафиева Дурдона донишҷӯи соли панҷуми факултети забонҳои романӣ-германи Донишгоҳи давлати омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 988207845

Роҳбари илмӣ: дотсент Курбанов Т.З.

Сведение об авторе: Рафиева Дурдона студентка пятого курса факультета романско-германских языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 988207845

Научный руководитель: доцент Курбанов Т.З.

About the author: Rafieva Durdona, fifth year student of the Faculty of Romance and Germanic Languages, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Phone: +992 988207845

Scientific supervisor: docent Kurbanov T.Z.

НАЗАРЕ БА ТАЪЛИМИ ТАРКИБИ КАЛИМА ВА КАЛИМАСОЗӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Аввалан, дар асоси муқоисаи калимаҳо аз рӯи маъно ва таркиб истилоҳ ворид карда мешавад «калимаҳои марбут» баъд хабар дода мешавад, ки қисми умумии вобастаи калимаҳоро реша ва калимаҳои ба ҳам алоқамандро якреша меноманд. Барои дар хонандагон инкишоф додани қобилият калимаҳои якрешаро аз рӯи ду хусусияти муҳимашон шинохтан, иҷро шудани калимаҳои муқобил бо як реша ва синонимҳо (масалан: далери – нотарсӣ), инчунин муқобилат якхела ва калимаҳое, ки реша доранд-омонимҳо (масалан: шона–узви бадани инсон, балки шона – асбоби орошидӣ). Калимаҳои муқобил решаи калимаҳо ва синонимҳоро огоҳ мекунад, фаҳмиши нодурусти хонандагон танҳо ба наздикии маъноии калимаҳо равона карда шавад.

Калимаҳои бо решаи якхела ва калимаҳои дорои решаро муқобил гузоштан ба мо имкон медиҳад, ки хатоҳои марбут ба тамаркузро пешгирӣ кунем. Чунон ки маълум аст, дар забони мо вожаҳои иқтибосӣ калимаҳои ҳиссаҳои гуногуни нутқ вучуд доранд. Ҳар як қисми нутқ дорои хусусиятҳои калимасозӣ аст. Дар марҳилаи ибтидоии омӯзиши ҳамсабақҳо.

Диққати хонандагон ба он равона карда мешавад, ки ба ҳуди факти мавҷудияти забон калимаҳои иқтибосӣ, ки предмет, амали предмет, аломатро ифода мекунанд, ба назар мерасад. Барои ин мақсадҳо истифода бурдани таҳлили матн махсусан самаранок аст, ки дар онҳо калимаҳои якреша аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ мавҷуданд, инчунин бо таваҷҷӯҳ ба интиҳоби калимаҳо бо як реша қор қардан лозим. Ҳамзамон муқоисаи калимаҳо барои муқаррар намудани шабеҳии онҳо тафовут дар маъно ва таркиб дида мешавад. Хеле муҳим аст, ки ба хонандагон далелҳоро фаҳмонда, чаро калимаҳои алоҳида як реша доранд, ду хусусияти асосии онҳо кадом аст? масалан: «Суханро баён мекунанд ва менависанд, зеро онҳо як решаи муштарак доранд, калимаҳо аз ҷиҳати маъно монанданд» [4, 270].

Ин мушоҳидаҳо барои бошуурона навиштани садонокҳои бетараф, садонокҳои чуфтшуда ва бесадо озмуда, ҳамсадоҳо бошанд дар решаи калимаҳо асос мегузоранд.

Дониш дар бораи имлои якхелаи реша ва инкишоф додани маҳорати имлои калимаҳо бо садонокҳои бечунучаро дар реша муҳим аст. Бинобар ин, кай бо имлои калимаҳое, ки мувофиқи он навишта шудаанд, шинос намудани хонандагон бо принсипи анъанавӣ (маънои калимаҳои пешбинишуда), дуруст навиштанро ёд додан лозим аст, на танҳо калимаи дар луғат додашуда, балки тамоми гурӯҳи калимаҳои ба ҳам алоқаманд: шабнам, яхбандӣ, ях қардан ва ғ.

Дар рафти бо калимаҳои ҳамдигар шинос қардани хонандагон ақидаҳои ибтидоии онҳо дар бораи морф низ ҳамчун назаррас қисмҳои калима шакл мегиранд. Ин на танҳо ба реша, балки ба пешванд ва пасванд низ дахл дорад. Чунин муносибат дар омӯзиши калимаю морфемаҳои ҳамдигар табиист, зеро ҳам шабоҳат ва ҳам фарқи калимаҳои ҳамсоя бо ҳамдигар муайян карда мешаванд.

Калимасозӣ ва таркиббандӣ чунин қисмати забоншиносӣ аст, ки аз имконоти калимасозию таркиббандии забон баҳс намуда, тарз ва роҳҳои сохта шудани калимаю таркибҳо ва бадин васила ғайи гардидани таркиби луғавии забонро меомӯзад. Дастгоҳи калимасозии забон ҷӣ андоза қоршоям ва фаъол бошад, забон аз лиҳози сарвати луғавӣ ҳамон қадар бой ва қудратманд мегардад [5, 320].

Ҳиссаҳои маънодори калимаро морфема меноманд. Калимаи ҳалвогар аз ду морфема ҳалво – решаи калима (номи ҳӯрок) ва пасванди калимасозии -гар (номи шахс вобаста ба соҳаи машғулият, касб) иборат аст. Калимаи келинбинӣ аз се морфема: решаҳои келин ва бин (асоси замони ҳозираи феъл), пасванди -ӣ (номи амал) сохта шудааст.

Морфемаҳо калимасоз, шаклсоз ва муштараквазифа (калимасозу шаклсоз) мешаванд: дар калимаи ҳалво-гар-он морфема ё пасванди -он шаклсоз буда, маънои калимаи ҳалво- гарро тағйир намедиҳад, балки шакли онро дигар қардаст: ҳалвогар – шумораи танҳои исм, ҳалвогарон – шумораи чамъ. Дар исми ҳалво-гар пасванди калимасозии -гар аз решаи ҳалво (номи ашё, ҳӯроқворӣ) исми ҳалвогар сохтааст, ки ба мафҳуми касбу қори шахс далолат мекунад. Дар калимаи розак пасванди -ак шаклсоз аст:

Барҳез, ки мову ту чу қонем

В-аз розаки ҳамдигар бидонем (Чалолиддини Румӣ).

Дар ин байт калимаҳои бархез аз пешванди –бар ва решаи хез, ҳамдигар аз пешванди ҳам– ва решаи дигар иборатанд.

Дар калимаи пайвандак пасванди –ак калимасоз аст: аз решаи пайванд ва пасванди -ак истилоҳи забоншиносӣ сохта шудааст.

Бо ёрии морфемаҳои калимасозии забон пешванду пасванд сохтани калимаро усули калимасозии сарфӣ (морфологӣ) меноманд.

Пешвандҳои *ҳам-, бар-, бе-, но-,* пасвандҳои *-гар, -бон, -зор, -ин (-гин), –ӣ (-гӣ)* калимаҳо сохта, калимаҳои ҳосилшуда ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доштанро ва бо кадом маъно калимаи нав сохтаанд, муайян мешавад.

Аз матни зерин калимаҳои сохта ва мураккабро нависед ва шарҳ диҳед, ки аз кадом ҳиссаи (ё ҳиссаҳои) нутқ бо кадом тарз сохта шудаанд:

Дар корғаи кӯзагаре рафтам дӯш,

Дидам ду ҳазор кӯза гӯёву ҳамӯш.

Ногоҳ яке кӯза баровард хурӯш:

«Ку кӯзагару кӯзахару кӯзафурӯш?» (Хайём)

Ҳикоят

Панҷоякро гуфтанд:

- Чаро ба шакли қачпайкарон афтодӣ ва пой дар роҳи қачравӣ ниҳодӣ?

Гуфт:

- Аз мор таҷриба бардоштам, ки бо он ростию ростравӣ ҳамеша аз санги чафо саркӯфта аст ё аз захи ситам думбурида (Чомӣ).

Аз калимаҳои *мехр, фитна, панд, ибрат, ҳайрат, ҳикмат, ҳазл, шӯхӣ* ва *чузъҳои -омез, -ангез* ва *-омӯз* калимаҳои мураккаб сохтан лозим меояд, ки бо феълҳои *омехтан, ангехтан* ва *омӯхтан* таносуби маъноӣ дошта бошанд.

Кадам тарзи калимасозӣ дар забон маъмул аст? Барои ин ба китоби М. Шакурӣ «Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад» муроҷиат мекунем. Лаҳзаҳои хотирмон ё хотирнишин, оби ноҷӯшмода ё наҷӯшида, воситаи алоқаи ҳозирзамонӣ ё ҳозирзамон, комёбиҳои назаррас ё чашмгир, ҳар чизи пураарзиш ё гаронарзиш, вазифаи пурмасъулият ё масъул, лаҳзаҳои пурфараҳ ё фараҳнок, дили пурафғор ё афғор, хонаи шашхӯчрадор ё шашхӯчра, шавҳари кӯдакдӯст ё кӯдакдӯстдор, биноҳои серошӯна ё баландошӯна, садамаи нақлиётӣ ё нақлиёт, мавзёҳои истироҳатӣ ё истироҳат, шароити корӣ ё кор, машғулиятҳои беруназмақтабӣ ё берун аз мактаб.

Домони имконоти калимасозии забони тоҷикӣ хеле фарох аст, вале на ҳамаи тарзҳои ифода қобили қабуланд. Чунончи, дар забони гуфтугӯ ва наشريҳои имрӯза истифодаи чунин калимаҳои мураккаб бисёр мушоҳида мешавад: бо об таъминкунии хоҷагиҳои деҳқонӣ, обёрикунӣ заминҳои бекорхобида, истифодабарии қувваҳои қори деҳот, иҷрошавӣ (ё иҷроиш) нақшаҳои солона ва ғайра. Маълум аст, ки исмҳои таъмин (таъминот), обёрӣ ва истифода худ номи амаланд, бинобар ин ба зам намудани -кунӣ, -барӣ ва –шавӣ эҳтиёҷ нест: таъмини хоҷагиҳои деҳқонӣ бо об, обёрии заминҳои бекорхобида, иҷрои нақшаҳои солона.

Аз ду решаи калима сохтани калимаи мураккаб ба мароми забони тоҷикӣ мувофиқ аст. С.Улуғзода калимаи мураккаби «хӯшачиндухтарон»-ро бо ибораи «духтарони хӯшачин» ба тариқи мувозӣ қор фармудааст, то ки як қолаби ифода тақрор наояд.

Нуксонҳои ин тарзи калимасозиро ислоҳ кунед: маҳсулотхаридкунӣ, эътирозбаёнкунӣ, суистеъмолкунӣ, пахтадозакунӣ, шеърҷодкунӣ, омодашавӣ, аспасаворшавӣ, хонавайроншавӣ, истифодабарӣ, таъсисёбӣ, худсиroyатёбӣ, муқобилиятнишондиҳӣ, азнавбарқароркунӣ. баҳисобгирӣ, барӯйхатгирӣ.

Дар забони тоҷикӣ *ҳамтақдир, ҳамдард, ҳамроз* барин калимаҳо мавҷуданд, ки ҳасби ҳоли шахсро ифода мекунанд. Аммо *ҳамхандаю ҳамгиря* шояд то кунун дар ёди касе набуд. Ё ин ки бо номҳои ранг дар забонамон фақат феълӣ *сабзидан* ба маънои «рустан» вучуд дошт.

Қаламқашони ҷӯянда ин гуна вожаҳои тару тозаро аслан бо нияти ғанӣ гардонидани ганҷинаи луғавӣ забони модарӣ насохтаанд, балки барои ҷаззоб ва дилнишин баён намудани таҳайюлотии рангини худ аз имконоти калимасозии забон ғоида бурда, ба тозагӣ офаридаанд. Чунин калимаҳои тозаҷоди адибонро дар забоншиносӣ неологизмҳои (наввожаҳои) услубӣ меноманд.

Дар матнҳои зерин кадом калимаю таъбирҳо навад? Онҳоро ба дафтар нависед ва муайян кунед, ки калимаҳои навад дар заминаи кадом калимаҳои сохта ё мураккаби маъруфи забон сохта шудаанд.

Зимистон буд. Аз тегаи кӯҳҳо то сохили нахрча тамоми деҳаро сап-сафед барф пахш карда буд. Осмонро монанди пардаи хира абрҳои яклухт пӯшида буданд. Аз қабати ин абрҳо моҳ бемадорона ба ин барфистон рӯшноӣ меафканд (Ҳ.К.); Аз бозе ки ҳамагон мусофири бемор ба ҳавли мо омад, ҳамаи кӯрпаю болиштҳои ман шабушзор шуд; 3. Ин манзараҳое, ки тамошо кардед, бе сарфи назар ва бе ранҷи дастӣ касе қуввати табиат рӯнда, ба ин обуронги ҳушрабо ҷилва кунандааст (С.А.)

Бояд гуфт, ки дар қисми «Таҳлили грамматикӣ» таъкид менамоем, ки ба ҳар кадоме аз ин қисматҳои грамматика, дар навбати худ, боз ба ду қисмат тақсим мешаванд аз ҷумла, қисмати аввали морфологияро «Таркиби калима ва калимасозӣ», қисмати дуюми онро «Ҳиссаҳои нутқ» таъкил медиҳанд.

Доир ба он, ки морфология, ҳақиқатан ҳам, аз ду қисмат иборат аст ё не, дар илми забоншиносӣ ва методикаи таълими забон ақидаҳо яқхела нестанд. Аниқтараш, масъалаи сохт ва таркиби калима, вобаста ба он, ки як ҷузъи морфология аст ва ё як соҳаи мустақили илми забоншиносӣ, то ҳол дақиқ муайян нашудааст.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (ҷилди I). – Душанбе, 1985.
2. Абдуллоев И., Абдуллоев З., Б.Боронов, З.Дорғабеков Забони модарӣ (барои синфи 3). – Душанбе, 2012. – 342 с.
3. Зиев М., Олимова Ф., Золишоева Б., Зубайдова Ҷ., Забони модарӣ (барои синфи 4). – Душанбе: Маориф, 2018.
4. Лутфуллоев М. Асосҳои ибтидоии таълими забони модарӣ. Нашри 2. – Душанбе: Собириён, 2007. – 270 с.
5. Хоркашев С. Истилоҳоти калимасозӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2012. – 230 с.
6. Кубрякова Е.С. Что такое словообразование. – М.: Наука, 1965. – 80 с.
7. Матлубаи Мирзоюнус. Ҳамзоди туфон. – Душанбе: Адиб, 2007. – 144 с.
8. Маҷидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Ҷ. I. – Душанбе, 2007. – 242 с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X ибтидоӣ то асри XX) / Дар зери таҳрири М.Ш.Шукуров, В.Л.Капранов, Р.Ҳошимов, Н.А.Маъсумӣ. Ҷ. I. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.

Калидвожаҳо: таркиби калима ва калимасозӣ, ҳиссаҳои нутқ, морфология, таркиби луғавии забон, пешванду пасванд, забон, забоншиносӣ, морфема ва ҳонандагон.

Аннотация

ВЗГЛЯД НА ПРЕПОДАВАНИЕ СОСТАВА СЛОВ И СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Следует сказать, что в разделе «Грамматический анализ» мы подчеркиваем, что каждая из этих частей грамматики, в свою очередь, делится на две части, включая первую часть морфологии «Состав слов и словообразование» и вторую. вторая часть, «Части речи».

Относительно того, действительно ли морфология состоит из двух частей или нет, в лингвистике и методике преподавания языка существуют разные мнения. Точнее, до сих пор четко не определен вопрос о строении и составе слова в зависимости от того, является ли оно частью морфологии или самостоятельной областью лингвистической науки.

Ключевые слова: строение и словообразование, части речи, морфология, лексический строй языка, префиксы и суффиксы, язык, языкознание, морфема и читатели.

Annotation

**A LOOK AT TEACHING WORD COMPOSITION AND WORD
FORMATION IN PRIMARY GRADES**

It should be said that in the section «Grammatical analysis» we emphasize that each of these parts of grammar, in turn, is divided into two parts, including the first part of morphology «Word structure and word formation» and the second. the second part, «Parts of «speech».

Regarding whether morphology really consists of two parts or not, there are different opinions in linguistics and language teaching methods. More precisely, the question of the structure and composition of a word, depending on whether it is part of morphology or an independent are a of linguistic science, has not yet been clearly defined.

Keywords: *structure and word formation, parts of speech, morphology, lexical structure of language, prefixes and suffixes, language, linguistics, morpheme and readers.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ризозода Малика, магистранти соли дуёми факултети педагогика, ихтисоси таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведения об автор: Ризозода Малика, магистрантка второго курса педагогического факультета, специальность начального образование Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Rizozoda Malika, first year masters of the faculty pedagogical and law specialty primary education, Tajik Pedagogical University name after Sadrididdin Aini.

Чадвалҳои электронии MS Excel дар раванди ҳалли системаи муодилаҳои хаттии ду ва бисёрномаълума нақши хеле муҳим доранд. Дар курси алгебраи олий ғ алгебраи хаттӣ ба донишҷӯён методи Крамер барои ҳалли системаи муодилаҳои хаттӣ таълим дода мешавад. Методи мазкур ба татбиқи матрисаҳо асос карда шудааст. Масалан, ҳамчун намуна, ҳалли системаи муодилаҳои хаттии зеринро дида мебароем:

$$\begin{cases} -2x + 4y = 3 \\ 3x - 2y = 2 \end{cases}$$

Детерминанти муайянкунандаи асосии системаи муодилаҳоро ҳисоб мекунем:

$$\Delta = \begin{vmatrix} -2 & 4 \\ 3 & -2 \end{vmatrix} = (-2) \cdot (-2) - 3 \cdot 4 = 4 - 12 = -8$$

Детерминанти муайянкунандаи асосии системаи муодилаҳо аз 0 фарқ мекунад, пас система ҳалли ягона дорад. Ҳалли системаро давом медиҳем:

$$\Delta_x = \begin{vmatrix} 3 & 4 \\ 4 & -2 \end{vmatrix} = -14$$

$$\Delta_y = \begin{vmatrix} -2 & 3 \\ 3 & 2 \end{vmatrix} = -13$$

$$x = \frac{-14}{-8} = 1.75 \quad y = \frac{-13}{-8} = 1.625$$

Технологияи мазкур тарзи алгебравиро нишон медиҳад. Бо татбиқи чадвалҳои электронии MS Excel технологияи ҳалли системаи муодилаҳои хаттӣ ранги дигарро мегирад. Он имкон медиҳад, ки бо истифода аз функсияи ҳисобкунии детерминанти муайянкунанда методи ҳалро тағйир диҳем. Чадвалҳои электронии MS Excel дорои функсияи МОПРЕД мебошад, ки ҳисобкунии детерминанти муайянкунандаро ҳисоб мекунад. Аргументи он массиви квадратӣ мебошад. Тарзи навиштан чунин аст, масалан: МОПРЕД (A1:C3). Катакҳои дар дохили қавс нишон дода шуда аз ҳамдигар бо аломати «:» чудо карда мешаванд. Микдори сатру сутнҳо бо ҳам баробаранд, дар ҳолати баръакс хатогӣ эълон гардида, детерминант ҳисоб карда намешавад. Ҳамчун намуна системаи муодилаҳои зеринро бо истифода аз ин функсия ҳал мекунем:

$$\begin{cases} 2x - 3y + z = 2 \\ -2x + 2y - z = 1 \\ 5x + 3y - 4z = -3 \end{cases}$$

Бо мақсади татбиқи функсияи МОПРЕД, массиви коэффисиентҳои муодилаҳоро дар вараки нави чадвали электронии MS Excel месозем. Коэффисиентҳоро аз катаки A1 сар карда, дохил мекунем. Дар сутуни E бошад, коэффисиентҳои озодро дохил мекунем (Расми 2).

	A	B	C	D	E	F
1	2	-3	1		2	
2	-2	2	-1		1	
3	5	3	-4		-3	

Расми 2. Массиви коэффисиентҳо

Дар дилхоҳ катаки ҳолӣ буда, масалан B5, формулаи ҳисобкунии детерминанти муайянкунандаи асосиро дохил мекунем: =МОПРЕД(A1:C3). Дар натиҷа қимати ин формула ба 13 баробар мегардад, ки детерминанти муайянкунандаи асосӣ аст. Қимати детерминанти муайянкунандаи асосӣ ғайринулӣ будаст, пас система ҳалли ягона дорад. Он ҳалро меёбем.

Катакҳои дар вараки чадвали электронии MS Excel (Расми 2) бударо аз A1 то C5 муайян карда, нусхабардорӣ мекунем. Курсори Excel -ро ба катаки A7 ҷойгир карда, амали гузоштанро иҷро мекунем. Катакҳои E1 то E3 бударо муайян карда, нусхабардорӣ мекунем. Курсори Excel -ро ба катаки A7 ҷойгир карда, амали гузоштанро иҷро мекунем. Мебинем, ки коэффисиентҳои назди номаълуми x буда бо коэффисиентҳои озод иваз гардиданд. Қимати детерминанти муайянкунанда нисбат ба x ба -22 баробар мегардад, ки дар катаки B11 инъикос меёбад. Дар катаки, масалан E8, формулаи =B11/\$B\$5 -ро дохил мекунем. Қимати ин формула тақрибан ба -1,69231 баробар мегардад. Ин қимати номаълуми x мебошад.

Катакҳои дар вараки чадвали электронии MS Excel (Расми 2) бударо аз A1 то C5 муайян карда, нусхабардорӣ мекунем. Курсори Excel -ро ба катаки A13 ҷойгир карда, амали гузоштанро иҷро мекунем. Катакҳои E1 то E3 бударо муайян карда, нусхабардорӣ мекунем. Курсори Excel -ро ба катаки B13 ҷойгир карда, амали гузоштанро иҷро мекунем. Мебинем, ки

коэффициентҳои назди номаълуми y буда бо коэффициентҳои озод иваз гардиданд. Қимати детерминанти муайянкунанда нисбат ба y ба -39 баробар мегардад, ки дар катаки B17 инъикос меёбад. Катаки E8 -ро нусхабардорӣ карда, ба катаки E14 мегузorem. Қимати ин катак ба -3 баробар мегардад. Ин қимати номаълуми y мебошад.

Катакҳои дар вараки чадвали электронии MS Excel (Расми 2) бударо аз A1 то C5 муайян карда, нусхабардорӣ мекунем. Курсори Excel -ро ба катаки A19 ҷойгир карда, амали гузоштанро иҷро мекунем. Катакҳои E1 то E3 бударо муайян карда, нусхабардорӣ мекунем. Курсори Excel -ро ба катаки C19 ҷойгир карда, амали гузоштанро иҷро мекунем. Мебинем, ки коэффициентҳои назди номаълуми z буда бо коэффициентҳои озод иваз гардиданд. Қимати детерминанти муайянкунанда нисбат ба z ба -47 баробар мегардад, ки дар катаки B23 инъикос меёбад. Катаки E8 -ро нусхабардорӣ карда, ба катаки E20 мегузorem. Қимати ин катак тақрибан ба -3, 61538 баробар мегардад. Ин қимати номаълуми z мебошад. Ҷавоб: (-1, 69231; -3; -3, 61538).

Тавре мебинем, нақши чадвалҳои электронии MS Excel дар раванди таълим хеле баланд буда, сифати таълимро баланд мебардорад. Дар мақолаи мазкур, пас аз ёфтани қимати детерминанти муайянкунандаи асосӣ, мидедем, ки он ғайринулӣ аст ё не. Бо роҳи барномасозӣ ин амалро ҳудкор намудан мумкин аст. Масалан, дар Расми 2, дар катаки B5 қимати детерминанти муайянкунандаи асосӣ инъикос ёфтааст. Дар катаки C5 формулаи шартӣ-мантиқии зеринро дохил мекунем:

=ЕСЛИ(B5=0;»Системаи муодилаҳо ҳалли ягона надорад»;»Системаи мазкури муодилаҳо ҳалли ягона дорад»)

Акнун дар катаки C5, пас аз ёфта шудани қимати катаки B5, яке аз паёмакҳо, ё «Системаи мазкури муодилаҳо ҳалли ягона дорад», ё «Системаи муодилаҳо ҳалли ягона надорад» бароварда мешавад. Ин аз қимати катаки B5 вобастааст, яъне нул аст ё ғайринулӣ. Барои варианти мисоли мо паёмаки «Системаи мазкури муодилаҳо ҳалли ягона дорад» бароварда мешавад, зеро қимати катаки B5 ғайринулӣ аст.

Ҳисобкунии дастии қимати детерминанти муайянкунанда ҳангоми тартибаш аз 3 зиёд будан, вақти зиёдро мегирад. Ин тарзи ҳисобкунӣ дар курси алгебраи олий таълим дода мешаванд. Вале донишҷӯён набояд тарзи ҳисоби дастиро фаромӯш кунанд. Технологияи дар мақолаи мазкур коркардшуда, яъне истифодаи функсияи МОПРЕД, имкон медиҳад, ки системаи муодилаҳои хаттии тартибашон аз 3 зиёд бударо низ ҳал кунем. Он айнан ҳаминтавр сурат мегирад. Масалан, барои тартиби 5-ум, ҳама коэффициентҳои назди номаълумҳоро дар катакҳои A1:E5 ва коэффициентҳои озодро дар катакҳои сутуни G аз 1 то 5 дохил мекунем (Расми 3).

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	1.2	2.1	1.05	-2.3	-1.47		1.58	
2	2.54	-2.17	1.57	1.68	0.25		2.01	
3	1.88	1.64	-1.28	2.3	-2.4		1.69	
4	-2.2	1.5	1.74	-1.86	-0.7		2	
5	1.96	-1.57	2.14	-0.9	2.77		1.83	
6								

Расми 3. Намуна барои системаи муодилаҳои хаттии тартиби 5-ум

Қимати функсияи МОПРЕД барои намунаи дар Расми 3 буда ба 181, 246 баробар аст (дар катаки B7 дохил шудааст: =МОПРЕД(A1:E5)). Қимати функсияи МОПРЕД вобаста ба номаълумҳои система инҳоянд: 32, 15726; 209, 3662; 275, 9475; 172, 0935 ва 58, 38026. Ҳалли система бошад, чунин аст: (0, 177423; 1, 155149; 1, 522503; 0, 949502; 0, 322105).

Адабиёт:

1. Кертис Фрай. Microsoft Excel 2013. Шаг за шагом. – М.: Эком, 2018. – 310 с.
2. Комилов Ф.С., Шарапов Д.С. Информатикаи татбиқӣ. – Душанбе, 2009. – 368 с.
3. Курбатова Е.А. Microsoft Office Excel 2010. Самоучитель. – М.: Диалектика, Вильямс, 2019. – 416 с.
4. Назаров А.П. Методикаи таълими информатика. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олий. – Душанбе: ҶДММ «Меҳроҷ-граф». – 2019. – 462 с.
5. Назаров А.П. Использование компьютера и компьютерных технологий при изучение и обучение предмета геометрии. -Вестник Академии образования Таджикистана. 2011. №1-2. – С.20-22 (А4).

6. Нугмонов М., Назаров А.П., Сафаров С.С. Истифодабарии ҷадвалҳои электронӣ ҳамчун воситаи таълим дар рағанди таълими геометрия. Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Серияи 2. Педагогика ва психология, назария ва методикаи таълим. 2022. №1 (11). С.165-173 (А4). УДК 372.853 (575.3)
7. Серогодский В.В. Excel 2007. Эффективный самоучитель + справочник пользователя. – М.: СПб: Наука и Техника, 2019. – 400 с.
8. Уокенбах Дж. Библия пользователя Excel 2003 (+CD). – М.: Диалектика, 2019. – 768 с.
9. Харвей Excel 2002 для 'чайников'. Полный справочник. – М.: Диалектика, 2017. – 608 с.

Калидвожаҳо: *функсия, рағанд, катакҳо, варақ, Ҷадвалҳои электронӣ, барнома, компютер, татбиқ, ҳисоб, амалҳо, бутун, бақия, амалҳо, дӯй, детерминантӣ, муайянкунанда.*

Аннотация

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ТАБЛИЦ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ИНФОРМАТИКИ

В этой статье представлена конкретная и точная информация о процессах эффективности использования электронной таблицы Ms Excel, которая имеет большой потенциал и множество функций. Очевидно, что на уроках информационных технологий в учреждениях общего и среднего профессионального образования учащиеся знакомятся с возможностями и целями использования таблиц. Какими бы ни были достижения в этой области, вопрос о целесообразности использования электронных таблиц, в том числе Ms Excel, до конца не решен. Эта проблема особенно заметна в процессе обучения специальностям информатики в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: *функции, процесс, ячейка, лист, электронные таблицы, программа, компьютер, приложение, счет, действия, целое, остаток, двоичные, детерминант, определитель.*

Annotation

THE ROLE AND IMPORTANCE OF ELECTRONIC TABLES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF INFORMATION SCIENCE

This article provides specific and accurate information about the processes of effective use of the Ms Excel spreadsheet, which has great potential and many functions. It is obvious that at information technology lessons in institutions of general and secondary vocational education, students get acquainted with the possibilities and purposes of using tables. Whatever the achievements in this area, the question of the appropriateness of using spreadsheets, including Ms Excel, has not been fully resolved. This problem is especially noticeable in the process of teaching computer science specialties in higher educational institutions.

Keywords: *function, process, cells, sheet, Spreadsheets, program, computer, application, calculation, operations, integer, remainder, operations, binary, determinant, determinant.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Табаров М.Н., магистранти соли дуюми ихтисоси информатикаи факултети математика ва информатикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведение об авторе: Табаров М.Н., магистрант второго курса по специальности информатике, факультета математики и информатики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна.

About the author: Tabarov M.N., second-year master's degree in informatics of the Faculty of Mathematics and Informatics of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy.

*Мирзоева Гулнора,
магистранти соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқ*

ТАЪЛИМИ ЭССЕ ДАР ШАКЛИ ХИКОЯ (NARRATIVE ESSAY) БА ДОНИШЧҶҶНИ ФАКУЛТЕТҶҶОИ ФИЛОЛОГҶҶ

Таълими эссе дар шакли хикоя (narrative essay) яке аз масъалаҳои мубрами методикаи таълими забони англисӣ ба шумор меравад. Масъалаи мазкур ҳарчанд ки аз ҷониби таъдоди зиёди методистони ҷи соҳибзабон ва ҷи тоҷикзабон борҳо таҳқиқ шудааст, вале бо сабаби мавҷудияти талабот ба малакаи навиштан дар замони имрӯза ҷиҳати дар сатҳи баланд ба роҳ мондани таълими навъҳои гуногуни эссе, бахусус эссе дар шакли хикоя зарурати таҳқиқи мавзӯи мазкур дар асоси паҷуҳишҳои даҳсолаи охир мавҷуд мебошад.

Аз ин рӯ, мо тасмим гирифтаем, якчанд тарзи таълим, омӯзиш, воситаҳо ва методҳоеро, ки хангоми таълими эссе дар шакли хикоя дар бештари макотиби ҷи олӣ ва ҷи миёнаи аврупо ва дигар кишварҳои пешрафтаи дунё мавриди истифода қарор мегиранд ва ба онҳо афзалият дода мешаванд, таҳқиқ намоем ва аҳамияти истифодаи онҳоро хангоми навиштани эссе дар шакли хикоя шарҳ диҳем.

Эссе дар шакли хикоя тасвири ҳаводис ёки шарҳ ва ё инъикоси таърихро дар бар мегирад. Дар он қаҳрамонҳои асосӣ, ҷойи вуқӯи ҳаводис ва амалиёт мавҷуд мебошанд [2, с.46].

Омӯзиши навиштани хикоя метавонад як таҷрибаи бениҳоят муфид бошад, ки барои рушди малакаи эҷодии ҳар як донишҷӯ муҳим мебошад. Аммо ҷӣ гуна шумо метавонед раванди навиштани хикояро барои донишҷӯни худ ҷолиб ва муассир созед? Ҷузьҳои муҳими навиштани хикояро кашф кунед, усулҳои ҷолиби таълимиро азхуд кунед ва омӯзед, ки ҷӣ гуна муҳаббатро ба навиштан, ки метавонад як умр давом кунад, инкишоф диҳед.

Навиштани хикояҳо санъати ҳаяҷонбахши хикоякунӣ, аз ҷумла нақлҳои шахсӣ мебошад. Ин як шакли навиштанест, ки пайдарпайии ҷолиби рӯйдодҳо, аломатҳои ҷолиб ва мавзӯҳои андешаро мубодила мекунад. Ҷар як хикояи шахсӣ бояд ибтидои ҷолиб, мобайни ҳаяҷоновар ва охири қаноатбахш, инчунин аломатҳои ҷолиб ва муҳити равшане дошта бошад, ки омӯзгорон метавонанд ба донишҷӯи таълим диҳанд. Бо фаҳмидани ин унсурҳои хикоя ва омӯхтани намунаҳои навиштани хикоя, шумо хуб муҷаҳҳаз хоҳед шуд, ки ба донишҷӯи худ навиштани хикояро муаррифӣ кунед ва ба онҳо дар таҳияи хикояҳои худ кӯмак кунед [4, с.1].

Ҷузьҳои асосии сохтори хикоявӣ самт, мушкilot ва рӯйдодҳо ва ҳалли онҳо мебошанд. Ин унсурҳо як хикояи ҷолиб эҷод мекунанд ва ҷанбаҳои муҳими таълими навиштани хикоя мебошанд. Ҷавасманд қардани донишҷӯи барои эътироф қардани қобилиятҳои табиӣи хикояи онҳо ва эҷоди хикояи худ як роҳи олии ҷорӣ қардани ин шакли навиштан тавассути воҳиди навиштани хикоя мебошад.

Видеоҳо, сурудҳо ва дигар фаъолиятҳои ҷолиб метавонанд омӯзиши навиштани хикояро шавқовар қардонанд ва самаранокии таълими навиштанро баланд қардоранд. Бо навиштани хикояҳои онлайнӣ, донишҷӯи метавонанд ин захираҳоро дар вақти дилхоҳ ва дар ҳама ҷо дастрас кунанд.

Таҳияи сюжет барои хикояҳои ҷолиб муҳим аст ва бояд ибтидо, миёна ва охири муҳтасарро дар бар гирад. Ҷангоми таълими навиштани хикоя ба ҷузьҳои асосии матни хикоявӣ диққат диҳед: самт, мураккабӣ, ҳал ва анҷом. Як роҳи олии кӯмак ба донишҷӯи дар фаҳмидани сохтори хикоя ин пора қардани қисматҳои матни хикоя тавассути як амали шавқовар ба монанди буридани он ва пайваст қардани он мебошад. Ин вазифаи ҷудокунӣ метавонад ба донишҷӯи навиштани хикояро омӯзад.

Нақшаи навишт ё диаграмаи сохтори сюжет дар навиштани хикоя нақши муҳим мебозад, зеро онҳо ба донишҷӯи барои бо тартиб ва ба таври хронологӣ навиштани рӯйдодҳо кӯмак мекунанд. Диаграммаи сохтори сюжет ё харитаи сюжет метавонад ба донишҷӯи тасвири аёниро дар бораи ҷӣ гуна эҷод қардани як хикояи ҷолибе, ки бо амали ҳаяҷонбахш оғоз меёбад, пешниҳод кунад. Ин воситаҳо метавонанд дар таълими таҳияи сюжет бебаҳо бошанд ва ба донишҷӯи дар эҷод қардани хикояҳо, ки дар ҳақиқат диққати хонандаро ба худ ҷалб мекунанд, кӯмак қарсонанд.

Эҷоди қаҳрамонҳо як имконияти ҳаяҷонбахш барои эҷод қардани аломатҳои боварибахш ва қобили муқоиса бо қаҳрамонҳо ва ҳислатҳои ҷисмонӣ мебошад, ки хонандагонӣ шуморо ба худ ҷалб мекунанд. Ҷислатҳои қаҳрамони хикояро бо реализм, амиқӣ ва маънӣ фаро гирифта,

барои хонанда таассуроти фаромушнашавандаро ба вучуд меоваранд. Барои кӯмак ба донишҷӯёни худ дар эҷод кардани аломатҳое, ки дар ҳаёт бо онҳо рӯ ба рӯ мешавем, онҳоро ташвиқ кунед, ки одамони воқеиро ҳамчун илҳом истифода баранд, ҳикояҳои муҳтасари замина ва тавсифи физикиро эҷод кунед ва ҷузъиёти хурдиро, ки аломатҳои қаҳрамонҳоро беназир мегардонанд, дохил кунед.

Барои як ҳикояи кӯтоҳ тавсия дода мешавад, ки як қаҳрамони асосӣ ва чанд қаҳрамони дуумдараҷа дошта бошад. Омӯзиши эҷоди хислатҳо роҳнамоии донишҷӯёнро дар ташаккули хислатҳои онҳо ва кафолат додани фаҳмиши дақиқи хислатҳо ва хусусиятҳои фарқкунандаи ҳар як хислатро дар бар мегирад. Ин ба донишҷӯён кӯмак мекунад, ки қаҳрамонҳои ҷолиб ва фаромӯшнашаванда эҷод кунанд, ки воқеан ҳикояҳои онҳоро ҷолиб мегардонанд [4, с.2].

Интиҳоби ҷой дар фароҳам овардани фазои ҳикоя ва додани контекст ба қаҳрамонҳо ва рӯйдодҳо нақши муҳим мебошад. Ҳавасманд кардани донишҷӯён барои интиҳоби муҳити мувофиқ барои ҳикояи худ метавонад ба онҳо ҷиҳати эҷоди қаҳрамонҳои ҳаяҷонбахши кӯмак кунад ва дастгирии лозимиро тавассути пешниҳоди бонкҳои калима ё дигар захираҳо барои тасвири қаҳрамонҳо ироа намудан зарур аст.

Донишҷӯёни курсҳои болоӣ ҳангоми навиштани ҳикоя бояд масъулияти баландро эҳсос намоянд. Навиштани ҳикоя метавонад як имконияти олиҷаноб барои пешбурди мавқеи худ ва омӯхтани чизи нав бошад. Бо ин кор, онҳо метавонанд як достони нотақрор бо як печуби ҳаҷвӣ ё достони аслии бештаре эҷод кунанд, ки хонандагони онҳоро мафтун кунанд. Ҳавасманд кардани донишҷӯён ба озмоиш бо танзими ҳикояи худ метавонад эҷодкорию ба вучуд орад ва ба онҳо илҳом бахшад.

Барои кӯмак ба донишҷӯён дар рушди малакаҳои навиштани ҳикояи худ, истифодаи усулҳои ҷолиби таълим, ки боиси эҷодкорӣ ва шавқу рағбат мегардад, муҳим аст. Усулҳои ҷалбкунанда метавонанд бозӣҳои ҳикоятӣ ва воситаҳои аёниро дар бар гиранд, ки на танҳо раванди навиштанро ҷолиб мегардонанд, балки инчунин дар бораи сохтор, унсурҳо ва усулҳое, ки барои таҳияи ҳикояи ҷолиб истифода мешаванд ва фаҳмиши пурарзиш медиҳанд. Бо ворид кардани ин усулҳо ба дастури хаттии худ, шумо таҷрибаи омӯзиши интерактивӣ ва фаромӯшнашавандаро барои донишҷӯёни худ таъмин хоҳед кард.

Бозӣҳои ҳикоявӣ ва асбобҳои аёни танҳо ду мисоли усулҳои ҷолиб барои таълими навиштани ҳикоя мебошанд. Равишҳои дигар метавонанд истифодаи дастурҳои навиштани ҳикояҳо, ҳуҷуми зехнӣ, хондани матнҳои намунавӣ ва дигар амалиёти натиҷабахшро дар бар гиранд. Бо истифода аз усулҳои гуногун, шумо метавонед ба донишҷӯёни худ кӯмак расонед, ки малакаҳо ва эътимоди онҳо барои нависандагони муваффақ шудан лозим аст.

Бозӣҳои ҳикоятӣ як роҳи олиӣ ҳавасманд кардани донишҷӯён ба фикрронии эҷодӣ ва ҳамкорӣ дар таҳияи ҳикояҳо мебошанд. Як бозии ҳаяҷонбахши ҳикояи ҳикояҳо Round Robin Storytelling мебошад, ки дар он ҳар як шахс дар ҳикоя сахм мегузорад. Round Robin Storytelling рушди малакаҳои гуфтугӯ ва шуниданро ташвиқ мекунад, ки онро ба дастури навиштани ҳикоя илова мекунад. Барои ноил шудан ба муваффақият дар Round Robin Storytelling, ба донишмӯзони камбӯвар диққати махсус диҳед ва ба онҳо кӯмаки зарурӣ диҳед.

Илова ба Round Robin Storytelling, бисёр бозӣҳои дигар мавҷуданд, ки метавонанд барои ҷалби донишҷӯён ба навиштани ҳикоя истифода шаванд, ки онҳо аз ҷумлаи кубӣ ҳикоя ва луқмаҳои ҳикоявӣ ва фаъолиятҳои муштараки навиштан мебошанд. Бо ворид кардани ин бозӣҳо ба нақшаҳои дарсии худ, шумо як роҳи шавқовар ва интерактивиро барои донишҷӯён барои машқ кардани малакаҳои хаттии худ ва рушди қобилиятҳои ҳикояи онҳо фароҳам меоред.

Воситаҳои аёни, аз қабилӣ суратҳо, тасвирҳо, диаграммаҳо, графикҳо ва видеоҳо метавонанд ба донишҷӯён илҳом бахшанд ва ба онҳо кӯмак расонанд, ки ҳикояҳои худро тасаввур кунанд. Ҳангоми таълими хат, асбобҳои аёни метавонанд як воситаи бебаҳо барои кӯмак ба донишҷӯён дар баёни ғояҳо ва дарк кардани таҷрибаҳои бошанд, ки забон онҳоро ба даст оварда наметавонад. Воситаҳои аёни инчунин метавонанд ба донишҷӯён кӯмак расонанд, ки таҷрибаи шахсии худро бо ҳикояҳои навиштаашон пайваст кунанд ва робитаи амиқтар ва фаҳмиши ҳикояро таъмин кунанд.

Барои ворид кардани воситаҳои аёни ба дастури хаттии худ, истифодаи бурдани дастурҳои визуалӣ, ба монанди тасвирҳо ё видеоҳо барои илҳом бахшидан ба эҷодкорӣ ва тасаввуроти донишҷӯён фикр кунед. Шумо инчунин метавонед ташкилкунандагони графикаро истифода баред, ба монанди харитаҳои ҳикоя ё профилҳои қаҳрамонҳо барои кӯмак ба донишҷӯён дар

банақшагирӣ ва ташкили ҳикояҳои худ. Бо истифода аз воситаҳои аёни дар нақшаҳои дарсии худ, шумо на танҳо донишҷӯёни худро ҷалб хоҳед кард, балки ба онҳо дар рушди малакаҳои муҳими саводнокии аёни ва нақл кардани ҳикоя кӯмак мерасонед.

Матнҳои намунавӣ барои таълими навиштани ҳикоя муҳиманд, зеро онҳо намунаҳои ҳикояи муваффақро пешкаш мекунанд. Ин матнҳо метавонанд унсурҳо ва усулҳои гуногуни ҳикояро нишон диҳанд ва ба донишҷӯён имконият фароҳам меоранд, чи ҳикояро метавонад ҷаззоб гардонад, фаҳманд. Барои пурратар истифода бурдани матнҳои намунавӣ, донишҷӯён бояд бодикқат мушоҳида кунанд, ки чӣ гуна муаллиф матнро барои иҷроӣ ҳадафи худ таҳия кардааст ва нуктаҳои (ёки самтҳои) дар модел муайян мекунанд, ки меъёрҳои дар ҷадвал (рубрика)³ зикршударо нишон медиҳанд.

Илова ба пешниҳоди фаҳмиши арзишманд дар бораи навиштани ҳикоя, матнҳои намунавӣ инчунин метавонанд ҳамчун манбаи илҳом барои донишҷӯён хидмат кунанд. Тавассути хондан ва таҳлили матнҳои намунавӣ, донишҷӯён метавонанд на танҳо аз бехтарин таҷрибаҳо омӯзанд, балки услуби беназири навишти худро инкишоф диҳанд.

Дар зер мо дар бораи чӣ гуна интиҳоб кардани матнҳои намунавӣ ва чӣ гуна таҳлили самараноки онҳоро муҳокима хоҳем кард.

Ҳангоми интиҳоби матнҳои намунавӣ, ба назар гирифтани табиати ҷолиб, аъло, мувофиқат ва қобилияти пешниҳод кардани тасвирҳои равшани стратегияҳои навиштани таълим хеле муҳим аст. Омӯзгорон метавонанд матнҳои илҳомбахши намунавиро барои таълими навиштани ҳикояҳо кашф кунанд ва дар сомонаҳои факултет ва донишгоҳ ҷой диҳанд. Бо арзёбии матнҳои намунавӣ, муаллимон метавонанд матнҳои интиҳоб кунанд, ки ба синну сол ва сатҳи маҳорату малакаи забондонӣ ва эҷодии шогирдонашон мувофиқат кунанд.

Барои интиҳоби бехтарин матнҳои намунавӣ, меъёрҳои зеринро ба назар гиред: матн бояд ҷолиб, сифати баланд, ба мавзӯ мувофиқ бошад ва намунаҳои равшани усулҳои навиштани таълимиро фаро гирад. Бо интиҳоби матнҳои намунавӣ, ки ба ин меъёрҳо мувофиқат мекунанд, шумо ба донишҷӯёни худ намунаҳои пурқудрати ҳикояҳои муваффақро пешкаш хоҳед кард, ки онҳо метавонанд аз онҳо биомӯзанд ва меҳонанд дар навиштани худ ба онҳо тақлид кунанд.

Таҳлили матнҳои намунавӣ як роҳи олии омӯхтани нуктаҳои муҳим дар ҳикоя мебошад. Он бодикқат омӯхтани усулҳои дар бар мегирад, ки муаллиф барои эҷоди таъсири пурқувват ба хонанда истифода кардааст. Тавассути омӯхтани он, ки чӣ гуна муаллиф сюжетро таҳия мекунад, қарамонҳоро (персонажҳоро) эҷод мекунад ва сахнаро муайян мекунад, донишҷӯён метавонанд унсурҳои муҳими навиштани ҳикояро бехтар дарк кунанд. Ин метавонад ба онҳо кӯмак кунад, ки малакаҳои навиштани худро тавассути омӯхтани тарзи эҷоди ҳикояҳои ҷолибе, ки воқеан тасаввуроти хонандаро ҷалб мекунанд, тақмил диҳанд.

Ҳангоми таҳлили матни намунавӣ, донишҷӯён бояд бифаҳманд, ки чӣ гуна муаллиф забонро барои эҷоди кайфият ё фазои муайян истифода мебарад. Онҳо инчунин метавонанд фаҳманд, ки чӣ гуна муаллиф аз забони тасвирӣ, ҷузъиёти ҳассос ва феълҳои равшан истифода мебарад, то ҳикояро ба рӯйдоди ҳаёт наздик созад. Тавассути иштирок дар ин раванд, донишҷӯён метавонанд на танҳо усулҳои арзишманди навиштанро омӯзанд, балки малакаҳои таҳлилий ва қобилияти тафаккури интиқодии худро метавонанд инкишоф диҳанд.

Омӯзишҳои иншонависӣ (writing workshops) ва ҷаласаҳои санҷиш аз ҷониби ҳамширикони (peer review sessions) ба донишҷӯён имкон медиҳанд, ки малакаҳои хаттии худро ҳосил кунанд ва мулоҳизаи ҷавобиро ба даст оранд. Ин ҷаласаҳо метавонанд ба донишҷӯён дар тақмил додани малакаи навиштани онҳо, инкишоф додани қобилияти онҳо барои додан ва қабул кардани мулоҳизаҳои асоснок (созанда) ва фароҳам овардани муҳити мусоид ва ҳамкориҳои омӯзишӣ кӯмак расонанд.

Якҷоя кардани омӯзиш оид ба иншонависӣ ва санҷиши эссе аз ҷониби шарик (ҳамсабақ) ба донишҷӯён имконият фароҳам меоранд аз равиши (муносибати) сохторӣ ба раванди навиштан баҳра баранд. Ин омодагӣ пеш аз навиштан, таҳия, ворид намудани тағйирот, таҳрир ва нашрро (pre-writing, drafting, revising, editing and publishing) дар бар мегирад, ки ҳамаи онҳо ба донишҷӯён дар навиштан ва инкишоф додани малакаҳои хаттии онҳо ва эътимод ба қобилиятҳои худ кӯмак мекунанд.

³ Ҷадвале, ки дар он меъёрҳои мушаххас барои баҳо додани эссеҳо мавҷуд мебошад ва онро омӯзгорон ҳангоми санҷиши эссе истифода менамоянд.

Бо ин равиш, донишчӯён метавонанд нависандагони бозътимод ва салоҳиятдор гарданд, ки барои ҳалли ҳама гуна мушкилоти навиштани ҳикоя омода гарданд.

Ташкили омӯзиш оид ба иншоनावисӣ муқаррар кардани ҳадафҳои дақиқ, пешниҳоди роҳнамо ва додани вақт барои навиштани мустақилро дар бар мегирад. Барои эҷоди фазои бехтарини навиштан, як минтақаи таъиншударо бо лавозимоти зарурӣ, аз қабилӣ дафтарҳо, қаламҳо ва дигар маводҳо таъмин кунед ва боварӣ ҳосил кунед, ки ҷой барои навиштан бароҳат ва мусоид бошад. Омӯзишро ба нақша гиред, ки ҷолиб ва ҳавасмандкунанда бошад, бо мавзӯҳои, ки барои донишчӯён илҳомбахш ва мувофиқ бошанд.

Банақшагирии дарсҳои хурд метавонад ба муваффақияти омӯзиши иншоनावисӣ мусоидат кунад. Мавзӯҳои интихоб кунед, ки ба ҳадафҳои омӯзиш мувофиқат кунанд, мавод омода кунед ва фаъолиятҳои эҷод кунед, ки донишчӯёнро ба таври пурмазмун ҷалб кунанд. Боварӣ ҳосил кунед, ки барои навиштани мустақил вақти кофӣ мавҷуд аст, агар лозим бошад, роҳнамоӣ ва дастгирӣ пешниҳод кунед.

Бо ташкил ва гузаронидани омӯзиши иншоनावисии самаранок, шумо метавонед як муҳити таълимиро эҷод кунед, ки дар он донишчӯён малакаи хаттӣ ва эътимод ба ин навъи малакаи худро инкишоф диҳанд.

Стратегияҳои санҷиш аз ҷониби ҳамшарикон (ҳамсабақон) ба донишчӯён таълим додани тарзи пешниҳоди фикру мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок ва созанда ва ташвиқи муҳити мусоидро дар бар мегирад. Бо пешниҳоди дастурҳои дақиқ барои фикру мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок, ташвиқи шарҳу тавзеҳи созанда ва додани вақт барои ворид намудани ислохот дар асоси фикру мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок, шумо метавонед стратегияҳои муассири санҷиш аз ҷониби ҳамшариконро дар навиштани ҳикояҳо такмил диҳед. Муҳим аст, ки ҳадафҳо, интизориҳо ва меъёрҳои қори қобили қабулро баён кунед ва ба донишчӯён вазифаҳо ё меъёрҳои тамаркузро пешниҳод кунед.

Барои фароҳам овардани муҳити дастгирӣ, таҳкими мусбӣ, ба вучуд овардани муваффақияти донишчӯён ва ба вучуд овардани фазои мусоид барои донишчӯӣ чихати изҳори андешаҳои худ ҷараҳи зарурӣ андешед. Ҳамкорӣ ва санҷиш аз ҷониби ҳамшарикон ва раҳнамоӣ кардани донишчӯён оид ба ҷи тавр пешниҳод кардани фикру мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок кӯшиш кунед. Бо татбиқи стратегияҳои самараноки санҷиш аз ҷониби ҳамсабақ, шумо метавонед як муҳити омӯзишии муштарак ва дастгириро эҷод кунед, ки дар он донишчӯён ҳамчун нависанда рушд ва инкишоф меёбанд.

Арзёбӣ ва пешниҳоди фикру мулоҳизаҳои ҷавобӣ дар бораи ҳикояҳои донишчӯён барои рушди онҳо ҳамчун нависанда муҳим аст. Бо бодикқат тафтиш кардани мундариҷа, грамматика, сохтори ҷумла, ҳамбастагии ҳикоя, грамматикаи ҳикоя, луғат ва овоз, инчунин механика, аз қабилӣ имло, ҳарфҳо ва гузоштани аломатҳои китобатӣ, шумо метавонед дар бораи навиштани онҳо фаҳмиши бехтаре пайдо кунед ва фикру мулоҳизаҳои арзишманд пешниҳод кунед. Истифодаи рубрика ё воситаи дигари арзёбӣ метавонад барои дақиқ муайян кардани интизориҳо ва арзёбии пешрафти навиштан ҳам дар айни замон ва ҳам бо мурури замон кӯмак кунад.

Арзёбии мобайнӣ воситаи бебаҳо барои ҷамъовари маълумот дар бораи омӯзиши донишчӯён ва пешниҳоди фикру мулоҳизаҳои ҷавобӣ барои роҳнамоии таълим ва дастгирии рушди донишчӯён мебошад. Аз тарафи дигар, арзёбии ҷамъбасти як роҳи олиӣ баҳодихии омӯзиш ва пешрафти донишчӯён дар охири бахш ё курс мебошад. Бо истифода аз арзёбии мобайнӣ ва ҷамъбасти, дар баробари пешниҳоди фикру мулоҳизаҳои муфид ва пурмазмун, шумо метавонед рушди донишчӯёни худро ҳамчун нависанда дастгирӣ кунед ва ба онҳо барои рушди иқтидори худ кӯмак кунед.

Рубрикаҳои баҳогузори маҷмуи пурқуввати роҳнамо ё меъёрҳои мебошанд, ки барои арзёбии қори донишчӯён ва ҷен кардани пешрафти онҳо истифода мешаванд. Онҳо тавсифи вазифаҳо, натиҷаи арзёбишаванда, хусусиятҳои, ки баҳо дода мешаванд, сатҳҳои маҳорат/азхудкунӣ ва тавсифи ҳар як хусусият дар ҳар як сатҳи азхудкуниро дар бар мегиранд. Бо истифода аз рубрикаҳои баҳодихӣ, шумо метавонед баҳодихии мунтазам ва одилонаи қори донишчӯёнро таъмин карда, ба онҳо дар фаҳмидани он, ки онҳо бояд ҷиро бехтар кунанд ва онҳо ҷиро аллақай азхуд кардаанд, кӯмак кунед.

Барои таҳия кардани рубрикаҳои самараноки баҳогузори, ҷузьҳои зеринро ба назар гиред: тавсифи вазифа, натиҷаи арзёбӣ, меъёрҳои баҳогузори, сатҳҳои азхудкунӣ ва тавсифи ҳар як меъёр дар ҳар як сатҳи азхудкунӣ. Ба таври возеҳ муайян кардани интизориҳо ва меъёрҳои

арзёбӣ, рубрикаҳои баҳодихӣ метавонанд ба донишҷӯён кӯмак расонанд ва ба онҳо фаҳмиши дақиқро дар бораи муваффақият дар навиштани ҳикояҳо таъмин кунанд.

Пешниҳоди фикру мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок муайян кардани ҷиҳатҳои қавӣ ва самтҳои такмилдиҳӣ, инчунин пешниҳодҳои мушаххасро барои бознигариро (ворид кардани тағйирот) дар бар мегирад. Барои пешниҳоди фикру мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок, диққати худро ба пешниҳоди шарҳҳои ислоҳкунанда ва тасдиқкунанда дар бораи рафтори гузашта равона кунед. Ин равиш метавонад ба донишҷӯён дар фаҳмидани қисматҳое, ки ба такмил ниёз доранд, кӯмак расонад ва онҳоро барои амал кардан ҳавасманд кунад.

Барои боварӣ ҳосил кардани он, ки фикру мулоҳизаҳои ҷавобии шумо муфид ва пурмазмун аст, дар шарҳҳои худ мушаххас бошед ва роҳнамоии равшанеро, ки ҷӣ гуна донишҷӯён метавонанд кори худро беҳтар кунанд, пешниҳод кунед. Дар ҳолати зарурӣ таъриф ва дастгирӣ пешниҳод кунед ва донишҷӯёнро ташвиқ кунед, ки аз болои малакаҳои ҳаттии худ кор кунанд. Тавассути пешниҳоди фикру мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок ва созанда, шумо метавонед ба донишҷӯёни худ дар рушд ва инкишоф додани худ ҳамчун нависанда кӯмак кунед, ки онҳо бояд барои ҳалли ҳама гуна мушкилоти навиштани ҳикоя омода бошанд.

Ҳавасманд кардани муҳаббат ба навиштан фароҳам овардани муҳити мусоид ва ҷашн гирифтани муваффақияти донишҷӯёнро дар бар мегирад. Бо фароҳам овардани захираҳо, рӯҳбаландӣ ва имкониятҳо ба донишҷӯён барои мубодилаи кори худ, шумо метавонед дар ташаккули муҳаббат ба навиштан, ки як умр давом мекунад, кӯмак кунед.

Дар бахшҳои зерин ҷӣ гуна муҳити мусоиди ҳаттӣ ва ҷашн гирифтани муваффақияти донишҷӯён бунёд карда мешавад, мо меомӯзем. Бунёди муҳити мусоид барои навиштан метавонад ба кушодани эҷодиёти донишҷӯён, дастрасӣ ба захираҳо ва роҳнамоӣ ва ҷашн гирифтани муваффақиятҳои онҳо кӯмак кунад. Бо мусоидат ба ҷомеаи мусбӣ ва эътирофи дастовардҳои донишҷӯён, шумо метавонед муҳаббатро ба навиштан, ки ба донишҷӯёни шумо дар расидан ба мартабаҳои академии онҳо хидмат мекунад, илҳом бахшед.

Барои фароҳам овардани муҳити мусоид барои навиштан, як минтақаи таъиншударо бо лавозимоти зарурӣ, аз қабилӣ дафтарҳо, қаламҳо ва дигар маводҳо таъмин кунед ва боварӣ ҳосил кунед, ки ҷой барои навиштан бароҳат ва мусоид бошад. Омӯзишҳо ва ҷорабиниҳои мунтазами ҳаттӣ ба нақша гиред, ки донишҷӯёнро ба раванди навиштан ҷалб мекунад ва дар ҳолати зарурӣ роҳнамоӣ ва фикру мулоҳизаҳоро пешниҳод мекунад. Донишҷӯёнро ташвиқ кунед, ки кори худро бо ҳамсолони худ мубодила кунанд ва танқид ва дастгирии созанда пешниҳод кунанд, то онҳо ҳамчун нависанда ба воя расанд.

Илова ба таъмини захираҳо ва рӯҳбаландӣ, тавассути эътироми муваффақиятҳои донишҷӯён ва фароҳам овардани фазои беҳатар барои изҳори ғояҳои худ як ҷомеаи мусбӣ инкишоф диҳед. Ҳамкорӣ ва санҷиш аз ҷониби ҳамсабақонро ташвиқ кунед ва ба донишҷӯён имконият фароҳам оред, ки пешниҳод ва гирифтани фикру мулоҳизаҳои ҷавобиро амалӣ кунанд. Бо фароҳам овардани муҳити мусоид барои навиштан, шумо метавонед ба донишҷӯёни худ кӯмак расонед, ки малакаҳо ва эътимодеро, ки онҳоро барои нависандагони бомуваффақият шудан водор месозанд, инкишоф диҳанд.

Таҷлили муваффақияти донишҷӯён метавонад намоиши ҳикояҳои онҳо, пешниҳоди ситоиш ва эътирофи пешрафт ва дастовардҳои онҳоро дар бар гирад. Муаллимон метавонанд ҳикояҳои донишҷӯёнро дар синф нишон диҳанд, онҳоро бо гурӯҳҳои дигар барои илҳом мубодила кунанд ё онҳоро дар бюллетен ё вебсайти донишгоҳӣ нашр кунанд, то хушхабарро паҳн кунанд. Бо эътироф ва ҷашн гирифтани муваффақияти донишҷӯён, шумо метавонед ба баланд бардоштани муҳаббат ба навиштан ва ҳавасманд кардани донишҷӯён барои идомаи ташаккул додани малакаҳои худ кӯмак кунед.

Илова ба намоиши ҳикояҳои донишҷӯён, фикру мулоҳизаҳои ҷавобии шифохӣ пешниҳод кунед, мукофотҳо ё шаҳодатномаҳо диҳед ва барои эътироф кардани дастовардҳои онҳо тавсиянома нависед. Донишҷӯёнро барои дастовардҳои онҳо тавассути додани кредити иловагӣ, пешниҳоди имтиёзҳои махсус ё додани тӯҳфаҳои хурд ё аломатҳои миннатдорӣ қадр кунед ва мукофот диҳед. Таҷлили муваффақияти донишҷӯён на танҳо муҳаббат ба навиштанро илҳом мебахшад, балки инчунин ба донишҷӯён дар рушди эътимод ва ҳавасмандии зарурӣ барои идомаи сафари ҳаттии худ кӯмак мекунад.

Қадамҳои омӯзиши навиштани ҳикоя кадомҳоянд? Ба донишҷӯён нақлҳо ва ҳикояҳои илҳомбахшро пешниҳод кунед. Онҳоро тавассути сохтори ҳикоя бо фаъолиятҳои синфӣ, ба

монанди харитасозии ҳикояҳо ва намунаҳои хониш (story mapping and reading models) роҳнамоӣ кунед.

Барои нишон додани дониши худ донишҷӯёнро вазифадор кунед, ки худ эссе нависанд, барои ҳар як қадам дар навиштани эссе чӣ қадар вақт сарф мешавад, муайян кунед.

Панҷ қадам барои навиштани ҳикоя қадомҳоянд? Барои навиштани эссе дар шакли ҳикоя, аз интихоби мавзӯ оғоз кунед, нақша таҳия кунед, иншоро нависед, онро таҳрир ва тафтиш кунед, сипас нашр кунед.

Дар эссе дар шакли ҳикоя нақл оид ба қаҳрамони асосӣ, дар кучо будан ва бо чӣ мушкили рӯ ба рӯ шудани ӯ сурат мегирад, ки хонандаро ба худ ҷалб мекунад. Он дорои сюжети хос аст, ки пас аз рӯ ба рӯ шудан бо мушкилӣ чӣ бо ин персонаж рӯй медиҳад, онро ҷолиб ва фароғатӣ мегардонад.

Сюжет бояд тавре сохта шавад, ки ҳаяҷон ва мунтазириро эҷод кунад ва хонандаро ҷалб кунад. Он инчунин бояд ибтидо, миёна ва охири равшан дошта бошад. Қаҳрамонҳо бояд таҳия карда шаванд ва ангеҷаи равшан дошта бошанд.

Чӣ гуна бозиҳо ва асбобҳои аёни дар таълими ҳикояҳо кӯмак карда метавонанд? Бозиҳои ҳикоявӣ ва воситаҳои аёни метавонанд роҳи ҷолибро барои эҷодкорӣ дар донишҷӯён таъмин кунанд ва ба онҳо дар кашфи ғояҳо дар навиштани ҳикоя кӯмак расонанд. Онҳо барои ба даст овардани таҷрибаҳои, ки танҳо забон наметавонад интиқол диҳад, кӯмак мекунанд.

Аҳамияти матнҳои намунавӣ дар таълими навиштани ҳикоя чӣ гуна аст? Матнҳои намунавӣ ҳангоми таълими навиштани ҳикояҳо нақши бориздоранд, ки намунаҳои пурқудрати ҳикояи бомуваффақият ва фаҳмиш дар бораи сохтор, унсурҳо ва усулҳои барои эҷоди як ҳикояи ҷолибро пешниҳод мекунанд.

Тавассути омӯзиши матнҳои намунавӣ, донишҷӯён метавонанд тарзи эҷоди ҳикояи ҷолиб, нигориши қаҳрамонҳои бузург ва истифодаи забонро барои эҳёи эҳсосот омӯзанд. Онҳо инчунин метавонанд дар бораи истифодаи муколама, суръат ва дигар унсурҳо барои эҷоди як ҳикояи ҷолиб фаҳмиш пайдо кунанд.

Хулоса, таълими навиштани ҳикоя як саёҳати ҳаяҷоновар ва судбахш аст, ки метавонад ба донишҷӯён дар баланд бардоштани малакаи эҷодии худ ва рушди малақаҳои пурарзиши иншонависӣ кӯмак расонад. Бо фаҳмидани асосҳои навиштани ҳикояҳо, истифодаи усулҳои ҷолиби таълим, татбиқи матнҳои намунавӣ, ташкили омӯзишҳои иншонависӣ, арзёбӣ ва пешниҳоди фикру мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок ва ташвиқ кардани муҳаббат ба навиштан, шумо метавонед донишҷӯёни худро ҳангоми навиштани ҳикояҳои худ илҳом бахшед ва дастгирӣ кунед.

Калиди бомуваффақият навиштани ҳикоя ин фароҳам овардани муҳити мусоидест, ки дар он донишҷӯён дар омӯзиш масъулият эҳсос мекунанд ва ҳикояҳои худро бо ҷаҳон мубодила ва матраҳ мекунанд.

Адабиёт:

1. Дресвянина С.Д. Опыты жанра: обучение эссе. – 2016. №1. – С.41-48.
2. Чурюканова Е. О. Теоретические аспекты обучения написанию сочинения в форме эссе/Е. О. Чурюканова// Наука, инновации, образование: монография. – Пенза, 2021. – С.45-54.
3. Kinana Qaddour. The Use of Podcasts to Enhance Narrative Writing Skills// Qaddour Kinana/ English Teaching Forum. – 2017. – Vol. 55- #4 – P. 28-31.
4. Teaching Narrative Writing: Strategies to Help Students Enjoy Writing Stories [Electronic resource]. 2017. URL: <https://teacherhabits.com/teaching-narrative-writing> (date of access to the site: 27. 12. 2023)

Калидвожаҳо: эссе, эссе дар шакли ҳикоя, нақшаи навишт, бозиҳои ҳикоявӣ, видеоҳо, сурудҳо, ҳикояҳои намунавӣ, санҷиши эссе аз ҷониби ҳамсабақ, рубрика, мулоҳизаҳои ҷавобии асоснок ва ғ.

Аннотация

ОБУЧЕНИЕ НАРРАТИВНОГО ЭССЕ СТУДЕНТАМ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

В данной статье обсуждаются вопросы использования различных методов и средств в обучении написания нарративного эссе. Также в статье определена структура данного вида эссе и некоторые требования к его написанию. Инструменты, которые могут сделать написание эссе простым и увлекательным для студента, - это использование видео и песен, а также сюжетных

игр. Стоит отметить, что в данной статье содержатся интересные идеи о важности проведения семинаров по написанию эссе, использовании образцовых рассказов, партнёрской проверки, использовании рубрики при проверке эссе и, самое главное, предоставлении обоснованной обратной связи на эссе студентов.

Ключевые слова: *эссе, нарративный эссе, план письма, сюжетные игры, видеоролики, песни, образцы рассказов, коллегиальная / партнёрская проверка эссе, рубрика, обоснованная обратная связь и т.д.*

Annotation TEACHING NARRATIVE ESSAY TO THE STUDENTS OF PHILOLOGICAL FACULTIES

This article explores the use of various methods and tools in teaching narrative essay. The article also defines the structure of this type of essay and some requirements for writing it. Tools that can make essay writing easy and fun for a student are the use of videos and songs, as well as story-based games. It should be pointed out that this article contains interesting ideas about the importance of conducting essay writing workshops, using sample stories, peer review, using a rubric when grading essays, and most importantly, providing constructive feedback on students' essays.

Keywords: *essay, narrative essay, writing plan, story games, videos, songs, sample stories, peer review of essays, rubric, constructive feedback, etc.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоева Гулнора, магистранти соли дууми факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: н. и. ф., дотсент Комилов М. М.

Сведения об авторе: Мирзоева Гулнора, магистрантка второго курса факультета английского языка и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна.

Научный руководитель: к. ф. н., доцент Комилов М. М.

About the author: Mirzoyeva Gulnora, 2st year master student at the Faculty of English and Eastern Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni.

Scientific supervisor: Ph. D., Associate Professor Komilov M. M.

МАҲОРАТИ МУОШИРАТИ ТАЪЛИМИИ ОМЎЗГОРОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Мафҳуми муносибат маъноӣ васеъ дошта, муносибати одамро дар ҳамаи ҷабҳаи ҳаёт дар бар мегирад. Аз ҷумла муносибати оилавӣ, иқтисодӣ, маданият маишӣ, сиёсӣ, техникӣ, фарҳангӣ, таълимӣ ва ғайраҳо.

Муошират – шакли асосӣ вучуди инсоният аст. Муошират асосӣ вучуди ҷомеа аст. Он дар тамоми намуди фаъолияти инсон арзу вучуд дорад. Аммо дар баъзе касбҳо он омилӣ аслии фаъолияти касбӣ мебошад, ки дар дохили кори фард ҳузур дорад. Касби омӯзгорӣ аз ҷумлаи ҳамин касбҳост ва муошират дар инҷо на ҳамчун одати ҳамаҷӯи инсонӣ балки ҳамчун вазифа ва ӯҳдадорӣ ба шумор меравад.

Муоширати педагогӣ – ин таъсири мақсаднокӣ омӯзгор бо хонанда аст. К. Д. Ушинский дар «Забони модарӣ» (мунтахаби мақолаҳо) гуфтааст [2, с.6].

Бояд зикр кард, ки мазмуни муоширати байниҳамӣ одамонро донишҳои илмӣ ва ҳаёти ташкил медиҳад. Омӯзгор дар рафти муошират хонандагонро бо донишу маҳорат ва маълумотҳои нав шинос менамояд.

Муошират яке аз қисмҳои муҳими илми педагогика ба шумор меравад. Масъалаҳои муошират мавқеи муайянро дар касби омӯзгорӣ ишғол менамояд. Агар муаммоҳои касби педагогиро аз нигоҳи муошират дида бароем, он гоҳ гуфтан мумкин аст, ки ҳамаи ҷанбаҳои таълиму тарбия бо ин раванд зич вобаста мебошад.

Муоширати педагогӣ дар ташаккули такомули маҳорати педагогии омӯзгорон аҳамияти калон дорад. Маҳорати муоширати педагогӣ имкон медиҳад, ки омӯзгор хусусиятҳои педагогии хонандагонро ба ибтидои гирифта, мувофиқи равандҳои педагогӣ шароит фароҳам орад ва онҳоро ба иҷрои вазифаҳои муайян равона созад.

Муоширати таълими омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ – муоширати касбии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ дар вақти дарс ва берун аз он барои эҷоди фазои психологӣ шахс муносиб мебошад. Дар раванди барқарорӣ робита миёни муаллим ва хонанда муошират василаи муҳими таъсиргузори мебошад. Муоширати нодуруст дар хонандагонии синфҳои ибтидоӣ боиси тарс, нобоварӣ, қўшии диққат, сустии хотира, нокоронадӣ ва суст шудани алоқамандӣ ва имкони азхудкунии дарс мешавад. Ниҳоят он ба муносибати манфии талаба бо омӯзгор ва ба таври умумӣ ба мактаб оварда мерасонад. Барқарори алоқии муносиб ва дуруст бо хонанда ин таъсири манфиро бартараф мекунад, бинобарин муошират бо талабагон бояд дуруст ба роҳ монда шавад.

Леонтьев бо ишора ба аҳамияти ҷанбаҳои таълимӣ ва тарбиятии муоширати омӯзгорӣ таъкид мекунад, ки «Муоширати омӯзгорӣ матлуб ин ҳамон муоширати муаллим бо талаба дар раванди таълим мебошад, ки бештарин шароит барои рушди алоқамандӣ, ташаккули шахсият, фазои эҳсосотӣ, идоракунии ҳолати психологӣ-иҷтимоӣ кўдакон ва бештарин истифода аз тавоноҳои фардӣ муаллим дар раванди омўзиширо фароҳам оварад» Леонтьев А. А. [3, с.16].

Пас муошират дар кори омӯзгорӣ ҳамчун василаи ҳалли масъалаҳои таълимӣ ва системаи таъмини раванди таълиму тарбият буда вазифаҳои худро дорад.

Вазифаҳои муоширати омӯзгорӣ чунин мебошанд:

1. **Шинохти шахсият.** Арзёбии хусусиятҳои фардӣ - психологӣ ҳар кадом аз талабагон аз тарафи муаллим; муайян кардани алоқамандӣ ва тавоноҳои талаба ва сатҳи пазириши таълим ва тарбият, шароити ва тарбияти оилавӣ. Ин маълумот ба омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ кўмак мерасонад, ки хусусиятҳои хонандагонии синфҳои ибтидоиро хуб дарк кунад ва дар раванди таълим ва тарбият муносибат намояд.

2. **Мубодилаи иттилоот.** Раванди мубодилаи маводи дарсӣ ва арзишҳои маънавиро таъмин намуда ва шароит барои рушди ҳислатҳои мусбат ва алоқамандӣ ба донишро фароҳам оварад.

3. **Ташикил фаъолият.** Муоширати муаллим бо гуруҳи хонандагон, муносибат ва ҳамкориҳои фардӣ ва умумӣ бо хонандагон ва эҷоди дигаргунӣ дар марҳилаҳои гуногуни раванди дарсӣ.

4. **Мубодилаи нақшҳо.** Мубодилаи нақшҳои иҷтимоӣ ба бедории ҳамаҷонибаи шахсият таъсир мерасонад. Ин корро метавон бо додани баъзе ихтиёрот ба талабагон анҷом дод, зеро онҳо худро ҳамчун ташкилотчӣ ва иҷрокунандаи нақши муаллим мебинанд.

Аммо мубодилаи нақшхоро набояд он чунон кард, ки талаба худро дар ҳақиқат ҳам муаллим пиндорад. Дар чунин ҳолатҳои ҳамкорӣ ва мубодилаи нақшҳо муаллим бояд муаллим боқӣ монад. Муаллим бо таҷрибаи ғании зиндагӣ ва касбӣ ва дониши худ масъули натиҷаҳои ба даст омада аз раванди таълиму тарбият хоҳад монд.

В. А. Канн-Калик дар китоби худ «Муоширати омӯзгорӣ барои муаллим» чанд марҳилаи муоширати омӯзгориро ном бурда аст, ки сохтори онро муайян мекунад:

- 1) Моделсозии муоширати дарсии дарпешистода пеш аз фаъолияти мустақими таълимӣ (марҳилаи прогностикӣ);
- 2) Ташкили муошират дар синф ва ҳангоми оғози робита бо хонандагон (марҳилаи оғози муошират);
- 3) Идоракунии муошират дар раванди кори педагогӣ;
- 4) Таҳлили системавии муоширати анҷом шуда ва моделсозии системаи муошират барои фаъолияти оянда [4, с.8].

Ҳоло марҳилаҳои номбаршударо ба тартиб баррасӣ менамоем.

Дар марҳилаи *моделсозӣ* на танҳо муҳтавои кор балки равишҳои корӣ ва лаҳни гуфтор ҳам муҳим аст. Муаллим метавонад барои худ барномаи муоширатӣ таҳия карда вазифаҳои таълимиро бо вазифаи муоширатӣ мутобик намояд ва мушкilotи мавҷуд бударо бартараф кунад. Таҳлилҳо нишон додаанд, ки моделсозии муоширати дарсӣ бисёр муҳим аст зеро ҷанбаҳои дидактикии дарсро муайян ва муаллимиро барои асаргузори бехтар ба хонандагон тайёр мекунад. Муаллим метавонад, ки рафторҳои муоширатӣ ва ҳиссиёти худро пеш аз дарс тасаввур кунад.

Дар марҳилаи *оғозини муошират* шароит ва сохтори муоширати дар пеш буда муайян мегардад. Дар аввалин дақиқаҳои муошират модели пешаки тайёр шуда ба кор гирифта мешавад. Дар дақиқаҳои аввали ҳузури муаллим дар дарс бояд имкони истифода аз равишҳои интихобкардаашро мушаххас намуда, ҳолу аҳволи кӯдакон ва ҳиссиёти онҳоро дарк кунад. Набояд фаромӯш кард, ки *ибтикори муошират бояд аз тарафи муаллим бошад*. Ин ибтикори муаллим ба ҳолати зерин анҷом мешавад:

- Дақиқ ва возеҳ будани робита бо хонандагон;
- Гузаштан аз ҳолати ташкилотчигӣ ба муоширати касбӣ ва шахсӣ;
- Набудани фосила байни ҳолати ташкилотчигӣ ва муҳтавои муошират;
- Дастбӣ ва ҳадати психологӣ-ичтимоӣ дар синф;
- Ба кор гирифтани тавоноҳои фарди дар муошират бо кӯдакон;
- Бартарафсозии дидгоҳҳои манфӣ ва қолабӣ дар бораи хонандагони алоҳида;
- Барқарории робитаи умумӣ бо тамоми синф;
- Гузоштани савол ва вазифаҳо, ки дар аввали дарс хонандагони синфро муттаҳид кунад;
- Таъмини зоҳири муоширатии муаллим (покизагӣ, мустаҳкамӣ, хотирҷамъӣ, ҷазобият ва ҳусни ният);
- Истифода аз садо ва иртиботи ғайрикаломӣ (мимика, пантомимика, ҳаракатҳо).
- Тавоноии интиқоли тартиботи худ ба синф.
- Таъини ҳадафҳо ва амалкардҳои ҷаззоб.
- Таваҷҷуҳ зоҳир намудан ба руҳияи ботинии талаба, нишон додани ин таваҷҷуҳ.

Муошират дар марҳилаи севвум (идоракунии муошират дар раванди таълими дар ҳоли рушд) муоширатҳои таълимӣ чанд манзура мебошанд, зеро муаллим дар ҷараёни дарс ҳам вазифаҳои таълимӣ ва ҳам муоширатиро анҷом медиҳад, чун ҳар бахши дарси системаи муоширатии худро талаб мекунад.

Хусусиятҳои муошират ба вазъият ва мавқеиятҳои хос ва фанни таълимӣ вобастагӣ дорад.

Муаллими синфҳои ибтидоӣ дар ин замина чунин гуфтааст: «Вақте ба кӯдакон дар бораи табиат сухан менамоӣ муҳим на фақат ончи дар бораи вай гуфта мешавад балки шакли гуфтор низ муҳим аст. Бояд фазоро дарк ва онро эҷод намой дар ғайри ин ҳолат дарс дуруст баргузор нахоҳад шуд».

Агар муаллим ба синф мавзӯ ё вазифаеро пешкаш кунад, ки талаба нисбати он бемайлу рағбат бошад, муошират низ сураат намегирад. Муоширати таълимӣ шомили тавоноии муаллим зуд ва дуруст мутобик шудан бо шароит ва вазъиятҳои дар ҳоли тағйир мебошад.

Муаллим бояд зуд ва дақиқ василаи муоширатии лозимро пайдо кунад, ки мутобиқи эҷодкории фарди, фазои муошират, хусусиятҳои фардии талаба бошад ва муаллим воқуниши вайро ҳангоми муошират эҳсос кунад. Дар ин кор ба муаллими синфҳои ибтидоӣ дониши умумӣ, фарҳанг, фикрронии касбӣ ва равиши гуфтории дуруст кӯмак мекунад.

Марҳилаи ниҳой (*таҳлили системаи муоширати анҷом шуда*) шомили тавоноии муайян ва арзёбии сатҳи қобилият ва сифати муошират мебошад.

Дониши муоширати таълимӣ имкон медиҳад, ки асосҳои технологияи он ба дурусти таҳия гарданд. Дар раванди моделсозии технологияи муоширати таълимӣ бояд масъалаҳои зеринро дар назар дошт:

- 1) Иттилооти аввалияи муаллим аз талаба ва баръакс;
- 2) Равишҳои ташкили муоширати умумӣ;
- 3) Равиши ҷалби диққати синф ба худ, иртиботи каломӣ ва ғайрикаломӣ;
- 4) Эҷоди тасаввуроти гуфторӣ;
- 5) Равиши барқарории робитаи мутақобил.

Маҳорати психологӣ-педагогӣ аз мавҷудияти одоби педагогӣ дар омӯзгор шаҳодат медиҳад ва муаллимро водор месозад, ки дар муносибат бо хонандагон ахлоқи педагогиро риоя намояд. Вай инчунин талаб мекунад, ки муаллим бо хонандагон инсонпарварона рафтор кунад, меҳрубону ботамкин бошад, худдорӣ карда тавонад, дар ҳама гуна ҳолат муносибатҳои некхоҳонаро ба роҳ монад ва шахсияти кӯдакро ҳурмат намояд. Омӯзгор бояд доимо рафтори худро зери назорат гирад, ба воситаи нигоҳ, ҳаракату ишораҳо, ҳатто сарчунбонӣ муносибаташро ба рафтору кирдори хонандагон ифода кунонад.

Нишондихандаи дигари маҳорати психологӣ-педагогӣ дар он аст, ки омӯзгор-устод хонандагонро ғаёл мегардонад ва бо ҳамин қобилияти маънавӣ-психологӣ худ мустақилона ҷустуҷӯ ва фикр карданро дар раванди таълим густариш медиҳад.

Дар шароити имрӯза аз тарафи олимони боз чунин намудҳои маҳорати психологӣ-педагогӣ муайян карда шудааст:

- маҳорати дар вазъияти педагогӣ дидан, дарёфтани масъалаву проблема ва тавсифи он ҳамчун вазифаи педагогӣ;

- маҳорати дар раванди педагогӣ дар симои хонанда иштирокчии ғаёлодро дида тавоништан, омӯхтан ва ташаккул додани вазъияти педагогӣ, мушаххассозии вазифаҳои педагогӣ, даврагӣ ва ғайрӣ;

- ҳангоми бесарусомонӣ ва тағйирёбии вазъият қабул намудани қарорҳои муносиб. Зимни тағйири вазъият бо назари нав ба ҳалли вазифаҳову мақсадҳо нигаристан;

- маҳорати сарбаландона баромадан аз вазъиятҳои душвори педагогӣ-психологӣ;

- натиҷаҳои наздику дури вазифаҳои психологӣ-педагогиро пешгӯӣ намудан;

- маҳорати кор кардан бо мундариҷаи маводи таълимӣ (бохабарӣ аз равишҳои нав ва технологияи таълим), ҷудосозии идеяи асосии фанни таълимӣ ва аз нав дида баромадани мундариҷаи он аз ҳисоби натиҷаҳои тадқиқоти илми муосир;

- дар ниҳоди хонандагон ташаккул додани маҳоратҳои умумӣ ва махсуси ахлоқӣ ва амалисозии алоқаҳои байнифаннӣ;

- омӯзиши имкониятҳои воқеии таълими хонандагон, фарқи пешрафт ва сифатҳои шахсии хонандагон, дар ниҳоди хонандагон ташаккул додани тарзи иҷрои ғаёлиятҳои гуногун, интиҳоб ва истифодаи шаклҳо ва тарзу роҳҳои таълиму тарбия;

- маҳорати қиёс намудан ва умумиятбахшии вазъиятҳои педагогӣ ва психологӣ ташкили ғаёлияти мустақили таълимӣ, амалисозии вазифаҳои таълимӣ бо роҳҳои гуногун;

- маҳорати истифодаи донишҳои психологӣ-педагогӣ ва бохабарӣ аз вазъи илми психология ва педагогикаи муосир ва таҷрибаи пешқадами педагогӣ [6, с.200-201].

Хулоса одоби муоширати педагогӣ дар дарс хело нозук буда, ҳамаи лаҳзаҳои дарсро дар бар мегирад. Муаллим бояд тоқати ғӯш кардани ҷавоби хонандаро дошта бошад. Ҳангоми ғӯш кардан фикри кӯдакони пурра шунида баъди ба анҷом расидани он ҳамоҳангиро ислоҳ кардан зарур аст.

Адабиёт:

1. Головин Б. Н. Основы культуры речи. – М., 1980.
2. Канн-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. – М., 1987.
3. Леонтьев А. А. Педагогическое общение. – М.: Знания, 1979.
4. Рахимов Х., Нуров А. Педагогика. – Душанбе, 2011. – 518 с.
5. Солдатов Г. Слово о речи учителя // Народное образование. – 1993. №1.
6. Ушинский К. Д. «Родное слова» собр. соч. – Москва, 1949. – 259 с.
7. Хусенов Н. М., Нейматов Р. Х., Олимов Т. Ш., Аминов Ш. Д. Психология. – Рашт, 2023. – 204 с.

Калидвожаҳо: муошират, дониш, малака, маҳорат, таҳлил, раванди дарс, хонандагони синфҳои ибтидоӣ, омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ, муоширати педагогӣ.

Аннотация**УЧЕБНО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ НАВЫКИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

В данной статье автор, рассматривая коммуникативные навыки учителей начальной школы, раскрывает соблюдение норм педагогического общения в процессе урока.

Следует отметить, что необходимо использовать навыки учебного общения учителей начальных классов в процессе урока. Поэтому, в первую очередь, особое значение следует уделять манерам общения преподавателей и учащихся в процессе обучения. Например, при использовании метода беседы у учащихся развивается познавательная деятельность.

Ключевые слова: общение, знания, умения, анализ, учебный процесс, учащиеся начальных классов, учителя начальных классов, педагогическое общение.

Annotation**TEACHING AND COMMUNICATION SKILLS OF PRIMARY TEACHERS**

In this article, the author, considering the communication skills of primary school teachers, reveals compliance with the norms of pedagogical communication during the lesson.

It should be noted that it is necessary to use the educational communication skills of primary school teachers during the lesson. Therefore, first of all, special importance should be paid to the manner of communication between teachers and students in the learning process. For example, when using the conversation method, students develop cognitive activity.

Keywords: communication, knowledge, skills, analysis, educational process, primary school students, primary school teachers, pedagogical communication.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гафурова Назрбӣ, магистранти соли аввали ихтисоси тахсилоти ибтидоӣи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 909406300

Роҳбари илмӣ: н. и. п., дотсент Фозилов С.М.

Сведения об авторе: Гафурова Назрби, магистрант первого курса по специальности начального образования Таджикского Государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 909406300

Научный руководитель: к. п. н., доцент Фозилов С.М.

About the author: Gafurova Nazrbi. first-year master's degree in primary education at the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini. Phone: +992 909406300

Scientific adviser: Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Fozilov S. M.

МАҚМУИ МАШҚҲО БАРОИ ТАЪЛИМИ ХОНИШИ РЪЗНОМА БА ДОНИШЧЌЌНИ МАКОТИБИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Хониши рӯзнама дар таълими забони англисӣ дар макотиби таҳсилоти олии касбӣ нақши муассир дорад. Мутолиаи рӯзнама имконият фароҳам меорад, донишчӯён аз хусни баёни забони англисӣ бо пуррагӣ огоҳ гарданд, таркиби луғавиашон ғайр гардад ва дар натиҷа забонро хуб аз худ намоянд.

Илова бар он, тавре ки Н. Салама дар мақолаи худ «Use the Newspaper» қайд мекунад, агар донишчӯён одати мутолиаи рӯзнамаро инкишоф диҳанд, малакаи хониш ба таври зарурӣ инкишоф меёбад. Афзоиши захираи луғавӣ табиатан ба амал меояд, зеро донишчӯӣ ба калимаҳое, ки падидаҳои ба ӯ шиносро нишон медиҳанд, диққат медиҳад [7, с.336-343].

Чун хониши рӯзнама ба аз худ кардани забон таъсири амиқ дорад, мо тасмим гирифтаем, якҷанд машқҳо, ки ҳангоми мутолиаи рӯзнама метавон аз онҳо истифода бурд, пешниҳод намоем.

Дж. Ленд кори синфиро ҳангоми мутолиаи рӯзнама тавсия медиҳад. Барои ғайр гардонидани таркиби луғавӣ ӯ машқҳои зеринро пешниҳод мекунад: 1) Иваз кардани калимаҳо. Интиҳоб кардани якҷанд калимаҳо, ки ба контексти мазкур аз лиҳози маъно мувофиқат мекунанд. Мисол:

- a) 'travel' can be replaced by 'journey',
movement, riding, trips, traffic;
- b) 'pleasanter' can be replaced by better, nicer,
more enjoyable, happier, more contented.

Чунин ба мушоҳида мерасад, ки 2 ё 3 варианти дурусти ҷавоб мавҷуд мебошад, зеро ҳамаи ибораҳои додашуда аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздиканд.

2) Ибораҳоеро, ки дар матн барои ифодаи андешаҳои зерин истифода шудаанд, нишон диҳед:

- a) e. g. instructions on how to behave in a wellmannered way;
- b) circumstances that are different to handle –
tricky situations;
- c) the level that we hope to reach – the standard
we are aiming at.

Агар ибораҳои мазкур бо забони модарии донишчӯ дода шуда бошанд ва ӯ варианти англисии онҳоро аз матн дарёбад, кори мазкур бештар самаранок мегардад.

3) Гузоштани калимаҳо ва ибораҳо дар ҷумла. Ин нави кор бо намуни аввалини он монандӣ дорад, зеро дар зер ҷанд калима дода шудааст, ки аз онҳо калимаи лозимиро метавон интиҳоб кард. Инчунин муқаррар кардани мувофиқат байни калимаҳо мебошад. Мисол:

- a) Here are some containers: box, packet, jar,
drum, bottle, tin, tube, bag, barrel, sack.
- b) Put each of following items into its appropriate
container. E. g. – a box of matches.

Ба ҳамин монанд, шумо метавонед сифатҳоро барои исмҳо интиҳоб кунед ё ки ҷумлаҳоро (ибораҳоро) пурра кунед: e. g. – a block of priests – soldiers – sheep – fish – goats – children – Ships
Намунаи гузоштани калимаҳо метавонанд машқҳои нави зерин бошанд: Fill the spaces in these ten sentences with expressions using «way». Choose the expressions from the list: by the way, all the way, by the way of, in the way, in a way, his own way, out of the way, on the way, wayside, under way. «You look very tired» 'Yes, I am. I couldn't get a lift and I had to walk ...».

Инчунин корро метавон бо ибораҳои феълӣ + пешоянд иҷро кард.

- 4) Машқҳо барои муайян кардани фаҳмиш
(comprehension).

Дар ин ҷо аз ҳама маъмултарини онҳо танҳо ҷавоб додан ба саволҳо, интиҳоби як ҷавоби дуруст ба савол аз якҷанд вариантҳои пешниҳодшуда, кор ба монанди «ислоҳ кардани изҳороти нодуруст», «гӯед, ки оё ин изҳорот дуруст аст ё не».

Намунаи чунин машқҳо инҳоянд: 1) Multiple choice. Read the new item carefully. Then choose the correct answers in the following exercise. Yesterday a scientist said that certain types of

armchairs. a) were widely used and upholstered. b) might easily catch fire, because the materials used were dangerous. c) should not be used because they were dangerous. 2) True or False (according to the story)? a) Only poor people steal things from shops. b) Store detectives are all big and strong. c) These are fewer shoplifters are often well organized [4, c.40-41].

Ин корро метавон тавассути ворид кардани банди «insufficient information» ва инчунин талаб кардани ислоҳ кардани изҳороти нодуруст аз ҷониби донишҷӯён душвортар кард. Ба ғайр аз ин, ин гуна корро ба таври шифохӣ, бидуни додани рӯйхати гуфтаҳое, ки дурустии онҳоро тасдиқ кардан лозим аст, иҷро кардан мумкин аст. Кор бо паёмҳои кӯтоҳ, ки дар онҳо хатогиҳои баръало ё нодурусти услубӣ боиси таҳрифи маъно (ғалат маънидод кардан) мешаванд, хеле муфид аст. (ниг. ба қисмати «Daily liar» дар китоби «What the Papers Say»). Аз донишҷӯён хоҳиш карда мешавад, ки хатогиро муайян ва ислоҳ кунанд. Мисолҳои чунин паём инҳоянд: «Arthur Kitchener was seriously burned Saturday afternoon when he came into contact with a high voltage wife»; «‘Heavens, I am thirty!’ she said. ‘Please get me a drink!’»; «Some members of Bulgarian secret police accepted brides in connection with the shipments»; «A man with a black bear was seen walking away from the scene of the crime».

Донишҷӯён дар фаҳмидани сарлавҳаҳо ва ҷумлаҳои мураккаб ба душвории зиёд рӯ ба рӯ мешаванд. Дар ин ҳолат чунин машқҳоро метавон пешниҳод кард:

1) Барои мақолаҳо метавон сарлавҳа интиҳоб кард ва онро асоснок кард.

2) Бо ҷумлаҳои сода ё ки бо параграфи иборат аз 100 калима пешниҳод кардани иттилоот, ки сарлавҳа онро фаро мегирад.

3) Пешниҳод кардани мундариҷаи ҷумлаи мураккаб бо якҷанд ҷумлаҳои сода.

4) Якҷанд ҷумлаҳои сода дода шудаанд. Иттилооти дар онҳо мавҷуд бударо бо як ҷумлаи мураккаб баён кардан: *e. g. Some firemen died. This happened while they were searching. They were searching for a colleague. The colleague was lost. The firemen who died were searching for a colleague.* 5) Хабарро ба як сарлавҳаи кӯтоҳ табдил додан: *e. g. A leading diplomat has been mysteriously murdered. Envoy death riddle.*

Таҳлили хусусиятҳои забони рӯзнома аз он шаҳодат медиҳад, ки донишҷӯён зимни мутолиаи рӯзнома на танҳо лексикаи мушаххаси рӯзномаҳоро меомӯзанд, балки падидаҳои грамматика ва ибораҳои рехтаро низ меомӯзанд.

Падидаҳои алоҳидаи грамматикӣ бояд мавзуи кори мақсаднок бошанд. Падидаҳои грамматикӣ, ки ба рӯзнома хос мебошанд, барои донишҷӯён душворҳои калонро ба амал меоваранд, гарчанде ки онҳо ба курси грамматикаи меъёрӣ дохил карда шудаанд. Алалхусус, созмонҳои мафъулӣ ва дигар сохторҳои грамматикӣ, ки шахс ба онҳо ҳангоми мутолиаи рӯзнома рӯ ба рӯ мешавад.

Санҷиш дар байни донишҷӯёни Донишкадаи давлатии омӯзгории забонҳои хориҷии Маскав нишон медиҳад, ки шумораи бештари хатоҳо ҳангоми истифодаи সিғаи шартӣ ва ибораҳои масдарӣ рух додаанд. Одатан, сохторе, ки ҳангоми иҷрои машқҳои китоби дарсӣ (хусусан дар синф) равшан ва фаҳмо ба назар мерасад, вақте ки донишҷӯ кӯшиш мекунад, ки онро дар дигар матнҳо муайян кунад, ба иштибоҳ рӯ ба рӯ мешавад.

Амалан метавон ҳама гуна сохтори грамматикиро аз рӯзнома омӯхт. Аз рӯзнома қариб ҳар як сохти грамматикиро омӯхтан мумкин аст. Дар ин маврид метавон боз аз вариантҳои гуногуни машқҳо истифода намуд. Шумо метавонед аз донишҷӯён хоҳиш кунед, ки ин ё он падидаи грамматикиро аз мақола пайдо кунанд ва онро дар дафтар нависанд. Метавон супоришҳои анъанавии зеринро иҷро кард: дар шакли дуруст гузоштани феълҳо, интиҳоби пасвандҳои дуруст барои ҷумлаҳо ё худ ба анҷом расонидани онҳо, масалан, ҳангоми кор бо ҷумлаҳое, сиғаи шартии феъл (варианти дурустро интиҳоб кунед) (multiple choice) ба назар мерасанд:

1) *e. g. John Henry was to have telephoned this morning.*

a) We don't know whether he telephoned, or not.

b) He didn't telephone.

c) He telephoned.

2) *Uncle Albert shouldn't have said that. He:*

a) said that;

b) didn't say that;

c) we don't know whether he said that or not

[5, c.98].

Гунаи дигар навиштани ҷумлаҳои мураккаб (аз нуктаи назари грамматика) дар варақаҳо ва онҳоро барои тарҷума ба донишҷӯён додан мебошад. Умуман, ташаккул додани малакаи тарҷумай матни рӯзнома бебаҳост, зеро он чизе, ки дар рӯзнома ҷой дода мешавад барои донишҷӯёни курсҳои поёни назар ба матнҳои роҷеъ ба ихтисосашон фаҳмотар ва аксар вақт шиностар аст. Яке аз усулҳои кор метавонад пайдо кардани ибораҳо дар мақола (аксар вақт ибораҳои рехтаи рӯзнома) бошад, ки муаллим ба забони тоҷикӣ медиҳад. Ҳамин тариқ, порчаҳои дода мешаванд, ки аз ҷиҳати хусусиятҳои услубиашон тарҷумаашон душвор аст. Ин корро (танҳо бо истифода аз маводи осонфаҳм) инчунин метавон дар гурӯҳҳои навомӯз пас аз гузаштани замонҳои асосӣ ва қаблан ба онҳо додани рӯйхати калимаҳои ношинос бо транскрипсия ва тарҷума, инчунин бо ба донишҷӯён пешниҳод кардани тарҷумай қисмҳои алоҳидаи ҷумлаҳо анҷом дод (масъалан, ҷумлаҳои, ки дар таркибашон мубтадои мураккаб доранд ва ғайра).

Ленд истифодаи маводи рӯзномаро барои малакаҳои дуруст хондани калимаҳо (овозҳои дар таркиби калимаҳо буда) пешниҳод мекунад. Ё иҷрои машқҳои зеринро пешбинӣ мекунад: ҳичои заданокро дар калимаи мураккаб ишора кунед; дар матн калимаҳои, ки якхел хонда мешаванд, интиҳоб кунед; аз қатори калимаҳои зерин калимаҳои интиҳоб кунед, ки ҳамчун *been* хонда мешавад, яъне дар онҳо овози [i:] мавҷуд мебошад: *head, bead, mean, deer, bread, clean, cheat, dread*; калимаҳои, ки аз лиҳози талаффуз бо якдигар мувофиқат мекунанд, интиҳоб кунед: *e. g. coast – nosed, post, toast, lost, roast, most, cost, boast, ghost*.

Ҳангоми таҳияи нақшаи дарсии омӯзиши рӯзномаҳо бо истифода аз кадом жанри матни рӯзнома ба таври самаранок ин ё он навъи хонишро метавон рушд дод, яъне хусусияти матн ба навъи хониш таъсир хоҳад расонд. Тафовутҳо ҳам дар ташкили сохторӣ ва маъноӣ ва ҳам дар мавҷудияти иттилооти зиёдатӣ мавҷуданд. Ҳангоми муайян кардани ҷиддияти кор оид ба жанрҳо, дар хотир бояд дошт, ки агар мундариҷаи маъноӣ маълумоти зиёдатӣ надошта бошад, онро бодикқат хондан ва гирифтани тамоми маълумотро аз матн талаб мекунад. Намудҳои гуногуни хонишро муфассалтар дида мебароем.

1) Хониш барои шиносӣ

Мақсади он фаҳмидани мазмуни умумӣ, далелҳо, исботҳо ва шинос шудан ба маълумот бидуни ба таври ҷуқур омӯختани он мебошад. Мазмуни асосӣ ва маълумотҳои асосӣ бояд ба таври дақиқ фаҳмида шаванд.

2) Хониши сарсарӣ (сатҳӣ).

Он имкон медиҳад, ки масъалаҳои зерин ҳал карда шаванд:

- а) муайян кардани мавзӯи иттилоот ва оид ба мавод тасаввуроти умумӣ пайдо кардан;
- б) ба он боварӣ ҳосил кардан, ки мақола маълумоти нав дорад;
- в) аҳамияти маводро баҳогузори кардан;
- г) ҷойҳои аз ҳама муҳим ва шавқоварро қайд кардан;
- д) душвории матнро ошкор кардан;
- е) сохтори матнро муайян кардан;
- ж) маълумоти қаблан хондашударо ба хотир овардан;
- з) матнҳоро вобаста ба мавзӯ тасниф намудан;
- и) маънии асосиро муайян кардан.

Вобаста ба мақсади мутолиа метавон 4 намуди хониши сарсариро ҷудо намуд: 1. конспектӣ- барои ҷудо кардани мазмуни асосии матн; 2. реферативӣ – барои ҷудо кардани маъноҳои асосӣ; 3. шарҳӣ – барои муайян кардани он чизе, ки иттилоъ дода мешавад; 4) шиносӣ – барои муайян кардани иттилооте, ки мо ба он таваҷҷуҳ дорем.

3) Хониши ҷустуҷӯӣ барои дарёфти маълумоти муайян дар матн, ки мавҷудияти онҳо пешакӣ маълум аст, мебошад. Дар муқоиса бо хониши сарсарӣ, хонанда медонад, ки чӣ меҷӯяд; чизи маъмулӣ табиати дидани мавод аст. Фаҳмидани дар сатҳи маъно амалан вучуд надорад. Ҳангоми ҷунин навъи хониш донишҷӯён дар ба даст овардани маълумоти амалӣ танқисӣ мекашанд.

Ҳангоми таълими хондани рӯзнома 4 намуди машқ истифода мешавад:

- а) машқҳо оид ба азхудкунии сохтори рӯзномаҳо ва муайян кардани ташкили сохторӣ ва маъноии матнҳои жанрҳои пешбинишуда;
- б) машқҳо оид ба ташаккули малакаҳои марбут ба коркарди семантикии иттилооти даркшаванда;

в) машқҳо-вазифаҳои, ки дар ин ё он шакли мутолиа амалияи мақсаднок буда, ба ташаккули малакаҳои дахлдор нигаронида шудаанд;

г) машқҳо – супоришҳои коркарди рӯзнамаҳо, ки истифодаи намудҳои хониши дар боло зикршударо дар бар мегиранд.

Барои аз худ кардани сохтори рӯзнамаҳо ва омӯختани жанрҳои машқҳои зерин тавсия дода мешаванд:

1) Хабарҳои асосии рӯзнамаро пайдо кунед. Дар он кадом ҳодиса тасвир шудааст? Дар рӯзнама доир ба ин масъала боз чигуна мавод мавҷуд аст?

2) Паёми иттилоотии муҳимтаринро пайдо кунед. (Супоришҳои минбаъда супоришҳои каблиро такрор мекунанд).

3) Гузоришҳои бидуни шарҳи рӯзнама/дорои унсурҳои шарҳдорро ёбед. Онҳо ба кадом масъалаҳо бахшида шудаанд?

4) Мақолаи таҳририро пайдо кунед.

5) Муайян кунед, ки дар зерин сарлавҳаҳои «Home News», «European News», «Overseas News» ва ғайраҳо чигуна маводи шавқовар нашр карда мешаванд.

Барои равшан кардани сохтори хабар, пайдо кардани мавзӯ ё идеяи асосӣ машқҳои зерин дода мешаванд:

1) Дар арақчаи алоҳида қисматҳои муқаддимаӣ, асосӣ ва қамъбасти чоп карда мешаванд. Муқаддимаро пайдо кунед.

2) Матнро ба қисмҳои муқаддимаӣ ва асосӣ ҷудо кунед.

3) Муайян кунед, ки дар паёми иттилоотӣ бо фикри асосӣ чанд маротиба рӯ ба рӯ мешавем.

4) Мақоларо ба қисмҳои асосӣ, муқаддимаӣ ва қамъбасти ҷудо кунед.

5) Аз маълумот дар арақаҳои қисмҳои муқаддимаӣ, асосӣ ва ниҳой буда мақола тартиб диҳед.

6) Сарлавҳа ва қисми муқаддимаӣ дода мешавад. Боқимонда қисмҳои мақола ба қисмҳои маънодор тақсим карда шудаанд. Қисмати ҳулосавиро пайдо кунед. (Дар ин ҷо вариантҳои имконпазиранд. Масалан, дар алоҳидагӣ ё дар гурӯҳ (jigsaw-reading) кор карда аз қисмҳои мантиқии тақсимшуда мақола сохтан. Мақоларо пурра эҷод кунед. Дар гурӯҳҳои пурқувват, шумо метавонед аз як донишҷӯ хоҳиш кунед, ки дар асоси қисмҳои мантиқии такрорӣ мақола эҷод кунад).

Барои ташаккул додани қобилияти муайян кардани мавзӯи матн, машқҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1) Бе хондани мақола, муайян кунед, он метавонад дар бораи чӣ бошад. Қисми интихобшударо хонед ва дар зерин мавзӯ хат кашед. Агар он ҷо мавзӯи ошкор нашоавад, онро аз дигар ҷой пайдо кунед.

2) Аз байни қатори сарлавҳаҳо дар зерин он сарлавҳае хат кашед, ки он дар бораи ин ё он ҳодиса мебошад.

3) Сарлавҳаҳоро мувофиқи мавзӯҳои зикршуда ҷудо кунед.

4) Муайян кунед, ки кадом масъала дар мақола баррасӣ мешавад.

5) Сарлавҳаро хонед, бигӯед, ки дар бораи кадом кишвар сухан меравад.

6) Мавзӯҳои паёмҳои иттилоотии дар ин саҳифа ҷойгиршударо номбар кунед (дар зерин сарлавҳаҳои (рубрикаҳои) «Home News», «American News», «World News» ва ғ.).

Барои омӯختани тарзи сохтани занҷири мантиқӣ гузаронидани супоришҳои зерин тавсия дода мешавад:

1) аз ин параграфҳо калимаҳое, ки асосӣ нестанд, хориҷ карда шаванд;

2) параграфҳои пешниҳодшударо бо нигоҳ доштани он калимаҳое, ки маънии асосии онҳоро ифода мекунанд, кӯтоҳ кунед;

3) калимаҳоро, ки андешаи муаллифро равшантар ва дақиқтар ифода мекунанд, ба зерин хат кашед;

Намунаи машқҳо, ки барои фаҳмидани муносибати муаллиф ба ҳодиса ё далел мусоидат мекунанд, пешниҳод менамоем:

1. Дар матн калимаҳое, ки муносибати муаллифро ба воқеа ифода мекунанд, ба зерин хат кашед.

2. Аз рӯйхати мазкур дар як сутунча калимаҳо, ки муносибати неххоҳонаи муаллифро нисбат ба қаҳрамони ҳодиса ифода мекунанд, нависед.

3) Калимаҳои а) ифодакунандаи мувофиқати далелҳо ба меъёрҳо ё номувофиқии онҳо ба меъёрҳои маъмул, б) мавҷудият/пастшавии шиддатнокӣ дар бехтар шудани вазъият, в) далелҳои боварибахш ва шубҳанок, г) калимаҳое, ки баҳогузориҳои мусбӣ вазъият ва бехтаршавии шоян/бадшавии эҳтимолии онро ифода мекунанд, навишта гирида.

Ҳамин тавр, машқҳо ва усулҳои дар боло зикргардида ро ба танҳо ҳангоми кор бо матнҳои рӯзнома, балки ҳангоми кор бо матнҳои мавзӯҳои илмӣ техникаӣ, ҳини кор аз болои лугат ва гузаронидани муҳоҳисаҳо ва инчунин корҳои гурӯҳӣ барои матраҳ ва баррасии маводи хондашуда метавон истифода бурд, ки онҳо ба малакаи забондонии донишҷӯён таъсири мусбӣ мерасонанд.

Адабиёт:

1. Толкачева И. П. Методика обучения чтению газет на английском языке (к проблеме скоростного чтения): Дис... канд. пед. наук. – М., 1978.
2. Kitao K. Teaching the English Newspaper Effectively. <http://iteslj.org/Lessons/KitaoNewspaper.html> 1995
3. Land G. Using Press Cuttings for Teaching Purposes // Zielgrache Engl. №1, gb 18, 1988.
4. Land G. What the Papers Say. Longman, 1981.
5. Land G. What in the News? Longman, 1975.
6. Newspaper Reading and Writing for ESL Classes. http://esl.about.com/od/writinglessonplans/a/lp_news.htm
7. Salama N. Use the Newspaper! // English Language Teaching Journal. 1974. - Vol. XXVIII, & 4. – P. 336-343.

Калидвожаҳо: супоришҳо, машқҳо, усулҳо, забони рӯзнома, сохтори грамматикӣ, намудҳои хониш, таҳлил, захираи лугавӣ.

Аннотация

КОМПЛЕКС УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ ГАЗЕТ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

В данной статье предлагаются, и анализируются некоторые упражнения, которых можно широко использовать при чтении газет на уроках английского языка в ВУЗ. В нём также рассмотрены отдельные приемы, методы и задания, нацеленные на развитие навыков различных видов чтения газетного материала.

Ключевые слова: задания, упражнения, методы, язык газеты, грамматическая структура, виды чтения, анализ, словарный запас.

Annotation

SET OF EXERCISES FOR TEACHING NEWSPAPER READING FOR THE STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

This article proposes and analyzes some exercises that can be widely used when reading newspapers in English lessons at a university. It also discusses individual techniques, methods and tasks aimed at developing skills in various types of reading newspaper material.

Keywords: assignments, exercises, methods, newspaper language, grammatical structure, types of reading, analysis, lexicon.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллоева Шукрона, магистранти факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Роҳбари илмӣ: дотсент Комилов М. М.

Сведения об авторе: Абдуллоева Шукрона, магистрантка факультета английского языка и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

Научный руководитель: доцент Комилов М. М.

About the author: Abdulloeva Shukrona, year master student at the Faculty of English and Eastern Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni.

Scientific supervisor: associate professor Komilov M. M.

НАҚШИ ТАЪЛИМИ КОРҲОИ БЕРУНАЗСИНФӢ АЗ ЗАБОНИ МОДАРӢ ВА ИМЛО ДАР РУШДИ НУТҚИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Фаъолияти мустақилонаи омӯзиши забони модарӣ ва имло инкишофи зехнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар синф, дар мактаб, дар хона, ҳангоми сайру гашт дар маҳалҳо ва суҳбатҳо бо соҳибони забон, ки лаҳҷаашон аз забони модарӣ фарқ мекунад, аз тарафи шогирдон сурат мегирад. Ҳангоми суҳбат дар маҳалҳо бо соҳибзабонон, ки лаҳҷаашон аз забони модарӣ фарқ мекунад, шогирдон одоби муошират ва тарзи гуфтори адабиро риоя кунанд ва гуфтори одамони маҳалро бо калимаҳои забони адабӣ муқоиса намоянд.

Агар дар машғулиятҳои беруназсинфӣ аз дафтарҳои хотира истифода карда, унсурҳои шева ва лаҳҷаҳо навишта, онҳоро бо муроди калимаҳои забони тоҷикӣ муқоиса намоем, сатҳи забонмӯзӣ ва захираи луғавии шогирдон рушд ёфта, қори омӯхтани забони модариро хеле самарабахш мегардонад. Дар дафтари хотира тарзи гуфтори волидайн, бобою бибӣ, ҳамсоягон низ ба қайд гирифта мешавад. Масалан, ҳангоми таҳқиқот дар ноҳияи Шамсиддин Шохин мо аз гуфтори мардуми маҳаллӣ калимаҳои «Да» – падар, «Ма» – модар, «Бобӣ» – бобо, «шаттапо» – «нордбон» ва ғайраро шунидем, ки инҳо калимаҳои лаҳҷавию гуфтори мардуми ин маҳал ҳисоб меёбанд.

Вале афсӯс, ки дар синфҳои ибтидоӣ оид ба таълими грамматика, имло ва инкишофи нутқ машғулиятҳои беруназсинфиро раво намедонанд ва инро, асосан, барои синфҳои боло ҳос мешуморанд. Ҳол он ки бачагони синфҳои ибтидоӣ кунҷков буда, бисёр чизҳоро доништан мехоҳанд. Аз ин ҷост, ки баъзан саволҳои *Дар забонамон чанд калима ҳаст? Чаро он ашӯ ин тавр номида мешавад? Чаро ин калимаҳоро ҳешу табор меноманд?* ва ғайра вомеҳӯранд. Бачагони ин синну сол чистону зарбулмасалҳо, шеърӯ тезгӯякҳоро дӯст медоранд ва дар лаҳҷаҳое, ки омӯзгор машғулиятҳои беруназсинфиро шавқовару ба мақсади муайян мегузаронад, ҳама фаъолона иштирок мекунанд.

Кӯдак аз нуктаи назари биологӣ то синни даҳсолагӣ ҳазлу шӯхиро дӯст медорад. Вай бо ҳама ва ҳар чӣ бозӣ мекунад ва дар бозӣ бисёр чизҳоро ёд мегирад, ҷаҳони ихотакардаашро дарк менамояд, нозукиҳои забони модариро меомӯзад, мусиқии онро ёд мегирад.

Зарурати истифодаи қайдҳои дафтарҳои хотира дар дарс ва ислоҳи ҳатоҳои забонӣ аз иборат аст, ки дар машғулиятҳои беруназсинфӣ кӯдакони ин синну сол кунҷков мешаванду бисёр чизҳоро ёд гирифтани мехоҳанд. Аз рӯйи дафтари хотира ба омӯзгор савол дода, аз ӯ ҷавобҳои дурустро шунидан мехоҳанд. Машғулиятҳои беруназсинфӣ имконият медиҳад, ки маводи дар дарс омӯхташуда ва дафтари хотира шуурона аз худ карда шуда, мустақамтар гарданд, захираи луғавии бачаҳо зиёд мегардад.

Агар сифатҳои пӯсти рӯбохро ба ҳисоб нагирем, захираи луғавии хонандагон ба андозаи 27-28 калима зиёд мешавад. Аммо машғулият бо номбар кардани аломату ҳаракати калимаи «рӯбох» ба охир намерасад. Бо мақсади инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ бачаҳо мазмуни ягон афсона ва ё ҳикояи ба рӯбох бахшидашударо накл мекунанд. Ҷумла тартиб медиҳанд.

Маъноҳои калима. Хонандагон ба калимаҳои зиёде вомеҳӯранд, ки шаклан як хел навишта шуда бошанд ҳам, ба маъноҳои гуногун меоянд. Омӯзгор ба хонандагон расмҳои анор (мева), Анор (номи духтарак), лола (гул), Лола (номи духтарак), асо (асбоби тақя), Асо (номи писарак), товус (паранда), Товус (номи духтарак) ва ғайраро нишон медиҳад. Маълум аст, ки ин калимаҳо сермаъноаанд ва яке номи ашӯ бошад, дигаре номи одамон аст. Масалан: калимаи «асо». Худи бачаҳо медонанд ва накл мекунанд, ки чаро одамони калонсол асо мегиранд. «Бобои ман ҳам асо дорад», – меӯянд қисме аз хонандагон. Вале чаро ба ин бачаҳо асо ном мондаанд? Барои он ки ӯ ҳам дар вақти пириӣ падару модараш ба онҳо асо гардад, яъне онҳоро нигоҳубин кунад.

Дар раванди саёҳатҳо ба табиат ва истифода аз гуфтори мардуми маҳаллӣ дар хотир нигоҳ доштани номи гиёҳҳо, наҳру дарёҳо, мавзёҳои ҷуғрофӣ, муқоиса ва ёфтани муроди онҳо аз луғату фарҳангҳо ба таври васеъ истифода шуда, дар фаъолияти омӯзгорон зиёд ба қор бурда мешавад. Омӯзгор ба хонандагон эълон мекунад, ки мо пагоҳ (рӯзи истироҳат) ба табиати маҳалламон ба саёҳат меравем. Бачаҳо аз нақшаи омӯзгор огоҳ шуда, барои ба сайёҳат рафтан омодагӣ мекунанд. Онҳо бо ҳамроҳии омӯзгорашон ба табиати маҳалли худ ба сайёҳат

рафта, бо гулу гиёҳҳои маҳаллашон шинос мешаванд. Бачаҳо хангоми саёҳат нохост чайраро дида мемонанд. Чайра ҳайвони на он қадар калони кӯзапушт аст. Баданаш пур аз сӯзанхор тез мебошад. Хорҳои вай дароз-дарози рангаанд. Хори чайра барои худро аз душман муҳофизат кардан хизмат мекунад.

Маводи дидактикӣ. Маводи дидактикии зиёде мавҷуданд, ки омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ҳамчун шаклҳои таълими беруназсинфӣ дар фаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ бо мақсади болоравии сатҳи дониши хонандагон аз фанни забони модарӣ истифода мебаранд. Мазмуни маводи дидактикӣ дар синфҳои 1-4, асосан, аз ҷудо кардани ашё ба гурӯҳҳо, аз рӯи савол муайян кардани категорияи калимаҳо, дуруст муайян кардани аломату ҳаракати ашё, гурӯҳбандии ашё ва ғайра иборатанд. Як қисми маводи дидактикиро ислоҳ кардани ғалатҳои имлоӣ, пурра кардани калима, ёфтани ҳарфи зарурӣ ва монанди инҳо ташкил мекунад. Масалан, партофтан ва иваз кардани ҳарфҳо хангоми хондан ва навиштан.

Бо мақсади моҳият ва аҳамияти маводи дидактикиро дар аз худ намудани овоз ва ҳарфи нав ошкор намудан, дар дарсҳои саводомӯзии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ иштирок намуда, бо раванди дарсҳо аз наздик шинос шудем.

Ҳамин тариқ, таъмини технологияи робитаи мутақобилаи фаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ забони модарӣ ва имло инкишофи зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ, пеш аз ҳама, ба технологикунони раванди таълим вобаста мебошад. Татбиқи технологияро ҳамчун санъати тадрису таълим маънидод кардан бамаврид аст.

Адабиёт:

1. Абдуллоев И. Зарурати таълими ҳамгирои забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. Дастури илмию методӣ «Илми педагогика - пойи устувори мактабу маориф». – Душанбе, 2004. – 75 с.
2. Барномаи синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2012. – 125 с.
3. Давлатова Р. Материалҳои дидактикӣ оид ба грамматика, имло ва инкишофи нутқ дар синфи дуюм. – Душанбе: Маориф, 1976. – 76 с.
4. Лутфуллоев М. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе: Маориф, 1985. – 375 с.
5. Мирзоев Р. Кори мустақилона дар дарсҳои забони модарӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 45 с.
6. Редозубов С.П. Методика русского языка в начальной школе. – М., Учпедгиз, 1955.
7. Стандарти давлатии таҳсилоти ибтидоӣ (синфҳои 1-4). – Душанбе, 2009. – 150 с.
8. Ярошевский М.Г. Таърихи психология аз қадим то миёнаи асрҳои XX. Китоби дарсӣ. – М.: 1996. – 416 с.

Аннотатсия

НАҚШИ ТАЪЛИМИ ҚОРҲОИ БЕРУНАЗСИНФӢ АЗ ЗАБОНИ МОДАРӢ ВА ИМЛО ДАР РУШДИ НУТҚИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Истифода аз технологияҳои таълим раванди инкишофест, ки барои баланд бардоштани самарабахшии чарафни таълим бо кафолати ба натиҷаҳои ҷашмдошт расидани хонандагон равона шудааст. Аз ин ҷиҳат, нақши таълими қорҳои беруназсинфӣ аз забони модарӣ ва имло дар рушди нутқи хонандагони синфҳои ибтидоӣ мавқеи назаррас дошта, ташкили шаклҳои таълими беруназсинфӣ ва фаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ аз забони модарӣ ва таълими имло, ки боиси рушди нутқи хонандагони синфҳои ибтидоӣ мегардад, тавассути сайёҳат ба маҳалҳо ва суҳбатҳо бо соҳибони забон, ки лаҳҷаашон аз забони модарӣ фарқ мекунад, гузаронида шуда, натиҷаи қонёкунамандаро ба даст меорад.

Калидвожаҳо: *нақш, нақши таълими қорҳои беруназсинфӣ, забони модарӣ, таълими имло, хонандагони синфҳои ибтидоӣ.*

Аннотация

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА И ПРАВОПРАФИЯ ВНЕКЛАСНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В РЕЧЕВОМ РАЗВИТИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ МАШИН

Использование образовательных технологий – это процесс развития, направленный на повышение эффективности образовательного процесса и обеспечение достижения обучающимися желаемых результатов. С этой точки зрения роль обучения внеклассной деятельности на родном языке и правописании играет значительную роль в развитии речи учащихся младших классов, организации форм внеклассного обучения и самостоятельной учебной деятельности на родном языке и обучении правописанию, что приводит к развитию речи учащихся младших классов, посредством поездок по населенным пунктам и бесед с носителями языка, диалект которого отличается от родного языка, проводятся и получают удовлетворительный результат.

Ключевые слова: *роль, роль обучения во внеклассной деятельности, родной язык, обучение правописанию, учащиеся младших классов.*

Annotation

THE EDUCATIONAL ROLE OF NATIVE LANGUAGE AND SPELLING OUT-OF-CLASS ACTIVITIES IN SPEECH DEVELOPMENT OF PRIMARY STUDENTS

The use of educational technologies is a development process aimed at increasing the effectiveness of the educational process and ensuring that students achieve the desired results. In this regard, the role of teaching extra-curricular activities in the mother tongue and spelling in the development of the speech of primary school students has a significant position, and the organization of forms of extra-curricular education and independent learning activities in the mother tongue and spelling, which lead to the development of the speech of primary school students, is carried out through trips to places and conversations with speakers of languages whose dialects differ from the mother tongue, and satisfactory results are achieved.

Keywords: *role, the role of teaching extra-curricular activities, mother tongue, spelling teaching, primary school students.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Нуриддинзода Сарвинози Қамариддин, магистранти соли дуюми факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 979144014

Рохбари илмӣ: профессор Гаффоров А.О.

Сведения об авторе: Нуриддинзода Сарвинози Камариддин, магистрантка второго курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 979144014

Научный руководитель: профессор Гаффоров А.О.

About the author: Nuriddinzoda Sarvinozi Qamariddin, first-year master's student of the Faculty of Pedagogy of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 979144014

Scientific supervisor: Professor Ghafforov A.O.

Ба чопаш 28.09.2024 имзо шуд.
Андозаи қоғаз 60x84 1/16. Қоғаз офсетӣ.
Ќузъи чопӣ 4. Адади нашр 50 нусха.
Супориши №191

Матбааи ДДОТ ба номи С.Айний,
ҳиёбони Рӯдакӣ, 121.